

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ - ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΚΛΑΣΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Η ΑΝΑΘΕΣΗ ΤΗΣ ΚΟΜΗΣ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ

*Ερμηνευτική ιδροέγερση
σύμφωνα με τις γραπτές μαρτυρίες και την εικονογραφία*

Διδακματική Εργασία

Καθηγήτρια: Ειρήνη Πέδου-Παυδαϊνάνου

Φοιτήτρια: Ανδρομάχη Φ. Μιδάτρου

A.M. 201226

Αθήνα 2017

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Την ολοκλήρωση της διπλωματικής αυτής εργασίας οφείλω στην επιστημονική καθοδήγηση και στην ηθική συμπαράσταση συγκεκριμένων προσώπων και κυρίως στη βοήθεια του Θεού.

Ευχαριστώ από τα βάθη της καρδιάς μου την επόπτριά μου Καθηγήτρια Ειρήνη Πέππα-Παπαϊωάννου, της οποίας οι συμβουλές, η υπομονή και η εμπύχωση σε κρίσιμες στιγμές οδήγησαν στην περαίωση του πονήματος αυτού.

Θερμά ευχαριστώ και τα άλλα δύο μέλη της Συμβουλευτικής Επιτροπής, τις Καθηγήτριες Λυδία Παλαιοκρασσά και Ευγενία Μακρυγιάννη για την καθοδήγησή τους και για τον πολύτιμο χρόνο που αφιέρωσαν στη μελέτη και στον σχολιασμό της εργασίας.

Από τους φίλους και συναδέλφους θα ήθελα ιδιαίτερα να ευχαριστήσω τον κύριο Αλέξανδρο Τζανετάκη για την ηθική συμπαράστασή του και για τις γόνιμες συμβουλές του, καθώς και την κυρία Όλγα Χαμαλίδου, η οποία αφ' ενός με κατηύθυνε σε ορισμένα σχετικά με τη ρωμαϊκή περίοδο και βιβλιογραφία ζητήματα μέσα από συζητήσεις και αφ' ετέρου μου εμπιστεύθηκε το κείμενο της πρόσφατα κατατεθείσης διπλωματικής εργασίας της για τα ρωμαϊκά παιδικά πορτρέτα.

Επίσης, ευχαριστώ θερμά τον Καθηγητή Περικλή Χριστοδούλου, ο οποίος, χωρίς διόλου να με γνωρίζει, μου εμπιστεύθηκε το κείμενο και το φωτογραφικό υλικό της υπό έκδοσιν μελέτης του για τις δύο παιδικές προτομές από την «Οικία της Λήδας» στο Δίον.

Τέλος, να εκφράσω τη βαθιά ευγνωμοσύνη μου στους αγαπημένους μου γονείς Φώτη και Κυριακή για την αμέριστη πρακτική και ηθική συμπαράσταση και υπομονή τους καθ' όλα τα χρόνια των σπουδών μου...

στον ιω. Διονύσιο
και στους γονείς μου

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ		i - v
ΜΕΡΟΣ Α΄	Η ανάθεση της κόμης σύμφωνα με τις γραπτές μαρτυρίες	1 - 88
1.	Αναθέσεις κόμης σε προσωποποιήσεις ποταμών	1 - 11
2.	Αναθέσεις κόμης σε ήρωες	12 - 28
3.	Αναθέσεις κόμης σε θεούς	29 - 88
3. 1.	Αναθέσεις κόμης <i>κούρων</i> και <i>νηπίων παιδων</i>	29 - 56
3. 1. 1.	<i>Θησιής</i> – Είδη <i>κουράς</i> και είδη <i>θρεπτηρίου κόμης</i>	29 - 40
3. 1. 2.	<i>Απέλλαι</i> – <i>Φοῖβος Ἀκερσεκόμης</i> : αναθέσεις κόμης <i>κούρων</i>	40 - 44
3. 1. 3.	<i>Κουρεῶτις</i> – <i>Κούρειον</i> : αναθέσεις κόμης <i>κούρων</i>	44 - 48
3. 1. 4.	Άλλες αναθέσεις κόμης <i>κούρων</i>	48 - 50
3. 1. 5.	Αναθέσεις κόμης <i>νηπίων παιδων</i>	50 - 53
3. 1. 6.	Επιγραφικές μαρτυρίες για αναθέσεις <i>κούρων</i> και <i>νηπίων παιδων</i>	54 - 56
3. 2.	Αναθέσεις κόμης <i>κορῶν</i> και <i>γυναικῶν</i> : γάμος – τεκνοποιία	57 - 75
3. 2. 1.	Αναθέσεις κόμης προ του γάμου	57 - 71
3. 2. 2.	Αναθέσεις κόμης σχετικές με την τεκνοποιία και τη λοχεία	71 - 75
3. 3.	Άλλες αναθέσεις κόμης	76 - 88
3. 3. 1.	Αναθέσεις κόμης <i>ἐταιρῶν</i> στην Αφροδίτη	76 - 77
3. 3. 2.	Αναθέσεις κόμης <i>γάλλων</i> στην Κυβέλη	77 - 79
3. 3. 3.	Η <i>κουρά</i> του Ορέστου στο <i>Κουρεῖον</i> και στα <i>Κόμανα</i>	80 - 81
3. 3. 4.	Η κόμη των γυναικών στη λατρεία του Ιδαίου Ηρακλέους στις Ερυθρές	81 - 84
3. 3. 5.	Αναθέσεις κόμης υπέρ προστασίας ή σωτηρίας από κινδύνους ή εκπλήρωσης ποικίλου περιεχομένου ευχών	84 - 88
ΜΕΡΟΣ Β΄	Η ανάθεση της κόμης σύμφωνα με την εικονογραφία	89 - 150
1.	Η εικονογραφία της τελετουργικής <i>κουράς</i> στον μύθο	89 - 95
1. 1.	Η τελετουργική <i>κουρά</i> των πολεμιστών πριν από την αναχώρησή τους για το πεδίο της μάχης	89 - 94

1. 2.	Η τελετουργική κουρά στην εικονογραφία του Ορέστου	94 - 95
2.	Η εικονογραφία της <i>θρεπτήριου</i> κόμης	96 - 150
2. 1.	Η <i>θρεπτήριος</i> κόμη στην αρχαϊκή περίοδο	96 - 103
2. 2.	Η <i>θρεπτήριος</i> κόμη στην κλασική περίοδο	103 - 121
2. 2. 1.	Γλυπτική	103 - 110
2. 2. 2.	Κεραμική	110 - 111
2. 2. 3.	Κοροπλαστική	111 - 121
2. 3.	Η <i>θρεπτήριος</i> κόμη στην ελληνιστική περίοδο	121 - 133
2. 3. 1.	Γλυπτική	121 - 127
2. 3. 2.	Κοροπλαστική	127 - 133
2. 4.	Η <i>θρεπτήριος</i> κόμη στην εποχή της ρωμαιοκρατίας	133 - 150
2. 4. 1.	Παρουσίαση <i>θρεπτήριου</i> κόμης	133 - 140
2. 4. 2.	Ερμηνευτικά σχόλια	140 - 150
	ΤΕΛΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	151 - 159
	ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ	160 - 182
	ΠΗΓΕΣ ΕΙΚΟΝΩΝ	183 - 189
	ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ – ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	190 - 220
	ΕΙΚΟΝΕΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΥ	
	ΕΙΚΟΝΕΣ ΕΚΤΟΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΥ	

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στην παρούσα εργασία διερευνάται το έθιμο της ανάθεσης της κόμης στην αρχαία Ελλάδα από την αρχαϊκή περίοδο έως την εποχή της ρωμαϊοκρατίας με βάση τις γραπτές μαρτυρίες και την εικονογραφία. Αν και κατ' ουσίαν η έρευνα εστιάζεται στον ελλαδικό χώρο, ενίοτε αυτή παραβιάζει τα γεωγραφικά αυτά όρια εκτεινόμενη σε περιοχές με ακμάζον το ελληνικό στοιχείο. Στόχο της εργασίας συνιστά η για πρώτη φορά κατά το δυνατόν συστηματική παράθεση γραμματειακών και αρχαιολογικών τεκμηρίων για την τέλεση του αρχαιο-ελληνικού αυτού λατρευτικού εθίμου, η συνθετική μελέτη των οποίων αφ' ενός αναδεικνύει τη διαχρονική σημασία του και αφ' ετέρου θέτει μία σειρά ερμηνευτικών ζητημάτων χρηζόντων ειδικότερης διερεύνησης.

Η συνοδευόμενη από *εύχή* ανάθεση της κόμης ετελείτο συνηθέστερα στο πλαίσιο «διαβατηρίων εθίμων»¹ παιδιών και εφήβων και των δύο φύλων, παρά το γεγονός ότι υπάρχουν πλείστες αναφορές και σε αναθέσεις κόμης για ποικίλους άλλους λόγους. Το σχετικό με τις κρίσιμες περιόδους μετάβασης λατρευτικό αυτό έθιμο μαρτυρείται ήδη στην εικονογραφία της ύστερης Εποχής του Χαλκού. Χαρακτηριστικοί είναι οι πλόκαμοι αγοριών και κοριτσιών στις τοιχογραφίες της συσχετιζόμενης με τελετές μετάβασης «Ξεστής 3», σε εκείνη των νεαρών πυγμάχων του «Κτηρίου Β», κοριτσιού ή των «ψαράδων» της «Δυτικής Οικίας» από την υστερο-κυκλαδική περίοδο Ι του Ακρωτηρίου της Θήρας.² Με τελετουργικό ενηλικίωσης έχει συσχετισθεί και η κόμμωση του νεαρού εφήβου στην εικονογραφία του ευρισκόμενου στο Ηράκλειο υστερο-μινωικού «Κυπέλλου του Αρχηγού» (“Chieftain Cup”) από μαύρο στεατίτη.³

Αν και η τελετουργική σημασία της κόμης των παραπάνω μορφών στην εικονογραφία της ύστερης Εποχής του Χαλκού έχει συστηματικά μελετηθεί και αναδειχθεί, δεν ισχύει το ίδιο για την αντίστοιχη εικονογραφία των ιστορικών χρόνων, την ερμηνεία της οποίας συχνά διευκολύνει η πληθώρα των γραπτών πηγών. Έως σήμερα οι αναθέσεις κόμης και το πλαίσιό τους έχει εν μέρει απασχολήσει την έρευνα. Από τα τέλη του 19^{ου} και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα αρκετοί μελετητές ασχολήθηκαν είτε με τις σχετικές με το έθιμο

¹ Για τη χρήση και σημασία του όρου αυτού, βλ. παρακάτω.

² Για τις τοιχογραφίες αυτές του Ακρωτηρίου της Θήρας, βλ. ενδεικτικά E. Davis, *Youth and Age in the Thera Frescoes*, *AJA* 90, 1986, 399–406· Χ. Ντούμας, «Η Ξεστή 3 και οι Κυανοκέφαλοι στην Τέχνη της Θήρας», στο: Λ. Καστρινάκη, Γ. Ορφανού, Ν. Γιανναδάκης (επιμ.), *ΕΙΛΑΠΙΝΗ. Τόμος τιμητικός για τὸν Καθηγητὴ Νικόλαο Πλάτωνα* (Ηράκλειο 1987), 151–159· L. Morgan, *The Miniature Wall Paintings of Thera. A Study in Aegean Culture and Iconography* (Cambridge 1988)· C. Doumas, *The Wall Paintings of Thera* (London 1992)· Χ. Α. Τελεβάντου, *Ακρωτήρι Θήρας. Οι Τοιχογραφίες της Δυτικής Οικίας* (Αθήνα 1994)· S. Sherratt (επιμ.), *The Wall Paintings of Thera, I–III, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου 1997* (Αθήνα 2000)· J. Rutter, *Children in Aegean Prehistory*, στο: J. Neils, J. H. Oakley (επιμ.), *Coming in Age in Ancient Greece. Images of Childhood from the Classical Past* (New Haven/London 2003), 31–57, ιδίως 44–46 εικ. 22–26.

³ AMH 341. Για το «Κύπελλο του Αρχηγού», «διαβατήριες» τελετές στη μινωική Κρήτη και σχετικές με αυτές κομμώσεις στην εικονογραφία, βλ. ενδεικτικά R. Koehl, *The Chieftain Cup and a Minoan Rite*, *JHS* 106, 1986, 99–110, ιδίως 100–103· *Ritual Context*, στο: J. A. Mac Gillivray, J. M. Driessen, L. h. Sackett (επιμ.), *The Palaikastro Kouros. A Minoan Chryselephantine Statuette and its Aegean Bronze Age Context*, *BSA* 6 (London 2000), 131–143, ιδίως 134–137 εικ. 11, 1· M. Moak, *The Palaikastro Kouros*, στο: *The Palaikastro Kouros* (ό.π.), 64–83, ιδίως 73–74 πίν. 16–17.

γραφτές μαρτυρίες είτε – σε μικρότερο βαθμό – με την εικονογραφία. Μία συνοπτική αλλά χρήσιμη παρουσίαση των γραπτών πηγών περιλαμβάνεται από τον W. H. D. Rouse σε ορισμένες σελίδες του *Greek Votive Offerings* (1902), ενώ μία πρώτη αρκετά συστηματική ερμηνευτική προσέγγισή τους επιχειρείται από τον L. Sommer στη διδακτορική διατριβή του με τίτλο *Das Haar in Religion und Aberglauben der Griechen* (1912). Το ίδιο έτος στο άρθρο του E. Steininger στη *Real Encyclopedie* με τίτλο “Haartracht und Haarschmuck” τη συνοπτική παράθεση των γραπτών πηγών ακολουθούν ορισμένες παραπομπές σε εικονογραφία, προερχόμενη κυρίως από επιτύμβια ανάγλυφα ή μορφές φημισμένων γλυπτών έργων της κλασικής περιόδου. Τρία έτη αργότερα, ο S. Eitrem προσφέρει μία αρκετά εμπεριστατωμένη μελέτη των γραπτών πηγών στο κεφάλαιο με τίτλο “Das Haar” του *Opfereritus und Voropfer der Griechen und Römer* (1915). Εξαιρετικές είναι και οι προσεγγίσεις των γραπτών πηγών, ιδίων των επιγραφικών, στο άρθρο του D. D. Leitaο με τίτλο “Adolescent hair-growing and hair-cutting rituals” (2003). Εικονογραφικά ζητήματα του σχετικού με τις αναθέσεις *κούρων* και *κορών* θέματος, τα οποία γεννούν γόνιμους προβληματισμούς και προάγουν την έρευνα, θέτει το άρθρο της E. B. Harrison με τίτλο “Greek Sculptured Coiffures and Ritual Haircuts” (1988). Παρά την ύπαρξη ιδιαίτερα χρήσιμων στοιχείων σε άρθρα, μονογραφίες ή πρακτικά συνεδρίων, που σχετίζονται ιδίως με «διαβατήρια έθιμα» και σχετικές λατρείες, καθώς και με την εικονογραφία των παιδιών, η έρευνα των αναθέσεων κόμης έως την ελληνιστική περίοδο περιορίζεται στις προαναφερθείσες μελέτες. Αντίθετα, εκτεταμένη βιβλιογραφία, κυρίως αρθρογραφία, γεννά γόνιμους προβληματισμούς για την κόμη ως ανάθημα κατά την εποχή της ρωμαιοκρατίας. Από τις μελέτες αυτές σημαντική είναι η μονογραφία *Untersuchungen zur den Knabenweihe im Isiskult der römischen Kaiserzeit* (1957) και το άρθρο με τίτλο “Der griechisch-römische Scheitelschmuck und die Funde von Thason” (1969) της V. Von Gonzenbach, καθώς και το άρθρο με τίτλο “Römische Kinderbildnisse mit Jugend-Locken” (1989) του H. R. Goette. Σχολιασμένες επιγραφικές μαρτυρίες για τελετές μετάβασης με ανάθεση κόμης από Έλληνες στη ρωμαϊκή Αίγυπτο παρουσιάζονται στα εμπεριστατωμένα άρθρα “Mallocuria and Therapeuteria: Rituals of Transition in a Mixed Society?” (1991) του D. Montserrat και “Mallocuria et mallocourètes. Un rite de passage dans l’Egypte romaine” (1993) του Legras. Τέλος, εξαιρετικές ερμηνευτικές προσεγγίσεις ορισμένων “mummy portraits”, που σχετίζονται με το ίδιο θέμα, επιχειρεί η B. E. Borg σε δημοσιεύσεις των ετών 1996, 1998 και 2000, καθώς και η M. Bergmann στο άρθρο της με τίτλο “Portraits of Local Elite Boys in Roman Egypt” (2016).

Από τα παραπάνω γίνεται σαφές ότι μία συνθετική μελέτη γραπτών και εικονογραφικών πηγών σε συστηματική βάση από το σύνολο της ελληνικής αρχαιότητας απουσιάζει από τη βιβλιογραφία. Ως εκ τούτου, με την παρούσα εργασία επιχειρείται μία πρώτη προσπάθεια προς την κατεύθυνση αυτή, η οποία, όμως, περιορισμένη στο πλαίσιο μιας διπλωματικής εργασίας του πρώτου κύκλου μεταπτυχιακών σπουδών, φυσικό είναι να παρουσιάζει αρκετές ελλείψεις στη μελέτη της εικονογραφίας ή και ερμηνευτικές απόψεις, οι οποίες χρήζουν συστηματικότερης τεκμηρίωσης.

Η εργασία δομείται σε δύο μέρη, από τα οποία το πρώτο εξετάζει τις γραπτές μαρτυρίες, γραμματειακές και επιγραφικές, και το δεύτερο τη σχετική με την ανάθεση της κόμης εικονογραφία. Το Α΄ Μέρος διαρθρώνεται σε τρία κεφάλαια, ήτοι τις αναθέσεις κόμης στις προσωποποιήσεις ποταμών, τις αναθέσεις σε ήρωες και εκείνες σε θεούς. Και στις τρεις αυτές περιπτώσεις αναθέσεων η κόμη αφιερώνεται κατά κύριο λόγο στο δημόσιου ή ιδιωτικού χαρακτήρα πλαίσιο τελετών μετάβασης *κούρων* στην αρχή της εφηβείας και πριν την ενηλικίωση, *κορών* προ του γάμου και παιδιών νηπιακής ή προ-εφηβικής ηλικίας. Στο τρίτο και πιο εκτεταμένο κεφάλαιο, στο οποίο περιγράφονται και τα σύμφωνα με τις πηγές είδη της αφιερωμένης σε θεότητες κόμης και της τελετουργικής κουράς της, περιλαμβάνονται και ποικίλοι άλλοι λόγοι αναθέσεων κόμης, όπως αναθέσεις σχετικές με την τεκνοποιία ή υπέρ προστασίας, σωτηρίας από κινδύνους, ευόδωσης κάθε είδους ευχών.

Στο Β΄ Μέρος επιχειρείται η διερεύνηση της εικονογραφίας με βάση τα αναφερόμενα στις γραπτές πηγές είδη της αφιερωμένης σε θεούς κόμης. Το δεύτερο κεφάλαιο του μέρους αυτού διαρθρώνεται με κριτήρια αμιγώς χρονολογικά σε τέσσερα υποκεφάλαια, που αφορούν στις αντίστοιχες προς την ελληνική αρχαιότητα περιόδους, ήτοι αρχαϊκή, κλασική, ελληνιστική και περίοδο ρωμαιοκρατίας· το πρώτο κεφάλαιο, το οποίο εξετάζει την εικονογραφία της τελετουργικής κουράς στον μύθο, αντιστοιχεί χρονικά προς την αρχαϊκή εποχή μέσα από την καλλιτεχνική και λογοτεχνική οπτική της πρώιμης κλασικής. Πέραν του τελευταίου αυτού ζητήματος, το Β΄ Μέρος παρουσιάζει κατά κύριο λόγο την εικονογραφία της αφιερωμένης σε θεούς κόμης, όπως αυτή αποτυπώνεται κυρίως σε κοροπλαστικά και γλυπτά, ολόγλυφα και ανάγλυφα, αναθήματα. Το πλήθος των προερχόμενων από ιερά κοροπλαστικών δειγμάτων επέβαλε την επιλεκτική άντληση υλικού από δύο σημαντικά ιερά του ελλαδικού χώρου, τα οποία σχετίζονται στενά με τελετές μετάβασης αγοριών και κοριτσιών, ήτοι το ιερό της Αρτέμιδος στη Βραυρώνα και εκείνο της Δήμητρος στον Ακροκόρινθο, συμπεριλαμβανομένων και ορισμένων ειδωλίων από άλλα ιερά. Με την παρουσίαση των αναθημάτων επιχειρείται η διερεύνηση της τυπολογικής εξέλιξής τους καθ' όλην τη χρονική διάρκεια λειτουργίας των συγκεκριμένων ιερών σε συνάφεια αφ' ενός με τα εκάστοτε πρότυπα της μεγάλης πλαστικής και αφ' ετέρου με τις εκάστοτε πολιτικο-κοινωνικές συνθήκες, οι οποίες επιδρούσαν στους τύπους της λατρείας. Παρομοίως εξετάζονται και τα κατά βάσιν αφιερωμένα από την εκάστοτε εύπορη αριστοκρατία πιο δαπανηρά γλυπτά αναθήματα, τα οποία προέρχονται από ποικίλα ιερά κουροτρόφων θεοτήτων, ενώ πέραν της εικονογραφίας των επιτυμβίων αναγλύφων, οι γλυπτές κεφαλές μπορεί να προέρχονται από τάφους ή οικίες. Τέλος, η κατά το δυνατόν συνδυαστική μελέτη της εικονογραφίας και των γραπτών πηγών ακολουθείται από τη διατύπωση ορισμένων συμπερασμάτων και ερμηνευτικών προσεγγίσεων, μεταξύ των οποίων και εκείνες με τις οποίες επιχειρείται να εξηγηθεί εν γένει η επιλογή της κόμης ως αναθήματος.

Χρήσιμη κρίνεται η εισαγωγή στο θέμα της ανάθεσης της κόμης με την επεξήγηση ορισμένων σχετικών με το έθιμο αυτό όρων. Ένας από αυτούς είναι ο όρος *κομάω-ῶ*, από

όπου και η *κόμη*, ο οποίος έχει ποικίλες σημασίες. Συνήθως ο όρος *κομᾶν* δηλώνει το *τρέφειν* την κόμη προκειμένου αυτή να είναι μακριά, άλλοτε ο όρος συνδέεται με την περιποίηση και τον καλλωπισμό της μακριάς κόμης και ενίοτε με το *τρέφειν* την κόμη προς τιμήν θεότητας· ως εκ τούτου, όταν ο όρος αυτός απαντάται σε αρχαίο κείμενο, εξηγείται και η κατά τα συμφραζόμενα σημασία του.⁴

Αξιοσημείωτος είναι και ο όρος *θρεπτήριος*, ο οποίος απαντάται άπαξ στον Αισχύλο προκειμένου να περιγραφεί ο αφιερωμένος στον κουροτρόφο ποταμό Ίναχο *πλόκαμος* κόμης του Ορέστου.⁵ Συνεπώς, η *θρεπτήριος* κόμη δηλώνει πάντοτε το *τρέφειν* την κόμη προς τιμήν μιας *κουροτρόφου* θεότητας, στην οποία ανατίθεται η μέριμνα της υγιούς και φυσιολογικής ανάπτυξης του παιδιού/εφήβου και γενικότερα η προστασία του και η ευημερία του κατά τη διάρκεια του βίου του. Στους ίδιους στίχους του Αισχύλου χρησιμοποιείται αντίστοιχα ο προσδιορίζων την κόμη, η οποία αποτίθεται από τον Ορέστη στον τάφο του πατέρα του, όρος *πενθητήριος* προκειμένου να δηλωθεί το *πενθεῖν*.⁶ Εν γένει σχετικοί με προσφορές και λατρεία όροι με κατάληξη *-τήριος* ή *-τήριον* προέρχονται από τη γλώσσα της αρχαίας τραγωδίας.⁷

Παρομοίως, ο όρος *διαβατήριος* δηλώνει το *διαβαίνειν* και ενίοτε χρησιμοποιείται προκειμένου να προσδιορίσει τα έθιμα, τα οποία σχετίζονται με τελετές μετάβασης. Στην αρχαία γραμματεία με τον όρο αυτό καλούνται οι εξευμενιστικές προς τους θεούς θυσίες στρατευμάτων, με τις οποίες είχε αίσια έκβαση η *διάθασις* ορίων, ήτοι συνοριακών γραμμών.⁸ Η αρκετά εύστοχη καθιέρωση του όρου στη Νέα Ελληνική διευκολύνει τον μονολεκτικό προσδιορισμό των σχετικών με τελετές μετάβασης εθίμων μετά τη μονογραφία ορόσημο του Van Gennep (1909) και την οικεία πλέον αναφορά στα έθιμα αυτά ως “rites de passages”.

Κύριο στοιχείο των «διαβατηρίων εθίμων» συνιστά το *τρέφειν* και *κείρειν* την κόμη. Το συνδεόμενο με τη λατρεία των νεκρών έθιμο του *κείρειν* την κόμη και της απόθεσής της στον τάφο του νεκρού, διαδικασία η οποία όμως δεν προϋποθέτει εκείνην του *τρέφειν* την κόμη,⁹ δεν αποτελεί αντικείμενο της παρούσης εργασίας, αν και οι αναφορές στο έθιμο αυτό είναι συχνές, ιδιαίτερα στο πλαίσιο της ηρωολατρείας ή σε περιπτώσεις, όπως εκείνη της *θρεπτηρίου/πενθητηρίου* κόμης του Ορέστου. Η *πενθητήριος* κουρά, ήτοι η αφιερωμένη στον νεκρό κόμη, συνιστά πιθανότατα έθιμο, από το οποίο κατάγεται εκείνο της ανάθεσης της κόμης στους θεούς. Η θεώρηση της κόμης ως στοιχείου δύναμης και ζωτικότητας, το οποίο αφιερώνεται στον νεκρό ή στη θεότητα διέπει τις κουρές της

⁴ Για τις διάφορες σημασίες, βλ. ενδεικτικά Πίνδ. *Πύθ.* 4. 82· *Ηρόδ.* 1. 82. 39· *ψ.-Ζων.* λ. «κόμη»· *Σούδα* λ. «κομᾶ». Βλ. επίσης ενδεικτικά τη χρήση της ομηρικής *μη. κομών* για τη δήλωση ηρώων ανδρών με μακριά κόμη: *Ήλ.* 2. 472 (*κάρη κομώντες Ἀχαιοί*)· 2. 542 (*ὅπιθεν κομώντες Ἄβαντες*).

⁵ *Αισχ. Χοηφ.* 6.

⁶ *Αισχ. Χοηφ.* 6.

⁷ Μόνον από τον Αισχύλο προέρχονται 3 όροι: *θρεπτήριος*, *πενθητήριος* και *μεικτήρια* (*Πέρσ.* 610). Για λέξεις με κατάληξη *-τήριος/ον*, βλ. ενδεικτικά Chantraine 1933, 45 και 62–64. Για λ. με κατάληξη *-τήριον* στην τραγωδία, βλ. ενδεικτικά Clay 1958–1960, I, 42. 43. 95· II, 27. 60.

⁸ Βλ. ενδεικτικά *Θουκ.* 5. 116. 1 (όπου και η επεξηγηματική φράση *ἱερὰ ἐν τοῖς ὀρίοις*), καθώς και *Φώτ. Βιβλ.* 72. 38b 22–23 (όπου αναφορά σε βωμό του *Διαβατηρίου* Διός).

⁹ Οι σχετικές με τον θάνατο τελετές εύστοχα θεωρήθηκαν από τον Van Gennep (1909) ως “rites de passages”.

πενθητηρίου και της θρεπτηρίου κόμης. Χαρακτηριστικό είναι το σχετικό με την πενθητήριον κουρά στίχων των Φοινισσών του Ευριπίδου σχόλιο του Verrall, όπου η αφιέρωση της κόμης στον νεκρό ερμηνεύεται ως “the wish to bring the person of the giver into permanent connexion with a source of help and strength”.¹⁰ Ομοίως, με την αφιέρωση της κόμης στη θεότητα ο αναθέτης στόχευε στην εξασφάλιση μιας μόνιμης πηγής προστασίας, ζωτικότητας και ευημερίας.

¹⁰ Ευρ. *Φοίν.* 1524–1525. Βλ. Verrall 1893, 2. Στον Pearson (1909, 109) η πενθητήριος κουρά θεωρείται ως “an act of symbolism, by which the survivor devoted himself to the service of the dead”. Για συνοπτική παρουσίαση των απόψεων για το θέμα αυτό και για σχετική βιβλιογραφία, βλ. επίσης Garvie 1986, 51.

ΜΕΡΟΣ Α΄

Η ΑΝΑΘΕΣΗ ΤΗΣ ΚΟΜΗΣ

ΣΥΜΦΩΝΑ ΜΕ ΤΙΣ ΓΡΑΠΤΕΣ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

1. ΑΝΑΘΕΣΕΙΣ ΚΟΜΗΣ ΣΕ ΠΡΟΣΩΠΟΠΟΙΗΣΕΙΣ ΠΟΤΑΜΩΝ

Η ανάθεση της κόμης σε προσωποποιήσεις ποταμών συνιστά μία από τις πρωιμότερες μορφές του εθίμου στο πλαίσιο «διαβατηρίων» τελετών και δευτερευόντως σε εκείνο της προστασίας από επικείμενους κινδύνους. Στην *Ιλιάδα*, ο Πηλεύς υπόσχεται την κόμη του Αχιλλέως και πλούσιες θυσίες στον θεσσαλικό ποταμό Σπερχειό προκειμένου ο υιός του να επιστρέψει ασφαλής από τον Τρωικό Πόλεμο· στην ανάθεση αναφέρεται ο ίδιος ο ήρωας, όταν, απευθυνόμενος στον ποτάμιο θεό και απολογούμενος για την αθέτηση της πατρικής υπόσχεσης, προβαίνει στην αποτομή της κόμης του και στην απόθεσή της επάνω στη σορό του αγαπημένου φίλου του Πατρόκλου:

*Σπερχεί', ἄλλως σοί γε πατήρ ἡρήσατο Πηλεύς,
κεῖσέ με νοστήσαντα φίλην ἐς πατρίδα γαῖαν
σοί τε κόμην κέρεειν ῥέξειν θ' ἱερὴν ἐκατόμβην,
πεντήκοντα δ' ἔννορχα παρ' αὐθόθι μῆλ' ἱερεῦσιν
ἐς πηγὰς, ὅθι τοι τέμενος βωμός τε θνήεις.
ὥς ἤρασθ' ὁ γέρων, σὺ δὲ οἱ νόον οὐ ἐτέλεσσας.
νῦν δ' ἐπεὶ οὐ νέομαί γε φίλην ἐς πατρίδα γαῖαν
Πατρόκλῳ ἥρωϊ κόμην ὀπάσαιμι φέρεσθαι.
ᾧ εἰπὼν ἐν χερσὶ κόμην ἐτάροιο φίλοιο
θῆκεν, τοῖσι δὲ πᾶσιν ὑφ' ἱμερον ὥρσε γόοιο.¹*

Η περίπτωση του Αχιλλέως είναι εξαιρετική και συνιστά το πρωιμότερο παράδειγμα ανάθεσης της κόμης σε θεότητα και δη σε ποτάμια θεότητα κατά την περίοδο αναχώρησης για τον πόλεμο. Οι υπόλοιπες γνωστές από τις πηγές αναθέσεις σε ποτάμιες θεότητες σχετίζονται με την αφιέρωση της κόμης σε κουροτρόφους ποταμούς προκειμένου να διασφαλιστεί η υγιής ανάπτυξη των παιδων· τον Αίαντα τον Σαλαμίνιο παρουσιάζει ο Φιλόστρατος να «τρέφει» την κόμη του για τον αθηναϊκό ποταμό Ιλισσό: *ὥς ἄρ' ἐκόμα ποταμῷ Ἰλισσῷ τῷ Ἀθήνησι*.² Ωστόσο, αν και η συμμετοχή του Νεοπτολέμου στον Τρωικό Πόλεμο προϋποθέτει την ώριμη ηλικία του Αχιλλέως και δικαιολογεί τον συγκεκριμένο λόγο ανάθεσης στον Σπερχειό, οι σχετικοί ομηρικοί στίχοι υπαινίσσονται μία προηγούμενη ανάθεση στον ευεργέτη θεό της θεσσαλικής πεδιάδας, εκείνη της παιδικής κόμης του ήρωα.³

¹ Ἰλ. 23. 144–153. Ας σημειωθεί ἀφ' ενός ὅτι τα ἀρχαία κείμενα προέρχονται ἀπὸ τις ἐκδόσεις τοῦ “Thesaurus Linguae Graecae” (“Musaioi”) καὶ ἀφ' ἐτέρου ὅτι ἡ χρῆση ἀρχαϊζόντων στοιχείων στὴ γλῶσσα τοῦ κυρίως κειμένου, ὅπως π.χ. ἡ διατήρηση τοῦ ευφωνικοῦ -ν- στα ἄρθρα γένους ἀρσενικοῦ (το ὁποῖο προσφέρει ὀρθότερη διάκριση τοῦ ἀρσενικοῦ ἀπὸ το ουδέτερο γένος), καὶ ἡ ἀρχαία κλίση των κυρίων ὀνομάτων στὴν ὀνομαστική καὶ γενική πτῶση (π.χ. Πηλεύς-έως) κρίθηκε ἀναγκαία λόγω τῆς ἐιδικὰ στο σχετικό με τὶς γραπτές πηγές Α' Μέρους παρεμβολῆς των ἀρχαίων κειμένων.

² Φιλόστρ. Ἡρ. 720, 1–2.

³ Ο Leitaο (2003, 114) ἀναφέρει χαρακτηριστικά: «Of course, Achilles is somewhat of a special case, which seems to have been made originally during childhood and sought to gain the god's assistance in bringing Achilles to manhood, was later extended to gain the god's protection while the young Achilles was at war; and

Η ευχή του Αχιλλέως προς τον Σπερχειό κατ' ουσίαν συνοψίζει τις κύριες περιπτώσεις ανάθεσης της κόμης του άρρενος. Η ανάθεση της κόμης κατά την παιδική ηλικία του Αχιλλέως από τον Πηλέα, αν και υπαινισσόμενη, οδηγεί στη μεταγενέστερη θεώρηση του ήρωα ως νέου πρωτοκόμου· η περιγραφόμενη από τον Πίνδαρο κόμη του ήρωα της αργοναυτικής εκστρατείας Ιάσονος⁴ συγκρίνεται από τον αρχαίο Σχολιαστή με εκείνη του Αχιλλέως: *οὐδὲ τὴν πρώτην κόμην εἰς ἀπαρχὴν τοῖς θεοῖς ἐκείρατο, ἀλλ' ὡς Ἀχιλλεὺς νέος ἦν πρωτοκόμης*.⁵ Εν συνεχεία, ο Σχολιαστής επεκτείνεται στο έθιμο των αρχαίων να αναθέτουν την πρώτη κόμη τους στους ποταμούς και αναφέρεται στον συμβολισμό της πρακτικής αυτής: *τὰς γὰρ πρώτας κόμας τοῖς ποταμοῖς οἱ ἀρχαῖοι ἀπεκείροντο, σύμβολον τοῦ ἐξ ὕδατος εἶναι πάντων τὴν αὔξησιν*.⁶ Η ομηρική εικόνα του ορμητικού Αχιλλέως ως νέου πρωτοκόμου συνδέεται συνειρμικά με το έθιμο της ανάθεσης της εφηβικής κόμης πριν από την ενηλικίωση. Συγχρόνως, στην ευχή αναφέρεται η ανάθεση της κόμης προκειμένης της προστασίας από επικείμενο κίνδυνο, και δη κατά την αναχώρηση για τον πόλεμο, ενώ δεν παραλείπεται η περίπτωση της συνδεόμενης με τον θάνατο και την ταφική λατρεία *πενθητηρίου* κόμης.⁷

Το ομηρικό θέμα της αφιέρωσης της κόμης του Αχιλλέως επάνω στη σορό του Πατρόκλου και η μετατροπή της *θρεπτηρίου* κόμης σε *πενθητήριον* ενέπνευσαν την τραγική ποίηση. Ο Αισχύλος παρουσιάζει τον Ορέστη να αποθέτει στον τάφο του ήρωα πατέρα του Αγαμέμνονος⁸ μέρος της κόμης του με παράλληλη αναφορά σε δεύτερο μέρος της κόμης του, που το έτρεφε για τον γονιμοποιό ποταμό της αργολικής πεδιάδας Ίναχο:

πλόκαμον Ίνάχῳ θρεπτήριον

then, when Achilles finally does cut his hair at Troy, kourotrrophic hair-cutting and funereal hair-cutting are tragically merged.» Είναι σαφές ότι το θέμα της ανάθεσης της αχιλλείου κόμης στον ποταμό Σπερχειό οικονομεί το πάθος στη σκηνή της αποτομής της κόμης επάνω στη σορό του Πατρόκλου. Για το ομηρικό θέμα της ανάθεσης της κόμης και της αποτομής της επάνω στον νεκρό Πάτροκλο, καθώς και για τη σχέση του θέματος αυτού με το πεπρωμένο του Αχιλλέως στην *Ιλιάδα*, βλ. ενδεικτικά Burgess 2009, 43–55 («The Destiny of Achilles in the Iliad»), ιδίως 51· Hirschberger 2012, ιδίως 195.

⁴ Πίνδ. Πύθ. 4. 95–97: *οὐδὲ κομᾶν πλόκαμοι κερθέντες ὥχοντ' ἀγλαοί, / ἀλλ' ἅπαν νῶτον καταίθυσ / σον*.

⁵ Σχ. εἰς Πινδ. Πύθ. 4. 145. Χαρακτηριστική είναι η ηροδότεια μεταφορά *ἐπὶ τυραννίδι ἐκόμησε* (5. 71. 2–3), η οποία, αντλώντας από το ομηρικό οπλοστάσιο στο σχετικό με το *Κυλώνειον ἄγος* χωρίο, αποδίδει έντεχνα την κριτική διάθεση του ιστορικού απέναντι στην αλαζονεία (*ὑβριν*) του εμμέσως συγκρινόμενου με τον νέον πρωτοκόμην Αχιλλέα ολυμπιονίκη Κύλωνος. Βλ. ενδεικτικά τα σχόλια της ηροδότειας φράσης *ἐπὶ τυραννίδι ἐκόμησε* στο λεξικό του Schweighäuser (II, 1840, 51) στο λ. «*Κομᾶν et forma Jonibus propria κομέειν*»: 2. Metaphorice Cristas tollere, Magnos sibi spiritus sumere, i.q. μέγα φρονεῖν, ὑπερφηανεῖν, ὑψοῦ τὴν γνώμην αἶρειν, interprete Scholiaste at Aristoph. Plut. 572. Sic κομᾶν ἐπὶ τινι dicitur is qui ἐπὶ τινι κατορθώματι ἐπαίρεται, Qui ob rem bene gestam sese effert, ut docet Eustath. ad Iliad θ'. At quanto Herodotus ait οὗτος ἐπὶ τυραννίδι ἐκόμησε v. 71.a. non hoc dicit. Hic ob tyrannidem magnos sibi spiritus sumsit; nam homo ille, victoria olympica elatus, adfectaverat quidem tyrannidem, nec vero ad eam pervenit. Itaque verba ista in hanc sententiam sunt intelligentia, Hic homo inflatus erat spe occupandae tyrannidis; aut, Altos sibi spiritus sumens, tyrannidem adfectavit.

⁶ Σχ. εἰς Πινδ. Πύθ. 4. 145.

⁷ Βλ. και Κεφ. 2.

⁸ Βλ. και Κεφ. 2.

τὸν δεύτερον δὲ τόνδε πενθητήριον.⁹

Αν και το κενό στο κείμενο των *Χοηφόρων* προ και μετά των δύο αυτών στίχων προκάλεσε ερμηνευτική σύγχυση στους μελετητές,¹⁰ γεγονός παραμένει ότι η αναφορά στον *θρεπτήριον πλόκαμον* προς τιμήν του Ινάχου απηχεί την ενηλικίωση του Ορέστου, συνδεδεμένη δραματικά με τον θάνατο του πατέρα του· στην *Ὀδύσσειαν* αναφέρεται ότι όταν ο Ορέστης επέστρεφε από την εξορία στη γενέτειρά του, έχοντας πλέον διανύσει το στάδιο της εφηβικής νεότητας, θα ήταν έτοιμος να εκδικηθεί τη δολοφονία του Αγαμέμνονος: *ἐκ γὰρ Ὀρέσταο τίσις ἔσσεται Ἀτρεΐδαο, / ὁππότε ἂν ῥήβῃσῃ τε καὶ ἤς ἱμεῖρεται αἴης*.¹¹ Ο Ευστάθιος, εξηγώντας τον *θρεπτήριον* και *πενθητήριον πλόκαμον* των στίχων του Αισχύλου, σχολιάζει τη συνήθεια των *καρηκομώωντων Ἀχαιῶν* να κουρεύουν την κόμη τους μόνον σε περίοδο πένθους¹² ή όταν περνούν στη φάση της ενηλικίωσης, οπότε και αφιερώνουν την κόμη τους στον κουροτρόφο Απόλλωνα και τους ποταμούς:

*Καρηκομώοντας δὲ λέγει τοὺς Ἀχαιοὺς ἥτοι κομῶντας τὰ κάρηνα καὶ πολύτριχας, διότι ἔθος ἦν αὐτοῖς κόμην τρέφειν, ... λέγονται δὲ τὸν μὲν ἄλλον πάντα χρόνον κομᾶν οἱ Ἕλληνες, ἐν δὲ πένθους καιρῷ κείρεσθαι. ὡσαύτως δὲ καὶ ἐν καιρῷ ἀκμῆς ἥτοι τελείας ἡλικίας. τηνικαῦτα γὰρ πλόκαμον κείραντες ἀνεντίθουν Ἀπόλλωνι κουροτρόφῳ καὶ ποταμοῖς, καθάπερ ὁ Ὅμηρος ἱστορήσει ἐν τοῖς ἐξῆς. καὶ ἦν οὗτος μὲν ὁ πλόκαμος «θρεπτήριος» κατὰ τὸν Αἰσχύλον, πενθητήριος δὲ ὁ ἕτερος.*¹³

Τρεις ακόμη περιπτώσεις ανάθεσης κόμης σε κουροτρόφους ποταμούς παραδίδονται από τον περιηγητή Πausανία. Η πρώτη περίπτωση αναφέρεται στο πλαίσιο

⁹ Αισχύλ. *Χοηφ.* 6–7.

¹⁰ Οι μελετητές των *Χοηφόρων* αναφέρονται στην πιθανότητα ο Ορέστης, κατά τη συγκυρία επιστροφής στην πατρίδα του και ενηλικίωσής του, να αποτέμνει έναν *πλόκαμον* προς τιμήν του Ινάχου και έναν δεύτερο προς τιμήν του Αγαμέμνονος (βλ. Tucker 1901, 10–11). Γεγονός, πάντως, είναι ότι στον τάφο του Αγαμέμνονος αποτίθεται ένας *πλόκαμος*, εξού και η διατύπωση *τὸν δεύτερον δὲ τόνδε πενθητήριον*, ο οποίος συνιστά το βασικό στοιχείο με το οποίο οικονομείται ποιητικά η *ἀναγνώρισις* Ορέστου και Ηλέκτρας: Η Ηλέκτρα (στ. 163–211), αντικρύζοντας τον *θόστρυχον* στον τάφο (στ. 163: *ἔχει μὲν γατόπους χοὰς πατήρ* και στ. 168: *ὁρῶ τομαῖον τόνδε θόστρυχον τάφῳ*) συμπεραίνει με την *εἰς ἄτοπον ἀπαγωγὴν* ότι αυτός ανήκει στον Ορέστη (στ. 172: *οὐκ ἔστιν ὅστις πλὴν ἐμοῦ κείραιτό νιν κ.λ.π.*). Για τη σημασία του *πλοκάμου* του Ορέστου στην *ἀναγνώρισιν*, βλ. Verrall 1893, xxxiii–lxx· Warr 1900, 168· Ridgway 1901, 284· Tucker 1901, lxxvi–lxxix· Ridgway 1910, 120. Για τη σημασία του ξανθοῦ χρώματος του *πλοκάμου* στην *ἀναγνώρισιν*, βλ. ιδίως Ridgway 1910, 168. Βλ. επίσης Eur. *Ἡλ.* 503 κ.ε., ιδίως 509–531 (στ. 514–515: *σφάγιον ἐσεῖδον αἶμά τ' οὐ πάλοι χυθὲν / ξανθῆς τε χαίτης βοστρύχους κεκαρμένους*), την ευριπίδεια εκδοχή του θέματος της *πενθητηρίου* κόμης του Ορέστου ως στοιχείου της *ἀναγνώρισεως*.

¹¹ *Ὀδ.* 1. 40–41. Βλ. και Σοφ. *Ἡλ.* 14: *τοσόνδ' ἐς ῥῆθς πατρί τιμωρόν φόνου*.

¹² Για την κουρά της κόμης ως προσφορά στους νεκρούς στην τραγωδία, βλ. ενδεικτικά Σοφ. *Αίας* 1171–1175: *ὦ παῖ, πρόσσελθε δεῦρο, καὶ σταθεὶς πέλας / ἰκέτης ἔφαψαι πατρός ὃς σ' ἐγένετο. / θάκει δὲ προστρόπαιος ἐν χερσὶ ἔχων / κόμας ἐμὰς καὶ τῆσδε καὶ σαυτοῦ τρίτου, / ἰκτήριον θησαυρόν*. *Ἡλ.* 51–53: *ἡμεῖς δὲ πατρός τύμβον, ὡς ἀφίετο, / λιοβοῖσι πρῶτον καὶ καρατόμοις χλιδαῖς / στρέψαντες*. Eur. *Φοίν.* 322–323: *ὅθεν ἐμάν τε λευκόχρεα κείρομαι / δακρυόεσσ' ἀνεῖσα πένθει κόμαν*. *Ἰκ.* 973–974: *πένθιμοι / κουραῖ*. *Ἡλ.* 90–93: *νυκτὸς δὲ τῆσδε πρὸς τάφον μολὼν πατρός / δάκρυά τ' ἔδωκα καὶ κόμης ἀπηρξάμην / πυρᾶς τ' ἐπέσφαξ' αἶμα μηλείου φόνου, / λαθὼν τυράννους οἳ κρατοῦσι τῆσδε γῆς*. *Ἀлк.* 101–103: *χαίτα τ' οὐτὶς ἐπὶ προθύροις / τομαῖος, + ἄ δὴ νεκύων / πένθει πίτνει*.

¹³ Ευστ. *Παρ. εἰς Ὀμ.* *Ἠλ.* 1. 254–255.

του μύθου της Δάφνης, το όνομα της οποίας συνδέεται ιδιαίτερα με τον ποταμό Λάδωνα,¹⁴ και του Λευκίππου, υιού του βασιλιά της Πίσας Οινομάου: Ο Λεύκιππος παράφορα ερωτευμένος με τη Δάφνη, η οποία απέφευγε όλους τους άρρενες, πλέκοντας την αφιερωμένη στον ποταμό Αλφειό μακριά κόμη και φορώντας γυναικεία ενδύματα, συμμετείχε ως θυγατέρα του Οινομάου στις κυνηγετικές δραστηριότητες του παρθενικού ομίλου της Δάφνης κερδίζοντας με το τέχνασμα αυτό τη φιλία της. Κατόπιν της ζηλόφθονης παρέμβασης του Απόλλωνος, ακολούθησε η αποκάλυψη της απάτης και ο φόνος του Λευκίππου από τη Δάφνη και τις άλλες παρθένες, όταν οι τελευταίες τον εξέδυσαν δια της βίας προκειμένου να κολυμπήσει μαζί τους στον ποταμό Λάδωνα.

... Οίνομάω

τῷ δυναστεύσαντι ἐν Πίσῃ Λεύκιππος ἦν υἱός. οὗτος
ἐρασθεὶς Δάφνης ὁ Λεύκιππος ἐκ μὲν τοῦ εὐθέος μνώ-
μενος γυναιῖκα ἔξιν ἀπεγίνωσκεν αὐτὴν ἅτε ἅπαν τὸ
ἄρσεν γένος φεύγουσαν· παρέστη δὲ οἱ τοιόνδε ἐς αὐτὴν
σόφισμα. ἔτρεφεν ὁ Λεύκιππος κόμην τῷ Ἀλφειῷ· ταύ-
την οἷα δὴ παρθένος πλεξάμενος τὴν κόμην καὶ ἐσθῆτα
ἐνδὺς γυναικείαν ἀφίκετο ὡς τὴν Δάφνην, ἐλθὼν
δὲ Οἰνομάου τε ἔλεγεν εἶναι θυγάτηρ καὶ ὡς συνθηρᾶν
ἐθέλοι τῇ Δάφνῃ. ἅτε δὲ εἶναι παρθένος νομιζόμενος,
καὶ τὰς ἄλλας ὑπερβεβλημένος παρθένους γένους τε
ἀξιώματι καὶ σοφίᾳ τῇ ἐς τὰ κυνηγέσια, πρὸς δὲ καὶ
τῇ θεραπείᾳ περισσῇ χρώμενος, ἐς φιλίαν ἰσχυρὰν
ἐπάγεται τὴν Δάφνην. οἱ δὲ τὸν Ἀπόλλωνος ἔρωτα
ἐς αὐτὴν ἄδοντες καὶ τάδε ἐπιλέγουσιν, Ἀπόλλωνα
Λευκίππῳ νεμεσῆσαι τῆς ἐς τὸν ἔρωτα εὐδαιμονίας.
αὐτίκα δὲ ἐπεθύμησεν ἐν τῷ Λάδωνι ἢ Δάφνῃ καὶ αἱ
λοιπαὶ παρθένοι νήχεσθαι, καὶ τὸν Λεύκιππον ἀποδύ-
ουσιν ἄκοντα· ἰδοῦσαι δὲ οὐ παρθένον τοῖς τε ἄκον-
τίοις αὐτὸν καὶ ἐγχειριδίοις τύπτουσαι διέφθειραν.¹⁵

Στον μύθο αυτό του Λευκίππου, η αφιερωμένη στον ποταμό Αλφειό *θρεπτήριος* κόμη εξυπηρετεί την απάτη, με την οποία ο νέος παρειαφρέει στον παρθενικό «χορό» της Δάφνης. Η μακριά κόμη και τα γυναικεία ενδύματα, με τα οποία ο Λεύκιππος μεθοδεύει την παρθενική μεταμφίεσή του, συνιστούν μάλλον σαφείς υπαινιγμούς στην τελετουργική παρενδυσία των νέων πριν από την ενηλικίωση, η οποία λύεται με τη γυμνότητα και την αποκάλυψη του άρρενος φύλου. Αν και το θέμα αυτό θα συζητηθεί και παρακάτω στην παρούσα εργασία, αρκεί προς το παρόν να τονιστεί η σημασία της αφιερωμένης στον

¹⁴ Για τη ταυτότητα της Δάφνης, τους σχετικούς μύθους και ερμηνευτική προσέγγισή τους, βλ. ενδεικτικά Dowden 1989, 174–179.

¹⁵ Πaus. 8. 20. 2–4. (3. 1: ἔτρεφεν ὁ Λεύκιππος κόμην τῷ Ἀλφειῷ).

κουροτρόφο Αλφειό μακριάς κόμης του Λευκίππου στο σχετικό με τη μεταμφίεσή του σόφισμα.

Ένας ακόμη κουροτρόφος ποταμός της Πελοποννήσου μνημονεύεται από τον Πausανία: πρόκειται για τον ποταμό Νέδα, του οποίου οι πηγές βρίσκονται στο Κεραύσιο όρος που ανήκει στην οροσειρά του Λυκαίου. Σύμφωνα με τον περιηγητή, οι παῖδες των Φιγαλέων αφιέρωναν τις κόμης τους στο πλησιέστερο προς τη Φιγάλεια σημείο ροής του ποταμού:

*εἰσὶ δὲ αἱ πηγαὶ τῆς Νέδας ἐν ὄρει τῷ Κεραυσίῳ· τοῦ
Λυκαίου δὲ μοῖρᾴ ἐστι. καθότι <δὲ> ἐγγύτατα ἡ Νέδα
Φιγαλέων τῆς πόλεως γίνεται, κατὰ τοῦτο οἱ Φιγαλέων
παῖδες ἀποκείρονται τῷ ποταμῷ τὰς κόμας.¹⁶*

Τέλος, ο Πausανίας αναφέρεται σε δύο αναθηματικά αγάλματα της Μνησιμάχης και του υιού της, ο οποίος προσέφερε την κόμη του στον κουροτρόφο αθηναϊκό ποταμό Κηφισό:

*ἀγάλματα δὲ ἐπὶ τῷ ποταμῷ Μνησιμάχης, τὸ
δὲ ἕτερον ἀνάθημα κειρομένου οἱ τὴν κόμην τοῦ παιδός
ἐστι τῷ Κηφισῷ· καθεστάναι δὲ ἐκ παλαιοῦ καὶ τοῖς
πᾶσι τοῦτο Ἕλλησι τῇ Ὀμήρου τις ἂν τεκμαίροιο
ποιήσει, ὅς τον Πηλέα εὔξασθαι <φησί> τῷ Σπερχειῷ
κερεῖν ἀνασωθέντος ἐκ Τροίας Ἀχιλλέως τὴν κόμην.¹⁷*

Σύμφωνα με τον Παπαχατζή, ο περιηγητής αναφέρεται στα δύο αναθήματα είτε της μυθικής Μνησιμάχης και του υιού της είτε μιας Αθηναίας ονόματι Μνησιμάχη και του υιού της· στη δεύτερη περίπτωση το ανάθημα της γυναίκας θα συνιστούσε εἰκόνα του Κηφισού και το άλλο θα παρίστανε τον υιό της να προσφέρει την κόμη του στον κουροτρόφο ποτάμιο θεό, το όνομα δε της Μνησιμάχης θα ήταν χαραγμένο στο βάθρο του ενός ή και των δύο αναθημάτων.¹⁸ Η περίπτωση της ανάθεσης από μία εύπορη Αθηναία φαίνεται πιθανότερη, εφόσον αφ' ενός στον μύθο της Μνησιμάχης, θυγατέρας του βασιλιά της αχαϊκής Ωλένου Δεξαμενού, δεν υπάρχει αναφορά σε υιό¹⁹ και αφ' ετέρου ο Κηφισός

¹⁶ Πaus. 8. 41. 3. 1–4. Ο Παπαχατζής (2002, 359) σημειώνει ότι «ή προσφορά τῶν παιδικῶν πλοκάμων αποτελοῦσε ἔκφραση εὐγνωμοσύνης γιὰ τὸ αἴσιο πέρασμα ἀπὸ τὴν παιδικὴ στὴν ὥριμη ἡλικία.» Βλ. και Frazer 1965, IV, 392–393. Ο Lenormant (1864, I, 294), αναφερόμενος προηγουμένως στην αφιερωμένη στον Σπερχεῖο κόμη του Αχιλλέως, σχολιάζει σχετικά με την κόμη των παιδῶν των Φιγαλέων: «Et de même l'usage de Phigalie offre au dieu de la Nèda les cheveux des adolescents pour fléchir par ce sacrifice l'être terrible et destructeur dont l'action menace toujours de développement et le vie des hommes.»

¹⁷ Πaus. 1. 37. 3. 3–8.

¹⁸ Παπαχατζής 1974, 467.

¹⁹ Για τη Μνησιμάχη και τη φιλοξενία του Ηρακλέους από τον Δεξαμενό, βλ. Απολλόδ. 2. 91. 2–6· Πaus. 7. 18. 1. Η, κατὰ τον Lenormant (1864, I, 294–309), σύνδεση της Μνησιμάχης με την Περσεφόνη εἶναι μάλλον υπερβολική. Βλ. και Frazer 1965, II, 493.

συνιστούσε σημαντικό τόπο λατρείας στην Αθήνα.²⁰ τα *ἀγάλματα* δε είναι πολύ πιθανόν να ήσαν αναθηματικά ανάγλυφα, όπως εκείνα που αφιερώνονταν σε ιερά, κυρίως Νυμφών και ποτάμιων θεοτήτων, μεταξύ των οποίων και του Κηφισού, κατά τον 5^ο και ιδίως κατά τον 4^ο αιώνα π.Χ.²¹

Πώς ερμηνεύεται, ωστόσο, η αρχαία πρακτική της προς τιμήν των ποταμών *θρεπτηρίου* κόμης; Σύμφωνα με τον Ησίοδο, οι ποταμοί, υιοί του Ωκεανού και της Τηθύος, λατρεύονταν ως κουροτρόφοι θεοί πριν από την εμφάνιση των ολύμπιων θεοτήτων· κουροτρόφες θεότητες ήσαν και οι Νύμφες ως προσωποποιήσεις των λιμνών, πηγών και κρηνών, καθ' ότι όλες εκρέουν από τον γεννήτορά τους Ωκεανό.

*Τηθύς δ' Ὠκεανῷ ποταμούς τέκε δινήεντας,
Νεῖλόν τ' Ἀλφειόν τε καὶ Ἥριδανὸν βαθυδίνην,
Στρυμόνα Μαίανδρόν τε καὶ Ἴστρον καλλιρέεθρον
Φᾶσίν τε Ῥῆσόν τ' Ἀχελῷόν τ' ἀργυροδίνην
Νέσσόν τε Ῥοδίον θ' Ἀλιάκμονά θ' Ἑπτάπορόν τε
Γρήνικόν τε καὶ Αἴσηπον θεῖόν τε Σιμοῦντα
Πηνειόν τε καὶ Ἑρμον ἑυρρείτην τε Κάικον
Σαγγάριόν τε μέγαν Λάδωνά τε Παρθενιόν τε
Εὐηνόν τε καὶ Ἀλδῆσκον θεῖόν τε Σκάμανδρον·
τίκτε δὲ Κουράων ἱερὸν γένος, αἷ' κατὰ γαῖαν
ἄνδρας κουρίζουσι σὺν Ἀπόλλωνι ἄνακτι
καὶ ποταμοῖς ...*²²

Ο αρχαίος Σχολιαστής του Ησιόδου εξηγεί ότι η υγρότητα των ποταμών και των λιμνών σε συνδυασμό με τον ήλιο συνιστά την αιτία της αύξησης και της ανατροφής των *ἀνδρῶν* (η λ. χρησιμοποιείται προληπτικά), ήτοι των *παίδων*, και εν γένει των ανθρώπων: *τὰ γὰρ ὕδατα αὐξητικά καὶ ὁ ἥλιος καὶ ἐκ γὰρ τῆς ποιότητος τοῦ ὕγρου ἔστιν ἡ τροφή τοῦ*

²⁰ Βλ. παρακάτω στο ίδιο κεφ.

²¹ Για τα αναθηματικά ανάγλυφα ως *ἀγάλματα*, βλ. ενδεικτικά van Straten 1981, 75. Για τη λατρεία των Νυμφών και των ποτάμιων θεοτήτων, καθώς και για τα αφιερωμένα σε αυτές ανάγλυφα, βλ. ενδεικτικά Larson 2001, ιδίως 131–134 (για το ιερό του κουροτρόφου ποταμού Κηφισού, τα ευρεθέντα στον χώρο του αναθηματικά ανάγλυφα και τις συνοδεύουσες αυτά επιγραφές). Βλ. επίσης παρακάτω υποκεφ. 3. 1. 3.

²² Ησ. *Θεογ.* 337–348. Σχολιασμό των στίχων αυτών και των αναφερόμενων ποταμών, βλ. West 1966, 259–264. Βλ. και Ἰλ. 21. 195–197: *οὐδὲ βαθυρρεῖται μέγα σθένος Ὠκεανοῖο / ἐξ οὗ περ πάντες ποταμοὶ καὶ πᾶσα θάλασσα / καὶ πᾶσαι κρῆναι καὶ φρεῖατα μακρὰ νάουσιν*. Πίνδ. απ. 326: *Ὠκεανοῦ πέταλα κρᾶναι· Ἑρμ. Τρισμ. 17. 6–9: τὸν πῆξαντα τὴν γῆν καὶ οὐρανὸν κρεμάσαντα καὶ ἐπιτάξαντα ἐκ τοῦ ὠκεανοῦ τὸ γλυκὺ ὕδωρ εἰς τὴν οἰκουμένην καὶ ἀοίκητον ὑπάρχειν εἰς διατροφήν καὶ κτίσιν πάντων ἀνθρώπων*. Για τη λατρεία των ποτάμιων θεοτήτων, βλ. ενδεικτικά Gardner 1876, ιδίως 7. 12 (για την εμφάνιση της λατρείας των ποταμών προ εκείνης των ολύμπιων θεοτήτων). Onians 1951. Η διατήρηση της λατρείας των ποταμών και μετά την εμφάνιση του ολύμπιου πανθέου και η συλλατρεία τους με τους νέους θεούς δηλώνεται σαφέστατα με τα σχετικά με τα ονόματα ποταμών προσωνόμια θεών, όπως, επί παραδείγματι, του Απόλλωνος *Ἰσμηνίου* (Παυσ. 9. 10. 2. 1–3) ή της Αρτέμιδος *Ἀλφειωνίας* ή *Ἀλφειούσης* (Στρ. 8. 3. 12).

ήλιου.²³ Η σημασία του σπουδαιότερου από τα υγρά στοιχεία, του ύδατος,²⁴ ως της βασικής ουσίας της ζωής²⁵ υμνείται από τον Πίνδαρο: ἄριστον μὲν ὕδωρ²⁶ ἢ εἰ δ' ἄριστεύει μὲν ὕδωρ.²⁷ Συνεπώς, τὰς γὰρ πρώτας κόμας τοῖς ποταμοῖς οἱ ἀρχαῖοι ἀπεκείροντο, σύμβολον τοῦ ἐξ ὕδατος εἶναι πάντων τὴν αὐξησιν.²⁸ οἱ ποταμοὶ εθεωρούντο ως νέοι, κουροτρόφοι θεοὶ και τα ὕδατά τους αὐξητικά.²⁹ Για τον λόγο αυτό οι αρχαίοι συνήθιζαν να μεταφέρουν από έναν ποταμό νερό για το λουτρό του γαμβρού προκειμένου αυτός να γεννήσει και να αναθρέψει υγιή παιδιά: διὰ ταύτην δὲ τὴν αἰτίαν, καὶ εἰς τοὺς ποταμούς ὕδωρ ἐκόμιζον, τέκνων τε γενέσεως καὶ παιδοτροφίας οἰωνὸν τιθέμενοι.³⁰ Σύμφωνα με άλλο έθιμο ο ίδιος ο γαμβρός μετέβαινε στον τοπικό ποταμό και τελούσε λουτρό ραντιζόμενος στα γονιμοποιά ὕδατά του, ευχόμενος ευγονία.³¹ Αντίστοιχο έθιμο από την περιοχή της Τρωάδος αναφέρεται στις νύφες που, λουόμενες στα ὕδατα του Σκαμάνδρου, εύχονταν στον ποταμό να λάβει την παρθενίαν τους: νενόμισται δὲ ἐν τῇ Τρωάδι γῇ τὰς γαμουμένας παρθένους ἐπὶ τὸν Σκάμανδρον ἔρχεσθαι καὶ λουσαμένας ὑπ' αὐτοῦ τὸ ἔπος τοῦτο ὥσπερ ἱερόν τι ἐπιλέγειν, «λαβέ μου, Σκάμανδρε, τὴν παρθενίαν.»³² Στα ομηρικά έπη, ο Σπερχειός και άλλοι ποταμοὶ εμφανίζονται ως πατέρες θνητῶν από επίσης θνητές γυναίκες.³³ Τα ὕδατα ορισμένων ποταμῶν, όπως εκείνα στις Θεσπιές, εθεωρείτο ότι ήσαν

²³ Σχ. εἰς Θεογ. 346–347: τίκτε δὲ θυγατέρων: ἔτεκε δὲ τὰς λίμνας, αἵτινες σὺν τῷ ἡλίῳ τρέφουσιν ἡμᾶς. ταῦτα δὲ εἰσιν ὀνόματα ποταμῶν καὶ λιμνῶν. / ἄνδρας κουρίζουσιν: ἀνατρέφουσιν. ἐκ γὰρ τῆς ποιότητος τοῦ ὕγρου ἔστιν ἡ τροφή τοῦ ἡλίου. / σὺν Ἀπόλλωνι ἄνακτι: καὶ γὰρ Ἀπόλλωνι καὶ ποταμοῖς οἱ νέοι ἀπέκειρον τὰς κόμας διὰ τὸ αὐξήσεως καὶ ἀνατροφῆς αἰτίους εἶναι, ὡς Ὅμηρος (Ψ144)· Σπερχεὶ' ἄλλως σοὶ γε πατήρ ἡρήσατο [πῆμα] Πηλεΐδης. τὰ γὰρ ὕδατα αὐξητικά καὶ ὁ ἥλιος.

²⁴ Βλ. Αριστοτ. Μετ. 382b 13–15: ὕδατος δ' εἶδη τὰ τοιάδε, οἶνος, οὔρον, ὄρρος, καὶ ὅλως ὅσα μηδεμίαν ἢ βραχείαν ἔχει ὑπόστασιν, μὴ διὰ γλισχρότητα.

²⁵ Σημειωτέα η φιλοσοφική αρχή του Θάλητος (Ναυτ. Ἀστρ. απ. 3), σύμφωνα με την οποία από τα τέσσερα στοιχεία το ὕδωρ συνιστά την ουσία του σύμπαντος.

²⁶ Πίνδ. Ὀλ. 1. 1.

²⁷ Πίνδ. Ὀλ. 3. 42.

²⁸ Σχ. εἰς Πινδ. Πύθ. 4. 145.

²⁹ Για τους ποταμούς ως νέους κουροτρόφους θεούς, για τον Αχελώο ως εκπρόσωπο όλων των ποταμῶν, ως πατέρα ή μεγαλύτερο αδελφό τους, βλ. ενδεικτικά Gardner 1876. Βλ. επίσης Σχ. εἰς Ἰλ. 23. 142a2: τοῖς ποταμοῖς ἔτρεφον τὰς κόμας, ἐπεὶ κουροτρόφοι νομίζονται διὰ τὸ αὐξητικὸν τὸ ὕγρον εἶναι. ὅτι δὲ αὐξητικὸν ἔστι, καὶ παῖδες πρώτη τροφή χρῶνται τῇ ὕγρῃ b. Για τα εμπνευσμένα από ονομασίες ποταμῶν ὀνόματα παιδιῶν (Κηφισόδοτος, Ασωπόδωρος κ.λ.π.), βλ. ενδεικτικά Gardner 1876. Βλ. επίσης ρωμαϊκής εποχής επιγραφικές μαρτυρίες για αυτούσια ὀνόματα ποταμῶν, όπως Σπερχειός: IG II² 2113. 193· I.Olympia 482. 2· Αλφειός: I.Olympia 107. 13· Ἰναχος: MDAI (A) 67 (1942) 219.8· IG II² 13443 (4^{ος} αι. μ.Χ.).

³⁰ Σχ. εἰς Ἰλ. 23. 144. Βλ. και Σχ. εἰς Ἰλ. 23. 142a1: καὶ τοῖς γαμοῦσι δὲ λουτρὸν ἐξ αὐτῶν ἐκόμιζον γονὴν οἰωνιζόμενοι, καὶ τοῖς πρὸ γάμων τελευτῶσιν ἢ λουτροφόρος κάλλις <ἐπ>ετίθετο (Τ).

³¹ Σχ. εἰς Εὐρ. Φοίν. 347: εἰώθεσαν δὲ οἱ νυμφεῖοι τὸ παλαιὸν ἀπολούεσθαι ἐπὶ τοῖς ἐγχωρίοις ποταμοῖς καὶ περιρραίνεσθαι λαμβάνοντες ὕδωρ τῶν ποταμῶν καὶ πηγῶν συμβολικῶς παιδοποιῖαν εύχόμενοι, ἐπεὶ ζωοποιὸν τὸ ὕδωρ καὶ γόνιμον. Εξάλλου, το ρ. αἰονάω-ω (βλ. Ησύχ. λ. «αἰονᾶν»: καταντλεῖν. σμήχειν. λούειν και Σούδα λ. «αἰονῶ»: βρέχω) σχετίζεται με το λουτρό και με τη λ. αἰών που σημαίνει και τη ζωή (Μ. Έτυμ. λ. «αἰών»: ἡ ζωή, θηλυκῶς)· ως εκ τούτου, με το λουτρό των νέων στα ὕδατα των τοπικῶν ποταμῶν ενσταλάσσεται σε αυτούς ο αἰών, η ζωή (σχετικά βλ. Onians 1951, 229–230).

³² Αισχίν. Ἐπιστ. 10. 3. 2–5. Βλ. επίσης και Håland 2009, ιδίως 133, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

³³ Πχ. βλ. Ἰλ. 5. 545–546: Ἀλφειοῦ, ὃς τ' εύρὺ ρέει Πυλίων διὰ γαίης, / ὃς τέκετ' Ὀρτίλοχον πολέεσσ' ἄνδρεςσιν ἄνακτα· 16. 173–176: τῆς μὲν ἱῆς ἦρχε Μενέσθιος αἰολοθώρηξ / υἱὸς Σπερχειοῦ διπετέος ποταμοῦ· / ὃν τέκε Πηλῆος θυγάτηρ καλὴ Πολυδῶρη / Σπερχειῶ ἀκάμαντι γυνὴ θεῶ εύνηθεῖσα· 21. 140–143: Ἀστεροπαίῳ ἐπᾶλτο κατακτάμεναι μενεαίνων / υἱεῖ Πηλεγόνο· τὸν δ' Ἀξίος εύρυρέεθρος / γείνατο καὶ Περίβοια Ἀκессαμενοῦ θυγατρῶν / πρεσβυτάτη· τῇ γὰρ ῥα μίγη ποταμὸς βαθυδίνης· Ὀδ. 11. 260: τὴν δὲ μέτ' Ἀντιόπην

παιδογόνα,³⁴ ενώ η πόση από τα ύδατα του Νείλου προσέφερε πολυγονίαν.³⁵ εξού και ο Αισχύλος χαρακτηρίζει τους ποταμούς πολυτέκνους.³⁶

Συνεπώς, οι ποταμοί γονιμοποιούν και *κουρίζουσι* τους ανθρώπους, όπως γονιμοποιούν και τρέφουν τη γη, στην οποία ρέουν, προσφέροντας τη βλάστηση. Η σημαντικότητα των ποταμών για τους κατοίκους της περιοχής τους δηλώνεται ευκρινώς με την ίδρυση ιερών προς τιμήν τους, τα αναθήματα και τους μύθους. Πέραν του Αχελώου, ο οποίος ως πατέρας ή αδελφός όλων των ποταμών τους εκπροσωπεί στη λατρεία και στην εικονογραφία,³⁷ ενδεικτικά αναφέρονται ορισμένα στοιχεία για τους ποταμούς των σχετικών με την προσφορά κόμης προαναφερθέντων αρχαίων κειμένων, ήτοι τους αθηναϊκό Κηφισό, Νέδα, Αλφειό, Ιλισσό, Ίναχο και Σπερχειό.

Στις όχθες του Σπερχειού, που ρέει στην εύφορη πεδιάδα του νότιου τμήματος της Θεσσαλίας και εκβάλλει στον Μαλιακό κόλπο, ανατράφηκε ο Αχιλλεύς και οι Μυρμιδόνες. Στην *Ίλιάδα* αναφέρεται βωμός και ιερό του Σπερχειού. Τα ζώα θυσιάζονταν είτε στον βωμό είτε στις όχθες του ποταμού προκειμένου το αίμα να ρέει στα ύδατά του.³⁸ Ο Πηλεύς υποσχέθηκε στον Σπερχειό θυσία εκατό βοδιών και πενήντα κριών χάριν της ασφαλούς επιστροφής του Αχιλλέως από τον Τρωικό Πόλεμο.³⁹ Στον μύθο, ο Σπερχειός είναι πατέρας του επώνυμου ήρωα Δρύοπος και συνδέεται με τις Αμαδρυάδες Νύμφες και τη λατρεία των Νυμφών στις νότιες όχθες του.⁴⁰ Η μυθική γενεαλογία του ποταμού Ινάχου είναι εντυπωσιακή. Ο Ίναχος συνιστά την αρχέγονη πατρική μορφή, από την οποία προκύπτουν οι μεγάλοι Αργείοι ήρωες Φορωνεύς, Δαναός και εν τέλει Περσεύς και Ηρακλής, ενώ η βοιωτική γενεαλογική γραμμή οδηγεί στον Κάδμο και στον Οιδίποδα. Ο Φορωνεύς με τον Ίναχο και άλλες τοπικές ποτάμιες θεότητες απένειμαν την αργολική γη στην Ήρα εις βάρος του έτερου διεκδικητή της Ποσειδώνος. Ο ποταμός Ίναχος υδρεύει την υπό την εποπτεία της Ήρας πεδιάδα του Άργους, στην οποία διεξάγονταν οι ετήσιοι *ιεροί ἄροτοι* της θεάς.⁴¹ Στις όχθες του Ιλισσού, μεταξύ άλλων ιερών, υπήρχε και ιερό του ποτάμιου θεού και των Νυμφών. Από το ιερό του Ιλισσού προέρχεται το αναθηματικό ανάγλυφο των *πλυνέων*· σε

Ίδον, Άσωποῖο θύγατρα. Το μυθικό θέμα της γέννησης θνητών από ποταμούς ασφαλώς σχετίζεται με τις γονιμοποιές ιδιότητες των τελευταίων· κατ' αντιστοιχίαν, οι λίμνες είναι μητέρες· π.χ. βλ. *Ίλ.* 2. 864–865: *Μήροσιν αὖ Μέσθλης τε καὶ Ἄντιφος ἡγησάσθην / υἷε Ταλαιμένεος τῷ Γυγαίῃ τέκε λίμνη.*

³⁴ Βλ. Αθήν. 2. 15. 15–16: *ἐν δὲ τῷ περὶ φυτῶν* (IX 18. 10, ενν. Θεόφραστος) *ἐνιαχοῦ φησιν ὕδωρ γίνεσθαι παιδογόνον ὡς ἐν Θεσπιαῖς.* Σύμφωνα με τον Πausανία (7. 22. 11. 5–8), η πόση των υδάτων του αχαϊκού Χαράδρου από τα βοοειδή είχε ως αποτέλεσμα τη γέννηση αρσενικών απογόνων: *ὄνομα μὲν τῷ ποταμῷ Χάραδρος, ὥρα δὲ ἥρος πίνοντα ἐξ αὐτοῦ τὰ βοσκήματα ὀφείλει τίκτειν ἄρρενα ὡς τὰ πλείω συμβαίνει, καὶ τοῦδε ἔνεκα οἱ νομεῖς ἐτέρωσε αὐτὰ τῆς χώρας μεθιστᾶσι πλὴν γε δὴ τὰς βοῦς.*

³⁵ Βλ. Αθήν. 2. 15. 11–13 (Kaibel): *Θεόφραστος δὲ φησιν ἐν τῷ περὶ υδάτων* (απ. 159 W) *τὸ Νείλου ὕδωρ πολυγονώτατον καὶ γλυκύτατον.* Βλ. και Πλούτ. *Περὶ Ἰσ. Καὶ Ὅσ.* 364a 7–11 (Stephanus).

³⁶ Αισχ. *Ίκ.* 1026–1029: *ποταμούς δ' οἱ διὰ χώρας / θελεμόν πῶμα χέουσιν / πολύτεκνοι, λιπαροῖς χεύμασι γαίας / τότε μειλίσσοντες οὔδας.* Για άλλα παραδείγματα σχετικά με τη σημασία των υδάτων των ποταμών, Νυμφών, λιμνών, κρηνών, πηγών, φρεάτων στο πλαίσιο των διαβατηρίων εθίμων, βλ. Håland 2009, ιδίως 117–146, όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία.

³⁷ Για τον Αχελώο ως εκπρόσωπο όλων των ποταμών, για τη λατρεία του και την εικονογραφία του, βλ. ενδεικτικά Gardner 1876· Larson 2001, σποράδην.

³⁸ Βλ. ενδεικτικά Ευστ. *Παρ. εἰς Ὀμ.* *Ίλ.* 4. 703. 13–20.

³⁹ *Ίλ.* 23. 140–151 (βλ. και 5. 77–78, όπου αναφέρεται ιερέας του Σκαμάνδρου).

⁴⁰ Βλ. ενδεικτικά Larson 2001, 167–168· 2007, 152.

⁴¹ Βλ. ενδεικτικά Larson 2001, 149.

αυτό αναγνωρίζεται η σχέση μεταξύ της λατρείας Νυμφών – Ιλισσού (η τυπικά εικονιζόμενη στην παράσταση κεφαλή του Αχελώου εκπροσωπεί τον Ιλισσό) και των Μικρών Μυστηρίων της Δήμητρος και της Κόρης, των οποίων οι υποψήφιοι μύστες τελούσαν καθαρμούς στον ποταμό.⁴² Ο Αλφειός και ο Λάδων πηγάζουν από την Αρκαδία και ρέουν δυτικά στην Ήλιδα, την κοιτίδα των ολυμπιακών αγώνων. Στον μύθο του Λευκίππου και της Δάφνης, ο οποίος ήταν κοινός στους Αρκάδες και στους Ηλιείς, η Δάφνη ήταν θυγατέρα του Λάδωνος, ενώ, σύμφωνα με άλλη εκδοχή, του Θεσσαλικού Πηνειού. Ο θεός Αλφειός, προσωποποίηση του μεγαλύτερου ποταμού της Πελοποννήσου, ήταν φημισμένος για την ερωτική επιθετικότητά του, όπως διαφαίνεται από την ερωτική επιθυμία του για τη Νύμφη Αρέθουσα ή για την Αρτέμιδα, η οποία με τέχνασμά της απέφυγε την αρπαγή της.⁴³ Αξιοσημείωτη είναι η σχετική με την περιοχή των εκβολών του Αλφειού και τη λατρεία της Αρτέμιδος, της Αφροδίτης και των Νυμφών περιγραφή του Στράβωνος: *πρὸς δὲ τῇ ἐκβολῇ τὸ τῆς Ἀλφειωνίας Ἀρτέμιδος ἢ Ἀλφειούσης ἄλλος ἐστὶ (λέγεται γὰρ ἀμφοτέρως), ἀπέχουν τῆς Ὀλυμπίας εἰς ὀγδοήκοντα σταδίους. ταύτη δὲ τῇ θεῷ καὶ ἐν Ὀλυμπίᾳ κατ' ἔτος συντελεῖται πανήγυρις, καθάπερ καὶ τῇ Ἐλαφίᾳ καὶ τῇ Δαφνίᾳ. μεστή δ' ἐστὶν ἡ γῆ πᾶσα Ἀρτεμισίων τε καὶ Ἀφροδισίων καὶ Νυμφαίων ἐν ἄλλεσιν ἀνθέων [πλέ]ως τὸ πολὺ διὰ τὴν εὐυδρίαν...*⁴⁴ Στην πιθανόν προερχόμενη από την Αρκαδία μεσσηνιακή παράδοση, οι Νύμφες Νέδα και Ιθώμη, που έδωσαν το όνομά τους στον ποταμό Νέδα και στο όρος Ιθώμη, αναφέρονται ως οι τροφοί του Διός· οι δύο Νύμφες, αφού έλαβαν το βρέφος από τους Κουρήτες, το έπλυναν στη μεσσηνιακή πηγή Κλεψύδρα. Στην αρκαδική μυθική παράδοση, η Νέδα, ο μοναδικός ποταμός με ονομασία θηλυκού γένους, συνδέεται στενά με εκδοχές για τη γέννηση του Διός.⁴⁵ Κατά τον Πausανία, η Νέδα ενώνεται στη Φιγάλεια με τον ποταμό Λύμακα, ο οποίος έλαβε την ονομασία του από τον καθαρμό της Ρέας μετά τη γέννηση του Διός.⁴⁶ Τέλος, το ιερό του αθηναϊκού Κηφισού φαίνεται ότι ίδρυσαν στα τέλη του 5^{ου} αιώνα π.Χ. ο Κηφισόδοτος και η Ξενοκράτεια, καταγόμενοι αντίστοιχα από τους δήμους *Βουτάδαι* και *Χολλεῖδαι*, μεταξύ των οποίων έρρεε ο ποταμός. Οι ιδρυτές είναι γνωστοί από τα περίφημα αναθηματικά ανάγλυφά τους, ο Κηφισόδοτος από εκείνο του επώνυμου ήρωα Εχέλου και η Ξενοκράτεια από το ανάγλυφο που ανέθεσε στον Κηφισό και σε όλους τους θεούς, που μοιράζονταν τον ίδιο

⁴² Berlin, Staatliche Museen, Antikensammlung SK 709 (α' μισό 4^{ου} αι. π.Χ). Βλ. και IG II/III² 2934: οι *πλυνῆς* φέρουν ονόματα δούλων. Το ανάγλυφο βρέθηκε κοντά στο Στάδιο και δίπλα στην όχθη του Ιλισσού, αφιερωμένο από έναν σύλλογο *πλυνέων*, ανδρών και γυναικών, στις Νύμφες και σε όλους τους θεούς: *οἱ πλυνῆς Νύμφαις εὐξάμενοι ἀνέθεσαν καὶ θεοῖς πᾶσιν*. Το ανάγλυφο διαιρείται σε δύο τμήματα: στο επάνω τμήμα εικονίζεται βραχυγραφημένη η παράσταση του Ερμού ως Νυμφαγέτου με την ακολουθία του Πανός και του Αχελώου και στο κάτω τμήμα απεικονίζεται η Δημήτηρ και η Κόρη, τις οποίες προσεγγίζει ήρωας που οδηγεί ίππο, πιθανώς ο Δημοφών. Για τον Ιλισσό και το ανάγλυφο, βλ. ενδεικτικά Larson 2001, 128–129 εικ. 4.1.

⁴³ Για τον Αλφειό, βλ. ενδεικτικά Larson 2001, 157.

⁴⁴ Στρ. 8. 3. 12. 27–34.

⁴⁵ Για τη Νέδα, βλ. ενδεικτικά Larson 2001, 153–154.

⁴⁶ Πaus. 8. 41. 2: *ποταμός δὲ ὁ καλούμενος Λύμαξ ἐκδίδωσι μὲν ἐς τὴν Νέδαν παρ' αὐτὴν ῥέων Φιγαλίαν, γενέσθαι δὲ τοῦνομά φασι τῷ ποταμῷ καθαρσίῳ τῶν Ῥέας ἔνεκα. ὥς γὰρ δὴ τεκοῦσαν τὸν Δία ἐκάθηραν ἐπὶ ταῖς ὠδίσι αἱ Νύμφαι, τὰ καθάρματα ἐς τοῦτον ἐμβάλλουσι τὸν ποταμόν· ὠνόμαζον δὲ ἄρα οἱ ἀρχαῖοι αὐτὰ λύματα*.

βωμό, χάριν της διδασκαλίας του υιού της Ξενιάδου. Το ανάγλυφο της Ξενοκρατείας συνοδεύει σε άλλο λίθο επιγραφή, που συνιστά «κανονισμό» θυσιών σε μάλλον δώδεκα θεούς, όλοι σχετικοί με τη γέννηση και την κουροτροφία, οι περισσότεροι από τους οποίους εικονίζονται και στην παράσταση του αναθήματος, ήτοι οι: Κηφισός, Απόλλων Πύθιος, Λητώ, Άρτεμις Λοχία (Λοχεία), Αχελώος και Γεραισταί Νύμφαι Γενέθλιαι.⁴⁷

Σε συνάφεια με τα προαναφερθέντα μπορεί να γίνει περαιτέρω αντιληπτή η καταλληλότητα της κόμης ως προσφοράς στις γονιμοποιές ποτάμιες θεότητες κατά την περίοδο της εφηβείας. Το παραγόμενο από τους χυμούς των φυτών φύλλωμα από τα ομηρικά έπη και εντεύθεν ονομάζεται κόμη: καὶ τότε ἔπειτ' ἀπέκοψα κόμην τανυφύλλου ἐλαίης.⁴⁸ Η αφιερωμένη στον Σπερχειό κόμη του Αχιλλέως αποκαλείται τηλεθώσα,⁴⁹ επίθετο το οποίο στα ομηρικά έπη χρησιμοποιείται σχεδόν αποκλειστικά για τα φυτά.⁵⁰ Στην *Ιλιάδα*, ο Εύφορβος με την κόμη του περιγράφεται ως ἐριθηλὲς βλαστάρι ελιάς φυτεμένο σε σημείο απόμερο, με άφθονα νερά, όμορφο και τηλεθάνον.⁵¹ στο νερό το βλαστάρι οφείλει το φύλλωμά του και ο άνδρας την κόμη του.⁵² Στον Όμηρο, το ενδότερο σημείο του όρμου, ο λιμήν, ως να ήταν η πηγή του, καλείται κάρη,⁵³ ενώ ο Ηρόδοτος ονομάζει την πηγή ενός ποταμού κεφαλή.⁵⁴ Σύμφωνα με σχόλιο του Ευσταθίου, τα ἔννορχα μῆλα, τη θυσία των οποίων υπόσχεται ο Πηλεύς στον Σπερχειό, είναι τα γόνιμα, εφόσον τα γόνιμα ζώα, όπως και η τηλεθώσα κόμη, συνιστούν την κατάλληλη προσφορά για τους ποτάμιους θεούς· ο τόπος δε της θυσίας, οι πηγαί, είναι εκείνος που καθιστά γόνιμο τον ποταμό στο σύνολό του.⁵⁵ Στα ψευδο-αριστοτελικά *Προβλήματα*, εξάλλου, η κεφαλή

⁴⁷ Ανάγλυφο Κηφισοδότου: ΕΑΜ 1783 (περ. 410 π.Χ.)· ανάγλυφο Ξενοκρατείας: ΕΑΜ 2756 (περ. 410 π.Χ.). Για τον Κηφισό και τα δύο ανάγλυφα, βλ. ενδεικτικά Larson 2001, 131–134 εικ. 4.3–4.

⁴⁸ Όδ. 23. 195.

⁴⁹ Ίλ. 23. 141–142: *στάς ἀπάνευθε πυρῆς ξανθὴν ἀπεκείρατο χαίτην, / τὴν ῥα Σπερχειῷ ποταμῷ τρέφε τηλεθώσαν.*

⁵⁰ Ίλ. 6. 147–148: *φύλλα τὰ μὲν τ' ἄνεμος χαμάδις χέει, ἄλλα δὲ θ' ὕλη / τηλεθώσα φύει, ἔαρος δ' ἐπιγίγνεται ὥρη.* Όδ. 7. 114–116: *ἔνθα δὲ δένδρεα μακρὰ πεφύκασι τηλεθάνοντα, / ὄγχναι καὶ ῥοιαὶ καὶ μηλέαι ἀγλάοκαρποι / συκέαι τε γλυκεραὶ καὶ ἐλαῖαι τηλεθώσαι.* Όδ. 11. 590.

⁵¹ Ίλ. 17. 51–55: *αἶματί οἱ δεύοντο κόμαι Χαρίτεσσιν ὁμοῖαι / πλοχμοὶ θ', οἳ χρυσῷ τε καὶ ἀργύρῳ ἐσφῆκωντο. / οἷον δὲ τρέφει ἔρνος ἀνὴρ ἐριθηλὲς ἐλαίης / χώρῳ ἐν οἰοπόλῳμ ὅθ' ἄλις ἀναβέβροχεν ὕδωρ, καλὸν τηλεθάν.*

⁵² Ο Ευστάθιος (Παρ. εἰς Όμ. Ίλ. 4. 703. 2–8) συνοψίζει τις ομηρικές φράσεις, στις οποίες το επίθετο τηλεθών-ωσα-ον περιγράφει άλλοτε την κόμη και άλλοτε το φύλλωμα των δένδρων εἰς ἔμφασιν θάλους: *Τηλεθώσα δὲ οὐχ' ἀπλῶς ἢ τοῦ Ἀχιλλέως ἐρρέθη κόμη, ἀλλ' εἰς ἔμφασιν θάλους. σκοπητέον γὰρ οἷαν εἶχε κόμην ἐκεῖνος, ἄλλως τε ἐπιμεμελημένην καὶ ἐς τοσοῦτον ἄκουρον. Ὅρα δὲ ὡς οὐ μόνον δένδρεα τηλεθώντα, καὶ ἐλαῖαι τηλεθώσαι, καὶ ὕλη τηλεθώσα, ἀλλ' ἰδοὺ καὶ κόμη τηλεθώσα. και πως ἐπαλλάττουσιν ἀλλήλαις ἡ κόμη καὶ τὸ «τηλεθώσα». κόμη τε γὰρ ποτε τὰ τῶν δένδρων λέγεται τηλεθώντα φύλλα, καὶ κατ' ἐπάλλαξιν αὐτὴς τηλεθώσα κόμη κατὰ τὴν ἐκεῖθεν μεταφοράν.*

⁵³ Όδ. 9. 140: *αὐτὰρ ἐπὶ κρατὸς λιμένος ῥέει ἀγλὰν ὕδωρ.* 13. 102· 346.

⁵⁴ Ηρόδ. 4. 91. 4–5 (επιγραφή Δαρείου στον Τέαρο ποταμό): *«Τεάρου ποταμοῦ κεφαλαὶ ὕδωρ ἄριστόν τε καὶ κάλλιστον παρέχεται πάντων ποταμῶν ...».*

⁵⁵ Ευστ. Παρ. εἰς Όμ. Ίλ. 4. 702. 10–15· 703. 13–17: *Ἔννορχα δὲ διὰ τί ἐθύετο εἴρηται. Μῆλα δὲ εἰπὼν καὶ ταύρους νοεῖν, ὡς εἰκός, ἀφίησιν, οἷς ἔθουον, ὡς καὶ προϊστόρηται, θαλάσση τε καὶ ποταμοῖς (στ. 148). Ἐς πηγάς δὲ ἱερεύονται μῆλα διὰ τὸ αὐτὰς γονίμους εἶναι τοῦ ὅλου ποταμοῦ, ἔτι δὲ καὶ τιμίας ἀρχικῶ λόγῳ, καθὰ παραδηλοῖ καὶ Ἡσίοδος. διὸ καὶ βωμὸς ἦν περὶ αὐτὰς ἐπώνυμος τῷ ἐκεῖσε ὑγρῷ δαίμονι.*

παρουσιάζεται ως η πηγή του υγρού στοιχείου και η κόμη, η οποία φύεται από τους πολυπληθείς πόρους της, ως αποτέλεσμα της άφθονης υγρότητας.⁵⁶

Ο Φιλόστρατος, αναφερόμενος στους επικούς ήρωες, χαρακτηριστικά συγκρίνει την αξία του χρυσού και του αργύρου ως αναθημάτων με εκείνη των τριχών της κόμης: *καὶ εἴ τις αὐτοῖς καλὸς ποταμός, κομᾶ, ὥς γὰρ χρυσὸς ἀνάθημα καὶ ἄργυρος, οὕτως καὶ τρίχες*.⁵⁷ Με την παρατήρηση αυτή του σοφιστή η εξέταση της ανάθεσης της κόμης θα στραφεί από τους ποταμούς ως τιμώμενες θεότητες στην τέλεση του εθίμου εντός του πλαισίου της ηρωολατρείας.

⁵⁶ Προβλ. 867a 23–27: *Διὰ τί ἰδροῦσι μάλιστα τὰ πρόσωπα; ἢ ὅσα ἀραιὰ καὶ ὑγρά μάλιστα, διὰ δὲ τούτων ὁ ἰδρὼς διαπορεύεται. δοκεῖ δὲ πηγὴ εἶναι ἡ κεφαλὴ τοῦ ὑγροῦ· διὸ καὶ αἱ τρίχες, διὰ τὸ πολὺ ὑγρὸν. ὁ δὲ τόπος ἀραιὸς καὶ ἰσχνός. δίδεισιν ἄρα κατὰ φύσιν·* 867b 34 – 868a 4: *Διὰ τί τὸ πρόσωπον μάλιστα ἰδροῦσιν ἀσαρκότατον ὄν; ἢ ὅτι εὐίδρωτα μὲν ὅσα ὑφυγγρα καὶ ἀραιά, ἢ δὲ κεφαλὴ τοιαύτη; ὑγρότητα γὰρ οἰκείαν ἔχει πλείστην. δηλοῦσι δὲ οἱ φλέβες τείνουσαι ἐντεῦθεν, καὶ οἱ κάταρροι ἐξ αὐτῆς, καὶ ὁ ἐγκέφαλος ὑγρός, καὶ οἱ πόροι πολλοί. σημεῖον δὲ αἱ τρίχες ὅτι πολλοὶ οἱ πόροι εἰσὶ, περαίνοντες ἔξω. οὕκουν ἐκ τῶν κάτω ὁ ἰδρὼς ἀλλ’ ἐκ τῆς κεφαλῆς γίνεται. διὸ ὑδροῦσι καὶ πρῶτον καὶ μάλιστα τὸ μέτωπον· ὑπόκειται γὰρ πρῶτον· τὸ δὲ ὑγρὸν κάτω ῥεῖ ἀλλ’ οὐκ ἄνω. Για επιπλέον γραπτές πηγές από τη λατινική γραμματεία σχετικά με την καταλληλότητα της κόμης ως προσφοράς στις ποτάμιες θεότητες, καθώς και σχετικές μαρτυρίες από τον χώρο της εθνολογίας, βλ. Onians 1951, 229–233.*

⁵⁷ Φλ. Φιλόστρ. Ἐπιστ. 16. 12–14.

2. ΑΝΑΘΕΣΕΙΣ ΚΟΜΗΣ ΣΕ ΗΡΩΕΣ

Το έθιμο της ανάθεσης της κόμης σχετίζεται άμεσα με τη λατρεία των νεκρών· την ιδιαίτερη σχέση νεκρολατρείας και ηρωολατρείας δεικνύουν αφ' ενός οι προερχόμενες από την αρχαία ελληνική λογοτεχνία αναφορές στην αποτομή κόμης προς τιμήν νεκρών ηρώων και αφ' ετέρου τα αναφερόμενα σε νεκρικές τιμές ηρωικών ανδρών των ιστορικών χρόνων συγγράμματα. Ενδεικτικές περιπτώσεις της πρώτης κατηγορίας πηγών είναι εκείνες που αναφέρουν προσφορά κόμης προς τιμήν του Πατρόκλου, του Αχιλλέως και του Αγαμέμνονος, ενώ στη δεύτερη κατηγορία ανήκουν οι περιπτώσεις του Μασιστίου, του Πελοπίδου και του Ηφαιστίωνος.

Πιο συγκεκριμένα, ο Αχιλλεύς στην *Ίλιάδα* προσφέρει την κόμη του επάνω στη σορό του Πατρόκλου: *Ὡς εἰπὼν ἐν χερσὶ κόμην ἐτάροιο φίλοιο / θῆκεν, τοῖσι δὲ πᾶσιν ὑφ' ἡμερον ὤρσε γόοιο.*⁵⁸ Με την πράξη αυτή ο Αχιλλεύς τήρησε τον όρκο, με τον οποίο είχε νωρίτερα δεσμευθεί να τιμήσει τον επιστήθιο φίλο του:

*αὐτὰρ ὃ γ' ἤρνεϊτο στερεῶς, ἐπὶ δ' ὄρκον ὅμοσσεν·
οὐ μὰ Ζῆν', ὅς τίς τε θεῶν ὕπατος καὶ ἄριστος,
οὐ θέμις ἐστὶ λοετρὰ καρήατος ἄσσον ἰκέσθαι
πρὶν γ' ἐνὶ Πάτροκλον θέμεναι πυρὶ σῆμά τε χεῦναι
κείρασθαι τε κόμην, ἐπεὶ οὐ μ' ἔτι δεύτερον ὦδε
ἴξετ' ἄχος κραδίην ὄφρα ζωῶσι μετείω.*⁵⁹

Τον Πάτροκλο θρηνούν με την προσφορά της κόμης τους και οι Αχαιοί: *ἐν δὲ μέσοισι φέρον Πάτροκλον ἐταῖροι. / θριξὶ δὲ πάντα νέκυν καταείνυσαν, ἃς ἐπέβαλλον / κειρόμενοι.*⁶⁰ Ομοίως θρηνούν αργότερα τον θεῖον Αχιλλέα οι συμπολεμιστές του κουρεύοντας τις κόμης τους: *πολλὰ δὲ σ' ἀμφὶ / δάκρυα θερμὰ χέον Δαναοὶ κείροντό τε χαίτας.*⁶¹ Τόσο ο Αχιλλεύς όσο και ο Πάτροκλος ετιμώντο με το έθιμο της τελετουργικής κουράς ως ήρωες και όχι απλά ως νεκροί.⁶² ήρωα αποκαλεί τον νεκρό Πάτροκλο ο ίδιος ο Αχιλλεύς: *Πατρόκλῳ ἥρωϊ κόμην ὀπάσαιμι φέρεσθαι.*⁶³

Παρομοίως, ως ήρωας και όχι απλά ως πρόγονος τιμάται ο Αγαμέμνων με τις προσφερόμενες στον τάφο του σπονδές από την Ηλέκτρα⁶⁴ και την τελετουργική κουρά του Ορέστου. Ο Ορέστης παρουσιάζεται από τον Ευριπίδη να αποθέτει τμήμα της κόμης του επάνω στον τάφο του νεκρού πατέρα του: *πλόκαμον Ἰνάχῳ θρεπτήριον / τὸν δεύτερον δὲ*

⁵⁸ Ίλ. 152–153.

⁵⁹ Ίλ. 23. 42–47.

⁶⁰ Ίλ. 23. 134–136.

⁶¹ Όδ. 24. 44–45. Βλ. και Kelly 2012, 225.

⁶² Για την ηρωική λατρεία του Πατρόκλου, βλ. ενδεικτικά Nagy 2012, ιδίως 53–54. Για την ηρωική λατρεία του Αχιλλέως, βλ. ενδεικτικά Hedreen 1991· Burgess 2009, 111–131· Nagy 2012.

⁶³ Ίλ. 23. 151.

⁶⁴ Για τον Αγαμέμνονα ως ήρωα στον Ευριπίδη, βλ. Nagy 1913, 488. Για την ηρωική λατρεία του Αγαμέμνονος, βλ. ενδεικτικά Salapata 2011· 2014.

τόνδε πενθητήριον.⁶⁵ Αντίθετα, η προσφορά της κόμης και η τέλεση σπονδών προς τιμήν της Κλυταιμνήστρας στον Ευριπίδη από την Ελένη και την Ηλέκτρα,⁶⁶ καθώς και οι αρχαιολογικές ενδείξεις λατρείας στον δρόμο του τάφου της στις Μυκήνες, χρονολογημένες περί το 700 π.Χ., πιθανότατα δεν συνδέονται με ηρωολατρεία.⁶⁷

Αναφορικά με τους ήρωες των ιστορικών χρόνων, χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Μασιστίου, όπως αυτή παραδίδεται από τον Ηρόδοτο. Οι στρατιώτες του Μασιστίου προσέφεραν προς τιμήν του αρχηγού τους όχι μόνον τη δική τους κόμη αλλά και εκείνη των ίππων και των υποζυγίων τους:

*Ἀπικομένης δὲ τῆς ἵππου ἐς τὸ στρατόπεδον πένθος
ἐποίησαντο Μασιστίου πᾶσά τε ἡ στρατιὴ καὶ Μαρδόνιος
μέγιστον, σφέας τε αὐτοὺς κείροντες καὶ τοὺς ἵππους καὶ
τὰ ὑποζύγια οἰμωγῇ τε χρεώμενοι ἀπλέτω· ἅπασαν γὰρ τὴν
Βοιωτίνην κατεῖχε ἡχώ ὡς ἀνδρὸς ἀπολομένου μετὰ γε
Μαρδόνιον λογιμωτάτου παρὰ τε Πέρσῃσι καὶ βασιλεῖ.⁶⁸*

Αν και από την προσφορά της κόμης στον νεκρό στρατηγό δεν προκύπτει απαραίτητα ίδρυση ηρωολατρείας, το προς τιμήν του πένθος με την ἄπλετον οἰμωγὴν σε ὅλο το στρατόπεδο και η ἡχώ σε ἅπασαν τὴν Βοιωτίνην ὡς ἀνδρὸς ἀπολομένου λογιμωτάτου παρὰ τε Πέρσῃσι καὶ βασιλεῖ και, κατά τον Πλούταρχο, πολὺ πρώτου ἀρετῇ καὶ δυνάμει,⁶⁹ συνιστούν στοιχεία ηρωικού προτύπου. Παρόμοια στοιχεία παρουσιάζονται από τον Πλούταρχο κατά τον θάνατο του Πελοπίδου· ο νεκρός ήρωας ετιμάτο με κουρά των στρατιωτών, των ίππων και των υποζυγίων και με επί του στρατοπέδου σιγὴν καὶ κατήφειαν ως να επρόκειτο για πένθος κατόπιν συντριπτικής ήττας και όχι λαμπρής νίκης.

*ἀλλὰ μετὰ τῶν ὅπλων θερμούς ἰόντας ἐπὶ τὸν νεκρόν,
ὥσπερ αἰσθανομένου τὰ τῶν πολεμίων κύκλῳ περὶ τὸ
σῶμα σωρεύειν λάφυρα, κεῖραι δ' ἵππους, κείρασθαι δὲ
καὶ αὐτοὺς, ἀπλέοντας δὲ πολλοὺς ἐπὶ σκηναὺς μῆτε πῦρ
ἀνάψαι μῆτε δεῖπνον ἐλέσθαι, σιγὴν δὲ καὶ κατήφειαν*

⁶⁵ Αισχύλ. Χοηφ. 6–7. Βλ. επίσης σελ. iv («Εισαγωγή»).

⁶⁶ Ευρ. Ὀρ. 112–116: Ἐλ. ὦ τέκνον, ἔξελθ', Ἑρμιόνη, δόμων πάρος / καὶ λαβὲ χοᾶς τάσδ' ἐν χεροῖν κόμας τ' ἐμάς, / ἐλθοῦσα δ' ἀμφὶ τὸν Κλυταιμνήστρας τάφον / μελίκρατ' ἄφες γάλακτος οἶνωπόν τ' ἄχνην, / καὶ στᾶσ' ἐπ' ἄκρου χώματος λέξον τάδε· 126–129: Ἥλ. ὦ φύσις, ἐν ἀνθρώποισιν ὡς μέγ' εἴ κακόν / [σωτήριόν τε τοῖς καλῶς κεκτημένοις]. / ἴδετε γὰρ ἄκρας ὡς ἀπέθρισεν τρίχας, / σώιζουσα κάλλος· ἔστι δ' ἡ πάλαι γυνή.

⁶⁷ Για τα αρχαιολογικά δεδομένα του τάφου της Κλυταιμνήστρας και την εκεί τέλεση λατρείας, βλ. Thompson 1980.

⁶⁸ Ηρόδ. 9. 24. 1–6. Βλ. επίσης Πλούτ. Αριστ. 14. 7–8· Ευστ. Παρ. εἰς Ὀμ. Ἰλ. 4. 700. 2–8.

⁶⁹ Πλούτ. Αριστ. 14. 7–8: ἐγνώσθη δὲ τοῦ κατορθώματος τὸ μέγεθος τοῖς Ἕλλησιν οὐκ ἀπὸ τῶν νεκρῶν τοῦ πλήθους—ὀλίγοι γὰρ οἱ πεσόντες ἦσαν—, ἀλλὰ τῷ πένθει τῶν βαρβάρων. καὶ γὰρ ἑαυτοὺς ἔκειραν ἐπὶ τῷ Μασιστίῳ καὶ ἵππους καὶ ἡμιόνους, οἰμωγῇ τε καὶ κλαυθμοῦ τὸ πεδὶον ἐνεπύμπλασαν, ὡς ἄνδρα πολὺ πρῶτον ἀρετῇ καὶ δυνάμει μετὰ γε Μαρδόνιον αὐτὸν ἀποβαλόντες.

*εἶναι τοῦ στρατοπέδου παντός, ὥσπερ οὐ νενικηκότων
ἐπιφανεστάτην νίκην καὶ μεγίστην, ἀλλ' ἡττημένων ὑπὸ
τοῦ τυράννου καὶ καταδεδουλωμένων.⁷⁰*

Στη συνέχεια, ο Πλούταρχος περιγράφει τις ηρωικές τιμές κατά την υποδοχή της σορού του Πελοπίδου, στην οποία, σημειωτέον, συμμετείχαν *ἔφηβοι και παῖδες*,⁷¹ και τις συγκρίνει με εκείνες, που απενεμήθησαν στον νεκρό Ηφαιστίωνα. Ο Αλέξανδρος, μετά τον θάνατο του επιστήθιου φίλου του, όχι μόνον κούρεψε ἵππους και ημιόνους,⁷² αλλά προσέδωσε *κούριμον και ἄτιμον σχῆμα* στις πόλεις αφαιρώντας τις επάλξεις τους: *Ἀλέξανδρος δ' ὁ μέγας Ἡφαιστίωνος ἀποθανόντος οὐ μόνον ἵππους ἔκειρε καὶ ἡμιόνους, ἀλλὰ καὶ τὰς ἐπάλξεις ἀφεῖλε τῶν τειχῶν, ὡς ἂν δοκοῖεν αἱ πόλεις πενθεῖν, ἀντὶ τῆς πρόσθεν μορφῆς κούριμον σχῆμα καὶ ἄτιμον ἀναλαμβάνουσιν.*⁷³ για μεγάλο δε χρονικό διάστημα βύθισε το στρατόπεδο σε βαρύ πένθος ἕως ἐξ Ἀμμωνος ἤλθε μαντεία, τιμᾶν Ἡφαιστίωνα καὶ θύειν ὡς ἥρωϊ παρακελεύουσα.⁷⁴ Συνεπώς, τόσο η περίπτωση του Πελοπίδου, ο οποίος κατέστη ηρωικό πρότυπο σε *ἐφήβους και παῖδας* και τιμήθηκε ως ἥρωας από το σύνολο των συμμάχων, όσο και εκείνη του Ηφαιστίωνος, προς τιμήν του οποίου προσεδόθη *κούριμον σχῆμα* σε ἵππους και σε πόλεις, σχετίζονται με ηρωολατρεία· στην περίπτωση δε του Ηφαιστίωνος, η ίδρυση ηρωικής λατρείας δηλώνεται με σαφήνεια.⁷⁵

Με τον Ηρακλή σχετίζονται δύο ακόμη περιπτώσεις ανάθεσης κόμης στο πλαίσιο ηρωολατρείας, ενώ ο ίδιος ο Ηρακλής, ως *μέγιστος κοῦρος* κατά τη Harrison, συνδέεται με τελετές μετάβασης των Αθηναίων εφήβων, οι οποίοι προ της κουράς της κόμης τους τελούσαν την *οἰνιστιστηρίαν* σπονδή προς τιμήν του ἥρωα.⁷⁶ Σύμφωνα με τον Παυσανία,

⁷⁰ Πλούτ. Πελ. 33. 3–4. Η αντίθεση της οριζόμενης στον υπερθετικό βαθμό νίκης ως *ἐπιφανεστάτης καὶ μεγίστης* προς την ἥττα, που χαρακτηρίζεται ως συντρυπτική με τη φράση *ὑπὸ τυράννου και με τη μτχ. καταδεδουλωμένων* (η πρθ. κατὰ δηλώνει υπερθετικό βαθμό), υπερβάλλει ἀφ' ενός το πένθος και ἀφ' ετέρου τον ηρωισμό του νεκρού.

⁷¹ Βλ. Πλούτ. Πελ. 33. 5: *ἐκ δὲ τῶν πόλεων, ὡς ἀπηγγέλθη ταῦτα, παρήσαν αἱ τ' ἀρχαὶ καὶ μετ' αὐτῶν ἔφηβοι καὶ παῖδες καὶ ἱερεῖς πρὸς ὑποδοχὴν τοῦ σώματος, τρόπαια καὶ στεφάνους καὶ πανοπλίας χρυσᾶς ἐπιφέροντες.* Για τον απευθυνόμενο στους Θηβαίους λόγο ενός ἀπὸ τους Θεσσαλούς γέροντες σχετικά με το συμμαχικό αἶτημα ταφῆς του σώματος του Πελοπίδου, βλ. Πλούτ. Πελ. 33. 6–10.

⁷² Φαίνεται ὅτι πέραν της κουράς των στρατιωτῶν η κουρά της χαίτης ἵππων και ὑποζυγίων, συνιστοῦσε σύνηθες ἔθιμο προς τιμήν του νεκρού. Ας σημειωθεί ὅτι οἱ Συρακούσιοι κούρευσαν τους αιχμάλωτους ἵππους μετὰ τον θάνατο του Νικίου, πιθανότατα ως αναγνώριση της προσωπικότητάς του και του ηρωισμού του Αθηναίου στρατηγού (Πλούτ. Νικ. 27. 9): *ἐστεφανωμένοι δ' αὐτοὶ καὶ κοσμήσαντες <τοὺς ἑαυτῶν> ἵππους διαπρεπῶς, κείραντες δὲ τοὺς τῶν πολεμίων, εἰσήλαυνον εἰς τὴν πόλιν, ἀγῶνα λαμπρότατον ὦν Ἕλληνας πρὸς Ἕλληνας ἡγωνίσαντο καὶ νίκην τελειοτὰ την κράτει πλείστῳ καὶ ῥώμῃ μεγίστῃ προθυμίας καὶ ἀρετῆς κατωρθώκοτες.*

⁷³ Πλούτ. Πελ. 34. 2.

⁷⁴ Πλούτ. Ἀλέξ. 72. 3.

⁷⁵ Για την ηρωική λατρεία του Ηφαιστίωνος, βλ. ενδεικτικά Treves 1939· Bosworth 1988, 288· Βουτυράς 1990.

⁷⁶ Για τον Ηρακλή ως *μέγιστον κοῦρον* και για τη σημασία του ως ἥρωα, και δη μυημένου ἥρωα, στη μετάβαση των Αθηναίων εφήβων στην ενηλικίωση, βλ. Harrison 1912, 376–381. Για τη σχέση του Ηρακλέους με την περίοδο της εφηβείας, πρβλ. την ἑνώσή του με την Ἥβη στον Ὅμηρο, Ὀδ. 11. 601–604: *τὸν δὲ μέτ' εἰσενόησα βίην Ἡρακλεῖην, / εἶδωλον· αὐτὸς δὲ μετ' ἀθανάτοισι θεοῖσι / τέρπεται ἐν θαλίσῃ καὶ ἔχει*

στην αχαϊκή Δύμη ο Ηρακλής έκτισε τάφο προς τιμήν του πρόωρα αποθανόντος νεαρού ερωμένου του Σωστράτου και προσέφερε σε αυτόν τρίχας από την κόμη του· κατά την εκεί επίσκεψή του δε, ο περιηγητής είδε επιτύμβια στήλη επί του ταφικού επιχώματος και ανάγλυφη παράσταση του Ηρακλέους και, επιπλέον, πληροφορήθηκε την τέλεση εναγισμών⁷⁷ από τους εγχωρίους προς τιμήν του νεκρού Σωστράτου:

*ὀλίγον δὲ πρὸ τοῦ ἄστεώς ἐστι τοῦ Δυμαίων ἐν
δεξιᾷ τῆς ὁδοῦ τάφος Σωστράτου· μεράκιον δὲ ἦν
τῶν ἐπιχωρίων, γενέσθαι δὲ Ἑρακλέους ἐρώμενόν φα-
σιν αὐτόν, καὶ—ἀποθανεῖν γὰρ τὸν Σώστρατον Ἑρα-
κλέους ἔτι ὄντος μετὰ ἀνθρώπων—οὕτως οἱ τὸν
Ἑρακλέα τό τε μνήμα αὐτόν εἶναι τὸν ποιήσαντα καὶ
ἀπαρχὰς ἀπὸ τῶν ἐν τῇ κεφαλῇ τριχῶν δοῦναι. ἐπί-
θημα δὲ καὶ ἐς ἐμὲ ἔτι στήλη τε ἦν ἐπὶ τοῦ χώματος
καὶ Ἑρακλῆς ἐπειργασμένος· ἐλέγετο δὲ ὡς οἱ ἐπι-
χώριοι καὶ ἐναγίζουσι τῷ Σωστράτῳ.⁷⁸*

Ένα ευρεθέν στην Κάτω Αχαΐα αποσπασματικά σωζόμενο επίγραμμα, χρονολογημένο περί το 200 π.Χ., επιβεβαιώνει και συμπληρώνει το χωρίο του Πausανίου, ονομάζει, όμως, τον κάλλιστον καλῶν ἡιθέων⁷⁹ νεκρό, προς τιμήν του οποίου ο Ηρακλής προσέφερε τμήμα της κόμης του, Πολύστρατο και όχι Σώστρατο:

*Χαῖρέ] μοι, κάλλιστε καλῶν ἡιθέων Πολύστρατε,
ἀλκίμ]ω μάλιστα πάντων Ἑρακλεῖ τετιμένε,
ὃς πάλαι] δάμης ὑπ' αἰχμῆς θυυρίων Μολινιδᾶν,
πυκνόν] Ἀλκίδῃ κορύσσων οὐλαμὸν παραστάτης,
ἔγχος ὄξ]ύνας σιδήρῳ τὸ πρὶν ἐστομωμένον.
Ἄλλ' ἔθνησκες· ἐκ δ'] ἄρ' ὅσων οὐ πάρος δεδευμένων
Ἑρακλεῖ κατῆλ]θε δάκρυ καὶ γοηρόν ἴαχεν,
χαλκῆ] χαίτην δ' ἄπλ]εκτον ἐσκούθισε φασγάνῳ⁸⁰*

Οι μελετητές του Πausανίου θεωρούν ότι ο περιηγητής είδε το επίγραμμα και με βάση αυτό ἡλεγξε την τοπική παράδοση για τον ἥρωα και εσφαλμένα παρέδωσε δύο φορές το ὄνομα Σώστρατος, μία στο σημεῖο αυτό και μία στη συνέχεια της αφήγησής του.⁸¹

καλλίσφυρον Ἥθην, / [παῖδα Διὸς μέγαλοιο καὶ Ἥρης χρυσοπεδύλου.]. Για την οἰνιστηρίαν σπονδή προς τιμήν του Ηρακλέους, βλ. υποκεφ. 3. 1. 1 και 3. 1. 3.

⁷⁷ Για τους εναγισμούς και τις άλλες θυσιαστήριες πρακτικές στο πλαίσιο της ηρωολατρείας, βλ. ενδεικτικά Ekroth 1998· 2000.

⁷⁸ Πaus. 7. 17. 8.

⁷⁹ Για τον ὄρο ἡίθεος και τη σημασία της χρήσης του, βλ. παρακάτω.

⁸⁰ Έλλ. Ανθ. 125. Το επίγραμμα αποδίδεται στον Μεσσήνιο Αλκαίο, ο οποίος ἡκμασε κατά την εποχή, στην οποία αυτό χρονολογείται.

⁸¹ Πaus. 7. 17. 14.

Ο Πολύστρατος, λοιπόν, σύμφωνα με τον Πausανία και το επίγραμμα, εθεωρείτο από τους Δυμαίους των ελληνιστικών χρόνων εγχώριος ήρωας, που σκοτώθηκε κατά τη σύγκρουση του Ηρακλέους και των εθελοντών συμμάχων του με τους Μολιονίδες, ανηψιούς του βασιλιά της Ήλιδος Αυγείου.⁸² Προκειμένου να τιμήσει τον νεαρό συμπολεμιστή του, ο Ηρακλής κατευθύνθηκε στη Δύση, όπου έθαψε ως ήρωα τον Πολύστρατο και ίδρυσε επιτύμβιο μνημείο αφιερώνοντας μέρος της κόμης του στον νεκρό.⁸³

Σύμφωνα με τον Διόδωρο, στο Αργύριον της Σικελίας ο Ηρακλής ίδρυσε ηρωική λατρεία και *ἀξιόλογον τέμενος* προς τιμήν του αδελφικού συντρόφου και συμπολεμιστή του Ιολάου, για τον οποίον άπαντες οι άρρενες της πόλης από τη γέννησή τους *ἔτρεφον* την κόμη τους έως ότου τελέσουν μεγαλοπρεπείς θυσίες προκειμένου να εξευμενίσουν τον ήρωα· τόση δε ήταν η *ἀγνεία* και η *σεμνότης* *περί τὸ τέμενος*, ώστε όσοι *παῖδες* δεν τελούσαν τις καθιερωμένες θυσίες καθίσταντο άφωνοι και όμοιοι με νεκρούς, ενώ η φωνή τους αμέσως αποκαθίστατο με την υπόσχεση και μόνον της τέλεσής τους.

*Ἰολάου τε τοῦ ἀδελφιδοῦ συστρατεύοντος τέμενος ἀξιόλογον ἐποίησε (ενν. ὁ Ἡρακλῆς), καὶ τιμὰς καὶ θυσίας κατέδειξεν αὐτῷ γίνεσθαι κατ' ἐνιαυτὸν τὰς μέχρι τοῦ νῦν τηρουμένας· πάντες γὰρ οἱ κατὰ ταύτην τὴν πόλιν οἰκοῦντες ἐκ γενετῆς τὰς κόμας ἱεράς Ἰολάῳ τρέφουσι, μέχρι ἂν ὅτου θυσίαις μεγαλοπρεπέσι καλλιερῆσαντες τὸν θεὸν ἴλεων κατασκευάσωσι. τοσαύτη δ' ἐστὶν ἀγνεία καὶ σεμνότης περί τὸ τέμενος ὥστε τοὺς μὴ τελοῦντας τὰς εἰθισμένας θυσίας παῖδας ἀφώνους γίνεσθαι καὶ τοῖς τετελετηκόσιν ὁμοίους. ἀλλ' οὗτοι μὲν, ὅταν εὔξηται τις ἀποδώσειν τὴν θυσίαν καὶ ἐνέχυρον τῆς θυσίας ἀναδείξῃ τῷ θεῷ, παραχρῆμα ἀποκαθίστασθαι φασὶ τοὺς τῇ προειρημένη νόσῳ κατεχομένους.*⁸⁴

Από την περιγραφή του Διοδώρου προκύπτει ότι οι *παῖδες* προέβαιναν σε κουρά της προς τιμήν του Ιολάου *θρεπτηρίου* κόμης κατά τους πρώτους χρόνους της εφηβείας τους προκειμένου να μεταβούν σταδιακά στη φάση της ενηλικίωσης. Η κουρά των νεαρών εφήβων συνοδευόταν από μεγαλοπρεπείς θυσίες προς τιμήν του ήρωα. Η περιβάλλουσα τη λατρεία του Ιολάου ιερότητα μαρτυρείται από τη διέπουσα την τέλεση των θυσιών σοβαρότητα, όξυνση της οποίας συνιστά η τιμωρία των ασεβών *παίδων* και άμβλυνση η θαυματουργή ίασή τους στην περίπτωση μεταμέλειας. Εάν αυτή η ενιαύσια και κατά τις ημέρες του Διοδώρου ακόμη τελουμένη λατρεία του *θεοῦ* Ιολάου υποκρύπτει μία τοπική θεότητα, όπως πιθανολογεί ο Nilsson,⁸⁵ σύμφωνα με τον Eitrem, “so pafzt doch das Haaropfer für einen griechischen Ephebengott und einen verstorbenen Heros als Beschützer

⁸² Σχετικά με τις συγκρούσεις του Ηρακλέους με τον Αυγεία και τους Μολιονίδες, βλ. Πaus. 5. 1. 9. Για τον φόνο των Μολιονιδών, βλ. Πaus. 2. 15. 1. Για σχετικά με τις συγκρούσεις αυτές σχόλια, βλ. Παπαχατζής 1994 (*Κορινθιακά*), 124· 1999 (*Ήλιακά*), 198· 2002 (*Άχαϊκά*), 72–73.

⁸³ Σχετικά με το όνομα του ήρωα, Σώστρατος/Πολύστρατος, και το απόσπασμα αυτό του Πausανίου, βλ. Frazer 1965, IV, 136. 137. 140. 141.

⁸⁴ Διόδ. 4. 24. 4–5.

⁸⁵ Nilsson 1906, 450: “Hinter ihm versteckt sich der heimische Gott, von dem nichts Näheres gesagt werden kann, da der Bericht des Diodor die Eigentümlichkeit des Kultes möglichst verwischt.”

der Jugend ausgezeichnet.”⁸⁶ Ως θεοποιημένος ήρωας των εφήβων, ο Ιόλαος ετιμάτο στο πλαίσιο της λατρείας του Ηρακλέους με γυμνικούς και ιππικούς αγώνες,⁸⁷ όπως ακριβώς συνέβαινε και στη Θήβα, όπου είχε ιδρυθεί ήρωον του⁸⁸ και οι προς τιμήν του αγώνες εκαλούντο *Ιολάεια* ή *Ηράκλεια*.⁸⁹ Λαμβανομένης υπ’ όψιν της διπλής λατρείας Ιολάου και Ηρακλέους ως *έρωμένου* και *έραστοῦ* στη Θήβα,⁹⁰ στον τόπο ίδρυσης του Ιερού Λόχου και μύησης των *παίδων* στην παιδευσιμότητα/ομοφυλοφιλία στον χώρο της παλαιστρας,⁹¹ η λατρεία του στο σικελικό Αργύριον στόχευε στη δημιουργία ενός προτύπου για τους εφήβους· ενδεχομένως, λοιπόν, η σχετική με την τιμωρία των ασεβών Αργυραίων *παίδων* παράδοση να συνιστούσε ένα ισχυρό κίνητρο για όλους τους νέους προκειμένου να εκτιμήσουν και μιμηθούν τις ιδέες που ο ήρωας εκπροσωπούσε.⁹² Ο Ιόλαος εθεωρείτο πρότυπο της νεότητας,⁹³ του ιδανικού εφήβου και του *έρωμένου*· έως και τις ημέρες του Αριστοτέλους, *έραστές* και *έρώμενοι* αντήλλασαν όρκους πίστης και αφοσίωσης στον τάφο του στη Θήβα.⁹⁴ Πιθανότατα, λοιπόν, η μύηση των *παίδων* στην εφηβική

⁸⁶ Eitrem 1915, 363.

⁸⁷ Για τη λατρεία του Ηρακλέους στο Αργύριον, βλ. Διόδ. 4. 24. 1–2. Για τους προς τιμήν του Ιολάου αγώνες, βλ. Διόδ. 4. 24. 6: *οἱ δ’ οὖν ἐγχώριοι τούτοις ἀκολουθῶντες τὴν μὲν πύλην, πρὸς ἣν τὰς ἀπαντήσεις καὶ θυσίας τῷ θεῷ παρέστησαν, Ἡρακλείαν προσηγόρευσαν, ἀγῶνα δὲ γυμνικὸν καὶ ἵππικόν καθ’ ἕκαστον ἔτος μετὰ πάσης προθυμίας ποιοῦσι*. Ο ίδιος ο Ιόλαος μαρτυρείται ως νικητὴς αρματοδρομὸς σε αγώνες του Πελίου (βλ. Πaus. 5. 17. 11).

⁸⁸ Βλ. Paus. 9. 23. 1: *Θηβαίοις δὲ πρὸ τῶν πυλῶν ἐστὶ τῶν Προϊτίδων καὶ τὸ Ἰολάου καλούμενον γυμνάσιον καὶ στάδιον κατὰ ταῦτά τῷ τε ἐν Ὀλυμπίᾳ καὶ τῶν Ἐπιδουρίων γῆς χῶμα· ἐνταῦθα δεικνύται καὶ ἡρώων Ἰολάου*.

⁸⁹ Βλ. Πολέμ. απ. 26. 7–9: *Πολλοὶ δ’ ἄγονται ἀγῶνες ἐν ... ἐν δὲ Θήβαις τὰ Ἡράκλεια· τὰ δὲ αὐτὰ καὶ Ἰολάεια καλεῖται*. Βλ. επίσης Σχ. εἰς Πινδ. Ὀλ. 7. 153e 2· 9. 148d–l· Σχ. εἰς Πινδ. Νέμ. 4. 32. 10–19.

⁹⁰ Βλ. σημ. 89. Για την εν γένει συλλατρεία Ηρακλέους και Ιολάου, βλ. Πλούτ. *Περὶ Φιλαδ.* 462c 8–11: *Ἡρακλῆς τε γὰρ δουεῖν δέοντας ἐβδομήκοντα γεννήσας παῖδας οὐδενὸς ἦττον αὐτῶν τὸν ἀδελφιδοῦν ἡγάπησεν· ἀλλὰ καὶ νῦν πολλαχοῦ σύμβωμός ἐστιν Ἰόλαος αὐτῷ, καὶ συγκατεύχονται παραστάτην Ἡρακλέους ὀνομάζοντες*. Για τους Ηρακλή και Ιόλαο ως *έραστήν* και *έρώμενον*, βλ. Πλούτ. *Ἑρωτ.* 761d–e· *Πελ.* 18. 5.

⁹¹ Σχετικά, βλ. Πλούτ. *Πελ.* 18. 6 – 19. 2: *εἰκὸς οὖν καὶ τὸν λόχον ἱερὸν προσαγορεύεσθαι, καθότι καὶ Πλάτων (Φαῖδρ. 255b) ἐνθεὸν φίλον τὸν ἐραστήν προσεῖπε. Λέγεται δὲ διαμεῖναι μέχρι τῆς ἐν Χαιρωνείᾳ μάχης ἀήττητον· ὡς δὲ μετὰ τὴν μάχην ἐφορῶν τοὺς νεκροὺς ὁ Φίλιππος ἔστη κατὰ τοῦτο χωρίον, ἐν ᾧ συνετύγχανε κεῖσθαι τοὺς τριακοσίους, ἐναντίους ἀπηντηκότας ταῖς σαρίσαις ἅπαντας ἐν τοῖς [στενοῖς] ὅπλοις καὶ μετ’ ἀλλήλων ἀναμειγμένους, θαυμάσαντα καὶ πυθόμενον, ὡς ὁ τῶν ἐραστῶν καὶ τῶν ἐρωμένων οὗτος εἴη λόχος, δακρῦσαι καὶ εἰπεῖν· «ἀπόλιντο κακῶς οἱ τούτους τι ποιεῖν ἢ πάσχειν αἰσχρὸν ὑπονοοῦντες.» Ὅλως δὲ τῆς περὶ τοὺς ἐραστὰς συνηθείας οὐχ, ὥσπερ οἱ ποιηταὶ λέγουσι, Θηβαίοις τὸ Λαῖου πάθος ἀρχὴν παρέσχεν, ἀλλ’ οἱ νομοθέται τὸ φύσει θυμοειδὲς αὐτῶν καὶ ἄκρατον ἀνιέναι καὶ ἀνυγραίνειν εὐθύς ἐκ παίδων βουλόμενοι, πολὺν μὲν ἀνέμειξαντο καὶ σπουδῇ καὶ παιδιᾷ πάσῃ τὸν αὐλὸν, εἰς τιμὴν καὶ προεδρίαν ἄγοντες, λαμπρὸν δὲ τὸν ἔρωτα ταῖς παλαιστραῖς ἐνεθράψαντο, συγκεραννύντες τὰ ἥθη τῶν νέων. ὀρθῶς δὲ πρὸς τοῦτο καὶ τὴν ἐξ Ἀρεως καὶ Ἀφροδίτης γεγονέναι λεγομένην θεὸν τῇ πόλει συνωκείωσαν, ὡς ὅπου τὸ μαχητικὸν καὶ πολεμικὸν μάλιστα τῷ μετέχοντι πειθοῦς καὶ χαρίτων ὀμιλεῖ καὶ σύνεστιν, εἰς τὴν ἐμμελεστάτην καὶ κοσμιωτάτην πολιτείαν δι’ Ἀρμονίας καθισταμένων ἀπάντων. Για το θέμα της ομοφυλοφιλίας/παιδευσιμότητας κατὰ τὴν εφηβικὴ ἡλικία και για τὴ σύζευξη ἔρωτα και αθλητισμοῦ, βλ. Forbes 1929, 182–185· Sergeant 1986, 67–70. 143–173 (για ομοφυλοφιλία στον μῦθο)· Percy III 1996, 133–135· Scanlon 2002, ιδίως 93–95.*

⁹² Βλ. Scanlon 2002, 94–95.

⁹³ Ο Ευριπίδης (*Ἡρακλεῖδ.* 849–858) παρουσιάζει τὸν γέροντα Ιόλαο να ανακτὰ τὴ νεότητά του για μία ἡμέρα προκειμένου να κατατροπώσῃ τὸν Εὐρυσθέα και τὸν στρατὸ του.

⁹⁴ Βλ. Πλούτ. *Πελ.* 18. 5 (=Αριστ. απ. 97): *λέγεται δὲ καὶ τὸν Ἰόλεω τῷ Ἡρακλέους ἐρώμενον ὄντα κοινωνεῖν τῶν ἀθλῶν καὶ παρασπίζειν. Αἰριστοτέλης δὲ καὶ καθ’ αὐτὸν ἔτι φησὶν ἐπὶ τοῦ τάφου τοῦ Ἰόλεω τὰς καταπιστώσεις ποιεῖσθαι τοὺς ἐρωμένους καὶ τοὺς ἐραστὰς· Ἑρωτ. 761d–e (=Αριστ. απ. 97): Ἡρακλέους δὲ τοὺς μὲν ἄλλους ἔρωτας ἔργον ἐστὶν εἰπεῖν διὰ πλῆθος· Ἰόλαον δὲ νομίζοντες ἐρώμενον αὐτοῦ γεγονέναι*

ομοφυλοφιλία και η αποδοχή της θέσης τους ως *έρωμένων* δηλωνόταν με την κουρά της παρθενικής τους κόμης και τη συμμετοχή τους σε θυσίες και αγώνες προς τιμήν του Ιολάου, όπως πιθανότατα συνέβαινε και στην περίπτωση ανάθεσης κόμης προς τιμήν του Σωστράτου/Πολυστράτου, επίσης συμπολεμιστή/*έρωμένου* του Ηρακλέους.⁹⁵

Ορισμένες γραπτές πηγές, χρονολογημένες από την κλασική περίοδο και εντεύθεν, μαρτυρούν την προσφορά της παρθενικής κόμης προς τιμήν των Υπερβορείων παρθένων στη Δήλο, της Ιφινόης στα Μέγαρα και του Ιππολύτου στην Τροιζήνα. Ενώ στην περίπτωση του θεοποιημένου ήρωα Ιππολύτου, η παρθενική κόμη προσφερόταν εντός του προς τιμήν του ναού, στις άλλες δύο περιπτώσεις αυτή ετοποθετείτο επάνω στους τάφους των ηρωοποιημένων παρθένων των Μεγάρων και της Δήλου.

Η αρχαιότερη μαρτυρία για την προσφορά της κόμης στις Υπερβόρειες παρθένες της Δήλου προέρχεται από τον Ηρόδοτο, ο οποίος αναφέρει ότι οι νέοι της Δήλου, *παρθένοι* αλλά και *παῖδες*, προσέφεραν την κόμη τους προς τιμήν των παρθένων, που ήλθαν στο νησί από τη χώρα των Υπερβορείων και πέθαναν σε αυτό. Οι *κόραι*, προ του γάμου, τοποθετούσαν επάνω στον τάφο των Δηλίων παρθένων έναν τυλιγμένο σε αδράχτι *πλόκαμον* από την κόμη τους, ενώ οι νέοι αφιέρωναν σε αυτόν τμήμα της κόμης τους, περιελιγμένο σε *χλόην* τινά· ο δε τάφος βρισκόταν στην αριστερή πλευρά της εισόδου του δηλιακού Αρτεμείου:

*Τῇσι δὲ παρθένοισι ταύτησι τῇσι ἐξ Ὑπερβορέων τελευ-
τησάσῃσι ἐν Δήλῳ κείρονται καὶ αἱ κόραι καὶ οἱ παῖδες οἱ
Δηλίων· αἱ μὲν πρὸ γάμου πλόκαμον ἀποταμόμεναι καὶ
περὶ ἄτρακτον εἰλίξασαι ἐπὶ τὸ σῆμα τιθεῖσι (τὸ δὲ σῆμά
ἐστὶ ἔσω ἐς τὸ Ἀρτεμίσιον ἐσιόντι ἀριστερῆς χειρός,
ἐπιπέφυκε δὲ οἱ ἐλαίῃ), ὅσοι δὲ παῖδες τῶν Δηλίων περὶ
χλόην τινὰ εἰλίξαντες τῶν τριχῶν τιθεῖσι καὶ οὗτοι ἐπὶ τὸ
σῆμα. Αὗται μὲν δὴ ταύτην [τὴν] τιμὴν ἔχουσι πρὸς τῶν
Δήλου οἰκητόρων.⁹⁶*

Η αρχαιότητα του εθίμου προβάλλεται στην αρχή και στο τέλος του ηροδότειου χωρίου, όπου συνεχίζονται οι αναφορές του προηγούμενου κεφαλαίου στις Υπερβόρειες παρθένες Λαοδίκη και Υπερόχη προκειμένου να δηλωθεί η καθιέρωση των λατρευτικών τιμών προς αυτές ως *οἰκητόρων* του ιερού νησιού.⁹⁷ σε αρχαίους χρόνους εντάσσει το έθιμο και ο Πausanias, ο οποίος αναφέρεται επιλεκτικά μόνον στην τελετουργική κουρά

μέχρι νῦν σέβονται καὶ τιμῶσιν <οἱ> ἐρῶντες, ὄρκους τε καὶ πίστει ἐπὶ τοῦ τάφου παρὰ τῶν ἐρῶμένων λαμβάνοντες. Πρβλ. τη διπλή λατρεία Απόλλωνος και Υακίνθου στη Λακωνία.

⁹⁵ Υπό το πρίσμα αυτό θα μπορούσε ενδεχομένως να ερμηνευθεί και η παρουσία *παιδων* και *εφήβων* στην υποδοχή της σορού του ήρωα και διοικητή του Ιερού Λόχου Πελοπίδου.

⁹⁶ Ηρόδ. 4. 34.

⁹⁷ Ηρόδ. 4. 33.

των *θυγατέρων* της Δήλου προς τιμήν των Υπερβορείων Εκαέργης και Ώπιδος⁹⁸ στο σημείο που περιγράφει την προγαμιαία εκείνη των *κορών* των Μεγάρων στον τάφο της Ιφινόης:

*τὸ δὲ (ενν. ἡρῶον: μνήμα) Ἰφινόης Ἀλκάθου θυγατρὸς· ἀποθανεῖν δὲ αὐτὴν
φασιν ἔτι παρθένον. καθέστηκε δὲ ταῖς κόραις χοὰς
πρὸς τὸ τῆς Ἰφινόης μνήμα προσφέρειν πρὸ γάμου
καὶ ἀπάρχεσθαι τῶν τριχῶν, καθὰ καὶ τῇ Ἑκαέργῃ
καὶ Ὡπιδι αἱ θυγατέρες ποτὲ ἀπεκείροντο αἱ Δηλίων.⁹⁹*

Ο περιηγητής του 2^{ου} αιώνα μ.Χ. Πausανίας, εφόσον αναφέρεται στο αρχαίο έθιμο από τη Δήλο (*αἱ θυγατέρες ποτὲ ἀπεκείροντο*) προκειμένου να σχολιάσει την πρακτική της προ του γάμου κουράς στα Μέγαρα, φαίνεται ότι θεώρησε την πρακτική αυτή ένα έθιμο ασυνήθιστο ή απαρχαιωμένο. Παρά τη χρονική απόσταση που διέπει τα κείμενα του Πausανίου και του Ηροδότου, αξιοσημείωτη είναι η χρησιμοποιούμενη για τα νεαρά κορίτσια κοινή ορολογία: αυτές αποκαλούνται *κόραι* ή *θυγατέρες*. Αν και ο αντιδιαστελλόμενος προς τη λέξη *γυνή* όρος *κόρη* ή *κούρη* σπανίως διαχωρίζεται σημασιολογικά από τον όρο *παρθένος*,¹⁰⁰ ο αυτός δηλώνει χαρακτηριστικά και σχέση συγγένειας, ήτοι τη *θυγατέρα*. Συνεπώς, η αντιδιαστολή του όρου *κόρη* προς τη λέξη *γυνή* είναι πιο έντονη εκείνης μεταξύ των όρων *παρθένος* και *γυνή* και εμμέσως σηματοδοτεί τη μεταφορά εξουσίας επί της *κόρης*: προ του γάμου το κορίτσι ήταν *κόρη* του πατέρα της, μετά τον γάμο γίνεται *γυνή* του συζύγου της· η μετάβαση αυτή δεν επετεύχθη από την Ιφινόη ή τις Υπερβόρειες παρθένες.¹⁰¹ Χαρακτηριστική ως προς αυτό είναι η φράση *ἄζυγες κόραι* από τους στίχους του Ευριπίδου, που αναφέρονται στο σύγχρονό του λατρευτικό έθιμο της προγαμιαίας ανάθεσης κόμης προς τιμήν του Ιππολύτου στην Τροιζήνα:

*ARTEMIS σοὶ δ', ὦ ταλαίπωρ', ἀντὶ τῶνδε τῶν κακῶν
τιμὰς μεγίστας ἐν πόλει Τροζηνίαι
δώσω· κόραι γὰρ ἄζυγες γάμων πάρος
κόμας κεροῦνταί σοι, δι' αἰῶνος μακροῦ*

⁹⁸ Αν και ο Ηρόδοτος ονομάζει τις Υπερβόρειες παρθένες – αποδέκτες της κόμης των Δηλίων νέων – Λαοδίκη και Υπερόχη (4. 34), σε άλλο σημείο (4. 35) αναφέρει την ύπαρξη δύο άλλων παρθένων, της Άργης και της Ώπιδος, οι οποίες ήλθαν στο νησί νωρίτερα από τις Λαοδίκη και Υπερόχη και ετιμώντο από τους Δηλίους με διαφορετικά λατρευτικά έθιμα· ο τάφος τους δε βρισκόταν στο οπίσθιο τμήμα του ιερού της Αρτέμιδος με κατεύθυνση προς ανατολάς. Σύμφωνα με τον Frazer (1965, II, 535), ο Πausανίας επέλεξε μάλλον τα ονόματα αυτού του ηροδότειου χωρίου για τη δική του περιγραφή του εθίμου, εφ' όσον αναμφίβολα οι Εκαέργη και Ώπις του περιηγητή ταυτίζονται με τις Άργη και Εκαέργη του Ηροδότου. Ο Καλλίμαχος στον ύμνο εις Δήλον (292) ονομάζει τις Υπερβόρειες παρθένες Ούπιδα, Λοξώ και Εκαέργη. Για άλλες αναφορές σχετικές με την ταυτότητα των Υπερβορείων παρθένων, βλ. Frazer 1965, II, 535.

⁹⁹ Πaus. 1. 43. 4. 5–9.

¹⁰⁰ Ενδεικτικός είναι ο όρος *διακορεύειν*. Βλ. ενδεικτικά Πολυδ. 2. 42. 5–7: *τὸ δὲ τῆς παρθένου παρθενίαν ἀφελέσθαι διακορεύσαι λέγουσιν, ως Αριστοφάνης (Θεσμ. 480) οὗτός με διεκόρευσεν οὔσαν ἐπτέτιν·* Ησύχ. λ. «*διακορεύει*»: *τὴν κόρην διαφθείρει·* λ. «*διακορίζεται*»: *διαπαρθενεύεται*.

¹⁰¹ Σχετικά, βλ. Dowden 1989, 2.

*πένθη μέγιστα δακρύων καρπουμένωι.*¹⁰²

Αν και ο μυθικός Ιππόλυτος έφυγε από τη ζωή παρθένος και άγαμος, τόσο στον Ευριπίδη, ο οποίος τον παρουσιάζει φανατικό λάτρη της Αρτέμιδος, όσο και σε μεταγενέστερους χρόνους στον Πausανία, αυτός αναφέρεται ως αποδέκτης τιμών μόνον από κόρας/παρθένους:

*Ἴππολύτῳ δὲ τῷ Θησέως τέμενός τε ἐπιφανέστατον
ἀνεῖται καὶ ναὸς ἐν αὐτῷ καὶ ἄγαλμά ἐστιν ἀρχαῖον.
ταῦτα μὲν Διομήδην λέγουσι ποιῆσαι καὶ προσέτι
θῦσαι τῷ Ἴππολύτῳ πρῶτον· Τροιζηνίοις δὲ ἱερεὺς
μὲν ἐστὶν Ἴππολύτου τὸν χρόνον τοῦ βίου πάντα ἱερώ-
μενος καὶ θυσίαι καθεστήκασιν ἐπέτειοι, δρῶσι δὲ καὶ
ἄλλοι τοιόνδε· ἐκάστη παρθένος πλόκαμον ἀποκείρεται
οἱ πρὸ γάμου, κειραμένη δὲ ἀνέθηκεν ἐς τὸν ναὸν
φέρουσα.*¹⁰³

Ο Ευριπίδης, όπως και άλλοι τραγικοί,¹⁰⁴ χρησιμοποιεί το έθιμο της τελετουργικής κουράς εμφανίζοντας στο πένθος του ταλαιπώρου ηρωοποιημένου νεκρού προκειμένου να εξάρει περαιτέρω το ποιητικό πάθος: *δί' αἰῶνος μακροῦ πένθη μέγιστα δακρύων καρπουμένωι*. Από την άλλη, ο Πausανίας, αφού περιγράφει τα σχετικά με τη λατρεία, τον ναό και το άγαλμα του Ιππολύτου, εισάγει το έθιμο της κουράς με τη φράση *δρῶσι δὲ καὶ ἄλλοι τοιόνδε*. πρόκειται και πάλι για μία φραστική διατύπωση, η οποία υποβάλλει στον αναγνώστη την ιδέα ότι θα γίνει λόγος σχετικά με ένα μη σύνηθες για την εποχή του περιηγητή έθιμο. Η σπανιότητα του εθίμου της κουράς προς τιμήν ηρωοποιημένου νεκρού, ιδιαίτερα μετά τους κλασικούς χρόνους, αν όχι νωρίτερα, δηλώνεται και από τον σύγχρονο του Πausανίου Λουκιανό, ο οποίος μνημονεύει αυτό το τελετουργικό των Τροιζηνίων ως εξαιρετικό για τα δεδομένα του ελληνικού λατρευτικού χώρου:

*Ποιέουσι δὲ καὶ ἄλλοι μούνοισι Ἑλλήνων
Τροιζηνίοισι ὁμολογέοντες. λέξω δὲ καὶ τὰ
ἐκεῖνοι ποιέουσιν. Τροιζήνιοι τῇσι παρθένοισι
καὶ τοῖσιν ἡιθέοισι νόμον ἐποιήσαντο μή μιν
ἄλλως γάμον ἰέναι, πρὶν Ἴππολύτῳ κόμας
κεῖρασθαι· καὶ ὧδε ποιέουσιν.*¹⁰⁵

¹⁰² Ευρ. Ἰππόλ. 1423–1427.

¹⁰³ Πaus. 2. 32. 1–9.

¹⁰⁴ Βλ., επί παραδείγματι, την περίπτωση του Ορέστου παραπάνω, καθώς και στο κεφ. 1.

¹⁰⁵ Λουκ. *Περὶ Συρ. Θεοῦ* 60.

Συνεπώς, η κουρά της κόμης προς τιμήν παρθένων ηρώων στο πλαίσιο των διαβατηρίων εθίμων θα πρέπει να αναχθεί σε πρωιμότερους χρόνους, ήτοι σε εκείνους της ακμής της ηρωολατρείας· απόηχοι αυτής συνιστούν τόσο οι περιπτώσεις των Μεγάρων και της Τροιζήνας όσο και εκείνη των Υπερβορείων παρθένων της Δήλου, των οποίων ο τάφος εντάχθηκε στον χώρο του ιερού της κουροτρόφου θεάς Αρτέμιδος,¹⁰⁶ όπως και ο τάφος της Ιφιγενείας στο Αρτεμίσιο της Βραυρώνας.¹⁰⁷ Ο τάφος των παρθένων στο πλαίσιο των διαβατηρίων εθίμων μπορεί να λάβει και τη σημασία ενός μυθολογικού προτύπου: επί παραδείγματι, αυτός της Ιφινόης, η οποία ήταν θυγατέρα του μυθικού βασιλιά των Μεγάρων Πελοπίδη Αλκάθου,¹⁰⁸ συνιστούσε το κατάλληλο σημείο για την τέλεση του διαβατηρίου εθίμου, που σηματοδοτούσε τη μετάβαση στο στάδιο της *γυναικός* με τον θάνατο της *παρθένου*.¹⁰⁹

Εάν, ωστόσο, η αφιέρωση της κόμης των *κορών* σε ηρωοποιημένες παρθένες μπορεί να ερμηνευθεί στο πλαίσιο της προαναφερόμενης μετάβασης, ερωτηματικά δημιουργεί η κουρά τους προς τιμήν του Ιππολύτου. Ο Ευριπίδης αιτιολογεί το έθιμο μέσω του ποιητικού μύθου με την προ του γάμου αφιέρωση της κόμης και των ασμάτων των παρθένων, την οποία διακηρύσσει η Άρτεμις προκειμένου να αποζημιωθεί και εξευμενιστεί ο Ιππόλυτος για την εναντίον του *μήνιν* της Αφροδίτης. Η ερωτική επιθυμία της Φαίδρας για τον αφοσιωμένο λάτρη της Αρτέμιδος και των Νυμφών Ιππόλυτο συνιστά το *αίτιον* για το τελετουργικό της κουράς των *κορών* σε συνδυασμό με τη *μουσοποιόν μέριμναν* και τα αιώνια *δάκρυα* προς τιμήν του παρθένου ήρωα πριν από τη λήξη του παρθενικού βίου τους. Οι παρθένες, αναθέτοντας την κόμη τους στον Ιππόλυτο, τον εξευμενίζουν, εκπροσωπώντας συγχρόνως και τη Φαίδρα, η οποία δεν ηδύνατο να πράξει το ίδιο όσο και αν το επιθυμούσε· σε μία στιγμή νοητικού παροξυσμού της, αισθανόταν τη στερεωμένη στην κεφαλή της κόμη ως μέγιστο βάρος, από το οποίο θα απαλλασσόταν εάν διήγε τον παρθενικό βίο – πιθανότατα ενν. της νιότης της – ως *θεράπαινα* της Αρτέμιδος¹¹⁰ και άφηνε τους βοστρύχους της να πέφτουν ελεύθερα στους ώμους: *βαρύ μοι κεφαλῆς ἐπὶ κρانون ἔχειν· / ἄφελ', ἀμπέτασον βόστρυχον ὦμοις*.¹¹¹ Συνεπώς, αυτή η στιγμή παροξυσμού της Φαίδρας ενσωματώνει μεταφορικά την *θρεπτήριον* κόμη προς τιμήν του Ιππολύτου και μέσω αυτού προς τιμήν της κουροτρόφου Αρτέμιδος και συνακόλουθα την τελετουργική προ του γάμου κουρά.

Ο Ευριπίδης κατασκευάζει τον αιτιολογικό μύθο του τελετουργικού των παρθένων της Τροιζήνας, το οποίο τις μεταμορφώνει σε γυναίκες ώριμες να μεταβούν στο στάδιο του

¹⁰⁶ Βλ. Ηρόδ. 4. 34· 35, καθώς και σημ. 99.

¹⁰⁷ Βλ. Ευρ. Ίφ. Τ. 1462–1467: *σε δ' ἀμφὶ σεμνάς, Ἰφιγένεια, λείμακας / Βραυρωνίας δεῖ τῇδε κληιδουχεῖν θεᾶ· / οὗ καὶ τεθάρψῃ κατθανοῦσα, καὶ πέπλων / ἄγαλμά σοι θήσουσιν εὐπῆνους ὕφας, / ἃς ἂν γυναῖκες ἐν τόκοις ψυχόραγεῖς / λίπωσ' ἐν οἴκοις*. Σύμφωνα με τον Ευφορίωνα (Σχ. εἰς Ἀριστοφ. Λυσ. 645. 8–13), η Ιφιγένεια θυσιάστηκε στη Βραυρώνα, όπου και το κενοτάφιό της, και όχι στην Αυλίδα.

¹⁰⁸ Πaus. 1. 41. 3. 9–13· 43. 4. 1–5: *ἐντεῦθεν πρὸς τὸ Ἀλκάθου βαδίζουσιν ἡρώων, ὧν Μεγαρεῖς ἐς γραμμάτων φυλακὴν ἐχρῶντο ἐπ' ἐμοῦ, μνήμα ἔλεγον τὸ μὲν Πυργοῦς εἶναι γυναικὸς Ἀλκάθου πρὶν ἢ τὴν Μεγαρέως αὐτὸν λαθεῖν Εὐαίχμην, τὸ δὲ Ἰφινόης Ἀλκάθου θυγατρὸς*.

¹⁰⁹ Σχετικά, βλ. Dowden 1989, σποράδην, ιδίως 3.

¹¹⁰ Ευρ. Ίππ. 208–231.

¹¹¹ Ευρ. Ίππ. 201–202.

γάμου· βασικό άξονα του μύθου αυτού συνιστά ο ανταγωνισμός μεταξύ Αρτέμιδος και Αφροδίτης, οι οποίες, συγχρόνως, στα στάδια του γυναικείου βίου λειτουργούν συμπληρωματικά.¹¹² Ο εξευμενισμός του Ιππολύτου, του οποίου ο εξαιτίας της Φαίδρας θάνατος δεν του επέτρεψε να ολοκληρώσει τη μετάβαση εκείνη που θα τον οδηγούσε στο στάδιο του ενήλικου άνδρα, φαίνεται ότι περιελάμβανε την κουρά της κόμης και χορούς παρθένων με έντονα τα στοιχεία του πένθους για τον νεκρό ήρωα αλλά και για τον ανεκπλήρωτο έρωτα της Φαίδρας· και καθώς το πένθος και η *πενθητήριος* κόμη και κουρά συνιστούν συστατικά στοιχεία της ηρωολατρείας ήδη από τη μυκηναϊκή περίοδο,¹¹³ το έθιμο της Τροιζήνας πρέπει πιθανόν να αναχθεί σε αρκετά πρώιμους χρόνους. Ο παρθενικός βίος του Ιππολύτου ως *θεράπωντος* της Αρτέμιδος είναι εκείνος, που ονειρεύτηκε να ζήσει η Φαίδρα στη φάση του παροξυσμού της δια της επιθυμίας της να καταστεί εικόνα της θεάς του κυνηγίου και των φυσικών δυνάμεων, τις οποίες η Άρτεμις ως ολύμπια θεά οικειοποιήθηκε και εκπροσώπησε· αν και το κυνήγι θεωρείται κατά βάσιν ανδρική δραστηριότητα, σε αυτό, όμως, επιδιδόταν και η Δάφνη με τις άλλες παρθένες στον μύθο του Λευκίππου.¹¹⁴ Πρόκειται, επομένως, για τον βίο που συνιστά τη συμβολική εικόνα ενός ανεπιτήδευτου, αυθόρμητου και πηγαίου τρόπου ζωής των παρθένων προ του γάμου και των νεαρών εφήβων πριν από την ενηλικίωση.

Παρά το γεγονός ότι η ηρωική λατρεία του Ιππολύτου εκτός του ευριπιδικού αιτιολογικού μυθικού πλαισίου θα δικαιολογούσε τη συμμετοχή αρρένων νέων στο τελετουργικό της κουράς, ερωτηματικά γεννά η αντιφατικότητα των πηγών στο θέμα αυτό. Ο Πausanίας, όπως και ο Ευριπίδης, αναφέρεται μόνον σε κουρά *παρθένων*, ενώ ο σύγχρονός του Λουκιανός σε κουρά *παρθένων* και *ήιθέων*. Ωστόσο, ο πρώτος υπήρξε περιηγητής και αυτόπτης/αυτήκοος μάρτυρας των γεγονότων, μνημείων, εθίμων και μύθων, ενώ ο δεύτερος συγγραφέας της Β' Σοφιστικής. Ο Λουκιανός, αν και αναφέρεται σε προγαμιαίο νόμον των Τροιζηνίων, χρησιμοποιεί συγκριτικά και ως εκ του μακρόθεν το έθιμο της κουράς προς τιμήν του Ιππολύτου προκειμένου να περιγράψει εκείνο της κουράς *γενείων* ή *πλοκάμων νενηιών* και νέων αντίστοιχα προς τιμήν της συριακής κουροτρόφου θεάς Ήρας, το οποίο τέλεσε και ο ίδιος.¹¹⁵ Αν και ο Πausanίας, μετά και από το ευριπιδικό

¹¹² Για τη συμπληρωματικότητα Αρτέμιδος και Αφροδίτης, καθώς και για ποικίλα ερμηνευτικά στοιχεία σχετικά με τον μύθο και τη λατρεία του Ιππολύτου στην Τροιζήνα, βλ. Nagy 2013, 542 – 571 (Hour 20), ιδίως 557–561. Βλ. επίσης Πaus. 2. 32. 3. 1–5 για ιερό Αφροδίτης εντός του ιερού του Ιππολύτου στην Τροιζήνα: *κατά δὲ τὸ ἕτερον τοῦ περιθόλου μέρος στάδιόν ἐστιν Ἰππολύτου καλούμενον καὶ ναὸς ὑπὲρ αὐτοῦ Ἀφροδίτης Κατασκοπίας· αὐτόθεν γάρ, ὅποτε γυμνάζοιτο ὁ Ἰππόλυτος, ἀπέβλεπεν ἐς αὐτὸν ἐρώσα ἡ Φαίδρα*. Χαρακτηριστική επίσης είναι η γειτνίαση του *Ἰππολυτείου* στην Αθήνα με την εισηγμένη από τον Θησέα λατρεία στο ιερό της Πανδήμου Αφροδίτης, το οποίο ο Πausanίας (1. 22. 1–3) αναφέρει αμέσως μετά τον τάφο του Ιππολύτου και την αθηναϊκή εκδοχή του μύθου του.

¹¹³ Το έθιμο περιγράφεται στα ομηρικά έπη, όπου η κουρά της κόμης και οι αγώνες προς τιμήν του νεκρού συνιστούν στοιχεία ίδρυσης της ηρωικής λατρείας του. Βλ. ενδεικτικά τις εκδηλώσεις πένθους προς τιμήν του νεκρού Πατρόκλου από τον Αχιλλέα και τους Αχαιοούς, οι οποίοι, όπως και ο υιός του Πηλέως, αποθέτουν την κόμη τους επάνω στη νεκρική σορό (Ήλ. 23. 134–136): *ἐν δὲ μέσοισι φέρον Πάτροκλον ἐταῖροι. / θριξὶ δὲ πάντα νέκυν καταείνυσαν, ἃς ἐπέβαλλον / κειρόμενοι*.

¹¹⁴ Βλ. κεφ. 1.

¹¹⁵ Λουκ. *Περὶ Συρ.* Θεοῦ 60: *Ποιέουσι δὲ καὶ ἄλλο μούνοισι Ἑλλήνων Τροιζηνίοισι ὁμολογέοντες. ... καὶ ὧδε ποιέουσιν. τοῦτο καὶ ἐν τῇ ἱρῇ πόλει γίνεται. οἱ μὲν νενηῖαι τῶν γενείων ἀπάρχονται, τοῖς δὲ νέοισι πλοκάμους ἱρούς ἐκ γενετῆς ἀπιᾶσιν, τοὺς ἐπεὰν ἐν τῷ ἱρῷ γένωνται, τάμνουσιν τε καὶ ἐς ἄγγεα καταθέντες οἱ*

προηγούμενο, κρίνεται ως πιο αξιόπιστος, το αναφερόμενο από τον περιηγητή στάδιο προς τιμήν του Ιππολύτου εντός του ιερού του¹¹⁶ συνιστά αδιάσειστη μαρτυρία για την τέλεση αγώνων και τη συμμετοχή αρρένων στη λατρεία· συνεπώς, η ανάθεση κόμης στον Ιππόλυτο και από νέους προκειμένου να μεταβούν στο στάδιο της ενηλικίωσης είναι πολύ πιθανή.¹¹⁷

Αντίθετα, σαφέστατο είναι το απόσπασμα του Ηροδότου σχετικά με την τελετουργική κουρά των Δηλίων κορών και παιδων προς τιμήν των Υπερβορείων παρθένων. Πέραν του Πausανίου, ο οποίος, αναφερόμενος στην ηρωική λατρεία της Ιφινόης, επιλεκτικά μνημονεύει μόνον την προ του γάμου κουρά των θυγατέρων των Δηλίων, τον Ηρόδοτο ακολουθεί πιστά και ο Καλλίμαχος, που υμνεί την προσφορά κόμης κουράων/παρθένων υπό τον ήχον του ύμναίου και εκείνη των ιούλων των παιδων/άρσένων ήιθέων:

ἥ τοι Δηλιάδες μέν, ὅτ' εὐηχῆς ὑμέναιος
ἥθεα κουράων μορμύσσεται, ἥλικα χαίτην
παρθενικαῖς, παῖδες δὲ θέρος τὸ πρῶτον ιούλων
ἄρσενες ήιθέοισιν ἀπαρχόμενοι φορέουσιν.¹¹⁸

Ανανεωτής της ομηρικής παράδοσης και του αρχαϊκού ύφους, ο ποιητής Καλλίμαχος χρησιμοποιεί τη λέξη ήιθεοί¹¹⁹ αναφερόμενος στους παῖδας, όπως και ο σοφιστής του 2^{ου} αιώνα μ.Χ. Λουκιανός, προκειμένου να δηλώσει τους εφήβους, οι οποίοι με την προσφορά των πρώτων γενείων τους θα μεταβούν σταδιακά στην ενηλικίωση. Αν και ο όρος ήιθεος έχει και τη σημασία της προ του γάμου αγνότητας δηλώνων τον άγαμο έφηβο ηλικίας 14–18 ετών,¹²⁰ σε καμμία περίπτωση η κουρά των παιδων/ήιθέων δεν θα πρέπει να θεωρηθεί ως προγαμιαία, όπως εκείνη των παρθένων/κουράων. Εξάλλου,

μὲν ἀργύρεα, πολλοὶ δὲ χρύσεια ἐν τῷ νηῷ προσηλώσαντες ἀπίασιν ἐπιγράψαντες ἕκαστοι τὰ οὐνόματα. τοῦτο καὶ ἐγὼ νέος ἔτι ὦν ἐπετέλεσα, καὶ ἔτι μευ ἐν τῷ ἱρῷ καὶ ὁ πλόκαμος καὶ τὸ οὔνομα.

¹¹⁶ Πaus. 2. 32. 3. 1–2. Για στοιχεῖα της λατρείας του Ιππολύτου και για τα αρχαιολογικά δεδομένα του ιερού του, βλ. την εξαιρετική διδακτορική διατριβή της Οικονομίδου (2015).

¹¹⁷ Ο Eitrem (1915, 364) αποδίδει την αντίφαση σε λάθος του Λουκιανού. Για τον Ιππόλυτο ως Κοῦρον, βλ. Harrison 1912, 337–338.

¹¹⁸ Καλλίμ. Εἰς Δῆλ. 296–299.

¹¹⁹ Ο όρος είναι συνήθης στα ομηρικά έπη είτε συνδυασμένος με παρθένες είτε ως προσδιορισμός ονομαστών υιών ηρώων ανδρών. Βλ. Ίλ. 4. 473–474: Ἐνθ' ἔβαλ' Ἀνθεμίωνος υἱὸν Τελαμώνιος Αἴας / ήιθεον θαλερόν Σιμοείσιον· 11. 59–60: Τρεῖς τ' Ἀντηνορίδας Πόλυθον καὶ Ἀγήνορα δῖον / ήιθεόν τ' Ἀκάμαντ' ἐπιείκελον ἀθανάτοισιν· 18. 567: παρθενικαὶ δὲ καὶ ήιθεοὶ ἀταλὰ φρονέοντες· 18. 593: ήιθεοὶ καὶ παρθένοι ἀλφεσίβοιοι· 22. 127–128: ἄ τε παρθένος ήιθεός τε / παρθένος ήιθεός τ' ὀαρίζετον ἀλλήλοιν· Όδ. 3. 400–401: Πεισίστρατον, ὄρχαμον ἀνδρῶν, / ὅς οἱ ἔτ' ήιθεος παιδων ἦν μεγάροισιν· 6. 63: τρεῖς δ' ήιθεοὶ θαλέοντες· 11. 38: νύμφαι τ' ήιθεοὶ τε πολύτλητοὶ τε γέροντες.

¹²⁰ Βλ. ενδεικτικά Μ. Έτυμ., λ. «ήιθεος»: Ὁ ἄπειρος γάμου νέος, ἀπὸ ἐτῶν δεκατεσσάρων ἕως δεκαοκτῶ. Ἰλιάδος δ', ήιθεον θαλερόν Σιμοείσιον. Τὸν ἄπαιδα καὶ ἄγαμον. Σπανίως δὲ ἐπὶ παρθένου, ὡς παρ' Εὐπολι, Εἰ μὴ κόρη δεύσειε τὸ σταῖς ήιθεος. Παρὰ τὸ αἵτης αἵτεος καὶ αἵθος, ὁ καιρὸς ἄγων αἵτου, τουτέστιν ἐρωμένου ... Ἡ αἵθεος τίς ὦν διὰ τὸ νέον τοῦ σώματος. Ἡ μᾶλλον διὰ τὸ ἀμίαντον εἶναι καὶ ἄπειρον μολυσμοῦ γυναικός, ἢ γάμου. Βλ. επίσης Ησύχ. λ. «ήιθεοι»: ἄφθοροι. παῖδες ἄγαμοι (Σ 567)· λ. «ήιθεος»: ὁ ἀκμάζων νεανίας. ἀγένειος (Χ 127). [πατρός ἀδελφός καὶ μητρός. φίλος.] νέος. ἄγαμος. παρθένος.

σημειωτέα, όσον αφορά στην ποιητική χρήση του όρου, είναι η σημασία του ως *ισοθέου*¹²¹ στην αρετή, στη σύνεση και στην ανδρεία, αλλά και η ομοιότητά του με τη λέξη *ήμιθεος*,¹²² ενώ ο *ήιθεος* στην αρχαϊκή/αρχαϊζουσα γλώσσα, συνδεόμενος σχεδόν πάντοτε με τους άρρενες εφήβους,¹²³ δηλώνει ακόμη τόσο το νεανικό κάλλος και την *τρυφήν*¹²⁴ όσο, όμως, και το *πῦρ* που χαρακτηρίζει τη νεότητα.¹²⁵ Επιπλέον, η αντί των πρώτων *γενείων* χρήση του όρου *ΐουλοι*, παραπέμπει αφ' ενός στους ομηρικούς *ιούλους* του εφήβου Απόλλωνος,¹²⁶ αφ' ετέρου στους πυρόξανθους στάχυες κατά την εποχή του θερισμού¹²⁷ και

¹²¹ Η λ. *ισόθεος* απαντάται στο ομηρικό λογότυπο *ισόθεος φώς* αναφορικά με ήρωες (βλ. ΐλ. 2. 565· 3. 310· 4. 212· 7. 136· 9. 211· 11. 428· 472· 644· 15. 559· 16. 632· 23. 569· 677· Όδ. 1. 324· 20. 124). Σε Σχ. εἰς Όμ. ΐλ. 4. 474. 1 αναφέρεται: ex. <ήιθεον> τόν *ισόθεον* ἡλικίαν ἔχοντα (Til.). Βλ. και Ψ. –Ζων. λ. «ήιθεος»: ... *ήιθεος και ό ΐσος τοῖς θεοῖς*. Επιπλέον, ορισμένες φορές ο όρος *άντίθεος* έχει τη σημασία του *ισοθέου* και, όταν αυτός αναφέρεται σε *άριστον παῖδα*, σημαίνει τόσο τον *ισόθεο* όσο και τον *ήιθεο*. Σχετικά, βλ. Πίνδ. ΐσθμ. 8. 24–25: τοῦ (ενν. Αἰακοῦ) μέν *άντίθεοι* / *άρίστευον υἱέες υἱέων* τ' *άρηϊφιλοι παῖδες*. Βλ. επίσης Σχ. εἰς Πίν. ΐσθμ. 8. 50: τοῦ μέν *άντίθεοι άρίστευον υἱέες*: τούτου μέν τοῦ Αἰακοῦ οἱ *ισόθεοι παῖδες* ἦσαν *άριστοι*, καὶ οἱ τῶν παῖδων υἱοῖ *έτύγχανον πολεμικότατοι*, καὶ *άνδρεῖοι περιέπειν τὰς μάχας* ἐγένοντο, καὶ *σωφρονέστατοι* καὶ *συνετοὶ* τὴν ψυχὴν. Για άλλη σημασιολογική σχέση του *θείου* και του *ήιθέου*, βλ. Ευστ. Παρ. εἰς Όμ. ΐλ. 1. 792. 28 – 793. 2: *ήιθεος ... ΐσως δέ και παρὰ τὸ ἰέναι θεῖως διὰ τὸ ἔτι καθαρὸν*, ἵνα ἦ *ήιθεος και κατὰ ἀφαίρεσιν ήιθεος*, *καθὰ που και Απόλλων ήῖος ό ἰείς*, *ὡς τοξικός, ή ό ἱατικός*.

¹²² Η λ. *ήμιθεος* απαντάται στα ομηρικά έπη (βλ. ΐλ. 12. 23: καὶ *ήμιθέων γένος άνδρῶν*) δηλώνοντας τους ήρωες, τους άνδρες που διέπρεψαν στην αρετή, στη σοφία ή σε κάποια αγαθή ή χρήσιμη πράξη. Βλ. Ευστ. Παρ. εἰς Όμ. ΐλ. 1. 28–29· 3. 346. 19–22: *Όρα δέ και ὅτι πρώτος Όμηρος τοὺς ήρωας ήρμήνευσεν εἰπὼν «ήμιθέων γένος άνδρῶν», οἷς ἐκπληρώθη δι' αρετὴν τὸ οὕτω σεμνωνυμεῖσθαι, καθὰ και ἑτέροις τὸ θεοῦσθαι, διὰ σοφίαν τυχὸν ή εὔρεσιν χρησίμου τινός ή ἄλλο τι αγαθόν*. Πρβλ. τη σημασία της λ. *ήμιθεος* με εκείνη των λ. *ισόθεος*, *άντίθεος*, *ήιθεος* στην περίπτωση των *άρίστων παῖδων* (σημ. 121). Η λ. *ήιθεος* στα ομηρικά έπη, μεταξύ άλλων χρησιμοποιείται προκειμένου να προσδιορίσει *άρίστους παῖδας*, υιούς ονομαστών ανδρῶν. Επί παραδείγματι, βλ. την περίπτωση του Ακάμαντος (ΐλ. 11. 60: *ήιθεόν τ' Ακάμαντ' ἐπιείκελον ἀθανάτοισιν*) σημ. 119.

¹²³ Βλ. σημ. 120.

¹²⁴ Βλ. ΐλ. 4. 474: *ήιθεον θαλερόν Σιμοείσιον*. Ευστ. Παρ. εἰς Όμ. ΐλ. 1. 792. 15–18: *ΐστέον δέ, ὡς ό μέν πρό βραχέων πεσών, «ὡς ὅτε πύργος», άνδρεῖος ἔοικεν εἶναι, ό Σιμοείσιος δέ κάλλος ἔχειν και μέγεθος. διὸ και άστείως τὸν παρὰ τῷ Σιμόεντι ποταμῷ γεννηθέντα ήιθεον θαλερόν Σιμοείσιον εἰκάξει φυτῷ ὕδατοτρεφεῖ*. Για τη σημασία του ὕδατος στην ανάπτυξη των παῖδων και για τη λατρεία των κουροτρόφων ποταμῶν, βλ. κεφ. 1. Οι *ήιθεοι* στα ομηρικά έπη ενίοτε χαρακτηρίζονται ως *θαλεροί/θαλέοντες* (βλ. σημ. 119). Ορισμένες φορές οι *θαλέθοντες ήιθεοι* σημαίνουν τους *τρυφηλούς νέους* (βλ. Ευστ. Σχ. εἰς Όμ. Όδ. 1. 238. 41: *Ότι τρυφῆς δηλωτικόν τὸ, ήιθεοι θαλέθοντες*. Βλ. επίσης Καλλίστρ. Περιγρ. ἀγαλμ. 11 («Εἰς τὸ τοῦ ήιθέου ἀγαλμα»).

¹²⁵ Βλ. ενδεικτικά Μ. Έτυμ. λ. «Ηῖθεος»: ... *Ή παρὰ τὸ αἰθῶ, τὸ καίω· και ἑν διαιρέσει, αἰθεος και ήιθεος· διάπυρος γάρ ή νεότης· ό καιρός ἄγων τοῦ θερμαίνεσθαι ... Γέγονε δέ ὡς τὸ πῦρ αἰθῆλον*.

¹²⁶ Ο Απόλλων με τους πρώτους ὑπὸ *κροτάφοισιν ιούλους* κατ' ουσίαν παρουσιάζεται ως το πρότυπο των *ήιθέων*, στους οποίους «ανθίζουν» οι τρίχες των πρώτων *γενείων* (εὐάνθης λάχνη). Βλ. Όδ. 11. 317–320: καὶ νῦ κεν ἐξετέλεσαν, εἰ ἥβης μέτρον ἴκοντο· / ἄλλ' ὄλεσεν Διὸς υἱός, ὃν ήύκομος τέκε Λητώ, / ἄμφοτέρω πρὶν σφωῖν ὑπὸ *κροτάφοισιν ιούλους* / *άνθησαι* πυκάσαι τε γέννυς εὐάνθεῖ λάχνη. Βλ. και Ευστ. Σχ. εἰς Όμ. Όδ. 1. 420. 18–25: τὸν δέ καιρόν τῆς ἥβης ὑποδηλῶν ό ποιητὴς ἔφη τὸ, ἥβᾳ ὅτε ἀπὸ *κροτάφου* ή *τρίχωσις* ἀρξαμένη ἐπισχερῶ ἐς γέννυν ἔρπει κατὰ τὸν εἰπόντα. Περὶ δέ *κροτάφων* ἱκανῶς ἑν τοῖς εἰς τὴν Ἰλιάδα ἐγράφη. *ΐουλοι δέ, φασιν, αἱ κατὰ τῶν γεννείων πρώται τρίχες*, λεγόμενοι οὕτως, ἐπεὶ περ οἱ τούτους ἔχοντες ἱενται ἤδη ἐπὶ τὸ ὄλον, ἡγουν τὸ τέλειον ὡς ἐξανδρούμενοι. τοὺς δέ *άνθοῦντας* τούτους *ιούλους* καὶ *λάχνην* εὐάνθεα καλεῖ *φιλοτιμούμενος* τῷ διαφόρῳ τῆς φράσεως. καὶ ἔστι ταυτὸν, *κροτάφοις ιούλους άνθεῖν*, καὶ γέννυν *πεπυκάσθαι* ὃ ἔστιν *έσκεπάσθαι* εὐάνθεῖ λάχνη. Βλ. και Σούδα λ. «*ιούλος*»: ... *και τὸ ἐξάνθημα τὸ ἐπὶ τῶν γενείων*, καὶ τὸ ἐπὶ ταῖς *καρύαις* ἄνθος, καὶ ὡδῆς τι γένος *ΐουλος*, καὶ ό προσφιλὴς τῇ Ἀρτέμιδι.

¹²⁷ Βλ. ενδεικτικά Αθῆν. 14. 10. 8–16: *Σῆμος δ' ό Δήλιος ἑν τῷ περὶ Παιάνων φησί (FHG IV 495)· τὰ δράγματα τῶν κριθῶν αὐτὰ καθ' αὐτὰ προσηγόρευον ἀμάλας· συναθροισθέντα δέ και ἐκ πολλῶν μίαν γενόμενα δέσμην οὔλους και ιούλους· και τὴν Δήμητρα ὅτε μέν Χλόην, ὅτε δέ ΐουλῶ. ἀπὸ τῶν οὖν τῆς Δήμητρος εὐρημάτων τοὺς τε καρπούς και τοὺς ὕμνους τοὺς εἰς τὴν θεὸν οὔλους καλοῦσι και ιούλους. Δημήτρουλοι και καλλίουλοι*.

στην ξανθήν/χρυσήν κόμη θεών και ηρώων.¹²⁸ Το πυρόξανθο χρώμα των *ιούλων* συμβολίζει τη διάπυρη νεότητα, το φλογερό πάθος, τον παρορμητισμό, την τόλμη των νέων.¹²⁹ πρόκειται για γνωρίσματα της εφηβικής ηλικίας, την οποία θα διαδεχθεί εκείνη της ολοκλήρωσης των εφήβων ως ανδρών. Χαρακτηριστική είναι η αναφορά επιγράμματος στους εξαγγέλλοντες τα *γένεια* του άνδρα υπό των εφηβικών κροτάφων ανθισμένου *ιούλου*, οι οποίοι προσφέρονται ως ανάθημα στον *Φοῖβον*: *Ἵριον ἀνθήσαντας ὑπὸ κροτάφοισιν ιούλους / κειράμενος, γενύων ἄρσενας ἀγγελίας, / Φοῖβω θῆκε Λύκων πρῶτον γέρας*.¹³⁰

Παρόμοια στοιχεία με αυτά των στίχων του Καλλιμάχου δομούν και τη σχετική αφήγηση του Ηροδότου, η οποία προφανέστατα επηρέασε τον ποιητή. Στον Ηρόδοτο η *πλόκαμοι των κορῶν πρὸ γάμου* αφιερώνονται στις Δήλιες παρθένες τυλιγμένες σε *ἀτράκτους*, ένα εργαλείο σχετιζόμενο με τις γυναικείες καθημερινές ασχολίες,¹³¹ ενώ στον Καλλιμάχο οι *κοῦραι* αναθέτουν την *παρθενικήν χαίτην* τους υπό τον *εὐηχὴν ὑμέναιον*. Σχετικά δε με την ανάθεση των πρώτων γενείων, οι πρώτοι *ἴουλοι* των *παίδων/ἡιθέων* στον Καλλιμάχο απηχούν τὰς *εἰλιγμένας περὶ χλόην* τινὰ *τρίχας* των *παίδων* στον Ηρόδοτο: οι *τρίχες* των *παίδων* τυλιγμένες *περὶ χλόην* τινὰ πιθανότατα ἦσαν εκείνες των πρώτων *γενείων* πλεγμένες με *χλόη*, η οποία, όπως οι καλλιμάχειοι πρώτοι *ἴουλοι* του θέρους, συνιστά το εαρινό φύλλωμα παντός είδους ποώδους φυτού κατά τη νεαρή ηλικία του και ποιητικά την πρώτη βλάστηση των δένδρων, το φύλλωμα κατά την εποχή της άνοιξης.¹³²

και πλεῖστον οὔλον οὔλον ἔει, ἴουλον ἔει. Βλ. επίσης Σούδα λ. «πυρός»: ὁ σῖτος. Ὁμηρος· πυροὶ τε ζεῖαι τε· λ. «πυρρός»: ὁ ξανθός.

¹²⁸ Ξανθοί, επί παραδείγματι, περιγράφονται ο Απόλλων (βλ. σημ. 126), η Δημήτηρ, η Ἄρτεμις (χρυσή κόμη), ο Αχιλλεύς, αλλά ξανθός εθεωρείτο και ο Αλέξανδρος ΙΙΙ. Η ξανθή κόμη των ηρώων δε παραπέμπει στον οξύθυμο χαρακτήρα τους, αλλά και στην ανδρεία τους. Αντίστοιχα, βλ. Ἰλ. 5. 500: *ξανθὴ Δημήτηρ*. Ευστ. Παρ. εἰς Ὀμ. Ἰλ. 2. 134. 18 – 135. 4: *Ξανθὴν δὲ λέγει τὴν Δήμητραν ἀλληγορικῶς, διὰ τὸ τὸν στάχυν τοιοῦτου χρώματος γεγονότα, εἶτα ἐπιτήδειον εἶναι θερίζεσθαι. τὸ δ' αὐτὸ χρῶμα καὶ πολλοῖς τῶν σπορίμων ἐπιγίνεται, ὅτε πεπανθῶσι. Ξανθίζονται γὰρ καὶ αὐτὰ ἐκ πρασσειδοῦς τοῦ προτέρου χρώματος*. Ευρ. Ἰππ. 82–83: *ἀλλ' ὦ φίλη δέσποινα, χρυσέας κόμης / ἀνάδημα δέξαι χειρὸς εὐσεβοῦς ἄπο*. Ἰλ. 1. 197: *ξανθῆς δὲ κόμης ἔλε Πηλεΐωνα*. 23. 141–142: *στάς ἀπάνευθε πυρῆς ξανθῆς* (ενν. Αχιλλεύς) *ἀπεκείρατο χαίτην / τὴν ῥα Σπερχεῖω ποταμῷ τρέφε τηλεθόωσαν*. Ευστ. Παρ. εἰς Ὀμ. Ἰλ. 1. 130. 10–11: *Ἡ δὲ ξανθὴ κόμη – τοιαυτὴ γὰρ ἱστορεῖται τὸν Αχιλλεῖα κοσμεῖν – τὸ θερμὸν παραδηλοῖ καὶ ὀργίλον τοῦ ἥρωος. τοιαῦτοι γὰρ, φασιν, οἱ ξανθόχολοι*. 15–18: *εἶλε γὰρ τὸν Αχιλλεῖα ἐκ τῆς ξανθῆς κόμης. ὁ δὲ ξανθὸς ὅτι ἐκ τοῦ ἄνθος γίνεται πλεονασμῷ του ξ, δηλοῦται τοῖς παλαιοῖς, ἵνα ἦ ξανθὴ κόμη ἡ ἀνθηρά. δύναται δὲ καὶ ἀπὸ τοῦ ἐξανθεῖν εἶναι ἀπελευθεῖ τοῦ κατ' ἀρχὴν ε*. 720. 10–12: *ἀλλὰ παρὰ Λάκωσι χαρακτήρ ἀνδρίας (sic) ἦν λευκὸς χρῶς καὶ κόμη ξανθὴ, ὁποῖον καὶ τὸν Αλέξανδρον εἶναι ἱστορεῖ ὁ ποιητής*.

¹²⁹ Βλ. σημ. 128.

¹³⁰ Anth. Pal. 6. 198 (Αντιπάτρου Θεσσαλονικέως). Το ἐπίγραμμα δεν παρατίθεται ολόκληρο στο σημεῖο αὐτό. Για τα ἐπιγράμματα της Anthologia Palatina τα σχετικά με ἀναθέσεις κόμης, βλ. παρακάτω στην παρούσα εργασία, Α' Μέρος, σποράδην.

¹³¹ Βλ. ἐνδεικτικὰ Σούδα λ. «Ἄτρακτος»: ... Ἄτρακτος καὶ τὸ γυναικεῖον ἐργαλεῖον. ἀραχναῖοιο μίτου πολυδίνεα λάτρην ἄτρακτον, δολιχᾶς οὐκ ἄτερ ἀλακάτας (Anth. Pal. 6. 39. 3–4). καὶ αὖθις· καὶ δακτυλότριπτον ἄτρακτον, σπονδυλοδινήτω νήματι νηχόμενον (Anth. Pal. 6. 247. 3–4). καὶ αὖθις· τον τε καρῆβαρέοντα, πολυφοῖβητον ἄτρακτον, κλωστήρα στρεπτᾶς εὐδρομον ἀρπεδόνας (Anth. Pal. 6. 160. 3–4).

¹³² Βλ. Ευστ. Παρ. εἰς Ὀμ. Ἰλ. 2. 794. 21–22: *Ὅτι δὲ ἡ χλόη καὶ χιλὸς ἐλέγετο, δηλοῖ Αἴλιος Διονύσιος (Ἀπ. Ὀν.), εἰπὼν· «χιλὸς· πόα· χόρτος»*. Ησύχ. λ. «χλόη»: *βοτάνη. φύλλα*. Ευρ. Βάκχ. 11–12: *ἀμπέλου δε νιν / πέριξ ἐγὼ κάλυψα βοτρυώδει χλόη*. Ἰκ. 258–259 : *στείχεται γλαυκὴν χλόην / αὐτοῦ λιποῦσαι φυλλάδος καταστεφῇ*. Ἰων 1435–1436: *ὅς, εἴπερ ἐστίν, οὔποτ' ἐκλείπει χλόην, / θάλλει δ', ἐλαίας ἐξ ἀκηράτου γεγῶς*. Ἐλ. 180: *ἔτυχον ἔλικά τ' ἀνὰ χλόαν*.

Συνεπώς, τόσο η «εαρινή χλόη» όσο και οι «πρώτοι ἴουλοι του θέρους», συνήθεις απαρχές προς τιμήν της Δήμητρος, η οποία αποκαλείται και Χλόη και Ἰουλώ,¹³³ προσφέρονται ως απαρχές των παιδων/ἡιθέων στις κουροτρόφες Υπερβόρειες παρθένες της Δήλου προκειμένης της μεταμόρφωσής τους σε τελείους άνδρες¹³⁴ και σε καλούς τε κάγαθους πολίτας.

Η θυσιαστήρια προσφορά της κόμης κατά την αρχή της εφηβείας συμπίπτει με την «άνθηση» των τριχών των πρώτων γενείων και εκείνων της ηβικής χώρας· ως εκ τούτου, δικαιολογημένη είναι η σύνδεση των πρώτων γενείων και συνακόλουθα της κόμης της κεφαλής με τις γενετήσιες ορμές των εφήβων.¹³⁵ Ο Αλκμαίων συγκρίνει τις πρώτες τρίχες της ήβης με το πρώτα άνθη των φυτών προ της καρποφορίας τους,¹³⁶ ενώ στον Όμηρο και στον Ησίοδο η σιαγόνα αποκαλείται *άνθερεών*¹³⁷ και *ἡβης ἄνθος*.¹³⁸ Ο Πίνδαρος περιγράφει έναν νέο νικητή με τη φράση «πρὶν ἀκόμη στὰ μάγουλα τὴν ἐποχὴ ποὺ γεννᾷ κληματάνθι ἀγανὸ ν' ἀναφάνει»: *οὐπω γένουσι φαίνων τέρειναν μάτερ' οἰάνθας ὁπώρας*,¹³⁹ αλλά και τον Ιάσονα δια του Πελίου με τη φράση «μὰ ἐσένα / τὸ λουλούδι τῆς νιότης πρωτάνοιχτο κυμοσαλεύει»: *σὸν δ' ἄνθος ἦβας ἄρτι κυ / μαίνει*.¹⁴⁰ Παράλληλα, η ύπαρξη των γενείων συνδέεται με τη γονιμότητα του άνδρα· χαρακτηριστικό είναι το αριστοτελικό χωρίο, στο οποίο αναφέρεται ότι σε περίπτωση ακρωτηριασμού των ανδρικών γεννητικών οργάνων, τα γένεια δεν φυτρώνουν και ο άνδρας συνεχίζει τη ζωή του ως ευνούχος: *καὶ γὰρ ἐκ γενετῆς ὅταν πηρωθῶσι τοὺς τόπους τοὺς πρὸς μίξιν χρησίμους ἄγονοι γίνονται καὶ γυναῖκες καὶ ἄνδρες ὥστε τὰς μὲν μὴ ἡβᾶν τοὺς δὲ μὴ γενεῖαν ἄλλ' εὐνούχιας διατελεῖν*

¹³³ Βλ. παραπάνω σημ. 127. Βλ. επίσης Πaus. Att. Att. Ὀν. Συν. λ. «Χλόη»: Δημήτηρ. Χλόης γὰρ Δήμητρος ἱερὸν πρὸς τῇ ἀκροπόλει. Εὐπολὺς Μαρικᾶ (II 502 M. = απ. 183 K.)· ἄλλ' εὐθὺ πόλεως εἴμι· θῦσαι γὰρ με δεῖ / κρινὸν Χλόη Δημήτρι'.

¹³⁴ Βλ. σημ. 126 (Ευστ. Σχ. εἰς Ὀμ. Ὀδ. 1. 420. 18–25).

¹³⁵ Εξάλλου, η αύξηση των τριχών της κόμης εθεωρείτο ευρέως δηλωτική της ερωτικής ορμής, ενώ η απώλειά τους, ἴτοι η φαλακρότητα, σχετιζόταν με την απώλεια του σπέρματος. Βλ. Προβλ. 880a 34 – b 7: *Διὰ τί οἱ ὀρνιθες καὶ οἱ δασεῖς ἄνθρωποι λάνγοι;...* Αριστ. Κατ. 7 Πραγμ. 39 απ. 285. 12–14: *ἔοικεν οὖν φησὶν (ὁ Ἀριστοτέλης) ὅσον ἐπὶ τῇ αἰσθήσει μᾶλλον (ἢ ἀφ' ὅλου τοῦ σώματος) φέρεσθαι (τὸ σπέρμα) ἀπὸ τῶν περὶ τὴν κεφαλὴν τόπων*. Προβλ. 878b 22–32: *Διὰ τί, ὅσοις αἱ βλεφαρίδες ρέουσι, λάνγοι; ἢ διὰ τὸ αὐτὸ καὶ διότι οἱ φαλακροί;...* 897b 23–29: *Διὰ τί οἱ εὐνούχοι οὐ γίνονται φαλακροί; ἢ ὅτι πολὺν ἔχουσι τὸν ἐγκεφάλου χωροῦσα διὰ τῆς ράχως. διὰ τοῦτο δὲ οὐ δοκοῦσι καὶ οἱ θόες οἱ ἐκτομῆι μεγάλα τὰ κέρατα ἴσχειν, ὅταν ἐκτμηθῶσιν. δοκεῖ δὲ ἡ αὐτὴ αἰτία εἶναι καὶ ὅτι αἱ γυναῖκες καὶ οἱ παῖδες οὐκ εἰσὶ φαλακροί*. Για την παύση των ορμών της φοράδας με το κούρεμα της χαιτης της, βλ. Αριστ. Περὶ Ζ. Ἰστ. 572b 7–8: *Αἱ μὲν οὖν ἵπποι, ὅταν ἀποκείρονται, ἀποπαύονται τῆς ὀρμῆς*. Για άλλες, σχετικές με το θέμα αυτό, αναφορές ἀπὸ την αρχαία ἐλληνικὴ καὶ ἰδίως ἀπὸ τη ρωμαϊκὴ γραμματεία, βλ. Onians 1951, 232 σημ. 4–5.

¹³⁶ Αριστ. Περὶ Ζ. Ἰστ. 581a 14 – 17 (= Αλκμ. απ. 15. 2–4 Diels): *ἅμα δὲ καὶ ἡ τρίχωσις τῆς ἡβης ἄρχεται, καθάπερ καὶ τὰ φυτὰ μέλλοντα σπέρμα φέρειν ἀνθεῖν πρῶτον Ἀλκμαίων φησὶν ὁ Κροτωνιάτης*.

¹³⁷ Βλ. Ἰλ. 1. 501· 3. 372· 5. 293· 13. 388. Βλ. ἐπίσης Σχ. εἰς Ἰλ. 1. 501: [*άνθερεώνος*] *άνθερεών* ἐστὶν ὁ ὑπὸ τὸ γένειον τόπος, παρὰ τὴν ἐξάνθησιν τῶν τριχῶν. Πολυδ. 2. 97. 6 – 98. 1: *τὸ μὲν δὴ ὑπὸ τοῖς χεῖλεσιν ἐκ τῆς κάτω σιαγόνης προῦχον ὀξύγενὺς τε καὶ γένυς ὀνομάζεται, καὶ τὸ ὑπ' αὐτὸ σαρκῶδες ἀνθερεών ἀπὸ τοῦ θριξίν ἀνθεῖν*.

¹³⁸ Βλ. Ἰλ. 13. 484· Θεογ. 988. Βλ. καὶ West 1966, 427.

¹³⁹ Πίνδ. Νέμ. 5. 6 (μτφρ. Π. Λεκατσάς).

¹⁴⁰ Πίνδ. Πύθ. 4. 157–158 (μτφρ. Π. Λεκατσάς). Βλ. ἐπίσης Πίνδ. Πύθ. 9. 109–111: *χρυσοστεφάνου δὲ οἱ Ἥβας / καρπὸν ἀνθήσαντ' ἀποδρέψαι / ἔθελον*. απ. 123. 10–12: *ἀλλ' ἐγὼ τᾶς ἑκατὶ κηρὸς ὥς δαχθεῖς ἔλα / ἱρᾶν μελισσᾶν τάκομαι, εὖτ' ἂν ἴδω / παίδων νεόγυιον ἐς ἡβαν*. Αισχ. Ἰκ. 1001: *καρπῶματα στάζοντα κηρύσσει Κύπρις*. Βλ. καὶ Onians 1951, 232.

ὄντας.¹⁴¹ Ο Onians εύστοχα παρατηρεί ότι η σιαγόνα, όπως και το γόνατο, συνδεόταν με τη γέννηση και ότι οι άλλες ονομασίες της σιαγόνας *γένυς*, *γένειον*, *γενειάς*, *gena*¹⁴² σχετίζονταν με τις έννοιες *γένος*, *γενεά*, *genus*.¹⁴³ Η σημασιολογική αυτή σύνδεση εξηγεί επίσης την μυθική εκδοχή της γέννησης της Αθηνάς από τα *γένεια* του Διός,¹⁴⁴ καθώς και την ιερότητα των *γενείων* στο πλαίσιο των χειρονομιών των ικετών.¹⁴⁵

Τέλος, μία μαρτυρία για κουρά νηπίων *παίδων* προς τιμήν των τέκνων της Μηδείας παραδίδει ο Πausanίας στα *Κορινθιακά* του. Σύμφωνα με μία παλαιά κορινθιακή παράδοση, στον τάφο των φονευθέντων δια λιθοβολισμού από τους Κορινθίους τέκνων της Μηδείας ονόματι Μέρμερος και Φέρης ετελούντο κατόπιν χρησμού ενιαύσιες θυσίες με εναγισμούς εξαιτίας της προερχομένης από τον βίαιο και άδικο αυτόν φόνο *φθοράς* των *νηπίων* της πόλης. Κατά τις αποτροπαϊκού και εξευμενιστικού χαρακτήρα τελετές εκείνες οι ενδεδυμένοι με *μελαίνας έσθῆτας* *νήπιοι παῖδες*, προέβαιναν σε κουρά της κόμης, έθιμο που διήρκεσε έως την καταστροφή της Κορίνθου από τους Ρωμαίους.

*παρά δὲ αὐτὸ μνημὰ ἐστὶ τοῖς Μηδείας παιδίν· [ῶν] ὀνόματα μὲν σφισι Μέρμερος καὶ Φέρης, καταλιθωθῆναι δὲ ὑπὸ Κορινθίων λέγονται τῶν δώρων ἔνεκα ῶν τῇ Γλαύκῃ κομίσαι φασὶν αὐτούς· ἅτε δὲ τοῦ θανάτου βιαίου καὶ οὐ σὺν τῷ δικαίῳ γενομένου, τὰ τέκνα Κορινθίων τὰ νήπια ὑπ' αὐτῶν ἐφθείρετο, πρὶν ἢ χρήσαντος τοῦ θεοῦ θυσίαι τε αὐτοῖς ἐπέτειοι κατέστησαν καὶ Δεῖμα ἐπεστάθη. τοῦτο μὲν δὴ καὶ ἐς ἡμᾶς ἔτι λείπεται, γυναικὸς ἐς τὸ φοβερώτερον εἰκὼν πεποιημένη· Κορίνθου δὲ ἀναστάτου γενομένης ὑπὸ Ῥωμαίων καὶ Κορινθίων τῶν ἀρχαίων ἀπολομένων, οὐκέτι ἐκεῖναι καθεστήκασιν αὐτοῖς αἱ θυσίαι παρὰ τῶν ἐποίκων οὐδὲ ἀποκείρονται σφισιν οἱ παῖδες οὐδὲ μέλαιναν φοροῦσιν ἐσθῆτα.*¹⁴⁶

Η παράδοση αυτή για τα δύο, κατά τον Ευριπίδη, ή επτά, κατά τον Παρμενίσκο, τέκνα της Μηδείας, τα οποία η μητέρα τους, προκειμένου να τα καταστήσει αθάνατα με τη βοήθεια της Ήρας, τα *ἔκρυπτε* στο ιερό της θεάς, όπου τελικά αυτά εφονεύθησαν και ετάφησαν, φαίνεται ότι προέκυψε από παλαιό λατρευτικό έθιμο των Κορινθίων, το οποίο σχετιζόταν με το μεγάλο ποσοστό θνησιμότητας βρεφών και *νηπίων*· επτά άρρενα και επτά

¹⁴¹ Αριστ. *Περὶ Ζ. Γεν.* 746b 21–24.

¹⁴² Βλ. ενδεικτικά Αριστ. *Περὶ Ζ. Ίστ.* 492b 22–23: ἔτι δὲ σιαγόνες δύο· τούτων τὸ πρόσθιον γένειον, τὸ δ' ὀπίσθιον γένυς (η αναφορά σε ζῶα)· Πολυδ. 2. 97. 6–7: τὸ μὲν δὴ ὑπὸ τοῖς χεῖλεσιν ἐκ τῆς κάτω σιαγόνος προῦχον ὀξύγενὺς τε καὶ γένυς ὀνομάζεται· Σχ. εἰς Νικ. Θηρ. 374e 1: γένειον δὲ ἀντὶ τοῦ ἢ γένυς, ἢ σιαγών· Ησύχ. λ. «γένυν»: σιαγόνα· Γουδ. Έτυμ. λ. «Γένυς»: παρὰ τὸ γεννᾶν ὀδόντας καὶ τρίχας.

¹⁴³ Onians 1951, 233. Ο Onians αναφέρει και τις λ. *Kinn* (στη γερμανική) και *kind* (στη δανέζικη) (= *γένεια*) και τις αντίστοιχές τους *Kind* και *kin* (= *γένος*, *γενεά*).

¹⁴⁴ Βλ. *Myth. Vat.* 1. 176· 2. 37.

¹⁴⁵ Βλ. Onians 1951, 233. Ενδεικτική είναι η σκηνή κατά την οποία η Ιφιγένεια του Ευριπίδου (*Ίφ. ἐν Τ.* 361–364) αναλογίζεται πόσες φορές ικετεύοντας τον πατέρα της άπλωσε τα χέρια της στα *γένειά* του και στα *γόνατά* του κρεμασμένη από αυτά: *οἷμοι· κακῶν γὰρ τῶν τότ' οὐκ ἀμνημονῶ / ὅσας γενείου χεῖρας ἐξηκόντισα / γονάτων τε τοῦ τεκόντος ἐξαρτωμένη / λέγουσα τοιάδ'· ὦ πάτερ, ...* Ας σημειωθεί ότι η *μτχ. ἐξαρτωμένη* συνάπτεται με τις *γεν. γενείου* και *γονάτων* (βλ. Βερναρδάκης 1888–1903, 278), ενώ κατ' άλλους μόνο με τη *γεν. γονάτων* (βλ. Platnauer 1938, 91).

¹⁴⁶ Πaus. 2. 3. 6–7.

θήλεα τέκνα διακεκριμένων οικογενειών της πόλης αφιερώνονταν επί ένα έτος στο ιερό της Ακραιάς Ἡρας *μετὰ θυσιῶν ἰλάσκεσθαι τὴν μῆνιν των δυσσεβῶς φονευθέντων τέκνων της Μηδείας και τὴν δι' ἐκείνους τῆς θεᾶς ὀργήν*.¹⁴⁷ Σύμφωνα με τον Nilsson, την πιθανότητα προδωρική, ταυτισμένη με τη Μήδεια, τοπική θεότητα αντικατέστησε στην εκδωρισθείσα Κόρινθο η κύρια θεά του Ἀργους κουροτρόφος Ἡρα.¹⁴⁸ Συνεπώς, η αναφερόμενη από τον Παυσανία ανάθεση κόμης των Κορινθίων *νηπίων* στον ευρισκόμενο εντός του Ηραίου τάφο των τέκνων της Μηδείας, παρά το πένθιμο πλαίσιο τέλεσής της, συνιστά σαφέστατα ένα τοπικό έθιμο μετάβασης *νηπίων παιδων* μετά τη γέννηση.¹⁴⁹ Υπό το πρίσμα αυτό, κρίνοντας και από τις αναθέσεις κόμης προς τιμήν των Δηλίων παρθένων, του Ιππολύτου και της Ιφινόης ή του Ιολάου, η κατά τον Leitao γενική ταξινόμηση των αναθέσεων σε δύο κατηγορίες, ήτοι αναθέσεις προς θεούς και αναθέσεις προς ήρωες με κριτήριο την ύπαρξη ή μη αντίστοιχα *θρεπτηρίου κόμης* δεν μπορεί να στηριχθεί.¹⁵⁰ το πιθανότερο είναι ότι οι ποικίλοι τοπικοί μύθοι κουράς κόμης στο πλαίσιο της ηρωολατρείας συνιστούσαν *αἵτια* τελετών μετάβασης *παιδων, κούρων και κορών*, ήτοι *νηπίων παιδων*, εφήβων και παρθένων προ του γάμου, κατά τις οποίες προσεφέρετο η *θρεπτήριος* κόμη. Εξάλλου, οι αναθέσεις κόμης στους οικειοποιούμενους τις δυνάμεις των ποταμών και των στοιχείων της φύσης ολύμπιους θεούς συχνότατα σχετίζονται άμεσα με τη λατρεία ηρώων, όπως δεικνύει η σύνδεση της Αρτέμιδος με τη λατρεία του Ιππολύτου ή της Ιφιγενείας και εκείνη της Ἡρας με τα τέκνα της Μηδείας.

¹⁴⁷ Βλ. ενδεικτικά Σχ. *εἰς Εὐρ. Μήδ.* 264. 5–17 (εδώ αναφορά σε λιμό που έπληξε τους Κορινθίους), καθώς και Ευρ. *Μήδ.* 1378–1383 (ταφή στο Ηραίο). Βλ. επίσης Παπαχατζής 1994 (*Κορινθιακά*), 73–74.

¹⁴⁸ Βλ. Nilsson 1906, 59.

¹⁴⁹ Από την αναφορά των Σχ. *εἰς Εὐρ. Μήδ.* 264. 14–15 σε *ἐπτὰ κούρους και ἐπτὰ κόρας* πιθανόν προκύπτει η τέλεση του εθίμου σε μεγαλύτερη ηλικία. Βλ. Nilsson 1906, 59, ο οποίος, θεωρώντας τους σχετικούς με τα τέκνα της Μηδείας μύθους ως αιτιολογικούς, παραβάλλει το έθιμο της αφιέρωσης των Κορινθίων *παιδων* στο ιερό της Ἡρας Ακραιάς με εκείνο της *Ἀρρηφορίας* και της *Ἀρκτείας* στην Αθήνα. Αντίθετα, η μαρτυρία του Παυσανίου αναφέρεται ευκρινώς σε *νήπια*. Για τις αναθέσεις κόμης *νηπίων παιδων* μετά τη γέννηση, πρβλ. υποκεφ. 3. 1. 5.

¹⁵⁰ Βλ. Leitao 2003, 113.

3. ΑΝΑΘΕΣΕΙΣ ΚΟΜΗΣ ΣΕ ΘΕΟΥΣ

3. 1. Αναθέσεις κόμης κούρων και νηπίων παιδων

3. 1. 1. Θησιές – Είδη κουράς και θρεπτηρίου κόμης

Σύμφωνα με την παράδοση, την ανάθεση της κόμης στον θεό των εφήβων Απόλλωνα καθιερώνει κατά τη μετάβαση στην ενηλικίωσή του ένας προερχόμενος από τον μύθο ήρωας, ο Θησεύς. Κατά τη μαρτυρία του Πλούταρχου, ο Θησεύς αφιέρωσε την πρόσθια κόμη του ως απαρχή στον θεό των Δελφών, στην περιοχή, η οποία προς τιμήν του εκλήθη *Θησεία*, ονομασία που διατηρήθηκε ακόμη και στις ημέρες του συγγραφέα. Η κουρά της πρόσθιας κόμης, γνωστή ως *Θησιές*, αποτέλεσε πρότυπο γένος για τους παῖδας, που μετέβαιναν στους Δελφούς προκειμένου να μιμηθούν το παράδειγμα του ήρωα. Στο απόσπασμα αναφέρονται ότι πρώτοι διδάξαντες ήσαν όχι οι Άραβες και οι Μυσοί, αλλά οι ομηρικοί Άβαντες,¹⁵¹ οι οποίοι, όπως μαρτυρεί και απόσπασμα του Αρχιλόχου, ήσαν δεινοί πολεμιστές, φημισμένοι για τη σώμα με σώμα αντιμετώπιση του εχθρού.¹⁵² κατ' ουσίαν, δηλαδή, ο Πλούταρχος παραλληλίζει το είδος αυτό της κουράς με εκείνη των ηρώων, τους οποίους μιμήθηκε ο Θησεύς. Υιοθετώντας την αρχαία τακτική των *ὄπιθεν κομοώντων* Αβάντων, οι Μακεδόνες στρατιώτες του Αλεξάνδρου αιώνες αργότερα μάχονταν με ξυρισμένα τα γένειά τους, ώστε να αποφεύγουν *τὴν προχειροτάτην ἐν ταῖς μάχαις ταύτην λαβὴν*:

*Ἐθους δ' ὄντος ἔτι τότε τοὺς μεταβαίνοντας ἐκ
παιδων ἐλθόντας εἰς Δελφούς ἀπάρχεσθαι τῷ θεῷ τῆς
κόμης, ἥλθε μὲν εἰς Δελφούς ὁ Θησεύς (καὶ τόπον
ἀπ' αὐτοῦ τὴν Θησεϊάν ἔτι νῦν ὀνομάζεσθαι λέγουσιν),
ἐκείρατο δὲ τῆς κεφαλῆς τὰ πρόσθεν μόνον, ὥσπερ
Ὅμηρος ἔφη τοὺς Ἄβαντας· καὶ τοῦτο τῆς
κουρᾶς τὸ γένος Θησιές ὀνομάσθη δι' ἐκεῖνον. οἱ δ' Ἄβαν-
τες ἐκείραντο πρῶτοι τὸν τρόπον τοῦτον, οὐχ ὑπ' Ἀράβων
διδαχθέντες, ὥς ἔνιοι νομίζουσιν, οὐδὲ Μυσοὺς ζηλώ-
σαντες, ἀλλ' ὄντες πολεμικοὶ καὶ ἀγχέμαχοι καὶ μάλιστα
δὴ πάντων εἰς χεῖρας ὠθεῖσθαι τοῖς ἐναντίοις μεμαθη-
κότες, ὥς μαρτυρεῖ καὶ Ἀρχιλόχος ἐν τούτοις.*

*Οὐ τοι πόλλ' ἐπὶ τόξα τανύσσεται οὐδὲ θαμναιῇ
σφενδόναι, εὔτ' ἂν δὴ μῶλον Ἄρης συνάγῃ
ἐν πεδίῳ, ξιφέων δὲ πολύστονον ἔσσεται ἔργον·*

¹⁵¹ Ἰλ. 2. 542: τῷ δ' ἄμ' Ἄβαντες ἔποντο θοοὶ ὄπιθεν κομόωντες.

¹⁵² Πλούτ. Θησ. 5. 3 (Αρχίλ. απ. 3). Για το απόσπασμα αυτό του Αρχιλόχου, βλ. Page 1964, 131–132.

ταύτης γὰρ κεῖνοι δαίμονές εἰσι μάχης
δεσπότηι Εὐβοίας δουρικλυτοί.

ὅπως οὖν μὴ παρέχοιεν ἐκ τῶν τριχῶν ἀντίληψιν τοῖς
πολεμίοις, ἀπεκείραντο. τοῦτο δ' ἀμέλει καὶ Ἀλέξανδρον
τὸν Μακεδόνα ἐννοήσαντά φασι προστάξει τοῖς στρα-
τηγοῖς ξυρεῖν τὰ γένεια τῶν Μακεδόνων, ὥς λαθὴν ταύ-
την ἐν ταῖς μάχαις οὔσαν προχειροτάτην.¹⁵³

Ο ρήτορας Πολύαινος, σχεδόν σύγχρονος του Πλουτάρχου, αναφέρει στα Στρατηγήματά του ότι ο Θησεύς κούρευε την πρόσθια κόμη του στις μάχες και ότι ο τρόπος αυτός κουρέματος κατέστη κοινός στους Έλληνες κατά τους μετά τον ήρωα χρόνους: Θησεύς ἐν ταῖς μάχαις τὰ πρόσθεν τῆς κεφαλῆς ἀπεκείρατο, τῶν τριχῶν τὴν ἀντίληψιν ἀφαιρούμενος. μετὰ Θησέα ὅσοι Ἕλληνες οὕτως ἐκείροντο, ἡ κουρά Θησηῖς ἐκληῖζετο. ζηλοῦσι τὴν κουρὰν μάλιστα δὴ Ἑλλήνων Ἀβαντες ὅπιθεν κομόωντες.¹⁵⁴ Ὡς ὅπιθεν κομόωντες, ὅπως μαρτυρεῖται ἀπὸ τον Εὐβοέα ιστορικό Αρχέμαχο, μάχονταν καὶ οἱ Κουρήτες στο Ληλάντιο πεδίο προκειμένου νὰ ἐμποδίζουν τὴν χρησιμοποίηση τῆς πρόσθιας κόμης τους ὡς λαβῆς ἀπὸ τους ἀντιπάλους· ἀπὸ τὴν κουρά δὲ αὐτὴ προέκυψε καὶ ἡ ὀνομασία τους: Ἀρχέμαχος δ' ὁ Εὐβοεύς φησι τοὺς Κουρήτας ἐν Χαλκίδι συνοικῆσαι, συνεχῶς δὲ περὶ τοῦ Ληλαντίου πεδίου πολεμοῦντας, ἐπειδὴ οἱ πολέμοιοι τῆς κόμης ἐδράττοντο τῆς ἔμπροσθεν καὶ κατέσπων αὐτοῦς, ὅπισθεν κομώντας γενέσθαι, τὰ δ' ἔμπροσθεν κείρεσθαι· διὸ καὶ Κουρήτας ἀπὸ τῆς κουρᾶς κληθῆναι.¹⁵⁵ ὁ δὲ Πολυδεύκης ἀποκαλεῖ ἐν γένει τους Εὐβοεῖς ὀπισθοκόμας.¹⁵⁶ Ὁ Kirk ἀντιπαραβάλλει τους Αἰακίους καρηκομόωντας, τῶν ὁποίων προφανῶς ἡ κόμη ἦταν μακριὰ στο σύνολό της, πρὸς τους Εὐβοεῖς Ἀβαντες, τῶν ὁποίων γιὰ πρακτικούς λόγους μόνον ἡ ὀπίσθια κόμη ἦταν μακριὰ.¹⁵⁷ Ἀπὸ τὴν Εὐβοία, καὶ συγκεκριμένα ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Χαλκίδας, προέρχεται καὶ ἓνα ταφικὸ ἐπίγραμμα τοῦ 2^{ου} αἰῶνα μ.Χ., πού ὑμνεῖ ἓναν ὅπιθεν κομόωντα ἐφήβο, τοῦ ὁποῦ ο ἡρώος θάνατος ματαίωσε τὴν τελετουργικὴ κουρά τῆς ἡβης:

κρατὶ δ' ἐπηώρηντ' ὅπι-
θεν κομόωσαι ἔθειραι· |
οὐ γὰρ ἔκερ' ἥβα, ἀλ-
λὰ πότμος προλαβών.¹⁵⁸

¹⁵³ Πλούτ. Θησ. 5. Βλ. καὶ Langhorne 1809, τόμ. 1, 6–7· Ampolo – Manfredini 1988, 201–202.

¹⁵⁴ Πολύαιν. Στρατ. 1. 4. Ἡ λαβὴ τοῦ ἀντιπάλου ἀπὸ τὸν πρόσθιο βόστρυχο σατιρικά ἀπεικονίζεται σὲ μία ἐρυθρόμορφη υδρία (Paris, Musée du Louvre CA 3123) με παράσταση τῆς συμπλοκῆς Θησέως καὶ Προκρούστου, χρονολογημένη στα 500–450 π.Χ.· βλ. ἐνδεικτικὰ Neils 1987, ἀρ. 54 εἰκ. 42.

¹⁵⁵ Στρ. 10. 3. 6. 9–15 (Αρχέμ. ἀπ. 8. 1–7).

¹⁵⁶ Πολυδ. 2. 28. 7. Βλ. ἐπίσης Σχ. εἰς Ὀμ. Ἰλ. 2. 542: ὅπιθεν κομόωντες: Τὰ ὀπίσω μέρη τῆς κεφαλῆς κομώντες, ἀνδρίας χάριν. Ἰδιὸν δὲ τοῦτο τῆς τῶν Εὐβοέων κουρᾶς τὰς ὅπισθεν τρίχας θαθείας ἔχειν.

¹⁵⁷ Βλ. Kirk 1985, 271–272. Συνέσ. Φαλ. Ἑγκ.: ταχύ τε ἀπεδείχθην ἀνεπιτήδευτος Εὐβοεύς, οὗς ὅπιθεν κομόωντας ἐστράτευσεν ἐπὶ Τροίαν ἢ ποίησις.

¹⁵⁸ IG XII 9 1179. 9–12.

Αν και από την περίπτωση του Ευβοέα εφήβου δεν είναι δυνατόν να θεωρηθεί ότι η κόμμωση αυτή, χαρακτηριστική των Αβάντων, των Κουρήτων και του Θησέως, ανταποκρινόταν στην πραγματικότητα των ρωμαϊκών χρόνων, λαμβανομένης υπ' όψιν και της γλώσσας του επιγράμματος, δεν θα πρέπει να αγνοηθεί η χρονολόγησή του στην εποχή της Β' Σοφιστικής: πρόκειται για μία χρονική περίοδο, η οποία εντυπωσιάζει με τους αρχαϊσμούς της και με την αναβίωση προτύπων της ένδοξης ελληνικής αρχαιότητας τόσο στον τρόπο ζωής όσο και στην τέχνη, συμπεριλαμβανομένης και εκείνης των γλυπτών *είκόνων*.¹⁵⁹ Υπό το πρίσμα αυτό, δεν θα ήταν διόλου παράξενο εάν το νεαρό αγόρι από την Εύβοια εμιμείτο τον ηρωικό τύπο κόμμωσης των μακρινών προγόνων του Αβάντων και Κουρήτων.¹⁶⁰

Είναι γεγονός ότι η *Θησις* αναφέρεται στον Πολύαινο αποκλειστικά ως είδος ηρωικής κόμμωσης,¹⁶¹ ενώ στον Πλούταρχο ως η ονομασία της κουράς των *μεταβαινόντων παιδων*¹⁶² προς τιμήν του Απόλλωνος στους Δελφούς κατά το πρότυπο τον Θησέως.¹⁶³ Η διαφορετική ερμηνευτική αντιμετώπιση της *Θησιδος* από τους δύο συγγραφείς πιθανότατα οφείλεται στους διαφορετικούς στόχους των συγγραμμάτων τους: ο Μακεδόνας ρήτορας Πολύαινος μνημονεύει τη *Θησιδα* στο πλαίσιο των *Στρατηγημάτων*, ενώ ο Πλούταρχος, ο οποίος υπό τύπον εθνολογικής/γεωγραφικής παρέκβασης αναφέρεται στην ηρωική κόμμωση των Αβάντων,¹⁶⁴ συγγράφει και με την ιδιότητα του ιερέως του δελφικού Απόλλωνος.¹⁶⁵ Επιπλέον, από το κείμενο του Πλουτάρχου, πέραν της ισχύουσας έως και τις ημέρες του συγγραφέα ονομασίας του τόπου της τελετουργικής κουράς του Θησέως, δεν προκύπτει ότι οι *παιδες* της εποχής του τελούσαν τη *Θησιδα* ή ότι και ο ίδιος είχε τελέσει το λατρευτικό αυτό έθιμο. Ωστόσο, τη μαρτυρία του Πλουτάρχου βεβαιώνουν αρχαιότερες πηγές. Ο Θεόπομπος ο Χίος, ιστορικός και ρήτορας του 4^{ου} αιώνα π.Χ., αναφέρεται στην περίπτωση του υιού ενός Σικυννίου ονόματι Πυθόδωρος, ο οποίος είχε ταξιδέψει στους Δελφούς προκειμένου να αφιερώσει την κόμη

¹⁵⁹ Βλ. ενδεικτικά Zanker 1995· Borg 2004.

¹⁶⁰ Την άποψη αυτή εκφράζει ο Leïtao (2003, 123) αναφερόμενος γενικά στους ελληνιστικούς και ρωμαϊκούς χρόνους, ήτοι χωρίς να σχολιάζει τη χρονολόγηση του επιγράμματος στην εποχή της Β' Σοφιστικής, οι αναζητήσεις της οποίας είναι ακριβώς αυτές που ισχυροποιούν το επιχείρημά του. Για τη *θρεπτήριον* κόμη των *παιδων* κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους, βλ. Β' Μέρος, σελ. 133–150, ιδίως σελ. 141–143.

¹⁶¹ Στην ενότητα "Heroic hairstyles" εντάσσει τη *Θησιδα* και ο Leïtao (2003, 123–124).

¹⁶² Η φράση *τούς μεταβαίνοντας έκ παιδων* στο κείμενο του Πλουτάρχου δηλώνει σαφώς το στάδιο της μετάβασής τους.

¹⁶³ Ο Graf (1996, 106–107) θεωρεί ότι ο Θησεύς πιθανόν να ανέθεσε την κόμη του στο ιερό του Απόλλωνος στη Δήλο κατά την επιστροφή του από την Κρήτη και κατά την ίδρυση των Δηλίων με τους χορούς *παιδων* και *παρθένων*, συνδέοντας την κουρά του ήρωα με την περιγραφή της κουράς των Δηλίων *παιδων* και *παρθένων* από τον Ηρόδοτο προς τιμήν των Υπερβορείων παρθένων. Αν και η πρόταση αυτή είναι ελκυστική, δεν παύει συγχρόνως να είναι και αναπόδεικτη.

¹⁶⁴ Ο Πλούταρχος εν γένει αποφεύγει την περιγραφή του Θησέως ως ήρωα, ενώ η περί των Αβάντων εθνολογική/γεωγραφική παρέκβασή του πιθανότατα οικονομεί τη μετάβαση των τέκνων του Θησέως στην Εύβοια. Για τις παρεκβάσεις του Πλουτάρχου στους *βίους* του, βλ. ενδεικτικά Almagor 2013. Για τους Άβαντες, βλ. και Στρ. 10. 1. 3. Για την παρουσία Αράβων στην Εύβοια, οι οποίοι μετέβησαν στο νησί με τον Κάδμο, βλ. Στρ. 10. 1. 8.

¹⁶⁵ Πλούτ. *Εί Πρεσβ. Πολ.* 792f.

του στον Απόλλωνα· ο δε φιλόπαις στρατηγός των Φωκέων στον Γ' Ιερό Πόλεμο Ονόμαρχος χάρισε στον όμορφο νέο τέσσερα χρυσά στλεγγίδια:

*... φιλόπαιδα δὲ Ὀνόμαρχον· καὶ ἐκ
τῶν τοῦ θεοῦ χαρίσασθαι τοῦτον εἰς Δελφοὺς παρα-
γενομένῳ ... τῷ Πυθοδώρου τοῦ Σικυωνίου υἱῷ ἀπο-
κερουμένῳ τὴν κόμην, ὅντι καλῷ συγγενόμενον τὰ
Συβαριτῶν ἀναθήματα, στλεγγίδια χρυσᾶ τέσσαρα.¹⁶⁶*

Μία άλλη μαρτυρία προέρχεται από τον Θεόφραστο, ο οποίος στις συμπεριφορές, που χαρακτηρίζουν τον μικροφιλότιμον, περιλαμβάνει το ταξίδι αυτού στους Δελφούς προκειμένου να τελέσει ο υιός του την κουρά, χωρίς αναφορά στο είδος της, προς τιμήν του Απόλλωνος: *Ἡ δὲ μικροφιλοτιμία δόξει εἶναι ὄρεξις τιμῆς ἀνελεύθερος, ὃ δὲ μικροφιλότιμος τοιοῦτός τις, οἷος ... καὶ τὸν υἱὸν ἀποκεῖραι ἀπαγαγὼν εἰς Δελφοὺς.*¹⁶⁷ Από τις δύο τελευταίες μαρτυρίες γίνεται κατανοητό ότι μόνον οι γόννοι των εύπορων οικογενειών είχαν τη δυνατότητα μετάβασης στους Δελφούς, εφόσον επρόκειτο για ένα ταξίδι ιδιαίτερα δαπανηρό.¹⁶⁸

Σε ένα απόσπασμα από τον Πολυπράγμονα του κωμικού ποιητή Διφίλου, ο οποίος ήγκασε στην Αθήνα κατά την περίοδο της Νέας Κωμωδίας, γίνεται λόγος για έναν στιγματίαν, ο οποίος είχε διευθετήσει την κόμη του στο μέτωπο ως παραπέτασμα προκειμένου να καλύψει το στίγμα του και όχι επειδή «έτρεφε» *ιερὰν κόμην* προς τιμήν τοῦ θεοῦ:

*ένταῦθα γοῦν ἔστιν τις ὑπερηκοντικῶς,
κόμην τρέφων μὲν πρῶτον ιερὰν τοῦ θεοῦ,
ὥς φησιν· οὐ διὰ τοῦτό γ', ἀλλ' ἐστιγμένος
πρὸ τοῦ μετώπου παραπέτασμ' αὐτὴν ἔχει.¹⁶⁹*

Αν και ο Πλούταρχος ως μυημένος στα μυστήρια του Απόλλωνος περιγράφει ένα λατρευτικό έθιμο, ο Δίφιλος ως κωμικός χρησιμοποιεί το ίδιο έθιμο προκειμένου να διακωμωδήσει τη ριγμένη ως παραπέτασμα¹⁷⁰ κόμη που κάλυπτε το ενίοτε φερόμενο από

¹⁶⁶ Αθην. 13. 83. 8–12 (=Θεόπ. απ. 248. 3–6).

¹⁶⁷ Θεόφρ. Χαρ. 21. 3.

¹⁶⁸ Βλ. και Eitrem 1915, 366.

¹⁶⁹ Αθην. 6. 6. 6–9 (=Δίφ. απ. 66. 5–8 Kock). Πρβλ. το χωρίο από τον Λόγο του Λιβανίου, στο οποίο επίσης αναφέρεται η τακτική στιγματισμένου δούλου να καλύπτει το στίγμα με διευθετημένο στο μέτωπο τμήμα της κόμης του (25. 21. 3–7): *ὅς πάντα οἰκέτην στιγματίαν παρελήλυθεν ἀθυμία· ὃ μὲν γε ἐφέντος τοῦ δεσπότου ταῖς ὑπὲρ τοῦ μετώπου θριξίν ἐπικαταβῆναι συγκαλύψας τοῦναιδος γελῶν ἄν, ὥς δὴ οὐκ ἐστιγμένος, τὸν δὲ οὐδὲν ἂν ποιήσῃε μὴ οὐχὶ τήκεσθαι.*

¹⁷⁰ Η χρήση της λ. *παραπέτασμα* από τον Δίφιλο ασφαλώς θα είχε κωμικό χαρακτήρα, εφ' όσον αυτή σχετίζεται με το θέατρο σημαίνοντας το χοντρό τρίχινο ύφασμα της αυλαίας ή ακόμη εκείνο των θυρών ή το κάλυμμα της νυφικής κλίνης, αλλά και το προκάλυμμα των πορνών. Βλ. ενδεικτικά Πολυδ. 3. 37. 3–4: *καὶ τὸ ἐπίβλημα τῆς γυναικὸς ἐάνος καὶ καλύπτρα, τὸ δὲ παρὰ τῇ εὐνῇ παραπέτασμα παστός· 4. 122. 5–6: ἔξεστι δὲ καὶ τὸ παραπέτασμα αὐλαίαν καλεῖν· 10. 32. 1–5: Πρὸ μὲν οὖν τοῦ κοιτῶνος ἐπὶ ταῖς θύραις παραπετασμάτων*

τους δούλους στίγμα.¹⁷¹ μία πολύ ελκυστική και απλή ερμηνεία των στίχων του Διφίλου θα ήταν ο κατά την ώρα της παράστασης εμπαιγμός εκ μέρους του υποκριτή κάποιου θεατή με εξεζητημένο, ομοιάζοντα με *παραπέτασμα*, τύπο κόμης.¹⁷²

Συνεπώς, κατά τον Πλούταρχο, η *Θησις* συνιστούσε ένα ηρωικό είδος κουράς, το οποίο υιοθέτησαν οι έφηβοι, ιδιαίτερα οι Αθηναίοι, κατά τη μετάβασή τους στο στάδιο της ενηλικίωσης. Ο Θησεύς, ο οποίος αφιέρωσε την κόμη του στον Απόλλωνα μετά την ολοκλήρωση της συμβολιζόμενης με τους άθλους του μεταβατικής περιόδου,¹⁷³ μιμήθηκε, κατ' ουσίαν, τους *ὀπιθεν κομόωντας* μαχόμενους Άβαντες και όχι τους Μυσούς και τους Άραβες· η αναφορά δεικνύει, ωστόσο, ότι το κούρεμα αυτό ήταν διαδεδομένο στα έθνη αυτά. Το ίδιο κούρεμα, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Αρχεμάχου, έφεραν και οι Κουρήτες, οι οποίοι ήδη στην *Ίλιάδα* περιγράφονται ως αρχαιότεροι από τους ήρωες και ως ανήκοντες σε ένα, τρόπον τινά, έθνος.¹⁷⁴ Σύμφωνα με τον Bremmer, οι Κουρήτες ως νέοι άνδρες συνιστούσαν το μυθικό ηρωικό πρότυπο για τους εν δυνάμει πολεμιστές, όπως ο Θησεύς και οι Αθηναίοι έφηβοι, κατά τη μεταβατική περίοδο από την εφηβική ηλικία σε εκείνη της ενηλικίωσης.¹⁷⁵

Με την κόμη των Κουρήτων, του Θησεώς και των Αθηναίων εφήβων παραβάλλεται και η *Έκτόρειος κόμη*, τη σύνδεση της οποίας με τη *Θησιίδα* επιχείρησε αρχικά ο

σοι δεῖ, εἴτε ἀπλοῦν εἴη τὸ παραπέτασμα λευκὸν ἐξ ὀθόνης, εἴτε καὶ τρίχαπτόν τι βαπτὸν, εἴτε πολύχρουν, ἐφ' οὗ Ἀριστοφάνης ἂν εἴποι τὸ παραπέτασμα τὸ Κύπριν τὸ ποικίλον· Πaus. 5. 12. 4. 1–3: ἐν δὲ Ὀλυμπίᾳ παραπέτασμα ἐρεοῦν κεκοσμημένον ὑφάσμασιν Ἀσσυρίοις καὶ βαφῇ πορφύρας τῆς Φοινίκων ἀνέθηκεν Ἀντίοχος· Φώτ. λ. «παραπέτασμα»: τὸ προκάλυμμα κυρίως τῶν πορνῶν· ὃ προβάλλονται ὑπὲρ τοῦ μὴ ὁρᾶσθαι τοὺς εἰσιόντας· ἔχει δὲ καὶ ἄλλα σημαίνόμενα ἢ λέξεις· Μ. Έτυμ. λ. «παραπέτασμα»: τὸ προκάλυμμα τῶν πορνῶν ... · λ. «Δέρρις»: ἱμάτιον παχύ, ἢ δέρμα, ἢ τρίχινον παραπέτασμα ἐπὶ ταῖς θύραις ταῖς αὐλείαις βαλλόμενον· Σούδα λ. «Δέρρις»· λ. «Αὐλαία»· λ. «παραπέτασμα»· λ. «προσκήνιον». Ο όρος παραπέτασμα χρησιμοποιεῖτο ιδιαίτερα στους κωμικούς ποιητές. Ενδεικτικά, βλ. Αριστοφ. απ. 611· Αντιφ. απ. 327. 2· Άλεξ. απ. 340· 499· Μέν. απ. 336. 9· 1094.

¹⁷¹ Για τη σημασία της λ. *στιγματίας*, βλ. ενδεικτικά Μ. Έτυμ. λ. «*Στιγματίας*»: Καλοῦσι τοὺς οἰκέτας τοὺς στιζομένους ὡς ἀχρησίμους.

¹⁷² Αφ' ενός ο πρώτος στίχος (*ἐνταῦθα γοῦν ἔστιν τις ὑπερηκοντικώς*) ενισχύει την υπόθεση αυτή, αφ' ετέρου ο εμπαιγμός ενός από τους θεατές με παράλληλη χειρονομία ή έντονο βλέμμα του υποκριτή συνιστούσε, όπως και σήμερα άλλωστε, κοινή κωμική τακτική στον χώρο του θεάτρου. Συνεπώς το απόσπασμα αυτό του Διφίλου πιθανότατα δεν θα πρέπει να λαμβάνεται ως αξιόπιστη μαρτυρία για τη διευθέτηση της *θρεπτηρίου* πρόσθιας κόμης (για το απόσπασμα αυτό ως μαρτυρία, βλ. ενδεικτικά Κουρουνιώτης 1923, 155, κείμεν. 3).

¹⁷³ Για τους άθλους του Θησεώς ως μυητικές δοκιμασίες της μετάβασής του στην ενηλικίωση, βλ. ενδεικτικά Heliade 1975, 108–109.

¹⁷⁴ Βλ. Ίλ. 9. 529–599, για τις συγκρούσεις Κουρήτων και Αιτωλών στην Καλυδώνα στο πλαίσιο της ιστορίας του Μελεάγρου. Στον Ησίοδο (απ. 123. 3) οι Κουρήτες αναφέρονται ως θεοί: *Κουρήτες τε θεοὶ φιλοπαίγμονες ὀρχηστῆρες*. Η παραπομπή του Bremmer (1978, 123) στους στίχ. 193 (*κρινάμενος κούρητας ἀριστῆας Παναχαιῶν*) και 248 (*ἅμα δ' ἄλλοι δῶρα φέρον κούρητες Ἀχαιῶν*) της *Ίλιάδος* προκειμένης της εκεί παρουσίας των Κουρήτων ως νέων ανδρών είναι ατυχής, εφόσον οι στίχοι αυτοί αναφέρονται στους *κούρητας* ως νέους γενικά και όχι στους *Κουρήτες* ως «έθνος» της ιστορίας του Μελεάγρου· αξιοσημείωτη είναι, όμως, η χρήση του ίδιου όρου προκειμένου να δηλωθεί και η νεότητα των ανδρών. Ας σημειωθεί ότι στο ιδιαίτερο αυτό κούρεμα αποδίδουν οι ελληνιστικοί συγγραφείς, όπως ο Αρχέμαχος, την ετυμολογία της ονομασίας των Κουρήτων.

¹⁷⁵ Βλ. Bremmer 1978, 25–26. Για τους Κουρήτες ως μυητές σε τελετουργίες μετάβασης *κούρων*, βλ. Harrison 1912, 25–74 (ιδίως 26–29).

Boardman¹⁷⁶ και κατόπιν αυτού ο Bremmer.¹⁷⁷ Στον Λυκόφρωνα απαντά η φράση *τούς Έκτορείους ἡγλαϊσμένους κόμαις*,¹⁷⁸ ενώ μεταξύ των ειδών της *κουράς*, ο Πολυδεύκης αναφέρει και την *πρόκοτταν*, την κόμη προ της *κοττίδος*, ἴτοι των πρόσθιων τριχών της κεφαλής, η οποία σε στίχο του Αναξίλου εκκαλείτο *Έκτόρειος κόμη*· η κόμη αυτή ήταν κοντή γύρω από το μέτωπο και μακριά στο οπίσθιο μέρος της κεφαλής:

κουράς δὲ εἶδη κῆπος τε καὶ σκάφιον, καὶ πρόκοττα, καὶ περιτρόχαλα. τὴν δὲ πρόκοττά φασιν εἶναι, ὅταν τις τὰ ἔμπροσθεν κομᾷ, τὰ πρὸ τῆς κοττίδος· οὕτω γὰρ οἱ Δωριεῖς καλοῦσι τὴν κεφαλὴν. οἱ δὲ οὐδὲ κουρὰν οἶονται εἶναι τὴν πρόκοτταν, ἀλλ’ αὐτὰς ὑπὲρ τὸ μέτωπον τρίχας ... ἐκαλεῖτο δὲ καὶ «Ἐκτόρειος κόμη», περὶ ἧς Ἀναξίλας

τὴν Ἐκτόρειον τὴν ἐφίμερον κόμην.

*Τίμαιος δὲ τὴν κουρὰν ταύτην προσεστάλθαι δεῖν περὶ τὸ μέτωπον λέγει, τῷ δὲ τραχήλῳ περικεχύσθαι.*¹⁷⁹

Ο Bremmer συμπεραίνει ότι, όπως οι Κουρήτες και ο Αχιλλεύς, ο Έκτωρ θα συνιστούσε πρότυπο εφήβου και όχι ενήλικου άνδρα· η απόδοση δε της *Έκτορείου κόμης*, της *Θησηίδος* και των Κουρήτων σε ἔθνη, που ζούσαν σε περιοχές εκτός των πολιτισμικών ορίων του ελληνικού κόσμου,¹⁸⁰ συνιστά στοιχείο που συνάδει με τη θεώρηση ότι στους αρχαίους χρόνους η μύηση των εφήβων ετελείτο εκτός των πολιτισμικά δομημένων κοινωνιών.¹⁸¹

Παρά τα προαναφερθέντα, ο Bremmer θεωρεί ότι η ονομασία των Κουρήτων πιθανότατα σχετίζεται με την αρχαιότερη μαρτυρία του Αισχύλου, ο οποίος τους περιγράφει ως φέροντες έναν *πλόκαμον* και τους συγκρίνει με παρθένες: *χλιδῶν τε*

¹⁷⁶ Boardman 1973, 196–197. Για την προ του Boardman διερεύνηση των σχετικών με την κόμη του Έκτορος γραπτών πηγών, βλ. Austin 1972.

¹⁷⁷ Βλ. Bremmer 1978, 26–28, του οποίου οι απόψεις αναλύονται στο σημείο αυτό της παρούσης εργασίας.

¹⁷⁸ Βλ. Λυκόφρ. Άλεξ. 1133.

¹⁷⁹ Πολυδ. 2. 29. 1 – 30. 2. Για τη φράση του Αναξίλου, βλ. *IFF* 6. 1. Για τις αναφορές του Τιμαίου, βλ. *FHG* I 157. Για την κόμη του Έκτορος, βλ. επίσης Ευστ. *Παρ. εἰς Όμ. Ίλ.* 4. 641. 8–9· 4. 701.

¹⁸⁰ Το είδος της κουράς, που έλαβε την ονομασία *Θησηίς*, όπως προαναφέρθηκε, ήταν διαδεδομένο στους Άραβες και στους Μυσούς. Την *Έκτόρειον κόμην* είχαν υιοθετήσει λαοί της νότιας Ιταλίας, όπως οι Δαύνιοι και οι Πευκέτιοι, σύμφωνα με τον Ησύχιο, λ. «Έκτόρειοι κόμαι»: *ὥς Δαῦνιοι καὶ Πευκέτιοι ἔχοντες +τὸν ἀπ’ Ἰλίου τοῖς ὤμοις περικεχυμένην κόμην*. Σημειωτέα και η προφανώς βασισμένη σε νεότερη παράδοση λατρεία του Έκτορος ως τοπικού ήρωα στη Θήβα (βλ. Πaus. 9. 18. 5. 1–7, καθώς και Bremmer 1978, 27, όπου και βιβλιογραφία). Η μυθική σύνδεση των Κουρήτων με την Ακαρνανία ανάγεται σε χρόνους προ της κατάληψής της από τους Έλληνες, ενώ η Θεσσαλία και η Βοιωτία, περιοχές καταγωγής του Φιλοκτήτου, του Πύρρου και του πυρριχείου, καθώς και του Αχιλλέως, αλλά και περιοχές, στις οποίες ανάγονται οι αρχές του επικού κύκλου, βρίσκονταν στα όρια του τότε ελληνικού κόσμου. Η κατά τον Στράβωνα (10. 3. 8) κατοίκηση των Κουρήτων στην Πλευρωνία της Αιτωλίας (ή *ὁ Πλευρῶν*) κυριολεκτικά σημαίνει ότι αυτοί ζούσαν στην «πλευρά», ἴτοι στο όριο. Ως ένα από τα όρια του τότε ελληνικού κόσμου παρουσιάζεται και η Εύβοια στον μύθο, που σχετίζεται με την καταφυγή σε αυτή της οργισμένης Ήρας (βλ. Πaus. 9. 3. 1. 1–4). Για τα παραπάνω, καθώς και για σχετική βιβλιογραφία, βλ. Bremmer 1978, 27–28.

¹⁸¹ Ο Bremmer (1978, 28, όπου και σχετική βιβλιογραφία) αναφέρει σχετικά: “It is well known that initiation normally takes place outside civilisation”· και λίγο παραπάνω ο Bremmer, αναφερόμενος στη διάδοση του υπό συζήτηση κουρέματος σε Μυσούς, Άραβες, Ν. Ιταλία κ.λ.π., σχολιάζει: “This must imply that the bearers of this special haircut were not supposed to live in the civilised world but at its margin.”

πλόκαμος ὥστε παρθένους ἀβραῖς· / ὅθεν καλεῖν Κουρήτα λαὸν ἦνεσαν.¹⁸² σύμφωνα με ορισμένους ιστορικούς, εξάλλου, οι Κουρήτες φορούσαν γυναικεία ενδύματα.¹⁸³ Ο Ευστάθιος εξηγεί την κόμμωση των Κουρήτων, ἥτοι τον πλόκαμον (ετυμολογούμενον από το ρ. πλέκω, εξού και ο ομηρικός πλοχμός),¹⁸⁴ ως τον σκόλλυν, ἥτοι τον συνδυασμό κοντής πρόσθιας και οπίσθιας μακριάς κόμης· ο σκόλλυς δε ομοιάζε προς ένα είδος «κορυφής», εφόσον, κατά τον Ευστάθιο, πλόκαμος και σκόλλυς καλούνται επίσης κορυφή και κορυφαία, καθώς και κρέκα:

*Σημείωσαι δὲ ὅτι εἰ καὶ ταυτὸν ποτε πλόκαμος καὶ πλοκαμὶς, ἀλλ' οἱ παλαιοὶ, καὶ κόσμον γυναικεῖον τὴν πλοκαμίδα εἶναι δηλοῦσιν. ἦν καὶ κορυφαίαν φασίν, ἥγουν κορυφήν. τὴν δ' αὐτήν, καὶ σκόλλυν καὶ κρέκαν μετὰ τοῦ ν ἢ καὶ χωρὶς τοῦ ν. κεῖται γοῦν ἐν ῥητορικῷ λεξικῷ, ταῦτα. κρέκαν καὶ κορυφαίαν, τὸ αὐτό. καὶ σκόλλυν. μάλιστα δὲ οἱ Ἀττικοὶ πλοκαμίδα. καὶ ἴσως ἐντεῦθεν καὶ εὐπλοκαμίδες Ἀχαιοὶ, ὡς εὐκόσμητοι. Ἰστέον δὲ καὶ ὡς ἐκ τοῦ πλέκω μὲν, αἱ εἰρημέναι λέξεις, παρήχθησαν ἐκ δὲ τοῦ πέπλεχα, οὐ μόνον οἱ ἐν τῇ Ἰλιάδι πλοχμοὶ ...*¹⁸⁵

Η περιγραφή των Κουρήτων ως θηλυστολούντων¹⁸⁶ και φερόντων την κατά τους παλαιούς κόσμον γυναικεῖον πλοκαμίδα και η εν γένει σύγκρισή τους με «αβρές παρθένες» παραπέμπει στην εφηβική φάση της τελετουργικής ἀνδρογυνίας. Στο μεταβατικό αυτό μυητικό στάδιο, με το οποίο συνδέονται ο Λεύκιππος που ως παρθένος συμμετείχε στον ὄμιλο της Δάφνης,¹⁸⁷ ο Αχιλλεύς στην περίοδο του βίου του μεταξύ παρθένων στη Σκύρο,¹⁸⁸ ο Λεύκιππος από τη Φαιστό, όπου προς τιμήν του εορτάζονταν τα Ἑκδύσια,¹⁸⁹ αλλά και η επιμελημένη μεταμφίεση δύο νέων σε παρθένες στα προς τιμήν του Θησέως αθηναϊκά

¹⁸² Αισχ. απ. 620. Βλ. Bremmer 1978, 25.

¹⁸³ Ορισμένοι, εξάλλου, ιστορικοί, σύμφωνα με τον Στράβωνα (10. 3. 8), θεωρούν ότι οι Κουρήτες, χορευτές του πυρριχείου, ενεδύονταν ὅπως οι κόραι και ότι από τη θηλυπρεπή αμφίεσή τους, ένδυση και κόμμωση, ετυμολογείται η ονομασία τους: Ἐπεὶ δὲ δι' ὁμωνυμίαν τῶν Κουρήτων καὶ οἱ ἱστορικοὶ συνήγαγον εἰς ἓν τὰ ἀνόμοια ... θηλυστολοῦντες γὰρ ὡς αἱ κόραι τοῦνομα σχεῖν τοῦτο τοὺς περὶ τὴν Αἰτωλίαν φασίν· ... ἀπλῶς δ' ἡ περὶ τὰς κόμας φιλοτεχνία συνέστηκε περὶ τε θρέψιν καὶ κουρὰν τριχός, ἅμφω δὲ κόραις καὶ κόροις ἐστὶν οἰκεῖα, ὥστε πλεοναχῶς τὸ ἐτυμολογεῖν τοὺς Κουρήτας ἐν εὐπόρῳ κεῖται. εἰκὸς δὲ καὶ τὴν ἐνόπλιον ὄρχησιν ὑπὸ τῶν ἡσκημένων οὕτω περὶ κόμην καὶ στολὴν πρῶτον εἰσαχθεῖσαν, ἐκείνων Κουρήτων καλουμένων, παρασχεῖν πρόφασιν, καὶ τοῖς στρατιωτικωτέροις ἐτέρων καὶ τὸν βίον ἐνόπλιον ἔχουσιν, ὥσθ' ὁμωνύμως καὶ αὐτοὺς Κουρήτας λεχθῆναι, τοὺς ἐν Εὐβοίᾳ λέγω καὶ Αἰτωλίᾳ καὶ Ἀκαρνανίᾳ. Καὶ Ὅμηρος δὲ τοὺς νέους στρατιώτας οὕτω προσηγόρευσε ... (βλ. σημ. 173). περὶ μὲν οὖν τῆς τῶν Κουρήτων ἐτυμολογίας ταῦτα.

¹⁸⁴ Βλ. Ἰλ. 17. 51–52.

¹⁸⁵ Ευστ. Σχ. εἰς Ὅμ. Ὀδ. 1. 205. 46 – 206. 5. Σκολλύφιον δὲ ἐκαλεῖτο ὁ παιδικὸς σκόλλυς. Βλ. Ησύχ. λ. «κόρυφος»: κόρυμβος γυναικεῖος, <οἱ δὲ μαλλόν, τὰ τῶν παιδίων σκολλύφια>.

¹⁸⁶ Βλ. σημ. 174–175.

¹⁸⁷ Για τον Λεύκιππο και τη Δάφνη, βλ. κεφ. 1. Βλ. επίσης Dowden 1989, 66· Leitao 1995.

¹⁸⁸ Για τη μεταμφίεση του Αχιλλέως σε κορίτσι και τον παιδικό βίο του μεταξύ των παρθένων της Σκύρου, βλ. [Βίων] Βουκ. Ἐπιθ. Ἀχιλλ. καὶ Δηιδ.· Stat. Achill., καθώς και Πaus. 1. 22. 6. 9–13: Ὀμήρῳ δὲ εὖ μὲν παρείθη τόδε <τό> ὡμὸν οὕτως ἔργον· εὖ δὲ μοι φαίνεται ποιῆσαι Σκύρον ὑπὸ Ἀχιλλέως ἀλοῦσαν, οὐδὲν ὁμοίως καὶ ὅσοι λέγουσιν ὁμοῦ ταῖς παρθένους Ἀχιλλέα ἔχειν ἐν Σκύρῳ δίαίταν, ἃ δὴ καὶ Πολύγνωτος ἔγραψεν. Για την περίοδο ἀνδρογυνίας του Αχιλλέως, βλ. ενδεικτικὰ Heslin 2005, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

¹⁸⁹ Για τον υἱὸ της Γαλατείας Λεύκιππο, ο οποίος αρχικὰ γεννήθηκε κορίτσι και με τη θαυματουργή δύναμη της Φυτίου Λητούς μετατράπηκε σε ἔφηβο εκδιδόμενο τα παρθενικά ενδύματα, καθώς και για τα προς τιμήν του Ἑκδύσια, βλ. Ant. Lib. Met 17 (=Nik. Ἑτερ. β'). Βλ. επίσης Leitao 1995.

Ώσχοφóρια,¹⁹⁰ η σημασία της κόμης είναι ευνόητη: αυτή συνιστούσε βασικό στοιχείο της παρενδυσίας των παιδών σε παρθένες, οι οποίοι από την αρχική περίοδο σύνδεσής τους με το γυναικείο/μητρικό περιβάλλον θα μετέβαιναν σταδιακά σε εκείνο των ενήλικων ανδρών.¹⁹¹

Ο συνδυασμός όλων των παραπάνω μαρτυριών δημιουργεί σύγχυση και ενέχει αντιφάσεις: οι τελετουργίες *άνδρογυνίας* και τα τελετουργικά είδη κουράς και *θρεπτηρίου* κόμης συμπλέκονται με πρότυπα πολεμιστών και κουρέματα πολεμικής πρακτικής. Συνεπώς, η απόλυτη ταύτιση της *Θησηίδος* με την παραδιδόμενη από τον Πλούταρχο κόμμωση, που προέκυπτε από την κουρά του *σκόλλυος* των Αθηναίων εφήβων, πιθανότατα δεν είναι ιδιαίτερα αξιόπιστη και θα πρέπει να αντιμετωπιστεί με επιφύλαξη.

Η *θρεπτήριος* κόμη συνίστατο είτε στην αύξηση όλης της κόμης της κεφαλής από τη γέννηση ή για ένα βραχύτερο χρονικό διάστημα είτε στη αύξηση ενός τμήματος της κόμης από διάφορα μέρη της κεφαλής. Χωρίς να διευκρινίζει το σημείο αύξησης του *σκόλλυος*, ο Πάμφιλος αναφέρει ότι οι Αθηναίοι έφηβοι τελούσαν την *οίνιστηρίαν* σπονδή στον Ηρακλή προσφέροντάς του ένα πλήρες οίνου *ποτήριο* προ της κουράς του *σκόλλυος*: *ΟΙΝΙΣΤΗΡΙΑ. οί μέλλοντες άποκείρουν τόν σκόλλυν έφηβοι, φησι Πάμφιλος, είσφέρουσι τῷ Ήρακλεϊ μέγα ποτήριο πληρώσαντες οίνου, ὃ καλοῦσιν οίνιστηρίαν, καί σπείσαντες τοῖς συνελθοῦσι διδόσιν πιεῖν*.¹⁹² άλλη δε ονομασία για τον *σκόλλυν* φαίνεται ότι ήταν ο *κόννος*.¹⁹³

¹⁹⁰ Βλ. Πλούτ. *Θησ.* 23. 2–3: *Άγουσι δὲ καὶ τὴν Ώσχοφορίων ἑορτὴν Θησέως καταστήσαντος. οὐ γὰρ ἀπάσας αὐτὸν ἐξαγαγεῖν τὰς λαχοῦσας τότε παρθένους, ἀλλὰ τῶν συνήθων νεανίσκων δύο, θηλυφανεῖς μὲν ὀφθῆναι καὶ νεαροὺς, ἀνδρώδεις δὲ ταῖς ψυχαῖς καὶ προθύμους, λουτροῖς τε θερμοῖς καὶ σκιατροφίαις καὶ ταῖς περὶ τὴν κόμην λειότητα καὶ χρειαῖ ἀλοιφαῖς καὶ κοσμήσεσιν ὡς ἔστιν ἐξαλλάξαντα κομιδῇ, καὶ διδάξαντα φωνὴν καὶ σχῆμα καὶ βάδισιν ὡς ἔνι μάλιστα παρθένοις ὁμοιοῦσθαι καὶ μηδὲν φαίνεσθαι διαφέροντας, ἐμβαλεῖν εἰς τὸν τῶν παρθένων ἀριθμὸν καὶ διαλαθεῖν ἅπαντας.*

¹⁹¹ Για τη σημασία της *άνδρογυνίας* στην εφηβική ηλικία και τις ποικίλες ερμηνείες της, βλ. ενδεικτικά Eliade 1975, 108–109· 1981, 393–395 («Ο Μύθος τῆς Ἀνθρώπινης Ἀμφιγένειας»)· Dowden 1989, 65–66· Bremmer 1999, όπου και σχετική βιβλιογραφία. Αξιοσημείωτες είναι ορισμένες, σχετικές με το θέμα, παρατηρήσεις του Vidal-Naquet (1986, 116–117), ο οποίος αναφέρει ότι η μεταμφίεση του νέου άνδρα σε παρθένα υποκρύπτει την αντίθεση φωτός – σκότους. Ενίοτε οι νέοι άνδρες πριν από την ενηλικίωση αναφέρονται ως *σκότιοι* (βλ. Σχ. εἰς *Εὐρ. Ἄλκ.* 989: *Κρήτες δὲ τοὺς ἀνήβους σκοτίους λέγουσι*). Οι νεανία στα *Ώσχοφóρια* αποκαλούνται *σκιατραφόμενοι* (βλ. Πλούτ. *Θησ.* 23. 2·). Επίσης οι νέοι άνδρες αναφέρονται ως *ἄζωστοι* (βλ. Ησύχ. λ. «ἄζωστος»), ἥτοι χωρίς ὅπλα. Ο Vidal-Naquet παρατηρεῖ την αντιστοιχία μεταξύ των ζευγών εννοιῶν *παιδός/άνδρός* και *γυμνού/οπλισμένου* και παραπέμπει στην ιστορία του Εφόρου (Στρ. 10. 4. 21 = Έφ. 70f 149) για τον νεαρό Κρήτα, που αρπαζόμενος από τον εραστή του βιώνει μία περίοδο χαλάρωσης και κυνηγιού στο ύπαιθρο, η οποία λήγει με την επιστροφή του στην πόλη και με τη λήψη των ὁπλων του, που τον καθιστούν πολίτη. Η αντιστροφή του φύλου του νεαρού άνδρα, κατά τον Vidal-Naquet, σχετίζεται σαφώς με τη μετάβασή του στην ενηλικίωση, αλλά και με την περίοδο ομοφυλοφιλίας κατά την περίοδο της εφηβείας (πρβλ. κεφ. 2 τις περιπτώσεις του Ιολάου και του Σωστράτου/Πολυστράτου). Ας σημειωθεί ότι η αντιστροφή του φύλου ισχύει και για τις παρθένες που επιδίδονται σε ανδρικές δραστηριότητες, όπως το κυνήγι (βλ. ενδεικτικά την περίπτωση της Δάφνης και του παρθενικού ομίλου της). Επίσης, σύμφωνα με τον Leitaο (1995, 162–163), η προ του γάμου τελετουργική *άνδρογυνία* τόσο στα *Ήραϊα* όσο και στα έθιμα της Σπάρτης, εισήγαγε ομαλότερα τις παρθένες στον κόσμο των ανδρών και στον γάμο και τους νέους στην ενηλικίωση και στις υποχρεώσεις τους ως συζύγων. Ας παρατηρηθεί, ακόμη, ότι η αφορούσα και τα δύο φύλα *άνδρογυνία* ως πλήρης αντιστροφή ηθών και τρόπου ζωής αντανακλάται πιθανόν σε ένα σχόλιο του Φωτίου για τον Ἄδωνιν (Βιβλ. 190. 151b 5–7): *Ἄδωνις ἀνδρόγυνος γενόμενος τὰ μὲν ἀνδρεῖα πρὸς Ἀφροδίτην πράσσειν ἐλέγετο, τὰ θηλυκὰ δὲ πρὸς Ἀπόλλωνα.*

¹⁹² Αθήν. 11. 88. 1–4. Για τα *Οίνιστήρια*, βλ. υποκεφ. 3. 1. 3. Για την περίπτωση του Ηρακλέους, βλ. και κεφ. 2.

¹⁹³ Βλ. Ησύχ. λ. «*ιέρωμα*»: *τὸν κόννον Λάκωνες, ὃν τινες μαλλὸν <ῆ> σκόλλυν· λ. «κοννοφορῶν»: σκόλλυν φορῶν.* Πρβλ. Λουκ. Λεξιφ. 5. 13–16: *ἐγὼ μὲν ὑποδησάμενος ἐξυόμην τὴν κεφαλὴν τῇ ὀδοντωτῇ ξύστρα· καὶ*

Ο Πολυδεύκης, πιο συγκεκριμένα, αναφέρεται στα είδη της προς τιμήν ποταμών ή θεών *θρεπτηρίου* κόμης, ήτοι εκείνης στα πλάγια της κεφαλής ή στο οπίσθιο μέρος της ή επάνω από το μέτωπο, ονομάζοντας όλα τα είδη αυτά *πλοχμόν* ή *σκόλλυν* ή *σειράν τριχών*· με τον *σκόλλυν* δε φαίνεται να εξισώνει ο Πολυδεύκης και τον *Ἀττικόν κρωβύλον*:

*ἔτρεφον δέ τινες ἐκ πλαγίου κόμην ἢ κατόπιν ἢ ὑπὲρ τὸ μέτωπον ποταμοῖς ἢ θεοῖς, καὶ ὠνομάζετο πλοχμός ἢ σκόλλυς ἢ σειρά τριχών· τὴν γὰρ κοσύμβην οὐκ ἂν προσοίμην, ἀλλὰ τὸν Ἀττικόν κρωβύλον.*¹⁹⁴

Συνεπώς, το αφιερωμένο σε θεότητες τμήμα κόμης των παιδων και των κούρων ήταν ο καλούμενος *σκόλλυς* στην Αθήνα, *κόννος* στη Σπάρτη, *μαλλός* στην Αλεξάνδρεια, αλλά και ο *Αττικός κρωβύλος*, ο οποίος σε άλλες πηγές ορίζεται ως *πλέγμα τριχών εἰς ὀξύ λήγον*· *ἐκαλεῖτο δὲ τοῦτο ἐπ' ἀνδρῶν, κόρυμβος δὲ ἐπὶ γυναικῶν, σκορπίος δὲ ἐπὶ παίδων*.¹⁹⁵ Σε πολλές πηγές ο *κρωβύλος* εξηγείται πιο επιγραμματικά ως *εἶδος τι ἐμπλοκῆς των βοστρύχων της κόμης*,¹⁹⁶ αλλά και ως *πεπλεγμένον ἀγλαόν κέρας των τριχῶν της*.¹⁹⁷

Εν γένει, οι μαρτυρίες για το τελευταίο αυτό ιστορικό είδος κόμμωσης περιπλέκουν την ένταξή του στα είδη της *θρεπτηρίου* κόμης: ο Αριστοφάνης αναφέρεται θετικά στους κοσμούντες τους *κρωβύλους τέττιγας* κατά την αναπόληση του ένδοξου παρελθόντος των μαραθωνομάχων.¹⁹⁸ ο Θουκυδίδης μνημονεύει την εκ μέρους των Αθηναίων *εὐδαιμόνων πρεσβυτέρων* σχεδόν έως τις ημέρες του αμφίεση με *κρωβύλους* και *χρυσούς τέττιγας* ως δείγμα του ιωνικού *ἀβροδιαίτου* βίου τους.¹⁹⁹ Ο Λουκιανός αναφέρεται σε Αθηναίο, ο οποίος θεωρούσε *σημεῖον εὐγενείας τὸν ἐς τοῦπίσω συνεσπειραμένον πλόκαμον* νεαρού Αιγυπτίου και τον συνέκρινε με την κόμη των προγόνων του, *οἷς ἐδόκει καλὸν εἶναι κομᾶν τοὺς γέροντας ἀναδουμένους κρωβύλον ὑπὸ τέττιγι χρυσῷ ἀνειλημμένον*.²⁰⁰ Σύμφωνα με

γὰρ οὐ κηπίον, ἀλλὰ σκάφιον ἐκεκάρμην, ὡς ἂν οὐ πρό πολλοῦ τὸν κόννον καὶ τὴν κορυφαίαν ἀποκεκομηκώς. Βλ. και Ησύχ. λ. «κοννοειδῆ»: *εἰς ὀξύ λήγων* και πρβλ. Ησύχ. λ. «σκόλλυς»: *κορυφή ἢ καταλελειμένη τῶν τριχῶν*. τινές δὲ *μαλλόν, πλόκαμον*. Ας σημειωθεί και η σύνδεση των ὀρων *σκόλλυς, κόννος, κορυφή, κορυφαία* με το μεταξύ της Ηλείας και Αρκαδίας ὄρος *Σκόλλης* (βλ. Στρ. 8. 3. 10. 7· 7. 5. 43· Ευστ. *Παρ. εἰς Ἰλ.* 1. 471, 14–15). Για τη σύνδεση του *σκόλλυος* με τον ὄρο *Σκόλλης*, βλ. Bremmer 1978, 26.

¹⁹⁴ Πολυδ. 2. 30. 2–7. Εκτός από τον αφιερωμένον σε θεότητες *σκόλλυν* των εφήβων και των παιδιῶν εν γένει, σε *σκόλλυν* ήταν διευθετημένη η κόμη αθλητῶν και καλλιτεχνῶν (*θαυματοποιῶν* και *χορευτῶν*) της ρωμαϊκῆς περιόδου. Βλ. ενδεικτικά Bohne 2011, 74–84, καθώς και Meyer 1980, 410–411.

¹⁹⁵ Βλ. ενδεικτικά Διον. Αττ. Ἀττ. Ὀν.· Φώτ. λ. «*κρωβύλος*»· Σχ. *εἰς Θουκ.* 1. 6. 3. 14–19. Βλ. επίσης Montserrat 1991· Legras 1993· Leitao 2003, 118.

¹⁹⁶ Βλ. ενδεικτικά Φώτ.· Αρποκρ. λ. «*Κρώβυλος*».

¹⁹⁷ Βλ. ενδεικτικά Ευστ. *Παρ. εἰς Ὀμ. Ἰλ.* 3. 217. 23–29· Σούδα λ. «*Κέρα ἀγλαέ*».

¹⁹⁸ Αριστοφ. Ἰππ. 1325–1334, ιδίως 1331: *Ὅδ' ἐκεῖνος ὁρᾷν τεττιγοφόρος, τάρχαιψ σχήματι λαμπρός*. Εν προκειμένω ας σημειωθεί ότι η παρουσίαση του *Δήμου* ως *τεττιγοφόρου* στην αριστοφανική σκηνή ασφαλώς θα προκαλούσε ἀφθονο γέλιο στους θεατές.

¹⁹⁹ Θουκ. 1. 6. 3: *Ἐν τοῖς πρώτοι δὲ Αθηναῖοι τὸν τε σίδηρον κατέθεντο καὶ ἀνιμένη τῇ διαίτῃ ἐς τὸ τρυφερώτερον μετέστησαν. καὶ οἱ πρεσβύτεροι αὐτοῖς τῶν εὐδαιμόνων διὰ τὸ ἀβροδιατον οὐ πολὺς χρόνος ἐπειδὴ χιτῶνάς τε λινοῦς ἐπαύσαντο φοροῦντες καὶ χρυσῶν τεττίγων ἐνέρσει κρωβύλον ἀναδούμενοι τῶν ἐν τῇ κεφαλῇ τριχῶν· ἀφ' οὗ καὶ Ἰώνων τοὺς πρεσβυτέρους κατὰ τὸ ξυγγενὲς ἐπὶ πολὺ αὕτη ἢ σκευὴ κατέσχευεν*. Βλ. και Foster 2010, 23–24.

²⁰⁰ Λουκ. *Πλοῖον* 2. 20 – 3. 6.

άλλες πηγές, με αυτό το είδος κόμμωσης οι Αθηναίοι *ἄνδρες καὶ παῖδες* επικαλούντο την *εὐγένειάν* τους και την *αὐτοχθονίαν* τους.²⁰¹

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν, ωστόσο, οι μαρτυρίες του Ησύχιου και της Σούδας, οι οποίοι εξηγούν τον *κρωβύλον* ως *τὸν μαλλὸν τῶν παιδίων*. εν συνεχεία ο Ησύχιος αναφέρει *ἢ ὁ κόρυμβος τῆς ἐμπλοκῆς*, η οποία φέρεται από μέσον τοῦ μετώπου ἐπὶ τὴν κορυφήν, και η Σούδα καὶ ὁ πλόκαμος, ὃν διέβαλλον οἱ τὸν χρυσοῦν τέττιγα φοροῦντες, ἀνάδημα, κόσμος, ὁ τῶν τριχῶν πεπλεγμένος κόσμος. Στο σημείο αυτό η Σούδα παραπέμπει στους πρώτους στίχους επιγράμματος του Θεοδωρίδου από τον 3^ο αιώνα π.Χ. σχετικού με ανάθεση παιδικής κόμης: *ἄλικες αἶ τε κόμαι καὶ ὁ κρωβύλος, ἅς ἀπὸ Φοίβῳ πέξατο μολπαστᾷ κῶρος ὁ τετραέτης*. Αν και στο κείμενο του επιγράμματος η λέξη *κρωβύλος* έχει διορθωθεί σε *κρωβύλος*, ἥτοι σε ὄνομα, η από τη Σούδα παρουσίαση του *κρωβύλου* ως είδους *θρεπτηρίου* κόμης επιβεβαιώνει ἀφ' ενός τον Ησύχιο και ἀφ' ετέρου τον Πολυδεύκη.²⁰² Επιπλέον, η αναφερόμενη σε άλλο επίγραμμα του Θεοδωρίδου ανάθεση κόμης και *τέττιγος* στις Αμαρυνθιάδες Νύμφες από έναν Ευβοέα ἐφηβο, ο οποίος ενδεχομένως επιθυμούσε να αναδείξει την ιωνική καταγωγή του,²⁰³ ενισχύει την υπόθεση ότι ο *κρωβύλος* συνιστούσε πράγματι είδος *θρεπτηρίου* κόμης *παιδίων* και *κούρων*, πιθανότατα γόνων της εύπορης αριστοκρατίας.

Η αρχαιότητα του *κρωβύλου* ως είδους *θρεπτηρίου* κόμης δεν είναι γνωστή. Παρά το γεγονός ότι ο Θουκυδίδης και ο Αριστοφάνης φαίνεται ότι αναφέρονται σε *κρωβύλους* και σε *τέττιγες* ως να επρόκειτο για κόμμωση του συρμού του αθηναϊκού παρελθόντος, οι συχνοί αστεϊσμοί των κωμικών του 4^{ου} αιώνα π.Χ. περί *τεττίγων* και γυναικείου ήθους πιθανόν να υπαινίσσονται, μεταξύ άλλων την κόμμωση και το θουκυδίδειο *ἀβροδίαιτον* ορισμένων ευγενών Αθηναίων και δη νέων.²⁰⁴ αλλά και στον *Κατὰ Τιμάρχου* λόγο του ο

²⁰¹ Φώτ. λ. «τεττιγοφόροι»: οἱ Αθηναῖοι· τέττιγας γὰρ ἐφόρουν χρυσοῦς σύμβολον τοῦ γηγενεῖς εἶναι· Σχ. εἰς Αἰστοφ. Ἰππ. 1331: τεττιγοφόρος· ἔθος ἦν τοῖς Αθηναῖοις τὸ παλαιὸν τέττιξι χρυσοῖς ἀναδεῖσθαι τὴν κόμην, ὡς Θουκυδίδης. οὕτω δὲ οἱ εὐγενεῖς ἐφόρουν παῖδες καὶ ἄνδρες ἀναπλέκοντες εἰς τὴν κεφαλὴν. δηλοῖ ὅτι αὐτόχθονες ἦσαν· Σχ. εἰς Αἰστοφ. Νεφ. 984f 1–3: τεττίγων ἀνάμεστα: οἱ τέττιγες αὐτόχθονες καὶ γῆς παῖδες. τὸ παλαιὸν δὲ Αθηναῖοι τῶν εὐγενῶν παιδίων τὰς κόμας ἀνέπλεκον ἐπιτιθέντες τοὺς τέττιγας δεικνύντες ὅτι καὶ αὐτοὶ αὐτόχθονες εἰσιν· Ευστ. Παρ. εἰς Ὁμ. Ἰλ. 3. 217. 23–24: ὡς κέρας ἐστὶν ἡ ἐμπλοκή τῶν τριχῶν, καθὰ παρ' Αθηναῖοις ὁ κρωβύλος, ὃς τῶν εὐγενῶν καὶ ἰθαγενῶν ἦν δεῖγμα.

²⁰² Ησύχ. και Σούδα λ. «κρωβύλος». Για το επίγραμμα *Anth. Pal.* 6. 155, βλ. υποκεφ. 3. 1. 5, καθώς και Leitaο 2003, 121.

²⁰³ *Anth. Pal.* 6. 156. Για το επίγραμμα αυτό, βλ. υποκεφ. 3. 1. 4, καθώς και Leitaο 2003, 121.

²⁰⁴ Βλ. ενδεικτικά Ξέναρχ. Ὑπν. απ. 14. 1: εἴτ' εἰσὶν οἱ τέττιγες οὐκ εὐδαίμονες (η ορολογία: εὐδαίμονες τέττιγες από τον Θουκ.)· Ἀλεξ. Θράσ. απ. 92, όπου αναφέρεται και η *κερκώπη*, είδος θηλυκού τέττιγος (βλ. ενδεικτικά Σχ. εἰς Αἰστοφ. Ὀρν. 1095: αναφέρονται 3 είδη, ἥτοι οἱ ἄρρενες ἀχέται, οἱ θήλειαι *κερκῶπαι* και το *σίγιον*). Η *κερκώπη*, ως είδος του γηγενούς αττικού τέττιγος, συνδεδεμένη λόγω ομοιότητας της ονομασίας της με τον Κέκρωπα και τους Κεκρωπίδες, αποτελεί, καθώς και εν γένει ο τέττιγς, σύμβολο της αυτοχθονίας των Αθηναίων. Βλ. ενδεικτικά Fragoulaki 2013, 211 σημ. 8, όπου και σχετική βιβλιογραφία. Σχετικά με τις αναφορές στον Αριστοφάνους, βλ. ενδεικτικά Νεφ. 984: ἀρχαῖά γε καὶ Διπολιώδη καὶ τεττίγων ἀνάμεστα / καὶ Κηκείδου καὶ Βουφονίων· Ὀρν. 39–41: Οἱ μὲν οὖν τέττιγες ἓνα μῆν' ἢ δύο / ἄδουσι, Αθηναῖοι δ' αἰεὶ / ἐπὶ τῶν δικῶν ἄδουσι πάντα τὸν βίον· απ. 51: πρὸς θεῶν ἔραμαι τέττιγα φαγεῖν / καὶ κερκώπην θηρευσαμένη καλὰ μω λεπτῶ· Σφῆκ. 1267. Οι αναφορές του Αριστοφάνους σε ορισμένους ὄρους, ὅπως ἐδὼ ο τέττιγς, συνιστοῦν νύξεις σε πολλὰ ζητήματα, τα οποία σχετίζονται με τον ρητορικό λόγο, τη μουσική, την τέχνη, αλλά και την εξωτερική εμφάνιση των ανδρῶν· παρ' ὅτι δε ο κωμικός φαίνεται να επικρίνει σφοδρὰ τους «σοφιστές» της εποχῆς του, η υιοθέτηση τεχνικῶν τους εἶναι διάχυτη στις κωμωδίες του, εφόσον χρησιμοποιεῖ ὄρους – σύμβολα, ὅπως τον τέττιγα ἢ την *κερκώπην*, ἄλλοτε με θετική και ἄλλοτε με αρνητική χροιά. Ο Αριστοφάνης

Αισχίνης αναφέρεται στον αδελφό του Ηγησάνδρου Ηγήσιππο με το προερχόμενο από την κόμμωσή του όνομα Κρωβύλος.²⁰⁵ Ο Leitaο ορθά ερμηνεύει ορισμένες από τις αριστοφανικές μνείες της μακριάς κόμης σύγχρονων του κωμικού *μειρακίων* και *νέων* ως κριτική έναντι της φιλολακωνικής ή λακωνίζουσας συμπεριφοράς τους.²⁰⁶ Ωστόσο, η όμοια με *κρωβύλον* κόμμωση του γνωστού για τα αντιδημοκρατικά του αισθήματα Αμυνίου, υιού του Προνάπου, ή η μακριά κόμη του υιού του Στρεψιάδου Φειδιππίδου επιβεβαιώνουν τόσο την επιβίωση του *κρωβύλου* και της μακριάς κόμης σε όλη τη διάρκεια των κλασικών χρόνων όσο και την υιοθέτησή τους από τους νέους της αθηναϊκής αριστοκρατίας.²⁰⁷ Στο πλαίσιο αυτό είναι πολύ πιθανόν ο κοσμημένος με *τέττιγα* *κρωβύλος* να συνιστούσε συγχρόνως είδος *θρεπτηρίου* κόμης, η ανάθεση της οποίας, όπως συνέβη και στην περίπτωση του νεαρού Ευβοέα κατά τον 3^ο αιώνα π.Χ., μπορεί να συνοδευόταν και από εκείνη του *τέττιγος*.²⁰⁸ Εξάλλου, ο *τέττιγς* ως εικονογραφικό θέμα νομισμάτων από περίπου το 190 π.Χ., ιδιαίτερα δημοφιλές στα χάλκινα του β' μισού του 2^{ου} και του πρώιμου 1^{ου} αιώνα π.Χ., δηλώνει πιθανότατα την έμφαση στην αυτοχθονία των ευγενών Αθηναίων στο πλαίσιο της ρωμαϊκής κατάκτησης.²⁰⁹ αλλά και καθ' όλην τη διάρκεια της ρωμαϊκής κυριαρχίας η διατήρηση και προβολή της ταυτότητας της αθηναϊκής αριστοκρατίας πιθανότατα στηρίχθηκε σε έθιμα βαθιά ριζωμένα στον βίο της πόλης τους. Συνεπώς, είναι πολύ πιθανόν οι *κρωβύλοι* με τους *τέττιγας* και οι αναθέσεις τους να συνιστούσαν καθ' όλους τους αρχαίους χρόνους μία λατρευτική πραγματικότητα, η οποία μάλιστα κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους εξήρθη, αποτελώντας ενδεχομένως εθιμοτυπία των *παιδών* και *εφήβων* της αριστοκρατίας.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, οι δύο κύριες ονομασίες της *θρεπτηρίου* κόμης, ήτοι ο *σκόλλυς* και ο *κρωβύλος*, πιθανότατα σχετίζονται με την παρουσίασή της και όχι με την κατ' ουσίαν διάκρισή της σε δύο διαφορετικά είδη: ο *σκόλλυς* συνιστά μάλλον τη δωρική λιτή εκδοχή της *θρεπτηρίου* κόμης, ενώ ο *κρωβύλος* την ιωνική εκείνη, η οποία αναφέρεται σε

επανειλημμένως σατιρίζει τα νέα, προερχόμενα από την τρυφηλή Ανατολή, ρεύματα στην τέχνη, στη συμπεριφορά και στην αμφίεση των ανδρών· πρόκειται για μία ακόμη ένδειξη όχι απλώς της διατήρησης ιωνικών συνθηκών, αλλά και έξαρσής τους κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 5^{ου} αι. π.Χ. – εποχή ακμής της «Α' Σοφιστικής», της «Νέας Μουσικής» και του «Πλούσιου Ρυθμού» – ιδιαίτερα στους κύκλους των νεαρών *εὐδαιμόνων* Αθηναίων.

²⁰⁵ Αισχίν. *Κατὰ Τιμ.* 64· *Σχ. εἰς Αἰσχίν.* 64 (B).

²⁰⁶ Leitaο 2003, 124–126.

²⁰⁷ Βλ. Αριστοφ. *Σφῆκ.* 1267: ο Αμυνίας αναφέρεται ως *ἐκ τῶν Κρωβύλου*· με το όνομα «Κρωβύλος», ο κωμικός υπονοεί τον *κρωβύλον*, αν και σε προηγούμενο στίχο (466) αποκαλείται *Κομηταμυνίας*, επειδή είχε μακριά κόμη. Η υπόθεση του Leitaο (2003, 124), σύμφωνα με την οποία ο *κρωβύλος* στα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ. στην Αθήνα ενίοτε υποδήλωνε λακωνίζουσες τάσεις, δεν φαίνεται εύλογη, εφόσον η κόμμωση αυτή ανέκαθεν χαρακτηριζε το *ἀβροδίαιτον* των Αθηναίων εν αντιθέσει προς το *λιτοδίαιτον* των Σπαρτιατών (ο Leitaο αναφέρει ως πηγή τεκμηρίωσης της άποψής του τα *Σχ. εἰς Ἀριστοφ. Σφῆκ.* 1267, στα οποία όμως δεν υπάρχει τέτοιου είδους αναφορά). Ο τρέφων μακριά κόμη Φειδιππίδης (*Νεφ.* 14–16) ήταν γόνος αριστοκρατικού γένους της Αθήνας, τον οποίον η μητέρα του ανέθρεφε (69–70) επιθυμώντας να τον δει νικητή αρματοδρόμο ως νέον Μεγακλή (ήτοι ως έναν από τους γόνους του γένους Αλκμαιωνιδών, του οποίου τα μέλη, μεταξύ των οποίων και ο Αλκιβιάδης, διακρίθηκαν επανειλημμένως σε αγώνες *τεθρίππου* στην Ολυμπία).

²⁰⁸ *Anth. Pal.* 6. 156.

²⁰⁹ Βλ. ενδεικτικά Fragoulaki 2013, 211 σημ. 8.

κάθε είδος *έμπλοκής* της· η *έμπλοκή* αυτή μπορεί να δηλώνεται είτε ως εκτεινόμενη επάνω από το μέσον του μετώπου *κορυφαίαν πλοκαμίδα* είτε ως ομοιάζων με *κέρας πλοχμός* επίσης επάνω από το μέσον του μετώπου είτε ως ο οποιοσδήποτε άλλος επιμελημένος *πλόκαμος* στο οπίσθιο ή πλευρικό τμήμα της κεφαλής.

Η σύνδεση του *κρωθύλου* και του *τέττιγος* με την ιωνική τρυφή και τη γυναικεία μαλθακότητα και αμφίεση των ανδρών παραπέμπει στο στάδιο της *άνδρογυνίας* των περιόδων μετάβασης *παίδων* και *κούρων*. Χαρακτηριστική είναι η ιστορία για τον νεαρό Θησέα, σύμφωνα με την οποία, όταν αυτός αφίχθη για πρώτη φορά στην Αθήνα από την Τροιζήνα, ενδεδυμένος με *ποδήρην χιτώννα* και με κόμη επιμελώς *πεπλεγμένην*, χλευάσθηκε από εργαζομένους στον ναό του Δελφινίου Απόλλωνος οικοδόμους παραβληθείς με *παρθένον έν ώρα γάμου*, η οποία *πλανᾶται μόνη*. Ο Θησεύς απήντησε στην πρόκληση εκσφενδονίζοντας στον αέρα βόδια, που έλυσε από πλησίον του ευρισκομένη άμαξα.²¹⁰ Η μετέπειτα ανάθεση της κόμης του ήρωα στον δελφικό Απόλλωνα σήμανε τη μετάβαση στην ενηλικίωσή του και την αποβολή όλων των γυναικείων στοιχείων της παιδικής και εφηβικής του ηλικίας.

3. 1. 2. *Απέλλαι – Φοῖβος Άκερσεκόμης*: αναθέσεις κόμης *κούρων*

Ως κουροτρόφος θεός ο Απόλλων συνιστά έναν από τους κύριους αποδέκτες αναθέσεων κόμης κατά τη μετάβαση των εφήβων στο στάδιο της ενηλικίωσης. Η εικόνα του θεού με τη μακριά κόμη, ο οποίος από τα ομηρικά έπη και εντεύθεν προσδιορίζεται με το επίθετο *άκερσεκόμης*,²¹¹ αντανακλά εκείνη των εφήβων. Ο Απόλλων απεικονίζεται ως έφηβος, ως ο *μέγιστος κοῦρος*, ως ο θεός των αθλούμενων γυμνών εφήβων, οι οποίοι αναθέτουν στα αρχαϊκά ιερά του θεού τον αγαλματικό τύπο του γυμνού αθλητικού νέου με

²¹⁰ Πaus. 1. 19. 1. Βλ. και Leitao (2003, 121–122), ο οποίος αναφέρει και το ανέκδοτο για τον Μάγνητα (Νικόλ. Δαμ. απ. 62), *άνδρα Σμυρναῖον*, ο οποίος ησκέτο στην ποίηση και τη μουσική, *περιήει τε τὰς πόλεις ἐπίδεικνύμενος τὴν ποίησιν· Ἦσκητο δὲ καὶ τὸ σῶμα διαπρεπεῖ κόσμῳ, ἀλουργῇ ἀμπεχόμενος, καὶ κόμην τρέφων χρυσῷ στροφίῳ κεκορυμβωμένην. Τοῦτου δὲ πολὺ καὶ ἄλλοι ἥρων, Γύγης δὲ μᾶλλον τι ἐφλέγετο, καὶ αὐτὸν εἶχε παιδικά*. Μία ημέρα, κατά την οποία ο Μάγνης απήγγελλε ποίηση σε γυναικείο κοινό, μεταξύ των οποίων και οι γυναίκες των Μαγνήτων, οι τελευταίοι, αισθανόμενοι ντροπή και χρησιμοποιώντας κάποια πρόφαση, *περικατέρρηξάν τε τὴν ἐσθῆτα, καὶ τὰς κόμας ἐξέκειραν, καὶ πᾶσαν λώβην προσέθεσαν*· για την πράξη τους δε αυτή ο Γύγης κατέστρεψε την πόλη τους. Αν και τα κροκωτά ενδύματα με το περιγραφόμενο είδος κόμης, καθώς και η συναναστροφή με γυναίκες, συνιστούν στοιχεία της *άνδρογυνίας* της εφηβικής περιόδου, η σύνδεση του ανεκδότου αυτού και της τιμωρητικής κουράς του νέου (αντίφαση στο κείμενο: *παιδικά - ἀνὴρ Σμυρναῖος*) δεν μπορεί, κατά την άποψη της γραφούσης, να παραβληθεί με τα *Έκδύσια* της Φαιστού, όπως προτείνει ο Leitao· ας σημειωθεί δε ότι η περιγραφόμενη από τον ιστορικό αμφίεση του Μάγνητος συνιστά τη συνήθη εκείνη των μουσικών – ποιητών κατά τις δημόσιες εμφανίσεις τους. Πρβλ. ενδεικτικά την περίπτωση του τραγικού ποιητή Αγάθωνος, τον οποίον ο Αριστοφάνης (Αριστοφ. *Θεσμ.* 136–143) παρουσιάζει ως γύννιν με *κροκωτόν χιτώννα*, με *κεκρύφαλον* και *στροφίον* στην κόμη.

²¹¹ Βλ. ενδεικτικά Ἰλ. 20. 39· Ησ. απ. 171. 8· Ὑμν. εἰς Ἀπόλλ. 134· Πίνδ. απ. 52k 45· Πύθ. 3. 14· Ἰσθμ. 1. 7· Ευστ. Παρ. εἰς Ὅμ. Ἰλ. 1. 602. 27· 3. 217. 18: *οἱ Ἕλληνες καρηκομόωντες γράφονται καὶ ὁ Ἀπόλλων ἄκερσεκόμης*· 4. 363. 6· Σχ. εἰς Ὅμ. Ἰλ. 20. 39b 1–2: *ex. ἄκερσεκόμης: ἐπεὶ κουροτρόφος. ἐπὶ δὲ τοῖς πένθεσιν ἐκείροντο. +οὔν εὐχόμεθα ἀπενθεῖς ἡμᾶς διατηρεῖν*· b· Φιλόστρ. Ἡρ. 725. 26. 7· Ησύχ. λ. «*άκερσεκόμης*»: *τὴν κόμην μὴ κειρόμενος· ὁ ἄκαρτος τὰς κόμας, ἐξ οὗ δηλοῦται τὸ ἀπενθές. διὸ καὶ Φοῖβος λέγεται ὁ Ἀπόλλων, καθαρὸς ὢν παντὸς πάθους*. Βλ. επίσης τον τύπο *άκερσεκόμης*, ιδιαίτερα συχνός στον Νόννο (Διον. 12. 134) ή τον τύπο *άκερσεκόμης* (βλ. ενδεικτικά Μ. Έτυμ. λ. «*άκερσεκόμης*»).

τη μακριά κόμη, τους *κούρους*. Συγχρόνως, οι παραστάσεις του Απόλλωνος συνιστούν στην κλασική Αθήνα το ιδεώδες του αρθρωμένου με ομοερωτικούς όρους εφηβικού κάλλους, το σημείο αναφοράς της αισθητικής τελειότητας.²¹²

Κατά τον μήνα *Ἀπελλαῖον*, ονομασία προερχόμενη από τον δωρικό τύπο του ονόματος του θεού *Ἀπέλλων*,²¹³ εορτάζονταν στους Δελφούς και εν γένει στις δωρικές πόλεις του ελλαδικού χώρου και της Δύσης οι *Ἀπέλλαι*.²¹⁴ Οι *Ἀπέλλαι*, κατά τον Ησύχιο, ήσαν οι *σηκοί· ἐκκλησίαι· ἀρχαιρεσίαι*,²¹⁵ το ρ. *ἀπελλάζειν* εξηγείται ως *ἐκκλησιάζειν*,²¹⁶ ενώ σημαντική είναι η κατά τον λεξικογράφο εξήγηση του όρου *ἀπελλακάς· ἱερῶν κοινωνούς*, ήτοι εκείνοι που συμμετέχουν στις ιερές τελετουργίες.²¹⁷ Οι επιγραφικά σωζόμενοι κανονισμοί της φρατρίας των *Λαθυαδῶν* στους Δελφούς από το α' μισό του 4^{ου} αιώνα π.Χ., σχετικοί με την εγγραφή των νέων μελών τους κατά τις τελούμενες τον μήνα *Ἀπελλαῖον Ἀπέλλας*,²¹⁸ περιγράφουν μνητικές τελετές μετάβασης των νέων και προσφορές οριζόμενες ως *δαράτα* και *ἀπελλαῖα*. Στον κανονισμό τα *δαράτα*, ήτοι είδος αρτοποιήματος,²¹⁹ διακρίνονται σε *γάμελα* και *παιδιῆα*.²²⁰ πρόκειται, πιθανότατα, για αρτοποιήματα που ανετίθεντο αντίστοιχα για τις *κόρας* την περίοδο του γάμου τους κατά την *εἰσαγωγὴν* τους στη φρατρία από τους συζύγους τους και για τους *παῖδας* προκειμένης της εγγραφῆς τους στη φρατρία κάποιο μικρό χρονικό διάστημα μετά τη γέννησή τους. Τα *ἀπελλαῖα* συνιστούσαν προφανώς προσφορές, οι οποίες ανετίθεντο στον θεό στο πλαίσιο της μνητικής ένταξης των *κούρων* στο πολιτικό σώμα των ενηλίκων ανδρῶν της φρατρίας· η ανάθεση/τέλεση των *ἀπελλαίων* καθιστούσε τους εφήβους *κούρους ἀπελλακάς*. Ο Homolle αντιστοιχεί τις *Ἀπέλλας* στα ιωνικά *Ἀπατούρια* και συσχετίζει τις οριζόμενες στην επιγραφή ως *παιδιῆα* και *ἀπελλαῖα* προσφορές με το *μεῖον* και το *κούρειον* της *Κουρεώτιδος* ημέρας των *Ἀπατουρίων*.²²¹ Αν και μαρτυρίες για το είδος των επιγραφικά γνωστών *ἀπελλαίων* δεν

²¹² Γενικά για τον Απόλλωνα ως μέγιστον *κοῦρον* και ως θεό των εφήβων, βλ. Harrison 1912, 439–441.

²¹³ Για τον δωρικό τύπο του ονόματος και την τροπή του *ο σε ε*, βλ. Ευστ. Παρ. εἰς Ὅμ. ἴλ. 1. 281. 6–7 = Ηρωδ., Περὶ Ὀρθ. 3.2. 418. 24–26: *ὁ μέντοι διὰ τοῦ ε ἀλετρίβανος μήποτε Δωριόν ἐστιν. οἱ γὰρ τὸν Απόλλωνα Ἀπέλλωνα εἰπόντες καὶ τὸν ἀνδροφόνον ἀνδρεφόνον, οὔτοι καὶ τὸν ἀλοτρίβανον ἀλετρίβανον εἴποιεν ἄν*. Επίσης βλ. Wernicke 1895, 1· Usener 1896, 305–306· Burkert 1975, ιδίως 5–7.

²¹⁴ Για τον μήνα *Ἀπελλαῖον*, βλ. Samuel 1972, 74. 285· Hannah 2005, 78–80. Ο μήνας *Ἀπελλαῖος* συνιστούσε στους Δελφούς τον πρώτο μήνα του έτους και αντιστοιχοῦσε στον Αττικό *Ἑκατομβαιῶνα* (βλ. ιδίως Hannah 2005, 80). Βλ. επίσης Burkert 1975.

²¹⁵ Ησύχ. λ. «ἀπέλλαι». Για σχετική με τον Απόλλωνα ερμηνεία της μαρτυρίας αυτής, βλ. Harrison 1912, 440· Burkert 1975.

²¹⁶ Ησύχ. λ. «ἀπελλάζειν»: *ἐκκλησιάζειν. Λάκωνες*.

²¹⁷ Ησύχ. λ. «ἀπελλακάς».

²¹⁸ CID 1.9 (όπου το πλήρες κείμενο της επιγραφῆς)· SIG(2) 438· SGDI 2561· LSCG 77. Βλ. και Burkert 1975.

²¹⁹ Βλ. Αθην. 3. 75. 17–19: *Νίκανδρος δ' ὁ Κολοφώνιος ἐν ταῖς Γλώσσαις* (απ. 184 Sch.) *τὸν ἄζυμον ἄρτον καλεῖ ΔΑΡΑΤΟΝ· 81. 1–4: καὶ οἱ γλωσσογράφοι δὲ ἄρτων ὀνόματα καταλέγουσι. Σέλευκος μὲν ΔΡΑΜΙΝ ὑπὸ Μακεδόνων, ΔΑΡΑΤΟΝ δ' ὑπὸ Θεσσαλῶν*. Βλ. και Ησύχ. λ. «δαρόν»: *...καὶ ἄρτον τινὲς τὸν ἄζυμον*.

²²⁰ Για τη διάκριση, βλ. ιδίως CID 1.9 A 24–26. Για τη διάκριση αυτή, καθώς και για τα *γάμελα* (γαμήλια) *δαράτα*, βλ. και τα σχετικά σχόλια του Homolle (1895, 23. 39–41). Τα *γάμελα* *δαράτα* πιθανότατα αντιστοιχοῦν στη *γαμηλίαν* θυσία της *Κουρεώτιδος* ημέρας των ιωνικῶν *Ἀπατουρίων* και σημαίνουν τις προσφορές, με τις οποίες οι νέοι ἄνδρες παρουσίαζαν στους *φράτορας* τις νύφες τους κατά την περίοδο του γάμου τους (βλ. υποκεφ. 3. 1. 3).

²²¹ Βλ. Homolle 1895, 41–47. Χαρακτηριστικά ο Homolle (1895, 45) αναφέρει: *“C’est l’hommage de la majorité, et l’offrande reçue fait de l’emfant un homme et de l’incapable un citoyen ... Les ἀπέλλαι sont pour Delphes ce que sont à Athenes et dans les pays ioniens les Ἀπατούρια, la fête nationale; mais, dans les deux*

σώζονται, η ανάθεση τμήματος της εφηβικής κόμης είναι παραπάνω από πιθανή, δεδομένων και των μαρτυριών για τη *Θησηίδα*: ο ίδιος δε ο Απόλλων ως *Φοῖβος ἀκερσεκόμης* ενσαρκώνει τον έφηβο *κοῦρον* που πρόκειται να μνηθεί στην ενηλικίωση.²²²

Την ανάθεση ενός τμήματος της κόμης ή των πρώτων γενείων προς τιμήν του Ολυμπίου *μεγίστου κούρου Φοίβου* μαρτυρούν τρία επιγράμματα της *Anthologia Palatina*. Στο πρώτο επίγραμμα, το οποίο αποδίδεται στον Ευφορίωνα, ο Εύδοξος εύχεται ως *κοῦρος* στον *Φοῖβον* να στεφανώνεται πάντοτε με τον κισσό των Αχαρνών σε αντάλλαγμα της όμορφης κόμης του, με την οποία προσέφερε στον θεό τη δόξα (*ἀγλαΐην*) της παιδικής του ηλικίας.²²³

*Πρώτας ὀππότ' ἔπεξε καλὰς Εὐδοξος ἐθείρας,
Φοῖβω παιδείην ὥπασεν ἀγλαΐην.
ἀντί δέ οἱ πλοκαμῖδος, Ἐκηβόλε, κάλλος ἐπέη
ῶχαρνήθεν ἀεὶ κισσὸς ἀεξόμενος.*²²⁴

Σε επίγραμμα, που αποδίδεται στον Ριανό, ο Γόργος, υιός του Ασκληπιάδου, αναθέτει στον θεό την όμορφη κόμη του, ευχόμενος ο *Δελφίνιος Φοῖβος* να τον ελεήσει με στήριξη και καλοτυχία μέχρι η κεφαλή του να γίνει λευκή, *σημεῖον* της γεροντικής ηλικίας.²²⁵

*Παῖς Ἀσκληπιάδεω καλῶ καλὸν εἶσατο Φοῖβω
Γόργος ἀφ' ἱμερτᾶς τοῦτο γέρας κεφαλᾶς.*

villes, on n'y pent être admis qu'en passant par la phratrie." Την άποψη αυτή ακολουθούν οι Nilsson (1906, 465 σημ. 2) και Harrison (1912, 441: η Harrison δικαιολογημένα τονίζει την ιδιαίτερη θέση του Απόλλωνος, μεταξύ των θεοτήτων – αποδεκτών των θυσιών, που αναφέρονται στην επιγραφή – *Απόλλων, Ποσειδῶν Φράτριος, Ζεὺς Πατρῶος*, στίχ. Β 12–15, αλλά και *Διόνυσος*, στίχ. D 45). Burkert 1975, 10· Cole 1984, 235. Για τα *Ἀπατούρια* και την *Κουρεώτιδα* ημέρα τους, καθώς και για το *μεῖον* και το *κούρειον*, βλ. υποκεφ. 3. 1. 3..

²²² Στον Ευριπίδη (*Βάκχ.* 493–494), τη θέση του *ἀκερσεκόμου Φοίβου* κατέχει ο επίσης *μέγιστος κοῦρος*, κατά τη Harrison (1912, 441–444), Διόνυσος: ο Πενθεύς προσβάλλει τον Διόνυσο επιθυμώντας την κουρά του *ἀβροῦ ἱεροῦ πλοκάμου*, τον οποίον ο ηγητής των Μαινάδων «τρέφει» για τον *θεόν*: *Πε. πρῶτον μὲν ἀβρόν βόστρυχον τεμῶ σέθεν. / Δι. ἱερός ὁ πλόκαμος· τῷ θεῷ δ' αὐτὸν τρέφω*. Ο εφηβικός πλόκαμος περιγράφεται με το επίθετο *ἀβρός*, ενώ σε προηγούμενο στίχο (150) προσδιορίζεται με το επίθετο *τρυφερός*, προκειμένου να τονιστεί ἀφ' ενός η θηλυπρέπεια του Διονύσου και ἀφ' ετέρου το «εὐπλαστον» αλλά και θηλυπρεπές της εφηβικής ηλικίας: *τρυφερόν <τε> πλόκαμον εἰς αἰθέρα ρίπτων* (ενν. ο Διόνυσος = *Βακχεύς*).

²²³ *Anth. Pal.* 6. 279. Για τον Ευφορίωνα, που ήκμασε στο β' μισό του 3^{ου} αι. π.Χ., βλ. Gow – Page 1965, II, 284–285. Βλ. επίσης Φώτ. *Βιβλ.* 279. 532b 17–30.

²²⁴ Για σχολιασμό του επιγράμματος, βλ. ενδεικτικά Gow – Page 1965, 285 αρ. I. Ας σημειωθεί ότι, κατά τον Πausανία (1. 31. 6), οι κάτοικοι των Αχαρνών ισχυρίζονταν ότι ο τόπος τους συνιστούσε το πρώτο μέρος, στο οποίο φύτρωσε ο κισσός. Ο Θεόφραστος (*Περὶ Φυτ.* 1στ. 3. 18. 6. 9–10) αναφέρει ότι ο *ἀχαρνικός* κισσός ήταν το αθηναϊκό όνομα του είδους, που σε άλλα μέρη εκαλεῖτο *κορυμβίας*. Στους ελληνιστικούς ποιητές, ο κισσός συνιστούσε το σύμβολο της νίκης σε θεατρικούς αγώνες και αναμφίβολα αυτό ζητεί ο Εύδοξος από τον θεό, υπό την έννοια της αντικατάστασης των όμορφων *πλοκάμων* της κεφαλής του με το στεφάνι του κισσού (βλ. Gow – Page 1965, 285 αρ. I). πιθανόν δε, ο Εύδοξος επικαλεῖται τον *Φοῖβον* με το γνωστό του επίθετο *Ἐκηβόλος*, προκειμένου να διασφαλίσει την επίτευξη των μακρόπνοων καλλιτεχνικών στόχων του.

²²⁵ *Anth. Pal.* 6. 278. Για τον Ριανό, ο οποίος ήκμασε στο β' μισό του 3^{ου} αι. π.Χ., βλ. ενδεικτικά Gow – Page 1965, II, 503–504, όπου και σχετική βιβλιογραφία. Για τον Ριανό, την καταγωγή του και το έργο του, βλ. επίσης Paus. 4. 6. 1· Στέφ. Βυζ. λ. «*Βήνη*»· Σούδα λ. «*Ριανός*».

*Φοῖβε, σὺ δ' Ἰλαος, Δελφίνιε, κοῦρον ἀέξοις
εὐμοιρον λευκὴν ἄχρις ἐφ' ἡλικίην.*²²⁶

Παρόμοιο είναι και το περιεχόμενο ενός άλλου επιγράμματος, που αποδίδεται στον Αντίπατρο Θεσσαλονικέα: ο Λύκων αναθέτει στον Φοῖβον τους ὑπὸ κροτάφοισι ἀνθήσαντας ἰούλους, προαγγέλους του ανδρισμού του, και εύχεται να ζήσει έως τη γεροντική ηλικία, υποσχόμενος να αφιερώσει ξανά στον θεό (οὕτως) τις τρίχες της λευκής σαν χιόνι κεφαλής του.²²⁷

*Ὦριον ἀνθήσαντας ὑπὸ κροτάφοισιν ἰούλους
κειράμενος, γενύων ἄρσενας ἀγγελίας,
Φοῖβω θῆκε Λύκων πρῶτον γέρας· εὔξατο δ' οὕτως
καὶ πολὴν λευκῶν κείραι ἀπὸ κροτάφων.
τοίην ἀλλ' ἐπίνευε· τίθει δέ μιν, ὥς πρό γε τοῖον,
ὥς αὖτις πολὶ ῶ γήραϊ νιφόμενον.*²²⁸

Το προτρεπτικό επίγραμμα, το οποίο ο Απολλωνίδης συνθέτει για τον Γάιο, υιό του Λευκίου, αναφέρεται σε πλούσια δώρα από συγγενείς κατά την ανάθεση των πρώτων γενεῶν (ποιητ. τύπος: γενύων) του νέου, τα οποία περιγράφονται με ιδιαίτερες εκφράσεις αντλημένες από την αρχαϊκή ποίηση, όπως ἡδὺ παρειάων πρῶτο θέρος, γενύων ἡιθέους ἔλικας και εὐκτὸν ἴουλον.²²⁹

*Ἡδὺ παρειάων πρῶτον θέρος ἥματι τούτῳ
κείρεο καὶ γενύων ἡιθέους ἔλικας,
Γάιε· σὸν δὲ πατήρ χερὶ δέξεται εὐκτὸν ἴουλον
Λεύκιος ἀύξομένου πουλὺν ἐς ἡέλιον.
δωρεῦνται χρυσέοισιν, ἐγὼ δ' ἰλαροῖς ἐλέγοισιν·
οὐ γὰρ δὴ πλούτου Μοῦσα χερειοτέρη.*²³⁰

²²⁶ Για σχολιασμό του επιγράμματος αυτού, βλ. ενδεικτικά Gow – Page 1965, II, 507 αρ. VIII. Σχετικά με την επίκληση στον Φοῖβον Δελφίνιον ας σημειωθεί η σύνδεση του προσωνυμίου Δελφίνιος με τους Δελφούς (ψ.-ομηρ. Ὑμν. εἰς Ἀπόλλ. 487–496) και η σημαντικότητα της λατρείας του Δελφίνιου στην Κρήτη, στους Ἴωνες και σε αποικίες τους έως και τη μακρινή Μασσαλία. Για το προσωνύμιο Δελφίνιος στην απολλώνια λατρεία, βλ. ενδεικτικά Wernicke 1895, 47· Malkin 2011, 176–177, όπου και σχετική βιβλιογραφία. Πιθανόν, ωστόσο, η χρήση της επίκλησης στο επίγραμμα να είναι μεταφορική, ενέχουσα την έννοια του καλοτάξιδου βίου του νεαρού Γόργου ως τα βαθιά γεράματά του με πλοηγό τον Φοῖβον Δελφίνιον.

²²⁷ Anth. Pal. 6. 198. Για τον Αντίπατρο Θεσσαλονικέα (1^{ος} αι. π.Χ. – 1^{ος} αι. μ.Χ.) και για το ζήτημα της διάκρισης των δύο Αντιπάτρων, των συνήθως αναφερομένων ως Θεσσαλονικέως και ως τῆς Σιδῶνος, καθώς και για τα αποδιδόμενα σε αυτούς επιγράμματα, βλ. ενδεικτικά Gow – Page 1968, II, 18–21. Για την πατρότητα του συγκεκριμένου αναθηματικού επιγράμματος, βλ. ενδεικτικά Gow – Page 1968, II, 99 αρ. C.

²²⁸ Για σχολιασμό του επιγράμματος, βλ. ενδεικτικά Gow – Page 1968, II, 99 αρ. C. Για τους ὑπὸ κροτάφοισι ἀνθήσαντας ἰούλους, βλ. κεφ. 1 και 2 και πρβλ. τη σχετική ορολογία του αμέσως επόμενου επιγράμματος.

²²⁹ Anth. Pal. 10. 19. Για τον Απολλωνίδα, ο οποίος ήκμασε κατά τον 1^{ον} αι. π.Χ. έως τον 1^{ον} αι. μ.Χ., βλ. Gow – Page 1968, 147–148. Κατά πάσα πιθανότητα, ο Λεύκιος, πατέρας του Γαΐου, δεν ήταν άλλος από τον πάτρωνα του προαναφερθέντος Αντιπάτρου, ήτοι ο Lucius Calpurnius Piso (βλ. και σημ. 227).

²³⁰ Για σχολιασμό του επιγράμματος, βλ. ενδεικτικά Gow – Page 1968, 163 αρ. XXVI.

Αν και στο επίγραμμα δεν υπάρχει αναφορά στον θεό – αποδέκτη της ανάθεσης του νεαρού Ρωμαίου Γαΐου, ο Φοῖβος ως υποψήφιος συγκεντρώνει σοβαρές πιθανότητες· εξάλλου αναθέσεις γενείων ή κόμης νέων στον θεό μνημονεύονται και στις ρωμαϊκές πηγές, όπως ο Statius²³¹ ή ο Martialis, στου οποίου το επίγραμμα ο νεαρός Encolpos αναθέτει την κόμη του στον *Phoebus*.²³²

3. 1. 3. Κουρεῶτις – Κούρειον: αναθέσεις κόμης κούρων

Τα Ἀπατούρια εορτάζονταν ετησίως στις τοπικές φρατρίες των ιωνικών πόλεων.²³³ στην Αθήνα τα Ἀπατούρια ή Ὀμοπατόρια ετελούντο κατά τον μήνα Πυανεψιῶνα προς τιμήν του Διὸς Φρατρίου και της Αθηνάς Φρατρίου.²³⁴ Η τρίτη ημέρα τους, η Κουρεῶτις, περιελάμβανε τρεις τύπους τελετουργιών, οι οποίες σηματοδοτούσαν αντίστοιχα τα τρία βασικά στάδια μετάβασης των μελών της φρατρίας, ήτοι τη γέννηση, την εφηβεία και τον γάμο. Η πρώτη τελετουργία, ονόματι μεῖον, συνιστούσε τη θυσία ζώου, την οποία προσέφεραν οι πατέρες προκειμένου να εγγράψουν τα ἄρρενα τέκνα τους στα πρώτα χρόνια από τη γέννησή τους. Η δεύτερη, το κούρειον, ήταν η τελούμενη από τους πατέρες θυσία ζώου κατά την περίοδο της επίσημης εισαγωγής και εγγραφής των νεαρών εφήβων υιών τους στη φρατρία. Τέλος, γαμηλία ονομαζόταν η θυσία, με την οποία παρουσιάζονταν και εγγράφονταν στους φράτορας οι θήλειες σύζυγοι των νέων ανδρών κατά την περίοδο του γάμου τους.²³⁵

²³¹ Stat. Theb. 8. 493–494: (*ille genas Phoebos, crinem hic pascebat laccho: saeuus uterque deus*).

²³² Martial. 1. 31: *Hos tibi, Phoebos, vouet totos a vertice crines / Encolpos, domini centurionis amor, / grata Pudens meriti tulerit cum praemia pili. / Quam primum longas, Phoebos, recide comas, / dum nulla teneri sordent lanugine voltus / dumque decent fusae lactea colla iubae; / utque tuis longum dominusque puerque fruantur / muneribus, tonsum fac cito, sero virum.*

²³³ Βλ. Ηρόδ. 1. 47. 6–9: Εἰσὶ δὲ πάντες Ἴωνες, ὅσοι ἀπ’ Ἀθηναίων γεγόνασιν καὶ Ἀπατούρια ἄγουσι ὀρτήν. ἄγουσι δὲ πάντες πλὴν Ἐφεσίων καὶ Κολοφωνίων· οὗτοι γὰρ μοῦνοι Ἰώνων οὐκ ἄγουσι Ἀπατούρια. Για τον μήνα Ἀπατουριῶν των ιωνικών πόλεων, βλ. Samuel 1972, 285.

²³⁴ Για τα αθηναϊκά Ἀπατούρια, βλ. ενδεικτικά Lambert 1993, 143–189, όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία. Για τη θέση της φρατρίας προ και μετά τις μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένους, βλ. ενδεικτικά Lambert 1993, ιδίως 237–275. Βλ. επίσης Σχ. εἰς Ἀριστοφ. Ἀχ. 146· Σούδα λ. «Ἀπατούρια»: ἐορτὴ δημοτελής· ἤγετο δὲ παρ’ Ἀθηναίους ἐπὶ τρεῖς ἡμέρας· ἐν ᾗ ἐγγράφη ἐν τῇ πολιτείᾳ ὁ υἱὸς Σιτάκου τῶν Θρακῶν βασιλέως. καλοῦσι δὲ τὴν μὲν πρώτην Δόρπειαν, ἐπειδὴ φράτορες ὀψίας συνελθόντες εὐχοῦντο· τὴν δὲ δευτέραν Ἀνάρρυσιν, ἀπὸ τοῦ θύειν· ἔθυσον δὲ Διὶ Φρατρίῳ καὶ Ἀθηνᾷ· τὴν δὲ τρίτην Κουρεῶτιν, ἀπὸ τοῦ τοὺς κούρους καὶ τὰς κόρας ἐγγράφειν εἰς τὰς φρατρίας ... (μυθολογικὸ αἶτιον) ... οἱ δὲ φασιν, ὅτι τῶν πατέρων ὁμοῦ συνερχομένων διὰ τὰς τῶν παίδων ἐγγραφὰς οἷον ὁμοπατόρια λέγεσθαι τὴν ἐορτήν· ὁποῖω τρόπῳ λέγομεν ἄλοχον τὴν ὁμόκοιτον καὶ ἄκοιτιν, οὕτω καὶ Ὀμοπατόρια, Ἀπατόρια. καὶ Ἀριστοφάνης (Ἀχ. 146) ἦρα φαγεῖν ἀλλήλντας ἐξ ἀπατουρίων. Για τη σύνδεση του Διὸς και της Αθηνάς με τους κούρους και για τη σχέση τους με τις μυητικές τελετουργίες των Ἀπατουρίων, βλ. Harrison 1912, 498–502.

²³⁵ Πιο αναλυτικά για τη γαμηλίαν και το κούρειον, βλ. παρακάτω στην ενότητα αυτή. Για την άποψη της σε ορισμένη ηλικία τέλεσης της θυσίας μεῖον (γέννηση του τέκνου κατά τη διάρκεια του προηγούμενου έτους), βλ. ενδεικτικά Cole 1984, 234· για την τέλεση κατά την προαίρεση του πατέρα, βλ. Lambert 1993, 162–163. Στις αρχαίες πηγές το μεῖον εθεωρεῖτο γενικότερα ὅτι σήμαινε τη μικρότερη θυσία και δεν διακρινόταν ἀπὸ το κούρειον. Βλ. Σχ. εἰς Ἀριστοφ. Βατρ. 798: μειαγωγήσουσι τὴν τραγωδία· μεῖον λέγουσι τοὺς ὑπὲρ τῶν υἱῶν εἰς τὰ Ἀπατούρια [οἷς] ὑπὸ τῶν πατέρων εἰσφερομένων διὰ τὸ ἐπιφανεῖν τοὺς φράτορας ἐπὶ τοῦ σταθμοῦ τοῦ ἱερείου μεῖον μεῖον. ὅτι δὲ ἴστατο, Ἀριστοφάνης ἐν Δράμασι δεδήλωκε. τοῦτο δὲ κέκληται κουρεῖον ἀπὸ τῶν κούρων ὑπὲρ ὧν ἐθύετο, μεῖον δὲ διὰ τὴν προειρημένην αἰτίαν. καὶ ἐπιζήμιόν τι τοῖς ἥττον εἰσάγουσιν ἀπεδέδοτο, καθάπερ αὐτός φησιν Ἀριστοφάνης ... · Πολυδ. 3. 53· Ἀρποκρ. λ. «Μεῖον καὶ μειαγωγός»· Φώτ. λ.

Όπως προκύπτει από την ονομασία *Κουρεῶτις*, στην ημέρα αυτή των *Ἀπατουρίων* το *κούρειον* κατείχε κεντρική θέση. Η θυσία ζώου συνοδευόταν από την τελετουργική κουρά των νεαρών *κούρων*, ενώ εκτεταμένα έχει τονιστεί η ετυμολογική σχέση των λέξεων *Κουρεῶτις*, *κούρειον* και *κοῦρος* με το ρήμα *κείρειν*.²³⁶ Με τη συμβολική αυτή πράξη οι *κοῦροι* μετέβαιναν από την παιδική ηλικία στην εφηβεία,²³⁷ ήτοι στο στάδιο προ εκείνου της ενηλικίωσης και του πολιτικού βίου: το *κούρειον* ακολουθούσε κάποιο χρονικό διάστημα, μετά το οποίο οι έφηβοι υποβάλλονταν στην κρίση του πατρικού τους *δήμου* προκειμένου να εγγραφούν σε αυτόν ως πολίτες· κατόπιν της εγγραφής στον *δῆμον*, οι εγκεκριμένοι νεαροί άνδρες *τῶν ἐξ ἀμφοτέρων γεγονότων ἀστῶν*, που είχαν συμπληρώσει το 18^ο έτος της ηλικίας τους, αποκτούσαν την πρόσβαση στον διετούς διάρκειας θεσμό της *ἐφηβείας*, ήτοι την περίοδο εκπαίδευσης και προετοιμασίας, που θα τους οδηγούσε στις ευθύνες της ενηλικίωσης.²³⁸

«Μειαγωγός». Ωστόσο, στίχοι από τα ψηφίσματα των *Δημοτιωνιδῶν* (IG II² 1237 A 4–9) δεικνύουν ότι το *μεῖον* συνιστούσε πράγματι μικρότερη θυσία από το *κούρειον*, αλλά και ότι το *κούρειον* ήταν διαφορετική θυσία από το *μεῖον*, συνοδεύουσα την εγγραφή των *κούρων* στη φρατρία κατά την περίοδο της εφηβείας. Για την *Κουρεώτιδα* ημέρα και τα ποικίλα ερμηνευτικά προβλήματα, βλ. ενδεικτικά Lambert 1993, 161–188, όπου οι γραπτές πηγές και η παλαιότερη βιβλιογραφία. Για τα ψηφίσματα της φρατρίας των *Δημοτιωνιδῶν* της IG II² 1237 (396/395 π.Χ.), τα οποία συνιστούν ίσως την πιο αξιόπιστη μαρτυρία για την ημέρα αυτή των *Ἀπατουρίων*, τις θυσίες, τα ιερατικά αξιώματα και άλλα σχετικά θέματα, βλ. ενδεικτικά Hedrick 1990· Lambert 1993, 285–293 (Τ 3), όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία. Για τη μη αποδεκτή άποψη μελετητών, όπως του Le Gall (1970, 282), της εγγραφής των θηλέων τέκνων στη φρατρία του πατέρα τους μετά τη γέννησή τους, βλ. ενδεικτικά Cole 1984, 235–236 σημ. 18–19· Lambert 1993, 178–179.

²³⁶ Βλ. Boisacq 1916, 503 λ. «*κούρειον*»· Labarbe 1953, 359 σημ. 1· Frisk 1960–1972, I, 935 λ. «*κουρά*»· Chantraine 1970, II, 573 λ. «*κουρά*»· Cole 1984, 234· Hedrick 1990, 28–29· Lambert 1993, 163 σημ. 117. Βλ. επίσης Πρόκλ. *Εἰς Τίμ.* Πλάτ. 1. 88. 9 (21b): *Ἡ δὲ Κουρεῶτις ἡμῖν ἐτύγγανεν οὔσα Ἀπατουρίων. Ἔως τοῦ· πολλοὶ τῶν παίδων ᾗσαν· Σοῦδα* λ. «*Κουρεώτης*»: *ὁ κουρεύς ... Κουρεῶτις δὲ ἑορτὴ. τῶν Ἀπατουρίων ἡ τρίτη· ἐν ᾗ οἱ κοῦροι ἀποκειρόμενοι εἰς τοὺς φράτορας ἐγγράφονται*. Πρβλ. το αφιερωμένο στον Ερμή *κούρειον* αἰγῶν και προβάτων στις Θήβες της Μυκάλης (IPriene 362. 13 και 19). Βλ. ενδεικτικά Parker 2005, 459 σημ. 13.

²³⁷ Βλ. ενδεικτικά Nilsson 1951, 167· Labarbe 1953, ιδίως 359–369· Cole 1984, 234· Lambert 1993, 163. Η Cole (1984, 234 σημ. 9) στην παραπομπή της στον Nilsson (1951, 167) σχετικά με το ζήτημα της μετάβασης από την παιδική στην εφηβική ηλικία σχολιάζει “although Nilsson mistakenly calls the boys ‘erhebes’” διαχωρίζοντας τους *παῖδας* από τους *ἐφήβους*, οι οποίοι στις γραπτές πηγές οφείλουν την ονομασία τους στον αρχαίο ελληνικό θεσμό της *ἐφηβείας* (π.χ. βλ. Αριστοτ. *Αἶθ. Πολ.* 42. 1). Ωστόσο, η χρήση της λ. «*ἐφηβοί*» από τον Nilsson φαίνεται ορθή, εάν εισαχθεί στο λεξιλόγιο της Νέας Ελληνικής, διότι οι *ἀποκειρόμενοι κοῦροι* κατά τα *Ἀπατούρια* θα έπρεπε να έχουν ήδη εισέλθει στο πρώτο στάδιο της εφηβείας (για το ζήτημα αυτό, βλ. αμέσως παρακάτω στο κείμενο της παρούσης εργασίας). Ας σημειωθεί επίσης ότι η λ. *ἐφηβος* αναφερόμενη σε *παῖδα*, του οποίου τα *γένεια* δεν είχαν ακόμη φυτρώσει, ήτοι μόλις είχε μεταβεί στην περίοδο της εφηβικής ηλικίας, χρησιμοποιείται στην επιγραφή SEG 35. 1233 11–14 (περιοχή Λυδίας 148/149 μ.Χ.) για τον νεκρό Εύβουλο: *καταστάξασα δὲ λήθην / παιδὸς ἀφ’ ἡλικίην ὑακίνθινον ὤλεσε Κλωθῶ, / πρὶν γέννυν ἀνῆλθαι μαλακὴν τρίχα· πᾶς δ’ ἄρα δῆμος / πένθος κοινώσαντο, ἐπεὶ θάνε σεμνὸς ἔφηβος*. Συνεπώς, η φράση «μετάβαση από την παιδική στην εφηβική ηλικία» θα πρέπει να αντιμετωπιστεί υπό μίαν πιο γενικευμένην θεώρησιν του θέματος, εφόσον ούτως ή άλλως μία μεταβατική περίοδος ή μία μεταβατική διαδικασία συνιστά ένα χρονικό «συνεχές», το οποίο ενίοτε δεν είναι δυνατόν να σημανθεί με ορολογική απολυτότητα.

²³⁸ Για την εγγραφή των νέων στους δήμους στο 18^ο έτος της ηλικίας τους, βλ. Αριστοτ. *Αἶθ. Πολ.* 42. 1. Επίσης βλ. Pélékides 1962, 87–101· Golden 1979, 35–38· Rhodes 1981, 497–498. Οι φιλολογικές μαρτυρίες και οι απόψεις για το θέμα της αφετηρίας του θεσμού της *ἐφηβείας* είναι ποικίλες. Οι περίοδος αφετηρίας του θεσμού κυμαίνεται χρονικά βάσει των διαφορετικών ερμηνειών των πηγών από τους μελετητές από την εποχή των μεταρρυθμίσεων του Κλεισθένους έως περίπου το 335/334 π.Χ. (νόμος του Επικράτους). Η δεκαετία 383–373 π.Χ. κρίνεται ως η πιο ασφαλής βάσει των πηγών (βλ. ιδιαιτέρως Αισχίν. 2, 167, 8 λόγω των εκεί αναφερόμενων ιστορικών γεγονότων και του όρου *συνέφηβοι*). Βλ. επίσης Reinmuth 1952, ο οποίος συγκέντρωσε τις σχετικές μαρτυρίες για την ύπαρξη ενός είδους επίσημης στρατιωτικής εκπαίδευσης και

Η κεντρικότητα της θέσης του *κουρείου* στην *Κουρεώτιδα* ημέρα²³⁹ και η συνοδεύουσα τη συγκεκριμένη θυσία τελετουργική κουρά, ελλείψει και σχετικών μαρτυριών, θα δικαιολογούσε ενδεχομένως μία επιφύλαξη στο ζήτημα της τέλεσης του εθίμου της κουράς κατά το *μεῖζον*, ενώ ασφαλώς η τέλεσή του θα πρέπει να αποκλεισθεί κατά τη *γαμηλίαν*.²⁴⁰ Αν και, όπως θα δειχθεί στη συνέχεια της παρούσης εργασίας, η κόμη ανετίθετο σε θεούς στα πρώτα στάδια της παιδικής ηλικίας μετά τη γέννηση, η κουρά στο πλαίσιο της τρίτης ημέρας του πολιτικο-κοινωνικού θεσμού των *Απατουριών* δεν μπορεί να αποδειχθεί με ασφάλεια, παρά μόνον, βεβαίως, κατά το *κούρειον*: ο Ησύχιος αναφέρει ότι κατά την *Κουρεώτιδα* ημέρα οι *παῖδες*, ἴτοι οι νεαροί ἔφηβοι, ανέθεται τμήμα της κόμης τους στην Αρτέμιδα, αν και η σχέση της θεάς με την κουρά των *Απατουριών* δεν

θητείας, όπου αναφέρονται οι ὅροι *ἔφηβος* και *σωφρονιστής* ἤδη στις αρχές του 4^{ου}, αλλά και στα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ. (π.χ. βλ. Θουκ. 8, 92, 5: ... καὶ Ἑρμῶν τις τῶν περιπόλων τῶν Μουνιχίᾳσι τεταγμένων ἄρχων· τὸ δὲ μέγιστον, τῶν ὀπλιτῶν τὸ στίφος ταῦτα ἐβούλετο). Επιπλέον, βλ. Robert 1938, 302 σχετικά με ἕναν πρώιμο ὄρκο των *ἐφήβων* στο ἱερό της Αἰγλαύρου. Για τις ποικίλες ἀπόψεις περί του θέματος, τις πηγές και τη σχετική βιβλιογραφία βλ. ἰδίως Ridley 1979, 531–547. Για μία μεταρρύθμιση του θεσμοῦ πιθανόν το ἔτος 334 π.Χ., βλ. ενδεικτικά Kennel 2010, 176. Κατά το πρώτο ἔτος της θητείας τους οι *ἔφηβοι* ετοποθετοῦντο σε φρουρές στον Πειραιά και εκπαιδεύονταν στον χειρισμό των ὀπλων, στην τοξοβολία, στον ακοντισμό και στη χρήση του καταπέλτη, ἐνῶ κατά το δεύτερο ἔτος περιπολοῦσαν στην αττική ὑπαιθρο (βλ. Αριστοτ., *Ἀθ. Πολ.* 42. 3–4). Από τις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ. η θητεία των *ἐφήβων* μειώθηκε σε ἕνα ἔτος και κατέστη εθελοντική. Στο ἐξῆς, λόγω της σταδιακής μετατόπισης του εκπαιδευτικοῦ ενδιαφέροντος ἀπὸ τα στρατιωτικά πράγματα πρὸς τις *artes liberales* και, ἐν γένει, πρὸς την πνευματική γνώση, θεωρεῖται ὅτι ο θεσμός της *ἐφηβείας* απομακρύνεται ὅλο και περισσότερο ἀπὸ τους αρχικούς στόχους του (για τον πνευματικό χαρακτήρα της εκπαίδευσης βλ. ἐπίσης Τραυλός 1960, 90· D’Ambra 2005, 202· Kennel 2010, 176). Για τη μελέτη του θεσμοῦ κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, βλ. ενδεικτικά Luni 1976, 223–284· Kennel 1995, 28–97· Perrin-Saminadayar 2004, 87–103· Newby 2005, 150–281· Kennel 2010, 175–194.

²³⁹ Βλ. ενδεικτικά Deubner 1932, 232–234· Burkert 1975, 18· Cole 1984, 234.

²⁴⁰ Ἀς σημειωθεί ὅτι η *γαμηλία* και το θέμα της εγγραφῆς ἢ μη των Αθηναίων *κορῶν* στις φρατρία του συζύγου τους προκάλεσε μακρές συζητήσεις (βλ. ενδεικτικά Cole 1984, 235–238· Lambert 1993, 178–188, ὅπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία). Ο Πολυδεύκης ἀναφέρει ὅτι κατά την *Κουρεώτιδα* ημέρα, ἐρχόμενοι στη «δέουσα» ηλικία, οι *κοῦροι* και οι *κόραι* «εἰσάγονταν» στους *φράτορας* και ετελοῦντο οι θυσίες *κούρειον* για τους ἄρρενες και *γαμηλία* για τις θήλειες (8. 107. 6–9): *φράτορες, εἰς τούτους τοὺς τε κόρους καὶ τὰς κόρας εἰσῆγον, καὶ εἰς ἡλικίαν προελθόντων ἐν τῇ καλουμένῃ κουρεώτιδι ἡμέρᾳ ὑπὲρ μὲν τῶν ἀρρένων τὸ κούρειον ἔθουον, ὑπὲρ δὲ τῶν θηλειῶν τὴν γαμηλίαν*. Η Cole ἐπισημαίνει ὅτι “Pollux is correct to associate the gamelia with the Apatouria, but he does not distinguish between the introduction of sons to a father’s phratry and the announcing of brides to a husband’s phratry” και, ως ἐκ τούτου, “there are problems with taking Pollux’ text literally.” Ωστόσο, σε προηγούμενο κεφάλαιο του ἔργου του ο Πολυδεύκης ἀναφέρει (3. 42. 3–5): *ἢ δ’ ἐπὶ γάμῳ θυσία ἐν τοῖς φράτορσι γαμηλία, καὶ τὸ ἔργον γαμηλίαν εἰσενεγκεῖν*. Η φράση *τὸ ἔργον γαμηλίαν εἰσενεγκεῖν* συνιστᾷ τη δικαιολόγηση της προαναφερθείσης ἀσάφειας του Πολυδεύκου κατά τη δεύτερη ἀναφορά του στη *γαμηλίαν* στο 8. 107. 6–9, η ἐθιμοτυπική, σχεδόν παροιμιώδης, χρήση της ὁποίας, ἰδίως σε ρητορικά κείμενα του 4^{ου} αι. π.Χ., παραβλέπεται γενικότερα. Μόνον ο Lambert (1993, 182–183) παρατηρεῖ ὅτι “it appears that a conventional phrase was used to refer to it: ‘bring in the gamelia on behalf of the woman for the phrateres’: *γαμηλίαν ὑπὲρ τῆς γυναικὸς τοῖς φράτερσιν εἰσφέρειν* (Lambert 1993, 183 σημ. 216) παραπέμποντας σε δικανικούς λόγους του Ἰσαίου και του Δημοσθένους (Lambert 1993, 183 σημ. 215)· μολοντί δε ο μελετητής ἐρμηνεύει με ευελιξία το δεύτερο χωρίο του Πολυδεύκου (1993, 179. 180. 184), φαίνεται ὅτι του διαφεύγει το πρώτο (3. 42. 3–5), στο ὁποῖο η φράση *τὸ ἔργον γαμηλίαν εἰσενεγκεῖν* ἀκολουθεῖ πιστὰ τα ρητορικά κείμενα του 4^{ου} αι. π.Χ. (ἐξέταση περιπτώσεων *επικλήρων*) και ἀμβλύνει τη σύγχυση ἄλλων ἀρχαίων σχολίων για τη *γαμηλίαν* (για μεταγενέστερες του 4^{ου} αι. π.Χ. πηγές και την ἀξιολογία τους, βλ. Lambert 1993, 179–183). Συνεπώς, η *εἰσφορά* της *γαμηλίου* θυσίας στους *φράτορας* συνιστοῦσε σαφῶς την πράξη της *εἰσαγωγῆς* των *θηλειῶν* στη φρατρία του συζύγου τους. Της *εἰσαγωγῆς* στη φρατρία του συζύγου εἶχε προηγηθεῖ η *εἰσαγωγή* στην οἰκία του, της ὁποίας ἔπετο η *διακόμεναι* και η γέννηση νόμιμων τέκνων· ἐξ αὐτῶν τα ἄρρενα ἔπρεπε να εγγραφοῦν στη φρατρία του πατέρα τους προκειμένου να διασφαλίσουν τα δικαιώματά τους στην πατρική περιουσία και κληρονομία.

τεκμηριώνεται σε άλλες πηγές: *Κουρεῶτις· μηνὸς Πυανεψιῶνος ἡμέρα, ἐν ᾗ τὰς ἀπὸ τὰς κεφαλῆς τῶν παίδων ἀποκείροντες τρίχας Ἀρτέμιδι θύουσιν·* αλλά και στη σχετική με τα *Οἰνιστήρια* σημείωση του Ησύχιου αναφέρεται η τελετουργική κουρά των *Ἀθήνησι μελλόντων ἐφηβεύειν* προ της *οἰνιστηρίου* σπονδῆς προς τιμὴν του Ηρακλέους.²⁴¹

Ο Lambert δικαιολογημένα σχολιάζει τη σύγχυση των πηγών στον τρόπο της σύνδεσης της τελετουργικής κουράς και των *Οἰνιστηρίων* με την εγγραφή των *κούρων* στη φρατρία. Αφ' ενός η χρήση από τον Ησύχιο του όρου *ἐφηβεύειν* και η μνεία της *οἰνιστηρίου* σπονδῆς στους *Δήμους* του κωμικού Ευπόλεως εντάσσουν την τελετουργία στο πλαίσιο των διαδικασιών για την εγγραφή στους *δήμους*.²⁴² αφ' ετέρου ο Πολυδεύκης συνδέει ρητῶς την *οἰνιστηρίαν* σπονδή με την *εἰσαγωγήν* στη φρατρίες – *ἡ δ' ὑπὲρ τῶν εἰς τοὺς φράτορας εἰσαγομένων παίδων οἴνου ἐπίδοσις οἰνιστήρια ἐκαλεῖτο* – και ο Ησύχιος με την τελετουργική κουρά.²⁴³ Επιπλέον σύγχυση, σύμφωνα με τον Lambert, δημιουργούν οι μαρτυρίες για αναθέσεις κόμης στον ποτάμιο θεό Κηφισό, οι οποίες κατά τα φαινόμενα συνδέονται με την εγγραφή στη φρατρία: ο μελετητής αναφερόμενος σε αναθηματική επιγραφή από την αθηναϊκή Αγορά, χρονολογημένη περί το 400 π.Χ., στην οποία μνημονεύεται ιερό του Κηφισού στον χώρο αυτό και η φρατρία *Γλεωντίς*,²⁴⁴ παραπέμπει σε επιγραφές «με αναθέσεις κόμης» (*sic*)²⁴⁵ στο ιερό του Κηφισού στο Νέο Φάληρο, συνδεόμενες κατά κύριο λόγο, όμως, με τη γέννηση και την ανατροφή μικρών σε ηλικία *παίδων*, όπως ο υιός της Μνησιμάχης ή της Ξενοκρατείας.²⁴⁶ Συνεπώς, όπως τελικά παρατηρεί ο Lambert, “the association of these ceremonies, directly of indirectly, with a

²⁴¹ Ησύχ. λ. «οἰνιστήρια»: *Ἀθήνησιν οἱ μέλλοντες ἐφηβεύειν, πρὶν ἀποκείρασθαι τὸν μαλλόν, εἰσέφερον Ἡρακλεῖ μέτρον οἴνου καὶ σπείσαντες τοῖς συνελθοῦσιν ἐπέδιδουν πίνειν. ἡ δὲ σπονδὴ ἐκαλεῖτο οἰνιστήρια* (Εὐπολ. απ. 135). Βλ. επίσης Πολυδ. 3. 52. 6–7: *ἡ δ' ὑπὲρ τῶν εἰς τοὺς φράτορας εἰσαγομένων παίδων οἴνου ἐπίδοσις οἰνιστήρια ἐκαλεῖτο*. 6. 22. 7–8. Αθήν. 11. 88 (Εὐπολ. απ. 146 K–A = απ. 102 Edm.). Φώτ. λ. «οἰνιστήρια». Για τα *Οἰνιστήρια*, βλ. Woodford 1971, 214· Van Straten 1979, 214· Lambert 1993, 163–164· Lurup 2005, 157.

²⁴² Βλ. Lambert 1993, 163–164, καθώς και σημ. 241.

²⁴³ Βλ. σημ. 241.

²⁴⁴ Meritt 1948, 35 αρ. 18· *Agora* XIX Horoi H 9: [ἱερὸν] / Κηφισὸ / Γλεων / τίδος / [φ]ρατρίας. Βλ. Lambert 1993, 164. 308. 309 (T6).

²⁴⁵ Lambert 1993, 164: “The picture is further confused by other evidence for dedications of hair to the river god Kephisos ...” Βλ. σημ. 246.

²⁴⁶ Για τον *ἀποκειρόμενον* υιό της Μνησιμάχης, βλ. Πaus. 8. 41. 3. 1–4 καθώς κεφ. 1. Για τον Ξενιάδη, υιό της Ξενοκρατείας, βλ. επίσης τις επιγραφές IG II² 4547: *Ἑστία, Κηφισ / ὦι, Ἀπόλλωνι / Πυθίωι, Λητοῖ, / Ἀρτέμιδι Λοχ / ίαι, Ἰλειθύαι, Ἀχ / ελώι, Καλλ / ιρόηι, Γεραισ / ταῖς Νύμφαι / ς γενεθλί / ας. Ραψοῖ. 4548: Ξενοκράτεια Κηφισὸ ἱερ / ὦν ἰδρύσατο καὶ ἀνέθηκεν ξυμβώμοις τε θεοῖς διδασκαλ / ίας τόδε δῶρον. Ξενιάδο θυγάτ / ηρ καὶ μήτηρ ἐκ Χολλιδῶν, / θύεν τῶι βουλομένωι ἐπὶ / τελεστῶν ἀγαθῶν* (εναπίγραφή στήλη με θυσιαστήριο «κανονισμό» και αναθηματική επιγραφή του αναγλύφου της Ξενοκρατείας: EAM 2756, περ. 410 π.Χ.). Ωστόσο, με εξαίρεση τη μαρτυρία του Πausανίου για το *ἄγαλμα* του *ἀποκειρομένου* υιού της Μνησιμάχης, από τις παραπάνω αναθηματικές επιγραφές, οι οποίες αναφέρονται από τον Lambert (1993, 308–309), καθώς και από την εικονογραφία του αναγλύφου της Ξενοκρατείας, δεν προκύπτει ανάθεση κόμης. Για τα ανάγλυφα, τις επιγραφές και το ιερό του Κηφισού στο Νέο Φάληρο, βλ. ενδεικτικά Guarducci 1974· Larson 2001, 131–134· Βουτυράς 2011, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Επιπλέον, οι πατέρες και όχι οι μητέρες σχετιζόνταν με την εγγραφή των *κούρων* στις φρατρίες, εφόσον η φρατρία συνιστούσε έναν ανδρικό/πατριαρχικό οργανισμό (βλ. Ξεν. Έλλ. 1. 7. 8· Πλάτ. Τίμ. 21b· IG II² 1237. 11 (πατέρες και ἄρρενα τέκνα). Για τη σύνδεση της μητέρας με τη γέννηση, με τη νηπιακή ηλικία του τέκνου και με την κατά τη διάρκεια αυτής ανάπτυξή του και ανατροφή του, καθώς και με την ανάθεση κόμης κατά την ηλικία αυτή, βλ. υποκεφ. 3. 1. 5.

procedure of entry into the phratry at a boy's coming of age seems clear and is confirmed by the explicit statement of Pollux that the koureion was sacrificed for those 'coming to maturity'."²⁴⁷

Αναπόδεικτη παραμένει η ηλικία, κατά την οποία οι νέοι τελούσαν το *κούρειον* και την κουρά. Η Cole αναφέρει την πιθανότητα η ηλικία τέλεσης του *κουρείου* να ήταν ορισμένη: "It is possible that the ceremony included all boys who reached a certain age in the year of the festival."²⁴⁸ Ωστόσο, μία σοβαρή επιφύλαξη δημιουργεί στο ζήτημα αυτό όχι τόσο το θέμα της *κουρείου* θυσίας όσο εκείνο της σύγχρονης κουράς, η οποία συνδέεται άμεσα με τη σωματική ανάπτυξη και την αύξηση των τριχών κατά την εφηβική ηλικία των αρρένων τέκνων: η *αὔξησις* των *γενείων* ασφαλώς θα συνιστούσε ένα σοβαρό κριτήριο για τη δυνατότητα ένταξης των νέων στον κοινωνικό/πολιτικό/λατρευτικό χώρο της φρατρίας· δεδομένης δε της διαφορετικότητας του ρυθμού ανάπτυξης των αρρένων εφήβων, η μη τεκμηριωμένη από γραπτές πηγές αναφορά σε μία «ορισμένη» ηλικία παραμένει προβληματική.²⁴⁹

3. 1. 4. Άλλες αναθέσεις κόμης κούρων

Ιδιωτικές αναθέσεις κόμης ή *γενείων* νεαρών *κούρων* κατά τη μεταβατική περίοδο της εφηβείας τους ετελούντο προς τιμήν ποικίλων θεοτήτων ανάλογα με τον τόπο και τα λατρευτικά έθιμά του· σημαντική θέση μεταξύ των αποδεκτών θεών κατέχει ο δηλώνων τον ύψιστο βαθμό τελειότητας παντοδύναμος Ζεὺς με το προσωνύμιο *Τέλειος*,²⁵⁰ καθώς και η κουροτρόφος Ἄρτεμις. Σε ένα από τα επιγράμματα του Κριναγόρου, ο ποιητής αναφέρεται στην ανάθεση των πρώτων αχνών τριχών των *γενείων*, που εξαγγέλλουν την πολυπόθητη αυγή της ήβης του αδελφού του Ευκλείδου, ευχόμενος στον *Τέλειον* Δία και στην Αρτέμιδα, που καταπραΰνει τους πόνους της παιδικής ηλικίας, να καθοδηγούν τον νέο μέχρι τα γεράματά του.²⁵¹

²⁴⁷ Βλ. Lambert 1993, 164 (Πολυδ. 8. 107. 6–9), καθώς και σημ. 240.

²⁴⁸ Cole 1984, 234. Την άποψή της αυτή στηρίζει κατά κύριο λόγο (Cole 1984, 234 σημ. 10) στα συμπεράσματα του Golden (1979, 35–38) σχετικά με την ετήσια εγγραφή στους *δήμους* όλων των *εφήβων*, οι οποίοι είχαν συμπληρώσει το 18^ο έτος της ηλικίας τους κατά το συγκεκριμένο έτος των *δημοτικών* εγγραφών, παρατηρώντας ότι "a similar principle could have operated for selection of boys ready for koureion". Βλ. επίσης τη μη επαρκώς τεκμηριωμένη άποψη του Labarbe (1979) για την τέλεση του *κουρείου* στην ηλικία των 16 ετών.

²⁴⁹ Βλ. και Lambert 1993, ιδίως 167, ο οποίος σχετικά αναφέρει: "It is much more likely that the silence of the evidence implies that, as with the *meion*, there was no fixed age. That would be appropriate enough given the implicit link with physical maturity in the haircutting ceremony and the different ages at which physical maturity occurs." Βλ. και σημ. 237.

²⁵⁰ Για τον *Τέλειον* Δία, βλ. ενδεικτικά Πίνδ. Ὀλ. 13. 115: *Ζεῦ' τέλει', αἰδῶ δίδοι καὶ τύχαν τερπνῶν γλυκεῖαν*· Αἰσχ. Αγαμ. 973: *Ζεῦ Ζεῦ τέλειε, τὰς ἐμὰς εὐχὰς τέλει*· Εὐμ. 28: *καὶ τέλειον ὕψιστον Δία*· Ἰκέτ. 525–526: *τελέων μακάρτατε καὶ / τελειότατον κράτος, ὄλβιε Ζεῦ*· Επτ. ἐπὶ Θήβ. 167: *θεοὶ τέλειοι τέλειαί τε*· 118: *ὦ Ζεῦ πάτερ παντελές*· Σχ. εἰς Αἰσχ. Επτ. ἐπὶ Θήβ. 118. 5–7: *τὸ παντελές ἢ πρὸς τὸ Ζεῦ νοητέον οὕτω, ὦ Ζεῦ παντελές, ἦτοι ὦ πάντα τελῶν, ἢ ὁ κατὰ πάντα τέλειος*· Ησύχ. λ. «*Τέλειος*»: *τελεσιουργὸς ὁ Ζεύς*. Για τον *Τέλειον* Δία σε σχέση με την *Τελειάν* Ἡρα, βλ. υποκεφ. 3. 2. 1.

²⁵¹ *Anth. Pal.* 6. 242. Για τον Κριναγόρα, 1^{ος} αι. π.Χ., βλ. Gow – Page 1968, II, 210–213. Ας σημειωθεί ότι στο συγκεκριμένο επίγραμμα του Κριναγόρου η χρήση του πρώτου προσώπου στον πληθ. αρ. *ρέζομεν* δεν

*Ἡοὶ ἐπ' εὐκταίῃ τάδε ῥέζομεν ἱρὰ τελείῳ
 Ζηνὶ καὶ ὠδίνων μειλίχῳ Ἀρτέμιδι.
 τοῖσι γὰρ οὐμὸς ὄμαιμος ἔτ' ἄχνοος εὖξατο θήσειν
 τὸ πρῶτον γενύων ἡιθέοισιν ἔαρ.
 δαίμονες ἀλλὰ δέχοισθε καὶ αὐτίκα τῶνδ' ἀπ' ἰούλων
 Εὐκλείδην πολιῆς ἄχρις ἄγοιτε τριχός.²⁵²*

Σε επιτύμβιο ἐπίγραμμα ανωνύμου ποιητῆ ο νεκρὸς παῖς Φρόντων θρηνεῖ, μεταξύ άλλων, για την ἀνάθεση των πρώτων γενεῶν του, την οποία ἡ μητέρα του Πώλιττα δεν πρόλαβε νὰ χαρεῖ, λόγω του πρόωρου θανάτου του υιοῦ της: ἀλλὰ μοι οὐ γενύων ὑπεδέξατο κούριμον ἄνθος / ἡλικίης ἐρατῆς.²⁵³ Στις Αμαρυνθιάδες Νύμφες, πιστὲς ἀκολουθοῦς της Αμαρυνθίας Ἀρτέμιδος, ἀνέθεσε, σύμφωνα με τον ἐπιγραμματοποιό Θεοδωρίδα, ο κοῦρος Χαρισθένης ἀπὸ την Εὐβοία «τρίχα» ἀπὸ την κόμη του μαζί με ὁμορφο τέττιγα καὶ με βόδι καθαγιασμένο σε ἱερὸ νερό· ο νέος παρομοιάζεται με λαμπρὸ ἀστέρι καὶ με νεαρὸ ἵππο, που ρίπτει τὸ πρῶτο χνούδι του.²⁵⁴

*Καλλῶ σὺν τέττιγι Χαρισθένεος τρίχα τήνδε
 κουρόσυνον κούραις θῆκ' Ἀμαρυνθιάσι
 σὺν βοῖ χερνιφθέντα· πάις δ' ἴσον ἀστέρι λάμπει,
 πωλικὸν ὡς ἵππος χνοῦν ἀποσεισάμενος.²⁵⁵*

Ἀς σημειωθεῖ ὅτι ο προσδιορίζων τὴ λ. *τρίχα* ὁρος *κουρόσυνον* ἔχει ἐδῶ τὴν ἐννοία τῆς θυσιαστήριας πράξης τῆς κουράς των γενεῶν ἢ τμήματος κόμης του *κούρου*.²⁵⁶ Με τον ὅρο *θρίξ* μᾶλλον ἐννοεῖται γενικότερα τμήμα τῆς κόμης, ἥτοι *βόστρυχος* ἢ *πλόκαμος*, ἐφόσον μάλιστα ἡ ἀνάθεσή τῆς συνδυάζεται με τον *τέττιγα*, ο οποίος ἐχρησιμοποιεῖτο για τὴν κόσμηση καὶ τὴν στερέωση τμήματος τῆς κόμης, ἰδιαίτερως δὲ του *κρωθύλου*.²⁵⁷

συνιστᾷ ἀσφαλὴ μαρτυρία για ἀνάθεση ἐκ μέρους ἀδελφοῦ, ὅπως θεωρεῖ ο Leitaο (2003, 115), ἐφόσον αὐτὴ μπορεῖ νὰ ἀποτελεῖ ἀπλῶς ποιητικὸ εὐρημα του ἐπιγραμματοποιοῦ καὶ ἀδελφοῦ του ἀναθέτη.

²⁵² Για ἀγγλ. μτφρ. βλ. Paton 1916, I, 429. Για σχολιασμό του ἐπιγράμματος, βλ. Gow – Page 1968, II, 219 ἀρ. IX. Τὸ ἐπίγραμμα χαρακτηρίζεται για τὴν ἀρχαικότητα του ὕφους του, ἐνῶ οὐ φράσεις *γενύων ἡιθέοισιν ἔαρ* καὶ οὐ ἴουλοι φαίνεται ὅτι μιμνῶνται στίχους ἀπὸ τον ὕμνο του Καλλιμάχου εἰς Δῆλον 298–299 (βλ. κεφ. 2).

²⁵³ *Anth. Pal.* 7. 334, 11–12. Πρβλ. τὴν ἐπιγραφὴ SEG 35. 1233 11–14 (για τὴν ἐπιγραφὴ, βλ. καὶ σημ. 237).

²⁵⁴ *Anth. Pal.* 6. 156. Για τον Θεοδωρίδα (β' μισὸ 3^{ου} αἰ. π.Χ.), βλ. Gow – Page 1965, II, 537–538.

²⁵⁵ Για σχολιασμό του ἐπιγράμματος, βλ. Gow – Page 1965, II, 538–539 ἀρ. II. Οὐ μελετητὲς ορθὰ παρατηροῦν τὴν μὴ δικαιολογημένη σὺναψη του ὅρου *χερνιφθέντα* με τοὺς ὅρους *θρίξ* καὶ *τέττιξ*.

²⁵⁶ Βλ. ἐνδεικτικὰ *Μ. Ἑτυμ.* λ. «κουρόσυνα»: κοῦρος λέγεται παρὰ Ἀθηναίους ἡλικία τις, ἐν ᾗ ποιοῦντες τραπέζας ἔταπτον ἑαυτοὺς μετὰ τῶν νεωτέρων, λέγεται δὲ καὶ ὁ ξυρῶν αὐτοῦ τὸ γένειον. Δεδομένης τῆς ἀναφορᾶς στοὺς Ἀθηναίους καὶ στὶς τραπέζας, φαίνεται ὅτι ο ὀρισμὸς του *Μ. Ἑτυμ.* ἀντλείται ἀπὸ πηγές, που περιγράφουν τὴν κουρά των κούρων κατὰ τὰ ἀθηναϊκὰ *Ἀπατούρια*· τὸ γεγονὸς αὐτό, ὠστόσο, δὲν ἀναιρεῖ τὴν σημασία του *κουροσύνου* ὡς θυσιαστήριας πράξης· βλ. καὶ Σούδα λ. «Κουρόσυνον»: τὸ ὑπὲρ τῆς κουρᾶς θυόμενον. Οὐ Gow καὶ Page (1965, II, 539) ορθὰ ἐρμηνεύουν τὴν ποιητικὴν σχέση του ἐπιθέτου *κουρόσυνον* με τὴ λ. *κούραις*, ἀναφερόμενοι, ὁμως, μόνον στο ουσιαστικὸ *κουροσύνη* καὶ ὄχι στο *κουρόσυνον* (πρβλ. τὸ χρησιμοποιούμενο ὡς ουσιαστικὸ καὶ ὡς ἐπίθετο *μνημόσυνον*, ἀλλὰ καὶ τὴ σημερινὴ χρῆσι τῆς φράσης (ἐπὶ)μνημόσυνος δέσεις.

²⁵⁷ Για τον *κρωθύλον* καὶ τοὺς *τέττιγας*, βλ. υποκεφ. 3. 1. 1.

Αναθέσεις κόμης *κούρων*, πιθανότατα κατά μίμησιν του ελληνικού εθίμου, μαρτυρούνται στη Ρώμη και στην Ιεράπολη της Συρίας κατά τη διάρκεια της ρωμαϊκής αυτοκρατορικής περιόδου. Ο Λουκιανός αναφέρει ότι στο ιερό της συριακής κουροτρόφου Ἡρας οι *νεηνίαι* ανέθεταν τα πρώτα *γένειά* τους και οι *νέοι πλοκάμους*, τους οποίους «έτρεφαν» από τη γέννησή τους· οι αναθέτες, μεταξύ των οποίων και ο ίδιος ο σοφιστής, κατέθεταν τις προσφορές τους αυτές με επισύναψη των ονομάτων τους εντός χρυσών και αργυρών αγγείων.

οἱ μὲν νεηνίαι τῶν γενεῶν
ἀπάρχονται, τοῖς δὲ νέοισι πλοκάμους ἱρούς ἐκ
γενετῆς ἀπιᾶσιν, τοὺς ἐπεὰν ἐν τῷ ἱρῷ γένωνται,
τάμνουσιν τε καὶ ἐς ἄγγεα καταθέντες οἱ μὲν
ἀργύρεα, πολλοὶ δὲ χρύσεια ἐν τῷ νηῷ προση-
λώσαντες ἀπίασιν ἐπιγράψαντες ἕκαστοι τὰ
οὐνόματα. τοῦτο καὶ ἐγὼ νέος ἔτι ὦν ἐπετέλεσα,
καὶ ἔτι μευ ἐν τῷ ἱρῷ καὶ ὁ πλόκαμος καὶ τὸ
οὔνομα.²⁵⁸

Σε χρυσό κιβώτιο κοσμημένο με πολύτιμους λίθους, τοποθέτησε, σύμφωνα με τον Suetonius, ο Νέρων τα πρώτα *γένειά* του και τα αφιέρωσε στον Jupiter Capitolinus.²⁵⁹ προς τιμήν του γεγονότος αυτού, κατά τον Xiphilinus, ο Ρωμαίος αυτοκράτορας ίδρυσε τα *Juvenalia*.²⁶⁰

3. 1. 5. Αναθέσεις κόμης νηπίων παιδων

Πέραν της πιθανής, αλλά μη τεκμηριωμένης, ανάθεσης της πρώτης κόμης των *παιδων* μετά τη γέννησή τους στο πλαίσιο του *μείονος* των αθηναϊκών *Ἀπατουρίων*,²⁶¹ ορισμένες γραπτές πηγές αναφέρονται σε ιδιωτικού τύπου αναθέσεις κόμης. Σε επίγραμμα του Θεοδωρίδου μνημονεύεται η ανάθεση της εκ γενετής *θρεπτηρίου* κόμης του τετραετούς Κρωβύλου, υιού του Ηγησιδίκου, στον *μολπαστήν Φοῖβον*, καθώς και η προσφορά *αἰχμητοῦ ἀλέκτορος* και *πλακούντα* από τυρί, με την ευχή να καταστήσει ο θεός τον *παίδα* ολοκληρωμένο άνδρα και να ευλογήσει την οικία και τα αγαθά του.²⁶²

²⁵⁸ Λουκ. *Περὶ Συρ.* Θεοῦ 60.

²⁵⁹ Suet. *Nero* 12. 4: *Gymnico, quod in Saeptis edebat, inter buthysiae apparatus barbam primam posuit conditamque in auream pyxidem et pretiosissimis margaritis adornatam Capitolio consecravit.*

²⁶⁰ Βλ. Xiphil. 62 (*Nero*, *Epit.* Dio C.) 19, όπου αναφορά σε μικρή χρυσή σφαίρα και όχι σε κιβώτιο. Ο Rouse (1902, 244 σημ. 7) παραθέτει ως μαρτυρία για ανάθεση κόμης και τη θριαμβευτική είσοδο του οδηγούμενου από τη Minerva Trimalchius με μακριά κόμη και κηρύκειο στη Ρώμη (Petron. 29): *et ipse Trimalchio capillatus caduceum tenebat Minervamque ducente Romam intrabat*. η μαρτυρία, ωστόσο, αυτή, παρά την αναφορά στη μακριά κόμη και στη Minerva, αναφέρεται σε περιγραφή ζωγραφικού πίνακα από τοίχο της οικίας του Trimalchius και όχι σε ανάθεση κόμης.

²⁶¹ Βλ. υποκεφ. 3. 1. 3.

²⁶² *Anth. Pal.* 6. 155. Για τον Θεοδωρίδα, βλ. υποκεφ. 3. 1. 4.

Ἄλικες αἶ τε κόμαι καὶ ὁ Κρωβύλος, ἅς ἀπὸ Φοίβῳ
πέξατο μολπαστῆ κῶρος ὁ τετραετής·
αἰχμητὰν δ' ἐπέθυσεν ἀλέκτορα καὶ πλακόνετα
παῖς Ἑγησιδίκου πίονα τυροφόρον.
Ὡπολλον, θείης τὸν Κρωβύλον εἰς τέλος ἄνδρα
οἴκου καὶ κτεάνων χεῖρας ὕπερθεν ἔχειν.²⁶³

Σύμφωνα με τους Gow και Page, η ανάθεση στο επίγραμμα αυτό σε συνδυασμό με το όνομα του παιδός ενδέχεται να συνιστά αποκύημα ποιητικής φαντασίας, αν και το όνομα Κρωβύλος μαρτυρείται σε επιγραφικές και φιλολογικές πηγές.²⁶⁴ Πέραν της ομωνυμίας του Κρωβύλου με τον κρωβύλον, η πρόταση αυτή δεν παρουσιάζει ισχυρά ερείσματα και εκ των πραγμάτων δεν είναι δυνατόν να αποδειχθεί· παρ' ότι είναι πιθανόν το όνομα να εδόθη στον τετραετήν κῶρον χάριν της θρεπτηρίου κόμης του, εξίσου πιθανόν είναι το παιδί να έλαβε το όνομα κάποιου προγόνου του.

Η ηλικία του νηπίου Κρωβύλου συνάδει προς τη μαρτυρία του Πρόκλου για την εγγραφή των παιδων στην πατρική φρατρία κατά την Κουρεώτιδα ημέρα των αθηναϊκών Ἀπατουρίων στην ηλικία των τριών ή τεσσάρων ετών, παρά το γεγονός ότι στο κείμενο του νεοπλατωνικού φιλοσόφου δεν γίνεται αναφορά σε κουρά και σε ανάθεση της κόμης: ἡ δὲ τρίτη (ενν. τῶν Ἀπατουρίων ἡμέρα) Κουρεῶτις· ἐν ταύτῃ γὰρ τοὺς κούρους ἐνέγραφον εἰς τοὺς φράτερας τριετείς ἢ τετραετείς ὄντας.²⁶⁵ Η συμπλήρωση του τρίτου έτους από τη γέννηση εθεωρείτο από τον Πλάτωνα ως η κρίσιμη περίοδος αποχωρισμού του παιδός από το γυναικείο/μητρικό περιβάλλον της βρεφικής ηλικίας και της υπαγωγής του στην εποπτεία του παιδαγωγού.²⁶⁶

Την ανάθεση της πρώτης μετά τη γέννηση κόμης στον Διόνυσο, αυτή τη φορά, μαρτυρεί ο ρήτορας και ποιητής Ιμέριος στη μονωδία για τον νεκρό υιό του Ρουφίνο.²⁶⁷

²⁶³ Για σχολιασμό του επιγράμματος, βλ. Gow – Page 1965, II, 538 αρ. I. Ο προσδιορίζων τον ἀλέκτορα ομηρικός όρος αἰχμητής (βλ. ενδεικτικά Ἰλ. 1. 52· 2. 543 (Ἄθαντες ὄπιθεν κομόωντες)), ο οποίος εν γένει σημαίνει τον «πολεμιστή», πιθανόν εδώ να υπαινίσσεται τη μετατροπή του παιδός σε γενναίο πολεμιστή, ιδιότητα που εμπερικλείεται στη φράση εἰς τέλος ἄνδρα. Για τη συσχέτιση του ονόματος του νηπίου με τον κρωβύλον ως είδος θρεπτηρίου κόμης, βλ. υποκεφ. 3. 1. 1.

²⁶⁴ Βλ. Gow – Page 1965, II, 538 αρ. I. Βλ. επίσης Leitao 2003, 121. Για το όνομα Κρωβύλος και άλλα σχετικά με το είδος του κτενίσματος της κόμης ονόματα, βλ. Bechtel 1917, 601–602. Σχετικά με το επίγραμμα αυτό, βλ. και υποκεφ. 3. 1. 1.

²⁶⁵ Πρόκλ. Σχ. εἰς Τίμ. Πλάτ. 1. 88. 18–20. Για το θέμα της αθηναϊκής κουράς των παιδων και της ηλικίας αυτών οι Gow και Page (1965, II, 538) παραπέμπουν στο παραπάνω κείμενο του Πρόκλου, καθώς και στην Κουρεώτιδα ημέρα κατά Ησύχ. λ. «Κουρεῶτις»· Μ. Έτυμ. λ. «Ἀπατούρια»· Σούδα λ. «Ἀπατούρια»· λ. «Κουρεώτης». Ωστόσο, η σχετική με το ζήτημα αυτό σύγχυση και ορολογική αμφισημία των πηγών πιθανόν να οδηγεί σε αναπόδεικτους συμπερασμούς· ως σημειωθεί ενδεικτικά ότι ο Πρόκλος αρχικά αναφέρεται σε εγγραφή τριετών ή τετραετών κούρων (κῶρος αποκαλείται και ο Κρωβύλος στο παρόν επίγραμμα), τους οποίους εν συνεχεία αποκαλεί παῖδας, ενώ ο Ησύχιος αναφέρεται στην κουρά των παιδων και στην ανάθεση της κόμης τους στην Αρτέμιδα ως να επρόκειτο, όμως, για την κεντρική πράξη της Κουρεώτιδος ημέρας, η οποία ασφαλώς δεν ήταν άλλη από το κούρειον και την κουρά των νεαρών εφήβων (βλ. υποκεφ. 3. 1. 3).

²⁶⁶ Πλάτ. Νόμ. 789e· 792a· 793e· 808e· Πρωταγ. 325c–d. Βλ. επίσης Πλούτ. Εἰ διδ. ἡ ἀρετ. 439f.

²⁶⁷ Για τον Ρουφίνο, τον σύντομο βίο του και τον θάνατό του με βάση τους Λόγους 7 και 8 του Ιμερίου, βλ. ενδεικτικά Penella 2007, 18–23.

*τίς ἀπέκειρε δαίμων τῆς ἐμῆς
 ἐστίας τὸν χρυσοῦν θόστρυχον; τίς τὸν πυρσὸν τὸν φανό-
 τατον τῆς ἐμῆς δόξης ἀπέσβεσε; τίς κατέχει κόνις τὰς ἱερὰς
 ἐκείνας κόμας, ἃς Διονύσω μετὰ τὴν πρώτην γένεσιν ἔτρεφε;*²⁶⁸

Κατὰ την εξύμνηση της προσωπικότητας του τέκνου του, ο Ιμέριος αναφέρεται στην από τη νεαρή του ηλικία μετοχή του Ρουφίνου στη λατρεία της Αθηνάς, της Δήμητρος και της Κόρης και δη ως παιδός ἀφ’ ἐστίας, αλλά και του Διονύσου, στον οποίον ο δυστυχής πατέρας απευθύνεται θρηνητικά: οἷμοι Διόνυσε, πῶς ἤνεγκας ἐκ τοῦ σοῦ τεμένους παῖδα τὸν ἱερὸν ἀρπαζόμενον;²⁶⁹ Η ανάθεση της πρώτης κόμης του Ρουφίνου στον Διόνυσο πρέπει να συνδεθεί με τα τελούμενα τη δεύτερη ημέρα του μήνα Ἀνθεστηριῶνος²⁷⁰ αθηναϊκά Ἀνθεστήρια,²⁷¹ ἴτοι τους Χόας.²⁷² Σύμφωνα με την εμπεριστατωμένη μελέτη της Ham, ορισμένα τελετουργικά έθιμα των Χοῶν συνιστούσαν για τους Αθηναίους άρρενες παῖδας, που είχαν συμπληρώσει το τρίτο έτος από τη γέννησή τους, τελετές μετάβασής τους από τη βρεφική περίοδο του βίου τους σε εκείνη της ανατροφής τους υπό την επίβλεψιν του παιδαγωγού· στηριζόμενη στον Πλάτωνα ως προς το ηλικιακό θέμα της μετάβασης, η Ham θεωρεί εύλογα τους Χόας των Ἀνθεστηρίων ως την εορτή, που σηματοδοτούσε τον αποχωρισμό των παιδων από το μητρικό/γυναικείο περιβάλλον, αλλά και την υπερπήδηση των αυξημένων κατά τη βρεφική ηλικία κινδύνων της παιδικής θνησιμότητας.²⁷³

Πέραν της εικονογραφίας κατά κύριο λόγο αρρένων νηπίων και μικρών παιδων των μικροσκοπικών χοῶν²⁷⁴ και των αναφορών του Πλάτωνος στο τρίτο έτος της ηλικίας των

²⁶⁸ Ιμέρ. 8. 54–57. Στο απόσπασμα αυτό η φρασεολογία του Ιμερίου συνδέεται άρρηκτα με το λατρευτικό πεδίο (χρυσός θόστρυχος, φανός, ἱερὰς κόμας).

²⁶⁹ Ιμέρ. 8. 61–62 (Διόνυσος). 65 (Δημήτηρ – Κόρη). 117 (Αθηνά). 158–163 (Ελευσίνιες θεές, Αθηνά, Διόνυσος).

²⁷⁰ Για τον μήνα Ἀνθεστηριῶνα (Φεβρουάριος – Μάρτιος) στις διάφορες περιοχές του ελλαδικού χώρου, βλ. ενδεικτικά Samuel 1972, 98–99. 102. 105–107. 113–123. Βλ. επίσης ενδεικτικά Φώτ. λ. «Ἀνθεστηριῶν»: μὴν ὀγδοὸς ἐστὶ παρ’ Ἀθηναῖοις, ἱερὸς Διονύσου. κεκλησθαι δὲ αὐτὸν οὕτως διὰ τὰ πλεῖστα τῶν ἐκ τῆς γῆς ἀνθεῖν τότε.

²⁷¹ Για τα Ἀνθεστήρια (10–12 Ἀνθεστηριῶνος), βλ. ενδεικτικά Burkert 1983, 214–242· Ham 1999· Parker 2005, 290–216· Taylor-Perry 2007, 69–77, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

²⁷² Για τους Χόας, βλ. ενδεικτικά Van Hoorn 1951· Hamilton 1992· Ham 1999· Parker 2005, 290–216, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

²⁷³ Βλ. Ham 1999. Ο Parker (2005, 298–302 και 315–316) συμφωνεί σε βασικά σημεία με τη Ham διατηρώντας μία επιφύλαξη στο θέμα της αποκλειστικής συμμετοχής των αρρένων παιδων στους Χόας: “With new wine came new Athenians, the children (boys?) now ceremonially crowned” (315). Από την άλλη, σύμφωνα με τον Burkert (1983, 241), ένα παιδί ήταν δυνατόν να χαρεί “a particular new status”, στο οποίο αυτό “becomes conscious of his Athenian-ness by the fact that he participates in the Anthesteria celebrations”. Τα μεγάλα ποσοστά παιδικής θνησιμότητας, ιδίως βρεφών και νηπίων, συνιστούσαν προφανώς την αιτία των φερόμενων φυλακτών, τα οποία απορρίπτονταν περί το τρίτο έτος τους, ἴτοι κατά την ηλικία, η οποία σηματοδοτούσε το τέλος της βρεφικής περιόδου. Σχετικά, βλ. Auffarth 1991, 243–244. Βλ. επίσης Golden 1990, 83.

²⁷⁴ Ας σημειωθεί ότι η σχετική εικονογραφία σε χόες μικρότερες των 13 εκ. χρονολογείται από το δ’ τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ. έως το α’ τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ. Η Ham (1999) ερμηνεύει το φαινόμενο αυτό ως αποτέλεσμα απόδοσης έμφασης στην εορτή και στον παιδικό πληθυσμό της πόλης, ἴτοι στην μέσω των παιδων αναγέννηση της Αθήνας στο πλαίσιο των πληγμάτων, που αυτή υπέστη από τον Πελοποννησιακό Πόλεμο και τον λοιμό.

παιδων, βασικές πηγές για την τεκμηρίωση της άποψης της Ham είναι οι ακόλουθες: Σύμφωνα με τον παραδιδόμενο από τον Αθήναιο αθηνογράφο Φανόδημο, οι Αθηναίοι, φέροντας ο καθένας τὸν ἑαυτοῦ χόα, κατέθεταν τους στεφάνους στην ιέρεια του ἐν Λίμναις τεμένους του Διονύσου.²⁷⁵ στεφάνους από άνθη, όπως αναφέρει ο Φιλόστρατος σχετικά με τον Ευρυσάκη, έφεραν στην κεφαλή τους και οι Ἀθήνησιν τρίτῳ ἀπὸ γενεᾶς ἔτει παῖδες, τους οποίους κατέθεταν στο ιερό σε πλαίσιο θυσιών και οίνοποσίας.²⁷⁶ παρομοίως, στο ιερό κατετίθεντο και οι μικροί, φερόμενοι από τους παῖδες, χόες.²⁷⁷ Αξιοσημείωτη είναι και η χρονολογημένη στον 2^ο αιώνα μ.Χ. επιτύμβια επιγραφή αναφερόμενη σε νήπιο, στο οποίο ο θάνατος δεν επέτρεψε να μετάσχει στους Χόας.²⁷⁸ Επιπλέον, σε χρονολογημένη περί το 178 μ.Χ. επιγραφή σχετική με τους Ἰοθάκχους αναφέρονται οι Χόες μεταξύ των σημαντικότερων οροσήμων του βίου, ἥτοι τους γάμους, τη γέννησιν και την ἐφηβείαν.²⁷⁹

Αν και οι παραπάνω μαρτυρίες, εκτός εκείνης του Φανοδήμου, ανήκουν χρονικά στην ύστερη αρχαιότητα, όπως εξάλλου και η μονωδία του Ιμερίου, διάχυτη είναι σε αυτές η νοσταλγική διάθεση του κλασικού παρελθόντος, το οποίο κατά την εποχή τους αναβιώνεται και εξάρεται. Συνδυασμένη με την κλασική παιδεία και δράση του Ιμερίου κατά την περίοδο αρχής του Ιουλιανού, η ανάθεση της κόμης του Ρουφίνου στο τέμενος του Διονύσου ενισχύει την άποψη της Ham για τους Χόας ως ορόσημο του βίου των αρρένων παιδων και της εισόδου τους στο σώμα της πόλεως ως μελλοντικών ενεργών μελών της· ως εκ τούτου, η ανάθεση της κόμης στο θεϊκό βρέφος και κοῦρον Διόνυσο²⁸⁰ κατά τη συνδεόμενη με την «άνθηση» του παιδός εορτή της ανθοφορίας και της φυσικής αναγέννησης²⁸¹ είναι πολύ πιθανόν να συνιστούσε σύνηθες λατρευτικό έθιμο των Ἀνθεστηρίων. Γεγονός, ωστόσο, είναι ότι οι αναθέσεις της πρώτης μετά τη γέννηση κόμης

²⁷⁵ Φανόδημος απ. 13. 11–14 (= FHG 325f 11) = Αθην. 10. 49. 33–36.

²⁷⁶ Φιλόστρ. *Ηρ.* 720. 5–12. Ορισμένοι μελετητές, όπως ο Burkert (1983, 221), διαβλέποντας μία σύνδεση της μεταβατικής αυτής φάσης των παιδων και του κεντρικού θέματος της εορτής, διατυπώνουν την – μη απίθανη – υπόθεση για την από μέρους τους πόση μιας ελάχιστης ποσότητας πολύ αραιωμένου οίνου.

²⁷⁷ Σχετικοί είναι, όπως εύστοχα επισημαίνει η Ham (1999, 204), και οι κωμικοί στίχοι του Αριστοφάνους (*Θεσμ.* 744–747): *ΓΥ Α' Ἀπέδυσας, ὦναῖσχυντέ, μου τὸ παιδίον / τυννῦτον ὄν. / ΚΗ. Τυννοῦτο; Μικρὸν νή Δία. / Πόσ' ἔτη δὲ γέγονε; τρεῖς χοᾶς ἢ τέτταρας; / ΓΥ Α' Σχεδὸν τοσοῦτον χῶσον ἐκ Διονυσίων.* Ενδεικτική είναι και η παράσταση επιτύμβιου αναγλύφου (ΕΑΜ 3935, 340–330 π.Χ.), όπου εικονίζεται γυναίκα τροφός έχουσα στα πόδια της χοῦν· το ανάγλυφο συνοδεύει η επιγραφή SEG XXI 1064: *τίττη* (ἥτοι *τίττη*) *χρηστή*. Σχετικά με το ανάγλυφο, βλ. ενδεικτικά Scholl 1996, 266 αρ. 153 πίν. 19, 1 (230).

²⁷⁸ IG II² 13139: *ἡλικίας χοικῶν, / ὁ δὲ δαί[μων] ἔφθασε τοὺς Χοῦς.* Για σχετικά με το παρόν ζήτημα σχόλια, καθώς και βιβλιογραφία επί της συγκεκριμένης επιγραφής, βλ. Parker 2005, 298 σημ. 40.

²⁷⁹ IG II² 1368, 128–136, ιδίως 130.

²⁸⁰ Για τον Διόνυσο ως θεϊκό βρέφος, βλ. ενδεικτικά Jung – Kerényi 1951, 79–82. Για τον Διόνυσο ως κοῦρον, βλ. ενδεικτικά Harrison 1912, 441–444.

²⁸¹ Η βλάστηση και ανθοφορία της φύσης συνδυάζεται με την «άνθηση» των μικρών παιδιών (πρβλ. τη σημερινή λ. «βλαστάρι» προκειμένης της δήλωσης μικρού παιδιού. Βλ. ενδεικτικά Φώτ. λ. «*άνθοφορηθέντος*»: *ἀποτεχθέντος, ἀποκυθέντος*. Προϋπόθεση της βλάστησης και της ανθοφορίας συνιστούν το νερό και η υγρασία (βλ. κεφ. 1), στοιχεία με τα οποία συνδέεται και ο Διόνυσος. Για την έλευση του Διονύσου από τη θάλασσα, βλ. Έρμυπος απ. 63, καθώς και Auffarth 1991, 213–220, όπου και η σχετική εικονογραφία σε μελανόμορφους σκύφους. Για τη σύνδεση εν γένει του Διονύσου ως θεού της βλάστησης και της φυσικής αναγέννησης με το υγρό στοιχείο, βλ. ενδεικτικά Jeanmaire 1985, 72–74.

των παιδων στον ελλαδικό χώρο πιθανότατα ενέκειντο στην προαίρεση των γονέων και ιδίως του πατέρα.²⁸²

3. 1. 6. Επιγραφικές μαρτυρίες για αναθέσεις κόμης κούρων και νηπίων παιδων

Οι επιγραφές της ρωμαϊκής αυτοκρατορικής περιόδου δεικνύουν σαφώς ότι η ανάθεση της κόμης των παιδων και των εφήβων συνιστούσε οικογενειακή υπόθεση, στην οποία πρωτεύουσα ήταν η θέση του πατέρα. Σε τρεις επιγραφές της Πάρου, χρονολογημένες κατά τον 3^ο αιώνα μ.Χ., αναφέρονται δύο περιπτώσεις ανάθεσης «παιδικής τρίχας»²⁸³ και μία «εφηβικής» στον Ασκληπιό και στην Υγεία.²⁸⁴ Στις δύο επιγραφές, η ανάθεση τελείται από τον πατέρα, ενώ στη μία η ανάθεση γίνεται από τη μητέρα μετά τοῦ πατρός του παιδός. Τόσο η κουρά όσο και η ανάθεση της πρωτομότητος εφηβικής κόμης τελείται από τον πατέρα ὑπὲρ τοῦ υἱοῦ χάριν· πρόκειται, συνεπώς, για ανάθεση στο πλαίσιο μετάβασης του νέου στην εφηβεία. Οι αναθέσεις της παιδικής κόμης, εκ των οποίων η μία συνοδεύεται από την ευχή ἐπ' ἀγαθῶ, υπάγονται στο τυπικό της αφιέρωσης της κόμης του νηπίου παιδός μετά τη γέννηση· ενδεχομένως η παρουσία της μητέρας στη μία από αυτές εξάρει ἀφ' ενός το ζήτημα της προστασίας της υγείας των παιδιών και εκείνο της παιδικής θνησιμότητας και ἀφ' ετέρου τον ακόμη ισχυρό δεσμό του νηπίου με το μητρικό περιβάλλον.²⁸⁵

Μία παλαιότερη επιγραφή αναθηματικού αναγλύφου από τις θεσσαλικές Φθιώτιδες Θήβες, χρονολογημένη στα τέλη της ελληνιστικής ή στις αρχές της ρωμαϊκής αυτοκρατορικής περιόδου, αναφέρει τους αδελφούς Φιλόμβροτο και Αφθόνητο, υιούς του Δεινομάχου, ως αναθέτες των δύο εικονιζομένων στο ανάγλυφο *πλοκάμων* κόμης προς τιμήν του Ποσειδώνος.²⁸⁶ Ορισμένοι μελετητές ερμήνευσαν την ανάθεση στον Ποσειδώνα ως ευχαριστήρια προσφορά για τη σωτηρία των ανδρών μετά από κάποιο ναυάγιο.²⁸⁷ Ωστόσο, δεδομένων των σχετικών με τους ποταμούς και τα γλυκά νερά λατρευτικών

²⁸² Μία διαφορετική από τις σχετικές με το θέμα ελληνικές αντιλήψεις κουρά Αιγυπτίων παιδων αναφέρεται στον Ηρόδοτο, ήτοι η εκπλήρωση ευχών με ζύγιση της κόμης των παιδιών αντί αργύρου (2. 65. 11–16): *Οἱ δὲ ἐν τῇσι πόλεσι ἕκαστοι εὐχὰς τάσδε σφί ἀποτελέουσι εὐχόμενοι τῷ θεῷ τοῦ ἂν ᾗ τὸ θηρίον· ξυροῦντες τῶν παιδίων ἢ πᾶσαν τὴν κεφαλὴν ἢ τὸ ἥμισυ ἢ τὸ τρίτον μέρος τῆς κεφαλῆς, ἰστᾶσι σταθμῶ πρὸς ἀργύριον τὰς τρίχας· τὸ δ' ἂν ἐλκύσῃ, τοῦτο τῇ μελεδωνῶ τῶν θηρίων διδοῖ.*

²⁸³ IG XII 5, 173 III. II: Ἐπαφρόδιτον Ἐπαφρο / δίτου ὑπὲρ τοῦ παιδίου Ἐπα / φροδίτου τὴν παιδικὴν τρίχα / Ὑγία καὶ Ασκληπιῶ· IG XII 5, 173 V. II: Τρωὰς Κουαρτί / ωνος μετὰ τοῦ πατρός Ασκληπιάδου τοῦ Πυθείδου / ὑπὲρ τοῦ υἱοῦ μου Δαμαρίωνος τοῦ καὶ Ἡλιοδώρου / τὴν παῖδιον τρίχα Ασκληπιῶ καὶ Ὑγία μετὰ εὐχῆς / ἀνέθηκαν ἐπ' ἀγαθῶ.

²⁸⁴ IG XII 5, 173 IV. II: τὴν πρωτόμνητον τρίχα / τὴν ἐφηβίην κείρας ἔθηκε Στρα / τόνεικος Ασκληπιάδου Ἀσ / σκληπιῶ Ὑγία τε δῶρον αὐτὸς ὑπὲρ / υἱοῦ Στρατονείκου χάριν. Ἀς σημειωθεί ότι κάποιες αναθέσεις κόμης στην Πάρο είχαν χαραχτεί με προχειρότητα σε τοίχο του ναοῦ (βλ. Rubensohn 1902, 226–227).

²⁸⁵ Ο Leitao (2003, 115) εσφαλμένα αναφέρει ότι και οι δύο αναθέσεις παιδικής κόμης γίνονται από τη μητέρα, εκ των οποίων η μία μετὰ τοῦ πατρός, και ματαιοπονεῖ διατυπώνοντας υποθέσεις περί πιθανοῦ θανάτου του πατέρα στην IG XII 5, 173 III. II ή της μητέρας στην IG XII 5, 173 IV. II. Γεγονός είναι ότι η φράση μετὰ τοῦ πατρός στην IG XII 5, 173 V. II δηλώνει πιθανότατα ότι η παρουσία του πατέρα ήταν δεδομένη ακόμη και στις περιπτώσεις, στις οποίες ανετίθετο κόμη νηπίων.

²⁸⁶ IG IX 2, 146. Για το ανάγλυφο, βλ. στο Β' Μέρος, σελ. 140 αρ. Λ 68.

²⁸⁷ Βλ. ενδεικτικά Van Straten 1981, 90 σημ. 125. Για αναθέσεις του είδους αυτού, βλ. υποκεφ. 3. 3. 5.

ιδιοτήτων του θεού στη Θεσσαλία αφ' ενός, καθώς και εκείνων που τον σχετίζουν με τη γεωργία και τη γονιμότητα της γης αφ' ετέρου, η ανάθεση των δύο αδελφών θα πρέπει να θεωρηθεί ανάθεση της μετάβασής τους στην εφηβεία προς τιμήν του Ποσειδώνος ως θεού κουροτρόφου.²⁸⁸ ο Leitaο δε παραπέμπει σε τρεις επιγραφές από την περιοχή, στις οποίες αναφέρονται αναθέσεις γονέων εκ μέρους των υιών τους, η μία εξ αυτών για εκπλήρωση ευχής.²⁸⁹

Ένα σύνολο εκατό και άνω επιγραφών από το ιερό του Πανημέρου Διός στην Καρία παρουσιάζει το ελληνικό έθιμο της ανάθεσης της κόμης πιθανότατα στο πλαίσιο τελετών μετάβασης παιδιών και νέων κατά τον 2^{ον} και 3^{ον} αιώνα π. Χ.²⁹⁰ Οι αναθέτες τοποθετούσαν την κόμη τους σε μικρά λίθινα κιβώτια με μορφή στήλης, κάλυπταν με πλάκα την οπή τους και αφού χάραζαν πάνω σε αυτά την επιγραφή, τα έστηναν στον περίβολο του ιερού (**εικ. 2**).²⁹¹ ορισμένοι δε, προφανώς οι μη έχοντες την οικονομική ευχέρεια, ηρκούντο στη διάνοιξη ενός μικρού ορύγματος στον τοίχο για την τοποθέτηση της κόμης ή στην απλή σε αυτόν προσήλωση της κόμης με επισύναψη του ονόματός τους ή, τέλος, στη χάραξη του ονόματός τους σε αφιερωμένες από άλλους στήλες.²⁹² Η παντελής απουσία γυναικείων ονομάτων και αναθέσεων στην Ήρα αποδόθηκε από τους πρώτους εκδότες των επιγραφών Deschamps και Cousin στην πιθανή απαγόρευση εισόδου των γυναικών στο ιερό.²⁹³ Οι επιγραφές περιλαμβάνουν το όνομα του *ιερέως* του Διός, το όνομα του αναθέτη και σε ορισμένες περιπτώσεις τις φράσεις *ὑπὲρ εὐχῆς*, *εὐτυχῶς* ή *ἀγαθῇ τύχῃ*. Ενίοτε οι επιγραφές αναφέρουν περισσότερα του ενός ονόματα προσώπων, των οποίων άλλοτε ερμηνεύεται η συγγένεια και άλλοτε όχι. Πιο συγκεκριμένα, εκτός των μεμονωμένων αναθέσεων, οι επιγραφές παρουσιάζουν αναθέσεις αδελφών,²⁹³ πατέρων και τέκνων,²⁹⁴

²⁸⁸ Για τις θεσσαλικές λατρείες του Ποσειδώνος ως *Κουαρίου*, *Κραναίου*, *Φυταλμίου*, *Ίμφιου*, *Έλικαπαναίου*, *Ζευξανθίου* κ.ά.) και για τη σχέση του με τις κρήνες, τους ποταμούς, τη βλάστηση και τη γη, βλ. ενδεικτικά Βερδελής 1958· Κοντογιάννης 1992· Ρακατσάνης – Τζιαφάλιας 1997, 52–57.

²⁸⁹ Βλ. Leitaο 2003, 115. Πρόκειται για τις επιγραφές της ρωμαϊκής περιόδου IG IX 2, 146 (*ὑπὲρ τοῦ παιδός*)· Αρβανιτόπουλος 1923, 137 αρ. 367 (*εὐξάμενος*)· Γιαννόπουλος 1930, 102 αρ. 3.

²⁹⁰ Βλ. ενδεικτικά Deschamps – Cousin 1888· Rouse 1902, 243· Sahin 1982–1890, I, 193· Leitaο 2003, 115–118. Ο Cook (1914, 23–25), αν και αναφέρεται σε αναθέσεις κόμης των νέων σε ηλικία γάμου ή νωρίτερα, εν συνεχεία παραθέτει γραπτές μαρτυρίες για τελετές μετάβασης μετά τη γέννηση και κατά την εφηβεία. Για τη λατρεία στο ιερό, βλ. επίσης Nilsson 1906, 27–31.

²⁹¹ Deschamps – Cousin 1888, 479–481. Ας σημειωθεί ότι, όπως και στην Πάρο (βλ. παραπάνω σημ. 284) ορισμένες αναθέσεις κόμης είχαν χαραχθεί πρόχειρα στον τοίχο του ναού (βλ. Laumonier 1958, 329).

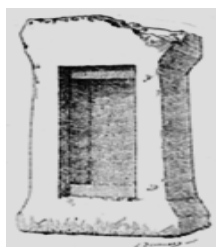
²⁹² Deschamps – Cousin 1888, 486. Οι επιγραφές δεικνύουν την απαγόρευση εισόδου ειδικά στον χώρο του *Κομυρίου*. Ενδεχομένως εξαίρεση αποτελεί η ανάθεση του Ρωμαίου *στρατηγοῦ τῆς χώρας* της κόμης της θυγατέρας του μαζί με σύμπλεγμα του Περσέως και της Γοργούς (*IStr* 485).

²⁹³ *IStr* 402· 407· 408· 412· 414· 428· 432· 434· 445· 449· 450· 453· 463· 469· 486· 487· 488· 497· 499. Σε περιγραφές, όπως η *IStr* 449, η συμπερίληψη και άλλων ονομάτων εκτός των αδελφών μπορεί να εξηγείται, κατά τον Leitaο (2003, 128 σημ. 44), ως γενναιοδωρία της πιο εύπορης οικογένειας έναντι οικονομικά αδύνατου φίλου ενός από τους αδελφούς. Η *IStr* 412 αναφέρεται σε ανάθεση *νεανίσκων*.

²⁹⁴ *IStr* 402· 428· 463. Ας σημειωθεί ότι το αναθηματικό επίγραμμα *Anth. Pal.* 6. 198 (βλ. υποκεφ. 3. 1. 2.) δεικνύει υπόσχεση για επανάληψη της ανάθεσης σε προχωρημένη ηλικία. Συνεπώς, πέραν του σχετικού επιχειρήματος του Leitaο (βλ. αμέσως παρακάτω στο κείμενο), η ανάθεση πατέρων μαζί με τα τέκνα τους μπορεί να προκύπτει και από υπόσχεση των πατέρων κατά την κύρια ανάθεση της νεότητάς τους και δη υπόσχεση επανάληψης της ανάθεσης μαζί με τα άρρενα τέκνα τους.

οικογενειών,²⁹⁵ *οἰκετῶν* και τέκνων τους,²⁹⁶ αλλά και αναθέσεις κατ' επανάληψιν.²⁹⁷ το τελευταίο αυτό στοιχείο, όπως επίσης οι αναθέσεις πατέρων και η εν γένει άγνωστη ηλικία των αναθετών, οδήγησε ορισμένους μελετητές στην αμφισβήτηση της ερμηνείας των αναθέσεων ως τελετών μετάβασης.²⁹⁸ Ο Leitaο με μία σειρά εύλογων επιχειρημάτων, τα οποία δεν είναι δυνατόν να παρατεθούν αναλυτικά στην παρούσα εργασία, προσπαθεί να τεκμηριώσει τη σύνδεση των επιγραφών με αναθέσεις κόμης νέων και παιδιών σε περιόδους μετάβασης· ακολουθως παρατίθενται τα βασικά σημεία της επιχειρηματολογίας του: α) Η αναφορά σε *οἰκέτας* ερμηνεύεται με βάση την άνευ κοινωνικών περιορισμών προσβασιμότητα στη λατρεία του Διός Πανημέρου. β) Οι αναθέσεις των πατέρων μαζί με εκείνες των τέκνων τους ετελούντο στο πλαίσιο της αλληλεγγύης και στερέωσης του οικογενειακού προτύπου. γ) Η ηλικία τέλεσης της ανάθεσης παιδιών και εφήβων δεν ήταν κατ' ανάγκην συγκεκριμένη. δ) Σε ορισμένες επιγραφές διαφαίνεται η νεανική ή παιδική ηλικία των αναθετών. ε) Η σχετική με *θρεπτήριον* κόμη εικονογραφία της επιτύμβιας στήλης του Θρεπτού από την ίδια περιοχή και εποχή πιθανότατα συνδέεται με τις αναθέσεις κόμης στο ιερό του Πανημέρου Διός.²⁹⁹

Εν πάση περιπτώσει, οι αναθέσεις κόμης στο ιερό αυτό της Καρίας και οι μικρές λίθινες κιβωτιόσχημες στήλες, εντός των οποίων αυτή ετοποθετείτο, συνιστούν πιθανότατα απλοϊκά δείγματα αναθέσεων *νηπίων παιδων, νεανίσκων και νέων* ενδεχομένως των «κατώτερων» και «μέσων» κοινωνικών στρωμάτων, οι οποίες, βεβαίως, πολύ απέχουν εκείνης των πρώτων *γενείων* του Νέρωνος, αλλά και εκείνων της εύπορης αριστοκρατίας.³⁰⁰

Κιβωτιόσχημη στήλη από το ιερό του Πανημέρου Διός
Deschamps – Cousin 1888, 480 (σχεδιαστική αναπαράσταση)

²⁹⁵ *IStr* 407· 487 I· 487 II. Οι οικογένειες αναφέρονται ως *φαμίλια ιερέως* (407), ζεύγους (486), κάποιου άνδρα μάλλον του *ιερέως* της 487 II (487 I) ή *ιερέως και ιερείας εν Κομυρίω* (487 II). Προφανώς, οι αναθέτες των *φαμιλιών* ήσαν ιερείς του Διός και το όνομα της γυναίκας επεγράφετο μόνον όταν εκείνη ήταν *ιέρεια*. Ας σημειωθεί και η κατ' έτος ανάθεση κόμης *ιερέως* κατά τη διάρκεια της θητείας του ως *ζακόρου* στα *Κομύρια* (*IStr* 42): στ[.]λ[.]ς *ιεράς βοστρύχ[ω]ν* [ξα]νθάς κό[μας] / *έτησίους κειράμενος άνέθηκεν Διῖ* / *ότ' [ῆν _]τον ζάκορος εν [Κομυρί]οις*. Η κουρά των ιερέων, συνήθης στην Αίγυπτο (πρβλ. τη χριστιανική Κουρά των μοναχών) πιθανότατα είναι προϊόν του θρησκευτικού συγκρητισμού της εποχής. Βλ. ενδεικτικά Ηρόδ. 2. 36. 1–3: *οἱ ιερείς τῶν θεῶν τῇ μὲν ἄλλῃ κομῶσι, ἐν Αἰγύπτῳ δὲ ξυροῦνται*. Πλούτ. *Περὶ Ἰσ. καὶ Ὀσίρ*. 352c–d (ξύρισμα κεφαλῆς ιερέων).

²⁹⁶ Βλ. π.χ. *IStr* 450· 489· 490 (αναφορά και σε δύο *παιδιά οἰκετῶν*).

²⁹⁷ Βλ. π.χ. *IStr* 466 (*δὶς κόμαι*). Βλ. και Β' Μέρος, σελ. 140 σημ. 324.

²⁹⁸ Βλ. ενδεικτικά Oppermann 1924· Laumonier 1958, 331.

²⁹⁹ Leitaο 2003, 115–118, όπου και οι σχετική βιβλιογραφία. Για την επιτύμβια στήλη του Θρεπτού, βλ. στο Β' Μέρος, σελ. 140. 141. 144 αρ. Α 67.

³⁰⁰ Για τον Νέρωνα, βλ. υποκεφ. 3. 1. 4. Για τις γλυπτές κεφαλές και τα ανάγλυφα της ρωμαϊκής εποχής ως αναθέσεις της εύπορης αριστοκρατίας, βλ. σημ. 292, καθώς και Β' Μέρος της παρούσης εργασίας.

3. 2. Αναθέσεις κόμης κορῶν και γυναικῶν: γάμος – τεκνοποιία

3. 2. 1. Αναθέσεις κόμης προ του γάμου

Στην αρχαία Ελλάδα έθιμο συνιστούσε η ανάθεση τμήματος της κόμης των κορῶν προ του γάμου. Η τελετουργική αυτή κουρά είχε τη σημασία αφ' ενός του αποχαιρετισμού του παρθενικού βίου και του ευξेमениσμού και της ευχαριστίας των θεοτήτων, οι οποίες μερίμνησαν για την ευνοϊκή πορεία του, και αφ' ετέρου της «μύησης» στο στάδιο του γάμου και της επίκλησης προς τις θεότητες εκείνες που θα διασφάλιζαν την επιτυχή ολοκλήρωσή του. Η πρώτη σημασία προσδιορίζει κατά κύριο λόγο τις αναθέσεις κόμης σε παρθένες θεότητες, όπως η Άρτεμις ή η Αθηνά, ή σε παρθένους ήρωες και ηρωίδες, όπως ο Ιππόλυτος, οι Υπερβόρειες Παρθένες και η Ιφινόη, οι οποίοι/ες αποτέλεσαν αντικείμενο μελέτης προηγούμενου κεφαλαίου. Για την ευόδωση των στόχων της γαμήλιας ένωσης αποδέκτες των αναθέσεων κόμης ήσαν οι συνδεδεμένες με τον γάμο και τη γονιμότητα θεότητες, όπως η Ήρα ή η Άρτεμις.

Από τις γραπτές πηγές προκύπτει ότι η προ του γάμου κουρά της νύφης ετελείτο στο πλαίσιο των γαμήλιων θυσιών, οι οποίες εκαλούντο *προτέλεια*.³⁰¹ Ο Ησύχιος αναφέρει ότι τα *προτέλεια*, οι *απαρχαί* και η κουρά συνιστούσαν γαμήλια έθιμα, τελούμενα κατά την προηγούμενη ημέρα εκείνης του γάμου – ήτοι κατά τα *προαύλια*:³⁰² *γάμων έθη· τὰ προτέλεια καὶ άπαρχαί καὶ τριχῶν άφαιρέσεις τῇ θεῷ πρό μιᾶς τῶν γάμων τῆς παρθένου*. Στον Ησύχιο, η θεότητα – αποδέκτης των θυσιών και της ανάθεσης της κόμης είναι θηλυκού γένους· η θεά δεν κατονομάζεται, πιθανότατα επειδή ο λεξικογράφος θεωρεί την ταυτότητά της οικεία στους σύγχρονούς του.

Σαφέστερος είναι ο Πολυδεύκης, ο οποίος αναφέρεται στις θυσίες και στα δώρα των *νυμφῶν* και των *νυμφίων* ορίζοντάς τα ως *προτέλεια* και *προγάμια*, εξηγώντας την ονομασία τους από τη θεώρηση του γάμου ως *τέλους* και των συζύγων ως *τελείων*· με τον τρόπο αυτό ο Πολυδεύκης αιτιολογεί την ονομασία *τελεία* ή *συζυγία* της κυρίως τιμώμενης με τα *προτέλεια* θεάς Ήρας, ενώ στις θεότητες αποδέκτες των προγαμιαίων τελετουργιών, μεταξύ των οποίων και η προσφορά της κόμης των κορῶν, προσθέτει την Αρτέμιδα και τις Μοίρες:

*ή δὲ πρό γάμου θυσία προ-
τέλεια καὶ προγάμια· οὕτω δ' ἂν καλοῖτο καὶ τὰ πρό γάμου δῶρα.
προτελεῖσθαι δ' ἐλέγοντο οὐ μόνον αἱ νύμφαι ἀλλὰ καὶ οἱ νυμφίοι,
καὶ τέλος ὁ γάμος ἐκαλεῖτο, καὶ τέλειοι οἱ γεγαμηκότες. διὰ τοῦτο
καὶ Ἥρα τελεία ἢ συζυγία· ταύτη γὰρ τοῖς προτελείοις προυτέλιζον*

³⁰¹ Ο όρος *προτέλεια* χρησιμοποιεῖτο και ως δηλωτικός προκαταρκτικῶν θυσιῶν και άλλων, εκτός του γάμου, ιερουργιῶν. Βλ. ενδεικτικά Αρποκρ. λ. «*προτέλεια*»: *Λυκοῦργος ἐν τῷ Περὶ τῆς ἱερείας* (6. 18). *τὰ πρό τοῦ τελεσθῆναι τι τῶν εἰς τὸ θεῖον ἀναφερομένων γινόμενα ἢ διδόμενα καλεῖται προτέλεια*.

³⁰² Οι εορτασμοί των γάμων διαρκούσαν τρεις ημέρες, κατά τις οποίες ετελούντο τα *προαύλια*, ο γάμος και τα *επαύλια*. Σχετικά με τον γάμο στην αρχαία Ελλάδα, βλ. ενδεικτικά Redfield 1982· Garland 1990, 217–225· Oakley – Sinos 1993.

τάς κόρας, καὶ Ἀρτέμιδι καὶ Μοίραις. καὶ τῆς κόμης δὲ τότε ἀπῆρχοντο ταῖς θεαῖς αἱ κόραι.³⁰³

Ἡ θεώρηση του γάμου ως τέλους³⁰⁴ καταδεικνύει τον σκοπό του γάμου στην αρχαία ελληνική κοινωνία, καθώς και τη θέση της γυναίκας σε αυτή. Βασικό στόχο της γαμήλιας ένωσης συνιστούσε η τεκνοποιία και δη η γέννηση νόμιμων αρρένων τέκνων, τα οποία θα καθίσταντο κύριοι του οἴκου και της πατρικής περιουσίας. Ἡ Keuls συνδέει την κατάσταση της συζευγμένης γυναίκας με εκείνη του «αιώνιου» παιδιού: η γυνή, καθώς δεν λάμβανε μόρφωση, δεν συμμετείχε στα κοινά ως πολίτης και δρώντας κατά κύριο λόγο μόνον εντός της οικίας, παρουσίαζε την αριστοτελική εικόνα του παιδός· στην αντίθετη περίπτωση θα διαταρασσόταν η τάξη της οικογενειακής εστίας. Ὑπὸ μίαν έννοιαν, η νύφη παρέμενε καθ' όλην τη διάρκεια του βίου της παιδί υπό την προστασίαν ενός κυρίου.³⁰⁵

Την κρισιμότητα της μετάβασης της παρθένου στη φάση της γυναικός και συνεκδοχικά σε εκείνη της μητρότητας δηλώνουν τα προτέλεια και η κουρά των κορών. Οι θυσίες ζώνων κατά τα προτέλεια προσφέρονταν τόσο από τις νύφες όσο και από τους γαμβρούς, οι οποίοι επικαλούντο τη θεϊκή εύνοια: οι θεότητες εξευμενίζονταν και προστάτευαν τους μελλονύμφους προσφέροντας καλοτυχία. Έχει υποστηριχθεί ότι το θυσιαστήριο ζώο υποκαθιστούσε τη νύφη κατά το πρότυπο της Ιφιγενείας, την οποία οδήγησε στη θυσία ο ίδιος ο πατέρας της,³⁰⁶ ενώ ο Seaford αναφέρει: “the normal role of

³⁰³ Πολυδ. 3. 38. 3. Για τους όρους προτέλεια και προγάμια, βλ. και Ψ.-Ηρωδ. Φιλέτ. 301: Προτέλεια οἱ Ἀττικοί· προγάμια δὲ οἱ Δωριεῖς. Για τα γαμήλια προτέλεια, βλ. επίσης Διον. Αττ. Αττ. Ὀν. λ. «προτέλεια»: <τὴν> ἡμέραν ὀνομάζουσιν, ἐν ᾗ εἰς τὴν ἀκρόπολιν τὴν γαμουμένην παρθένον ἄγουσιν οἱ γονεῖς ὡς τὴν θεὸν καὶ θυσίαν ἐπιτελοῦσιν (ενδεχομένως ἡ θεὸς να ἦταν ἡ Βραυρωνία Ἀρτεμις, ἱερό της οποίας υπήρχε στον βράχο της Ακρόπολης). Πaus. Αττ. Αττ. Ὀν. Συν. λ. «προτέλεια»: ἡ πρὸ τῶν γάμων θυσία. Μένανδρος (ap. 903 Kō.). Τίμ. Σοφ. Λεξ. Πλατ. λ. «προτέλεια»: αἱ πρὸ τῶν γάμων τελούμεναι θυσίαι καὶ δωρεαί. Αχ. Τάτ. Λευκ. καὶ Κλειτ. 2. 12. 1. 1: Ἔθυσεν οὖν τότε ὁ πατήρ προτέλεια τῶν γάμων. Σούδα λ. «προτέλεια». Για τις υπερβολικές δαπάνες στο πεδίο των προτελείων και για την τήρηση μέτρου, βλ. Πλάτ. Νόμ. 774e 9 – α 3: Ὅσα δὲ προτέλεια γάμων ἢ τις ἄλλη περὶ τὰ τοιαῦτα ἱεουργία μελλόντων ἢ γιγνομένων ἢ γεγονότων προσήκουσά ἐστιν τελεῖσθαι, τοὺς ἐξηγητὰς ἐρωτῶντα χρὴ καὶ πειθόμενον ἐκείνοις ἕκαστον ἡγεῖσθαι πάντα ἑαυτῷ μετρίως γίνεσθαι. Αθήν. 10. 58. 7–23. Βλ. επίσης Διον. Αττ. Αττ. Ὀν. λ. «τέλος»: οἱ Ἀττικοὶ τάττουσι καὶ ἀντὶ τάξεως καὶ τάγματος καὶ δαπάνης, ἔνθεν ὁ πολυτελής καὶ εὐτελής καὶ ὁ συντελής, καὶ τὸ εἰς γάμους ἀνάλωμα, ὅθεν τὰ προτέλεια. Για τα προτέλεια, βλ. επίσης Ginouves 1962, 269–270· Burkert 1983, 63 σημ. 20· Garland 1990, 219–220· Nilsson 1992, 493– 494· Larson 2001, 111. Για τις Μοῖρες ως θεότητες της γέννησης και του τοκετού, καθώς και για τη σχέση τους με την Ευλείθυια, βλ. ενδεικτικά Weizsäcker 1894–1897, 3091.

³⁰⁴ Για τον γάμο ως τέλος, βλ. Διον. Αττ. Αττ. Ὀν. λ. «τέλεον καὶ [τὸ] τέλειον»: τελείους τοὺς γεγαμηκότας καλοῦσι, καὶ τελεωθῆναι τὸ γῆμαι. Σούδα λ. «Τέλος»: ἀρχή, πρᾶξις ... τέλος καὶ τὸ πέρας. καὶ ὁ γάμος· ὅθεν καὶ τὰ προτέλεια.

³⁰⁵ Βλ. Keuls 1958, 104. Βλ. επίσης Αριστοτ. Πολ. 1260a 11–14: καὶ πᾶσι ἐνυπάρχει μὲν τὰ μόρια τῆς ψυχῆς, ἀλλ' ἐνυπάρχει διαφερόντως· ὁ μὲν γὰρ δοῦλος ὅλως οὐκ ἔχει τὸ βουλευτικόν, τὸ δὲ θῆλυ ἔχει μὲν, ἀλλ' ἄκυρον, ὁ δὲ παῖς ἔχει μὲν, ἀλλ' ἀτελές. Για τη θέση της γυναίκας στην κοινωνία και τη νομική αναγκαιότητα υποταγῆς της σε έναν κύριον, βλ. ενδεικτικά Lacey 1968, 162–163. 228–230· Just 1989· Sealey 1990· Blundell 1995, ιδίως 113–129.

³⁰⁶ Ἡ θυσία παρθένων κορών στον μύθο ενίστε αναφέρεται ως προτέλεια: εφόσον οι κόραι υπό κανονικές συνθήκες προσδοκούσαν τον γάμο, ο θάνατος μυθικών παρθένων, οι οποίες θυσιάζονταν, θεωρεῖτο ως ένας τύπος γάμου με τον Ἄδη. Σχετικά με το ζήτημα αυτό και πλήθος αναφορές από τις εκδοχές της θυσίας της Ιφιγενείας στον Αισχύλο (Ἀγαμ.) και στον Ευριπίδη (Ἰφ. ἐν Αὐλ.), βλ. Foley 1982· Rehm 1994· Gamel 1999, 307–310. Ἡ Gamel συσχετίζει εύστοχα τα γαμήλια προτέλεια και τη θυσία με την ίδια ονομασία, η οποία

proteleia appears to have been to give to the deity the life of an animal as a substitute for the life of the bride.”³⁰⁷

Τα προτέλεια ετελούντο στον βωμό ενός τοπικού ιερού, ενώ αποδέκτες των θυσιών ήσαν θεότητες, όπως οι Άρτεμις, Αφροδίτη, Ήρα, Αθηνά ή προγονικές θεότητες, πάντοτε σε συνάρτηση με τις ποικίλες τοπικές εθιμικές σχετικές με τον γάμο παραδόσεις.³⁰⁸ Στην Αθήνα, όπως προκύπτει και από τον Πολυδεύκη, τα προτέλεια προσφέρονταν κατά κύριο λόγο στην τελείαν Ήρα, της οποίας ο ιερός γάμος με τον τέλειον Δία εορταζόταν κατά τον μήνα Γαμηλιώνα, ήτοι τον Ιανουάριο.³⁰⁹ Ο Διόδωρος σημειώνει ότι πέραν των θυσιών και τιμών προς την Αφροδίτη, η οποία προστάτευε τις παρθένους και σχετιζόταν με τον γάμο τους, όλοι οι νέοι και νέες προ του γάμου τους θυσίαζαν στην Ήρα τελείαν και στον Δία τέλειον.³¹⁰ Σύμφωνα με τον Πλούταρχο, το νυφικό ζεύγος είχε την ανάγκη πέντε θεοτήτων,

ετελείτο προ της μάχης, και αναλύει τη θεώρηση του θυσιαστήριου ζώου ως υποκατάστατου της νύφης κατά το πρότυπο της Ιφιγενείας μέσα από τους στίχους της Ήφ. έν Αύλ. του Ευριπίδου.

³⁰⁷ Seaford 1987, 108. Βλ. επίσης Avagianou 1991, 16.

³⁰⁸ Για προγαμιαίες θυσίες και ευχές των Αθηναίων προς τους Τριτοπάτορες προκειμένης της τεκνοποιίας κατά τον γάμο τους, βλ. Φώτ. λ. «Τριτοπάτορες»: ... Φανόδημος δέ έν ς' φησίν, ότι μόνοι Αθηναίοι θύουσι και εύχονται αύτοϊς ύπέρ γενέσεως παιδών, όταν γαμείν μέλλωσιν ... (για το ιερό των Τριπατόρων στην περιοχή του Κεραμεικού, βλ. IG I³ 1066, 445–410 π.Χ. και IG I³ 1067, 500–480 π.Χ.). Για προγαμιαία προτέλεια των Αθηναίων προς τιμήν του Ουρανού και της Γης, βλ. Πρόκλ. Σχ. είς Πλ. Τίμ. 3. 176. 24–28: και έοικε διά ταύτα και ούρανῶ τούτῳ και γῇ <ταύτῃ> προσήκειν ό γάμος, ώς εκείνον ούρανόν και γῆν εκείνην ένεικονιζόμενοις. ό δὲ και οι θεσμοί τῶν Αθηναίων είδότες προσέταττον ούρανῶ και γῇ προτελεῖν τούς γάμους. Σε μία αθηναϊκή επιγραφή του πρώιμου 4^{ου} αι. π.Χ. από θησαυρόν (SEG 41. 182) αναφέρονται φρέσκα φρούτα: μία δραχμή ως προτέλεια γάμου προς τιμήν της Αφροδίτης Ουρανίας· για τον θησαυρόν, που ευρέθη σε μία οικία πλησίον της Ακρόπολης και για την πιο πιθανή θέση του ιερού της Αφροδίτης Ουρανίας στην Αγορά, βλ. ενδεικτικά Wycherley 1957, 49–50· Travlos 1971, 79. 80. 82 πίν. 105· Τσάκος 1990–1991 (ο οποίος συσχετίζει την επιγραφή με το ιερό της Αφροδίτης στη Β. κλιτύ της Ακρόπολης), καθώς και Πaus. 1. 14. 7. Άλλες θεότητες, που λαμβάνουν θυσίες στην Αθήνα πρό παιδών και γαμηλίου τέλους, είναι οι Ερινύες (βλ. Αισχ. Εύμ. 834–836, πρβλ. και 854–857). Στην Αλίαρτο, οι νύφες προ του γάμου τους θυσίαζαν στην πηγή Κισσόεσσα· σχετικά, βλ. Πλούτ. Έρωτ. Διηγ. 771e 2 – 772c 9 (διήγηση για Αριστόκλεια και διαμάχη προ του γάμου της μεταξύ Στράτωνος και Καλλισθένους – αναφορά σε προτέλεια προς τιμήν των Νυμφών, 772b 9–10): έως ή κόρη κατά τὰ πάτρια επί τήν Κισσόεσσαν καλουμένη κρήνην κατήει ταῖς Νύμφαις τὰ προτέλεια θύουσα· βλ. και Larson 2001, 111. Στην Ερμιόνη, τα κορίτσια και οι χήρες, οι οποίες επρόκειτο να έλθουν σε δεύτερο γάμο, θυσίαζαν στην Αφροδίτη· σχετικά, βλ. Paus. 2. 34. 12: και ναός έτερός έστιν Αφροδίτης· αύτη και άλλας έχει παρά Έρμιονέων τιμάς, και ταῖς παρθένους και ήν γυνή χηρεύουσα παρά άνδρα μέλλη φοιτάν, άπάσαις πρό γάμου θύειν καθέστηκεν ένταύθα. Στη Λοκρίδα και στη Βοιωτία, οι γαμβροί και οι νύφες προ του γάμου θυσίαζαν στην (Άρτεμιν) Εύκλεια, της οποίας ναός και άγαλμα υπήρχε σε κάθε αγορά· σχετικά, βλ. Πλούτ. Αριστ. 20. 7–8: τήν δ' Εύκλειαν οι μέν πολλοί και καλοῦσι και όνομάζουσιν Άρτεμιν, ένιοι δέ φασιν Ήρακλέους μέν θυγατέρα και Μυρτοῦς γενέσθαι, τῆς Μενoitίου θυγατρός, Πατρόκλου δ' άδελφῆς, τελευτήσασαν δέ παρθένον έχειν παρά τε Βοιωτοῖς και Λοκροῖς τιμάς. βωμός γάρ αύτῇ και άγαλμα κατά πᾶσαν άγοράν ίδρυται, και προθύουσιν αἷτε γαμούμεναι και οι γαμοῦντες.

³⁰⁹ Για τον εορτασμό του ιερού γάμου Διός και Ήρας, βλ. ενδεικτικά Oakley – Sinos 1993, 10· Clark 1998.

³¹⁰ Διόδ. Βιβλ. 5. 73. 2. 2: παραδοθῆναι δέ τῇ Αφροδίτῃ τήν τε τῶν παρθένων ήλικίαν, έν οις χρόνοις δεῖ γαμείν αύτάς, και τήν άλλην έπιμέλειαν έτι και νῦν έν τοῖς γάμοις γινομένην μετά θυσιῶν και σπονδῶν, ᾧς ποιοῦσιν άνθρωποι τῇ θεῷ ταύτῃ. προθύουσι δέ πρότερον ᾗπαντες τῷ Δί τῷ τελείῳ και Ήρᾳ τελείᾳ, διά τὸ τούτους άρρηγούς γεγονέναι και πάντων εύρετάς, καθότι προείρηται. Στις Πλαταιές υπήρχε ναός της Ήρας με άγαλμα της Ήρας Τελείας και ένα άλλο άγαλμα της Ήρας Νυμφευομένης. Βλ. Paus. 9. 2. 7, καθώς και Dillon 1993, για τον σχετικό με το άγαλμα της Ήρας Νυμφευομένης αιτιολογικό μύθο. Η Ήρα Τελεία λατρευόταν και στις Ερυθρές Ευβοίας (LSAM 25. 155–163), ενώ ο Ζεύς Τέλεις στον αττικό δήμο της Ερχιάς (LSCG 18 G 39–40). Επίσης στον Πλούταρχο (Γαμ. Παρ. 141e–f) αναφέρονται θυσίες στην Ήρα με το προσωνύμιο Γαμηλία.

οι οποίοι ήσαν οι: Ζεύς *Τέλειος*, Ήρα *Τελεία*, Αφροδίτη και Πειθώ, καθώς και η Άρτεμις, η οποία σχετιζόταν με την τεκνοποιία και τις οδύνες του τοκετού.³¹¹

Εν αντιθέσει προς τα τελούμενα από τους γαμβρούς και τις νύφες *προτέλεια*, αναθέσεις στις θεότητες γίνονταν μόνον από τις νύφες.³¹² Οι ποικίλες αναθέσεις κατά κύριο λόγο στην Αρτέμιδα εκ μέρους των νυφών στόχευαν αφ' ενός στην αναγνώριση της προστασίας και της ευνοίας της θεάς κατά την παρθενική περίοδο του βίου τους και αφ' ετέρου στην εξασφάλιση της συνέχισης της θεϊκής προστασίας κατά την περίοδο της τεκνοποιίας και της ανατροφής των τέκνων.³¹³ Ο Sommer θεωρεί ότι οι αναθέσεις της κόμης των νυφών ήσαν αποτέλεσμα του φόβου των ζημιογόνων επιπτώσεων, τον οποίον θα προκαλούσε μία εχθρική θεότητα ιδίως κατά τη νύχτα του γάμου.³¹⁴ Προτιμότερη, ωστόσο, είναι η άποψη του Frazer, ο οποίος ανάγει τη σκοπιμότητα των αναθέσεων της κόμης στο πλαίσιο της φυσικής ωρίμανσης και ευγονίας:

“The gods stood as much in need of their worshippers as the worshippers in need of them. The benefits conferred were mutual. If the gods made the earth to bring forth abundantly, the flocks and herds to teem, and the human race to multiply, they expected that a portion of their bounty should be returned to them in the shape of tithe or tribute. On this tithe, indeed, they subsisted, and without it they would starve. Their divine bellies had to be filled, and their divine reproductive energies to be recruited; hence men had to give of their meat and drink to them, and to sacrifice for their benefit what is most manly in man and womanly in woman.”³¹⁵

Στις προηγούμενες ενότητες, που σχετίζονται με τις αναθέσεις της κόμης σε ποταμούς και σε ήρωες, ανεδείχθη η σχέση της κουράς της κόμης με την ευγονία, καθώς και εκείνη της κόμης με τη φυσική ωρίμανση και τις γενετήσιες ορμές. Η σύνδεση, εξάλλου, του εθίμου της κουράς της κόμης με την κουροτρόφο Δήμητρα, θεά της γεωργίας και της

³¹¹ Πλούτ. Αἴτ. Ρωμ. καὶ Ἑλλ. 264b: ἡ ὅτι πέντε δεῖσθαι δεῶν τοὺς γαμοῦντας οἶονται, Διὸς τελείου καὶ Ἡρας τελείας καὶ Αφροδίτης καὶ Πειθοῦς, ἐπὶ πᾶσι δ' Ἀρτέμιδος, ἣν ταῖς λοχεαῖς καὶ ταῖς ὠδῖσιν αἱ γυναῖκες ἐπικαλοῦνται; Ο Πλούταρχος (Γαμ. Παρ. 138b) αναφέρεται και σε μία αρχαία ιερουργία, η οποία ετελείτο από την ιέρεια της Δήμητρος υπέρ των μελλονύμφων προ της εισόδου τους στον νυφικό θάλαμο· ενδεχομένως επρόκειτο για μία βοιωτική ή μία εν γένει ελληνική τελετουργία. Ας σημειωθεί και η μαρτυρία (Anth. Pal. 6. 318), σύμφωνα με την οποία νεαροί άνδρες θυσίαζαν στην Κουροτρόφο Αφροδίτη προ της παραλαβής των νυφών τους από την πατρική τους οικία.

³¹² Για τις ποικίλες αναθέσεις τις σχετικές με τον γάμο και την τεκνοποιία, βλ. ενδεικτικά Rouse 1902, 245–258· Sommer 1912, 34–44 (αναθέσεις κόμης της νύφης)· Dillon 1999.

³¹³ Βλ. ενδεικτικά Cole 1998, 34· Nilsson 1992, 492–494.

³¹⁴ Sommer 1912, 41: “Ich hebe nochmals hervor, dass das Haaropfer der Bräute in Griechenland nur in der Furcht vor den schädlichen Einwirkungen einer feindlichen Gottheit besonders in der Hochzeitsnacht seinen Ursprung hat.”

³¹⁵ Frazer 1904, 988. Παρακάτω ο Frazer (1994) αναφέρει σχετικά με τις αναθέσεις κόμης προς τιμήν του Ιππολύτου: “If I am right, Hippolytus was the consort of Artemis at Troezen, and the shorn tresses offered to him by the Troezenian youths and maidens before marriage were designed to strengthen his union with the goddess, and so to promote the fruitfulness of the earth, of cattle and of mankind.” Ο Sommer (1912, 42–44) αδικώς θεωρεί τις απόψεις του Frazer επί του θέματος εσφαλμένες.

γονιμότητας,³¹⁶ ενισχύει τη θεώρηση του Frazer· ενδεικτική είναι η αναφορά του Ευσεβίου στον λιμό, που έπληξε τους Θασίους, μετά το πέρας του οποίου οι κάτοικοι του νησιού «έτρεφαν» την κόμη τους για τη Δήμητρα: *ἄμα γὰρ ἀνεστάθη καὶ εὐθύς μὲν ἡ γῆ ἀνέθαλλεν, οἱ δὲ ἐκόμων Δήμητρι λουπόν.*³¹⁷ Υπό το πρίσμα αυτό εξηγούνται και οι αναφερόμενες από τον Ησύχιο *ἀπαρχαί*, που συνόδευαν τα *προτέλεια* και την κουρά της παρθενικής κόμης.³¹⁸

Οι αναθέσεις προς τις *παρθένους* θεότητες, με κυριότερη την Αρτέμιδα, συνίσταντο σε ποικίλα αντικείμενα, όπως παιχνίδια, κούκλες (πλαγγόνες) και ενδύματά τους, αλλά και προσωπικά ενδύματα των *κορῶν* από την παιδική τους ηλικία.³¹⁹ Τόσο με τις αναθέσεις αντικειμένων, τα οποία σηματοδοτούσαν την παιδική ηλικία, όσο και με εκείνες πλοκάμων της κόμης, οι *κόραι* αποχαιρετούσαν τον παρθενικό βίο τους προκειμένου να μεταβούν στο στάδιο της *γυναικός*. Ο Llewellyn-Jones παρατηρεί ότι αυτού του τύπου οι αναθέσεις συνιστούσαν τη συμβολική απογύμνωση των *κορῶν*, ο οποίες «απεκδύονταν» την παρθενική κατάστασή τους για να ενδυθούν νύφες και να εισαχθούν στο στάδιο της *γυναικός*.³²⁰ Συγχρόνως, η σημασία των αναθέσεων παιχνιδιών, ενδυμάτων και κόμης πρέπει να συνδεθεί, σύμφωνα τους Oakley και Sinos, με τον εξευμενισμό της Αρτέμιδος κατά τη φάση μετάβασης από το στάδιο της *παρθένου* σε εκείνο της *γυναικός*, η οποία ενίοτε μπορεί να αποβεί επικίνδυνη.³²¹ Όλες οι προαναφερθείσες απόψεις συνδέουν τις προσφορές αυτές των *κορῶν*, μεταξύ των οποίων και εκείνες των πλοκάμων της κόμης τους, με την κρισιμότητα της μεταβάσής τους στο κόσμο της ενήλικου *γυναικός* και τις καθιστούν σύμβολα, κατά την Clark, της παρελθούσης ή μελλούσης κατάστασής τους.³²² Ενδεικτική, αναφερόμενη στο παρελθόν και στο μέλλον της *γυναικός* ανάθεση, είναι η προσφορά της παρθενικής ζώνης στην Αρτέμιδα, ενός ενδύματος συνδεδεμένου με την ενέργεια των γενετήσιων ορμών· η παρθενική ζώνη ανετίθετο είτε ως σύμβολο αποχαιρετισμού του παρθενικού βίου, εφόσον η νύφη απεκδύετο τη ζώνη της τη νύχτα του γάμου, είτε ως επίκληση στη θεά για εύνοια στην τεκνοποιία.³²³ Ένα επίγραμμα του

³¹⁶ Βλ. σημ. 127. 128. 133, αλλά και αναθήματα στη Δήμητρα στο Β' Μέρος της παρούσης εργασίας.

³¹⁷ Ευσέβ. *Εὐαγγ. Προπ.* 5. 34 (ιδίως 14. 6–7).

³¹⁸ Οι *ἀπαρχαί* πιθανότατα ήσαν φρέσκα φρούτα. Βλ. παραπάνω σημ. 242 την επιγραφή του αθηναϊκού *θησαυροῦ* από τον πρώιμο 4^ο αι. π.Χ.

³¹⁹ Βλ. ενδεικτικά Rouse 1902, 249–258· Burkert 1985, 70· Golden 1990, 72. 75· Oakley – Sinos 1993, 14· Larson 2001, 101–107. 117–120. 297–298, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

³²⁰ Βλ. Llewellyn-Jones 2003, 219: “The result of these preparations left a young woman symbolically stripped of the accoutrements commonly associated with her virgin state as she stood metaphorically naked, ready to be re-clothed in special wedding garments.”

³²¹ Βλ. Oakley – Sinos 1993, 12. Γνωστή είναι η περίπτωση της νύμφης – ακολούθου της Αρτέμιδος Καλλιστούς, η οποία, σύμφωνα με μία εκδοχή του μύθου, αν και είχε ορκιστεί να διαφυλάξει την *παρθενίαν* της, παρέβη τον όρκο της, επειδή απήχθη από τον Δία και, ως εκ τούτου, τιμωρήθηκε από τη θεά με τη μεταμόρφωσή της σε άρκτο. Για την Καλλιστώ, βλ. ψ.-Απολλόδ. 3. 100· Ovid. *Met.* 2. 401–495. Βλ. επίσης ψ.-Απολλόδ. 1. 105 για την περίπτωση του Αδράστου, ο οποίος τον νυφικό *θάλαμον* *ἀνοίξας εὔρε δρακόντων σπειράμασι πεπληρωμένον*, επειδή *ἐξελάθετο Ἀρτέμιδι θῦσαι*.

³²² Clark 1998, 15.

³²³ Βλ. Αποστόλ. 10. 96: *λυσίζωνος γυνή: ἐπὶ τῶν παρθένων τῶν πρώτως πλησιαζουσῶν ἀνδρί· αἱ γὰρ παρθένοι, μέλλουσαι πρὸς μίξιν ἔρχεσθαι, ἀνετίθεσαν τὰς παρθενικὰς αὐτῶν ζῶνας τῇ Ἀρτέμιδι· Anth. Pal. 7. 182· 6. 59· 200· 201· 272.* Ενδύματα των γυναικών, που πέθαιναν κατά τον τοκετό, αφιερώνονταν στην Ιφιγένεια στο ιερό της Βραυρωνίας Αρτέμιδος (βλ. *Eur. Ἰφ. ἐν Τ.* 1462–1467, καθώς και Dillon 1997, 202).

Αγαθίου δεικνύει την αναθέτρια ήδη ως *γυναῖκα* και παρουσιάζει τα διάφορα αναθήματά της ως προσφορές για ποικίλες περιόδους του βίου της· η Καλλιρόη (*sic*) αφιέρωσε στην Αθηνά *πλοκαμίδα* από την κόμη της για τη *σώφρονα* περίοδο του παρθενικού βίου της, στην Αφροδίτη *στεφάνους* για τον γάμο της με τον αγαπημένο της, ενώ στην Αρτέμιδα την παρθενική ζώνη της για τη γέννηση αρρένων τέκνων:³²⁴

*Τῇ Παφίῃ στεφάνους, τῇ Παλλάδι τὴν πλοκαμίδα,
Ἀρτέμιδι ζώνην ἄνθετο Καλλιρόη·
εὖρετο γὰρ μνηστῆρα, τὸν ἤθελε, καὶ λάχεν ἥβην
σώφρονα καὶ τεκέων ἄρσεν ἔτικτε γένος.*³²⁵

Στην Αρτέμιδα, όπως περιγράφεται σε ἐπίγραμμα του Αντιπάτρου από τη Σιδώνα, η Ἴππη, θυγατέρα του Λυκομηδείδου, ανέθεσε τη συνδεόμενη σχεδόν πάντοτε με την αγνότητα παρθενική κόμη της κατά τη φάση μετάβασής της στο του γάμου τέλος, αιτούμενη την εὐνοια της θεάς στο ζήτημα τόσο του γάμου της όσο και της τεκνοποιίας:³²⁶

*Ἡ πολὺθριξ οὔλας ἀνεθήκατο παρθένος Ἴππη
χαίτας, εὐώδη σμηχομένα κρόταφον·
ἤδη γὰρ οἱ ἐπῆλθε γάμου τέλος· αἰ δ' ἐπὶ κουρῇ
μίτραι παρθενίας αἰτέομεν χάριτας.
Ἄρτεμι, σῇ δ' ἰότητι γάμος θ' ἄμα καὶ γένος εἴη
τῇ Λυκομηδείδου παιδί φιλαστραγάλη.*³²⁷

Στην Τροιζήνα η παρθενική ζώνη ανετίθετο στην Αθηνά *Ἀπατουρία*· βλ. Πaus. 2. 33. 1: *κατεστήσατο δὲ καὶ ταῖς Τροιζηνίων παρθένοις ἀνατίθεναι πρὸ γάμου τὴν ζώνην τῇ Ἀθηνᾷ τῇ Ἀπατουρίᾳ*. Σχετική με την ανάθεση της παρθενικής ζώνης ή με την έκδυσή της εικονογραφία παρουσιάζουν τα ακόλουθα αγγεία: αττ. ερυθρόμ. λήκυθος του Ζ. του Αχιλλέα, Syracuse, Museo Archeologico Regionale Paolo Orsi 21186 (βλ. ενδεικτικά Oakley – Sinos 1993, 56 εικ. 9)· αττ. ερυθρόμ. λήκυθος του Κύκλου του Ζ. του Μειδία, Oxford, Ashmolean Museum GR 1966.714 (βλ. ενδεικτικά Oakley – Sinos 1993, 53 εικ. 3–5)· αττ. ερυθρόμ. λουτροφόρος του Πολυγνώτου, Toronto, Royal Ontario Museum 929.22.3 (βλ. ενδεικτικά Oakley – Sinos 1993, 96 εικ. 82–84).

³²⁴ *Anth. Pal.* 6. 59. Για τον Αγαθία Σχολαστικό, τον βίο (5^{ος} αι. μ.Χ.) και το έργο του, βλ. Viansino 1967· Valerio 2014.

³²⁵ Για το ἐπίγραμμα αυτό, βλ. Viansino 1967, αρ. 66· Valerio 1914, αρ. 11. Βλ. επίσης Sommer 2012, 40.

³²⁶ *Anth. Pal.* 6. 276. Για τον Αντίπατρο από τη Σιδώνα, ο οποίος ήκμασε κατά τον 2^ο αι. π.Χ., περ. έναν αιώνα πριν από τον Αντίπατρο Θεσσαλονικέα, βλ. Gow – Page 1965, II, 31–34.

³²⁷ Για σχολιασμό του επιγράμματος βλ. Gow – Page 1965, II, 75–76 αρ. LI. Βλ. επίσης Sommer 1912, 39. Κατά τους Gow και Page η *πολύθριξ Ἴππη*, η οποία ως *παῖς* ήταν *φιλαστραγάλη* (ηρέσκετο στο παιχνίδι των *ἀστραγάλων*) (βλ. και εκδοχή *φυγαστράγαλη*) *ἀνεδήσατο*, ήτοι, ανασήκωσε, δένοντάς την, την κόμη της, η οποία περιγράφεται με τη φράση *οὔλας χαίτας*. Ωστόσο, εδώ προτιμάται ο όρος *ἀνεθήκατο* αντί του *ἀνεδήσατο* (βλ. αμέσως παρακάτω στο κείμενο). Ο όρος *οὔλος* εδώ φαίνεται να έχει περισσότερο τη σημασία της πλούσιας κόμης. Ο αναφερόμενος στην κόμη (εδώ: *χαίτας*) όρος *οὔλος* έχει αρκετές σημασίες. Άλλες λέξεις, που επίσης ταιριάζουν στην περίπτωση της ανάθεσης *βοστρύχου/πλοκάμου* της κόμης, με τους οποίους θα μπορούσε να αποδοθεί ο όρος *οὔλος*, είναι *μαλακός*, *ακέραιος*, *υγιής*, *πυκνός*. Βλ. ενδεικτικά Πολυδ. 4. 134. 5–6· 136. 1· 147. 1–2· 149. 6–7· Φώτ. λ. «Πλοκαμίς»: *ὁ οὔλος βόστρυχος· κατὰ συστολήν δὲ ἐκφέρεται· καὶ ἡ τῶν τριχῶν ἐμπλοκή*. Ευστ. Παρ. εἰς Ἰλ. 3. 840. 16–21: *Ἔτι ἰστέον καὶ ὅτι οὔλοι τάπητες ἢ οἱ δασεῖς καὶ τριχωτοί, ὅποια τὰ κοινῶς νῦν λέγομεν ἐπέυχια, ἢ εὐεῖλητοι καὶ εὐκλωστοι, ὅθεν καὶ οὔλη θρίξ, ἢ καὶ ἄλλως εὐεῖλητοι, ὃ ἐστὶν εὐδίπλωτοι διὰ μαλακότητα. [Δῆλον δ' ὅτι οὔλος λέγεται καὶ ὁ ὄλος, ὃ ἐστὶν ἀκέραιος, οἷον «οὔλος ἄρτος», καὶ ἐκ τοιούτου γίνεται καὶ οὔλω, τὸ ὑγιαίνω, ὡς τὸ «οὔλῃ τε καὶ μέγα χαῖρε».*

Ο όρος *άνεδήκατο* σε ορισμένες κριτικές εκδόσεις προτιμάται από τον όρο *άνεδήσατο*³²⁸ και, κατά την άποψη της γραφούσης, συνάδει αρμονικότερα προς τους στόχους του αναθηματικού επιγράμματος, αλλά και με τη φράση *οὔλας χαΐτας*.³²⁹ Ισως επρόκειτο για κουρά προερχόμενων από τους κροτάφους τμημάτων της κόμης διευθετημένων σε κορυφαία ή περιβάλλουσα την κεφαλή *πλοκαμίδα* ή ακόμη και ορισμένων βοστρύχων ελεύθερα ριγμένης κόμης· δια της κουράς οι κρόταφοι (*κρόταφος*: περιληπτικό) θα εκαθαίροντο και, ως εκ τούτου, θα καθίσταντο *εὐώδεις*.³³⁰ Αἱ *μίτραι παρθενίας* πιθανότατα δηλώνουν μεταφορικά τὰς *οὔλας χαΐτας*, οι οποίες συμβολίζουν την έως τον καιρό της ανάθεσης *παρθενίαν* της Ἰππης, και όχι τις συνήθεις ταινίες της κόμης ή και την παρθενική ζώνη, όπως θεωρούν οι περισσότεροι μελετητές.³³¹ λαμβανομένης δε της φράσης *ἐπὶ κουρῇ* ως δηλούσης αιτιολογία, προκύπτει ότι οι ανατεθείσες από την – σημειωτέον – *πολύτριχον* Ἰππη στην Αρτέμιδα *οὔλαι χαΐται* ως *μίτραι* της *παρθενίας* της *κόρης* αιτούνται τῶν *χαρίτων* της θεάς δια της κουράς (*do ut des*).

Ας σημειωθεί ότι ο αναφερόμενος στην κόμη της παρθένου όρος *χαΐται* χρησιμοποιείται από τον ποιητή προκειμένου να αποδώσει έμφαση στο όνομα «Ἰππη» της αναθέτριας. Ο όρος *χαΐτη/χαΐται* στην επική ποίηση περιγράφει την παραβαλλόμενη συχνά με χαΐτη ἵππου κόμη ηρωικών ανδρών, η οποία κινείται με την πνοή του ανέμου κατά το στάδιο εφόρμησης των ηρώων στο πεδίο της μάχης, ιδίως επί δρομέων ή επί αρματοδρόμων. Η παραβαλλόμενη με χαΐτη καλπάζοντος ἵππου κόμη των ηρώων προσδίδει σε αυτούς το *κῦδος* του ζώου με την κεφαλή ανυψωμένη και τη χαΐτη να ανεμίζει. Ο όρος περιγράφει και την κόμη αρρένων θεών, όπως εκείνη του Διός και του Ποσειδώνος, και, κατ' εξαίρεσιν, την όμοια με άνθη κρόκου κόμη των θυγατέρων της Ελευσίνας βασίλισσας Μετανείρας, καθώς αυτές σπεύδουν να αναγγείλουν στη μητέρα τους την άφιξη της μεταμορφωμένης σε *γραῖαν* θεάς Δήμητρος.³³² Στην περίπτωση του

Ας σημειωθεί δε και η σημασία του όρου *οὔλος* ως ἵουλος και η σχέση του με τη Δήμητρα και τη γεωργία· βλ. ενδεικτικά Αθην. 14. 10. 8–10: *Σῆμος δ' ὁ Δήλιος ἐν τῷ περὶ Παιάνων φησί (FHG IV 495)· 'τὰ δράγματα τῶν κριθῶν αὐτὰ καθ' αὐτὰ προσηγόρευον ἀμάλας· συναθροισθέντα δὲ καὶ ἐκ πολλῶν μίαν γενόμενα δέσμην οὔλους καὶ ἰούλους'· Σχ. εἰς Ἀπολλ. Ροδ. Ἀργον. 85. 9–10: ἔστι γὰρ οὔλος καὶ ἵουλος ἢ ἐκ τῶν δραγμάτων συναγομένη δέσμη καὶ Οὐλῶ ἢ Δημήτηρ·* Ησύχ. λ. «ἵουλοι»: *αἱ πρῶται τῶν <γενείων> ἐκφύσεις ἀπὸ τοῦ ἰέναι αὐτάς οὔλας. Ἰουλοι δὲ καὶ οὔλοι αἱ ἐκ τῶν δραγμάτων συναγόμεναι δέσμαι·* Μ. Έτυμ. λ. «Οὐλοχύτας προβάλλοντο». Για τους *ἰούλους* της νεανικής κόμης ως ανάθημα, βλ. κεφ. 2.

³²⁸ Για τις δύο αποδόσεις του κειμένου, βλ. σχετικά σχόλια στους Jacobs – Paulssen 1817, III, 193· Meineke 1842, 209· Gow – Page 1965, 75, όπου προτιμάται ο όρος *άνεδήσατο*).

³²⁹ Για τον όρο *οὔλος*, βλ. σημ. 327 και για τον όρο *χαΐται*, βλ. αμέσως παρακάτω.

³³⁰ Στις περισσότερες γραπτές πηγές, το ρ. ενεργ. διάθ. *σμήχομαι* και η μτχ. *σμηχόμενος* (εδώ *σμηχομένη* η Ἰππη) σημαίνει την αφαίρεση των *ρύμμάτων*, ἴτοι των *σμηγμάτων*: συνεπώς η Ἰππη *σμηχομένη* καθιστά τον κρόταφό της *εὐώδη* (*εὐώδη* = προληπτικό κατηγορούμενο). Βλ. ενδεικτικά Σχ. εἰς Ἀριστοφ. Ἀχ. 17α: *ἐξ ὅτου ἔγω ῥύπτομαι: ἀντὶ τοῦ σμήχομαι, τουτέστι ζῶ, μεταφορικῶς. τῷ γὰρ ζῶντι ἔπεται τὸ ῥύπτεσθαι, ὃ ἐστὶ τὸ σμήχεσθαι· ῥύμματα γὰρ τὰ σμήγματα. καὶ Ὅμηρος· «ῥύμματα πάντα κάθηρε». ῥύπτεσθαι οὖν τὸ σμᾶσθαι, παρεμπτῶσει του τ, τὸ ῥύπον ἀφαιρεῖσθαι.* Στην περίπτωση αυτή, με την αφαίρεση τμήματος της *πολυτρίχου* κόμης η Ἰππη θα καθιστούσε κεκαθαρμένο και *εὐώδη* τον κρόταφό της.

³³¹ Βλ. ενδεικτικά Gow – Page 1965, II, 76, όπου η φράση *αἱ μίτραι παρθενίας* περιγράφεται ως ασαφής και επιχειρείται να τεκμηριωθεί ως ταινία που συγκρατούσε την κόμη της αναθέτριας και ζώνη ή μόνον ως ταινίες της κόμης.

³³² Βλ. ἴλ. 1. 529–530: *ἀμβρόσιαι δ' ἄρα χαΐται ἐπερρώσαντο ἄνακτος κρατὸς ἀπ' ἀθανάτοιο (κόμη Κρονίωνος)·* 6. 506–514: *ὥς δ' ὅτε τις στρατὸς ἵππων ἀκοστήσας ἐπὶ φάτνῃ / δεσμὸν ἀπορρήξας θείῃ πεδίῳ*

επιγράμματος, η εξαιρετική απόδοση της κόμης της παρθένου με τον όρο χαΐται σε συνδυασμό με το όνομά της προσδιορίζει τον προ του γάμου βίο της με τονισμένα τα χαρακτηριστικά του παρθενικού βίου του Ιππολύτου, του αφοσιωμένου, όπως και η Ίππη, ακολούθου της Αρτέμιδος.

Σε ένα άλλο επίγραμμα ανώνυμου ποιητή αναφέρεται ότι η Τιμαρέτη ανέθεσε προ του γάμου στην Αρτέμιδα τα παιχνίδια της, τα τύμπανα και την αγαπημένη της σφαΐραν, τον κεκρύφαλον που συγκρατούσε την κόμη της, καθώς και τις κούκλες της και τα ενδύματά τους· στους δύο τελευταίους στίχους η θεά καλείται, θέτοντας την χείρα της επάνω στην Τιμαρέτη, να προστατεύσει την αγνότητά της:³³³

*Τιμαρέτα πρό γάμοιο τὰ τύμπανα τάν τ' ἐρατεινάν
σφαΐραν τόν τε κόμας ρύτορα κεκρύφαλον
τάς τε κόρας Λιμνάτι, κόρα κόρα, ὡς ἐπιεικές,
ἄνθετο καὶ τὰ κορᾶν ἐνδύματ' Ἀρτέμιδι.
Λητώα, τὺ δὲ παιδὸς ὑπὲρ χέρα Τιμαρετείας
θηκαμένα σῶζοις τάν ὁσίαν ὁσίως.*³³⁴

Αν και στο παραπάνω επίγραμμα δεν γίνεται αναφορά σε κουρά κόμης, η ανάθεση του κεκρυφάλου παραπέμπει εμμέσως στο συγκεκριμένο έθιμο. Παρομοίως, σε

κροαίνων / εἰωθὼς λούεσθαι ἐϋρρεῖος ποταμοῖο / κυδιὼν· ὕψοῦ δὲ κάρη ἔχει, ἀμφὶ δὲ χαΐται / ὥμοις ἀΐσσονται· ὃ δ' ἀγλαΐῃφι πεποιθὼς / ρίμφα ἐ γούνα φέρει μετὰ τ' ἦθεα καὶ νομὸν ἵππων· / ὡς υἱὸς Πριάμοιο Πάρις κατὰ Περγάμου ἄκρης / τεύχεσι παμφαίνων ὡς τ' ἡλέκτωρ ἐβεθήκει / καγχαλόων, ταχέες δὲ πόδς φέρον (παραβολὴ Πάρειος με ἵππους)· 15. 266–267: ὕψοῦ δὲ κάρη ἔχει, ἀμφὶ δὲ χαΐται / ὥμοις ἀΐσσονται (ὅμοια με την προηγούμενη παραβολὴ Ἑκτορος με ἵππους)· 22. 401–402: ἀμφὶ δὲ χαΐται κυνέαι πίτναντο (Ἑκτωρ)· 23. 283–284: τὸν τῷ γ' ἐσταότες πενθείετον, οὐδὲ δὲ σφι / χαΐται ἐρρηδέσθαι, τῷ δ' ἐστατον ἀχνυμένῳ κῆρ (πενθούσας τον Πάτροκλο χαίτες των ἵππων του Ἀχιλλέως)· 23. 367: χαΐται δ' ἐρρώνοντο μετὰ πνοιῆς ἀνέμοιο (ἵπποι Ἀχαιῶν)· Ησύχ. λ. «χαΐται»: αἱ κεχυμένοι τρίχες· Ευστ. Παρ. εἰς ἴλ. 1. 222, 23–30: χαίτη δὲ οὐ μόνον ἐπὶ ἀνθρώπου κυριολεκτεῖται, ὡς καὶ ὧδε φαίνεται καὶ ἐν τῷ «κυανοχαΐτης Ποσειδῶν», ἀλλὰ καὶ ἐπὶ λέοντος λέγεται· [ῥῥθεν καὶ χαιτήεις ἐκεῖνος. καὶ ἄρκτος δὲ χαιτήεσσα·] καὶ ἐπὶ ἵππου· ἐπ' αὐτοῦ δὲ καὶ ἡ θριξ λέγεται ... γίνεται δὲ χαίτη παρὰ τὸ χῶ καὶ τὸ αἵττω· χεῖται γὰρ ἀΐσσουσα ὧδε καὶ ἐκεῖ καὶ μάλιστα τοῖς δρομυχαίταις κατὰ τὸ «ἀμφὶ δὲ χαΐται ὥμοις ἀΐσσονται». ὥστε ἀπὸ ἐλλόγου συναιρέσεως ἡ χαίτη ἔχει τὴν δίφθογγον·] 2. 376. 16–18: Τὸ δὲ «ὕψοῦ κάρη ἔχει», ὃ ἐστὶν ὕψαυχενεῖ καὶ τὸ «χαΐται ὥμοις ἀΐσσονται», τοῦ κυδιὼν εἰσὶν ἐρμηνευτικά· ἵππος γὰρ κυδιᾷ, οὗ ἡ κεφαλὴ τε ὕψοῦ αἵρεται καὶ αἱ χαΐται ὥμοις ἀΐσσονται· Ὑμν. εἰς Δήμ. 177–178: ἀμφὶ δὲ χαΐται / ὥμοις ἀΐσσοντο κροκητῶ ἄνθει ὁμοῖαι. Βλ. ἐπίσης Αθῆν. 12. 30. 1–15 για την πομπή των Σαμίων κεκοσμημένων νέων με τις «χαίτες» τους να ανεμίζουν προς το ιερό της Ἥρας: περὶ δὲ τῆς ΣΑΜΙΩΝ τρυφῆς Δοῦρις ἱστορῶν (FHG II 480) παρατίθεται Ἀσίου ποιήματα, ὅτι ἐφόρουν χλιδῶνας περὶ τοῖς βραχίουσιν καὶ τὴν ἐορτὴν ἄγοντες τῶν Ἑραίων ἐβάδιζον κατακτενισμένοι τὰς κόμας ἐπὶ τὸ μετὰφρενον καὶ τοὺς ὥμους. τὸ δὲ νόμιμον τοῦτο μαρτυρεῖσθαι καὶ ὑπὸ παροιμίας τῆσδε 'βαδίζειν <εἰς Ἑραῖον ἐμπεπλεγμένον'. ἐστὶ δὲ τὰ τοῦ Ἀσίου ἔπη οὕτως ἔχοντα (απ. 13 Ki)· οἱ δ' αὕτως φοίτεσκον ὅπως πλοκάμους κτενίσαιντο / εἰς Ἥρας τέμενος, πεπυκασμένοι εἴμασι καλοῖς, / χιονέοισι χιτῶσι πέδον χθονὸς εὐρέος εἶχον· χρύσειαι δὲ κορύμβαι ἐπ' αὐτῶν τέττιγες ὥς· χαΐται δ' ἠωρεῦντ' ἀνέμῳ χρυσεῖς ἐνὶ δεσμοῖς, δαιδάλεοι δὲ χλιδῶνες ἀρ' ἀμφὶ βραχίουσιν ἦσαν, τες ὑπασπίδιον πολεμιστήν.

³³³ Anth. Pal. 6. 280 (χρονολόγηση: ελληνιστικοὶ χρόνοι).

³³⁴ Ἀς σημειωθεῖ ἡ χρῆση τοῦ ὀρου κόρη τρεῖς φορές, ἥτοι για τὴν Τιμαρέτη, για τὴς κούκλες τῆς και για τὴ θεά, καθὼς ἐπίσης και ἡ επανάληψη τοῦ ὀρου ὄσιος, ὡς επιθετικὸς προσδιορισμὸς για τὴν παρθένον και ὡς ἐπίρρημα δεικνύον τὴν ἐπιδιωκόμενη προστασία τῆς παρθένου ἀπὸ τὴν παρθένον θεά, προκειμένου να ἐξαρθεῖ ἡ σημασία τῆς ἀγνότητος. Για περαιτέρω σχολιασμὸ τοῦ ἐπιγράμματος, βλ. Gow – Page 1965, II, 580 αρ. XLI. Βλ. ἐπίσης Sommer 1912, 40· Blake Tyrrell 1984, 74· Larson 2001. Για τὴν Αρτέμιδα Λιμναῖτιν και για τὴ σχέση τῆς με τὴν τεκνοποιία και κουροτροφία, βλ. ἐνδεικτικὰ Nilsson 1992, 493· Calame 1997, 142–149.

αποδιδόμενο στον Αρχίλοχο επίγραμμα η Αλκιβίη αναθέτει στην Ήρα την *καλύπτρην* των *ιερῶν πλοκάμων* της κατά την περίοδο του γάμου της: *Αλκιβίη πλοκάμων ιερὴν ἀνέθηκε καλύπτρην / Ἥρῃ, κουριδίῳ εὖτ' ἐκύρησε γάμων*.³³⁵ ο προσδιορισμός της *καλύπτρης* της κόμης ως *ιερῆς* υπαινίσσεται και την ιερότητα των *πλοκάμων*, οι οποίοι προσφέρονταν ως ανάθημα. Κατ' αντιστοιχίαν, τα καλύμματα και κοσμήματα της κόμης ανετίθεντο στην Ήρα, στην Αρτέμιδα ή σε άλλες θεότητες ως προσφορές ανάλογες προς την *ιερὰν κόμην*.³³⁶

Στην τοξοβόλο Αρτέμιδα θυσιάζει *πλόκαμον* της κόμης της η *παρθένος* Αρσινόη, προ του γάμου της στο ακόλουθο επίγραμμα του Δαμαγήτου.³³⁷

*Ἄρτεμι, τόξα λαχοῦσα καὶ ἀλκήμεντας ὀιστοῦς,
σοὶ πλόκον οἰκείας τόνδε λέλαιπε κόμης
Ἀρσινόη θυόεν παρ' ἀνάκτορον, ἢ Πτολεμαίου
παρθένος, ἱμερτοῦ κειραμένη πλοκάμου.*³³⁸

Οι Gow και Page θεωρούν ότι πρόκειται για την Αρσινόη III, θυγατέρα του Πτολεμαίου III Ευεργέτου και συνδέουν την ανάθεση της κόμης της στην Αρτέμιδα με τη μάχη της Ραφίας το 217 π.Χ.· πιθανόν η Αρσινόη ανέθεσε την κόμη της κατά το πρότυπο της μητέρας της Βερενίκης, το 217 π.Χ. ή λίγο πριν, προ του γάμου της με τον Πτολεμαίο IV Φιλοπάτορα.³³⁹

Σε ένα επίγραμμα του Λεωνίδου του Ταραντίνου, η *παρθένος* Αριστοδίκη, θυγατέρα της Σειλήνης, αναθέτει την κόμη της στον βωμό της θεάς Κυβέλης, τη *Μητέρα*, την οποία και υπηρέτησε, για έναν ευτυχισμένο γάμο.³⁴⁰

*Δίνδυμα καὶ Φρυγίης πυρικαιέος ἀμφιπολεῦσα
πρῶνας τὴν μικρὴν, Μῆτερ, Ἀριστοδίκην,
κούρην Σειλήνης, παμπότνια, κεῖς ὑμέναιον
κεῖς γάμον ἀδρύναις, πείρατα κουροσύνας·
ἀνθ' ὧν σοὶ κατὰ πολλὰ προνήια καὶ παρὰ θωμῶ
παρθενικὴν ἐτίναξ' ἔνθα καὶ ἔνθα κόμην.*³⁴¹

³³⁵ Αρχίλ. απ. 326 (West) = *Anth. Pal.* 6. 133. Για το ζήτημα της γνησιότητας του επιγράμματος ως έργου του Αρχιλόχου, βλ. Gow – Page 1965, II, 603, όπου αυτή αμφισβητείται.

³³⁶ Επί παραδείγματι, βλ. *Anth. Pal.* 6. 206· 207· 280 (*κεκρύφαλος*)· 270 (*καλύπτρα*)· 201 (*μίτρη*). Για τα σχετικά με την κάλυψη, στερέωση και κόσμηση της κόμης αντικείμενα, καθώς και για την ανάθεσή τους σε ιερά, βλ. ενδεικτικά Steininger 1912.

³³⁷ *Anth. Pal.* 6. 277. Για τον Δαμάγητο, ο οποίος ήκμασε κατά τον ύστερο 3^ο αι. π.Χ., βλ. Gow – Page 1965, II, 223–224.

³³⁸ Για σχολιασμό του επιγράμματος βλ. Gow – Page 1965, II, 224 αρ. I. Βλ. επίσης Sommer 1912, 40.

³³⁹ Βλ. βλ. Gow – Page 1965, II, 224. Για την ανάθεση της κόμης της Βερενίκης, βλ. υποκεφ. 3. 3. 5.

³⁴⁰ *Anth. Pal.* 6. 281. Για τον Λεωνίδα τον Ταραντίνο, ο οποίος πιθανότατα ήκμασε περί τα μέσα του 3^{ου} αι. π.Χ., το έργο του και τα ποικίλα προβλήματα χρονολόγησής του, βλ. Gow – Page 1965, II, 307–309.

³⁴¹ Από τους στίχους του επιγράμματος δεν προκύπτει με ασφάλεια εάν αναθέτρια ήταν η Αριστοδίκη ή η μητέρα της Σειλήνη· στη δεύτερη περίπτωση η Σειλήνη θα ήταν εκείνη, η οποία υπηρέτησε τη θεά. Για σχολιασμό του επιγράμματος, βλ. Gow – Page 1965, II, 354–355 αρ. XLIV.

Εξαιρετικός είναι ο τελευταίος στίχος, στον οποίον ο ποιητής, χρησιμοποιώντας τον ομηρικό λογότυπο *ἔνθα καὶ ἔνθα*, παρουσιάζει την κόμη ως θυσία επάνω στον βωμό θυμίζοντας τους στίχους από την *Ὀδύσειαν*, στους οποίους γίνεται αναφορά σε *ἔνθα καὶ ἔνθα* του *βόθρου* χοές προς τους νεκρούς.³⁴² συγχρόνως δε, η «κεχυμένη» επάνω στον βωμό κόμη της Αριστοδίκης ανακαλεί δραματικά εικόνες *πενθητηρίου* επιτύμβιας κόμης προκειμένου, πιθανόν, να αναδειχθεί η κεκαλυμμένη θλίψη κάθε *κόρης* για το τέλος του παρθενικού βίου της.³⁴³ Από την άλλη, ο στίχος συνδέεται με την άγρια φύση της λατρείας της Κυβέλης και με τις μανιώδεις κινήσεις της κόμης των γάλλων ιερέων στην υπηρεσία της θεάς, για τους οποίους θα γίνει λόγος παρακάτω.

Στο αποδιδόμενο στη Σαπφώ επίγραμμα για την *κόρην* Τιμάδα, η οποία αντί να εισέλθει στον νυφικό *θάλαμον*, κατήλθε στον ζοφερό εκείνον της Περσεφόνης, αναφέρεται η προς τιμήν της νεκρής αποτομή της κόμης με *μαχαίρι* από τις *παρθένους* συντρόφους της.³⁴⁴

*Τιμάδος ἄδε κόνις, τὰν δὴ πρὸ γάμοιο θανοῦσαν
δέξατο Φερσεφόνας κυάνεος θάλαμος,
ᾗ καὶ ἀποφθιμένας πᾶσαι νεοθᾶγι σιδάρω
ἄλικες ἱμερτὰν κρατὸς ἔθεντο κόμαν.*³⁴⁵

Αν και στην περίπτωση αυτή η κουρά είναι *πενθητήριος*, η επί του τάφου της *παρθένου* απόθεση της κόμης των άλλων *παρθένων* είναι υπαινικτική της προ του γάμου κουράς που θα τελούσε η ίδια, εάν δεν την προλάβαινε ο θάνατος.

³⁴² Βλ. *Ὀδ.* 10. 516–518: *ἔνθα δ' ἔπειθ', ἥρως, χριμφθεὶς πέλας, ὥς σε κελεύω, / βόθρον ὀρύξαι ὅσον τε πυγούσιον ἔνθα καὶ ἔνθα, / ἀμφ' αὐτῷ δὲ χοὴν χεῖσθαι πᾶσιν νεκύεσσι.* 11. 24–26: *ἐγὼ δ' ἄρ' ὅξυ ἐρυσσάμενος παρὰ μηροῦ / βόθρον ὄρυξ' ὅσσον τε πυγούσιον ἔνθα καὶ ἔνθα, / ἀμφ' αὐτῷ δὲ χοὴν χεόμεν πᾶσιν νεκύεσσι.*

³⁴³ Στην περίπτωση, κατά την οποία αναθέτρια ήταν η μητέρα της *μικρᾶς* Αριστοδίκης (βλ. σημ. 272), η δραματικότητα του στίχου *παρθενικὴν ἐτίναξ' ἔνθα καὶ ἔνθα κόμην* δικαιολογείται ίσως περισσότερο λόγω της χρονικής απόστασης, που χωρίζει την ηλικία της Σειλήνης από την περίοδο του παρθενικού βίου της.

³⁴⁴ *Anth. Pal.* 7. 489. Οι Gow – Page (1965, II, 597) θεωρούν το επίγραμμα αυτό, καθώς και το *Anth. Pal.* 7. 505, μάλλον έργα της ελληνιστικής περιόδου και τα συμπεριλαμβάνουν στο σχετικό με τα Ανώνυμα Επιγράμματα του Μελεάγρου κεφάλαιο.

³⁴⁵ Για την ιδιαίτερα προσφυλή στην τραγική ποίηση αποτομή της κόμης με *μαχαίρι*, βλ. Β' Μέρος, κεφ. 1. Αναφερόμενος σε άλλους στίχους της Σαπφούς (194 Voigt), ο Dillon σημειώνει (1999, 72 σημ. 50): “The bride’s hair would then be adorned for marriage”. Οι συγκεκριμένοι *ἐπιθαλάμιοι* στίχοι της Σαπφούς, ωστόσο, αναφέρονται στην κόμη της θεάς Αφροδίτης και σε εκείνη των Ερώτων, των οποίων τα πτερά και οι βόστρυχοι ήταν κεκοσμημένοι με χρυσό. Βλ. τους σαπφικούς στίχους, όπως τους αναλύει ο Ιμέριος (9, 37–47): *τὰ δὲ Αφροδίτης ὄργια παρῆκαν τῇ Λεσβίᾳ Σαπφοῖ ἄδειν πρὸς λύραν καὶ ποιεῖν τὸν θάλαμον· ἢ καὶ εἰσῆλθε μετὰ τοὺς ἀγῶνας εἰς θάλαμον, πλέκει παστάδα, τὸ λέχος στρώννυσι, γράφει παρθένους, <εἰς> νυμφεῖον ἄγει καὶ Αφροδίτην ἐφ' ἄρμα χαρίτων καὶ χορὸν Ἑρώτων συμπαιίστορα. καὶ τῆς μὲν ὑακίνθῳ τὰς κόμας σφίγγασα, πλὴν ὅσαι μετώποις μερίζονται, τὰς λοιπὰς ταῖς αὔραις ἀφῆκεν ὑποκειμένειν, εἰ πλήττοιεν. τῶν δὲ τὰ πτερὰ καὶ τοὺς βοστρύχους χρυσῷ κοσμήσασα πρὸ τοῦ δίφρου σπεύδει πομπεύοντας καὶ δᾶδα κινοῦντας μετάρσιον.* Εσφαλμένα αποδίδεται το απόσπασμα και από τον Bowra (1997, 311–312), στον οποίον αναφέρεται ότι η κόμη της νύφης και όχι εκείνη της Αφροδίτης κοσμεῖται με υακίνθο. Για τους στίχους αυτούς και το απόσπασμα από τον Λόγον του Ιμερίου, βλ. ενδεικτικά Penella 2007, 146 και σημ. 13, όπου σχόλια και σχετική βιβλιογραφία.

Ένα άλλο έθιμο κουράς της νύφης πριν από την πρώτη νύχτα του γάμου περιγράφεται από τον Πλούταρχο. Στη Σπάρτη, η *καλουμένη νυμφεύτρια* οδηγούσε την αρπαχθείσα, σε κατάλληλη ηλικία για γάμο, *κόρη* στην οικία του γαμβρού και, αφού της κούρευε την κόμη πολύ κοντή και την ενέδυε με ανδρικά ενδύματα και υποδήματα, την άφηνε μόνη σε λιτή, επί του εδάφους, κλίνη χωρίς φως· εκεί, μετά το σύνηθες δείπνο του στα συσσίτια, ο γαμβρός την πλησίαζε με ηρεμία και νηφαλιότητα, της έλυε τη ζώνη και την έφερε κρατώντας την στην αγκαλιά του στη νυφική κλίνη:

*Έγάμουν δὲ δι' ἄρπαγῆς, οὐ μικρὰς οὐδὲ
ἁώρους πρὸς γάμον, ἀλλὰ καὶ ἄκμαζούσας καὶ
πεπείρους. τὴν δὲ ἄρπασθεῖσαν ἡ νυμφεύτρια
καλουμένη παραλαβοῦσα, τὴν μὲν κεφαλὴν ἐν
χρῶ περιέκειρεν, ἱματίῳ δὲ ἀνδρείῳ καὶ ὑποδήμα-
σιν ἐνσκευάσασα κατέκλινεν ἐπὶ στιβάδα μόνην
ἄνευ φωτός. ὁ δὲ νυμφίος οὐ μεθύων οὐδὲ θρυ-
πτόμενος, ἀλλὰ νήφων, ὥσπερ αἰεὶ, δεδειπνηκῶς ἐν
τοῖς φιδιτίοις, παρεισελθὼν ἔλυε τὴν ζώνην καὶ
μετήνεγκεν ἀράμενος ἐπὶ τὴν κλίνην.³⁴⁶*

Όπως προκύπτει από το παραπάνω χωρίο, η κουρά της νύφης πριν από τη νύχτα του γάμου σχετίζεται με την κοινωνία της με τον γαμβρό, ο οποίος συνευρίσκεται μαζί της χωρίς, όμως, να απομακρύνεται κατά την πρώτη χρονική περίοδο του έγγαμου βίου από τον τρόπο ζωής των νέων ανδρών. Ο Πλούταρχος δεν αναφέρεται σε ανάθεση της κόμης της νύφης σε κάποια θεότητα, αλλά εμφανίζει στη λιτότητα που διέπει τον βίο των Σπαρτιατών, ο οποίος απέχει των αθηναϊκών εθιμοτυπικών εορτασμών, ακόμη και στην περίπτωση του σημαντικού αυτού σταθμού των μελών της πόλης. Στη Σπάρτη, τόσο η κουρά της νύφης όσο και η ανδρική ένδυσή της φαίνεται να στοχεύουν περισσότερο στη διευκόλυνση της σταδιακής οικείωσης των νέων ανδρών με το άλλο φύλο,³⁴⁷ πάντοτε εντός των ορίων του σπαρτιατικού ήθους και προκειμένης της ασφαλούς διατήρησής του· η δε *άρπαγή* της νύφης σε συνδυασμό με την κουρά και την ανδρική ένδυσή της δεικνύει και αυτή τον πατριαρχικό χαρακτήρα της σπαρτιατικής κοινωνίας, η οποία στηρίζεται πολιτικά στα άρρενα μέλη της.³⁴⁸ Από την πλευρά της νύφης, η κουρά της σηματοδοτούσε, βεβαίως, τη μετάβαση από τη φάση της *παρθένου/κόρης* σε εκείνη της *γυναικός*, εφόσον στο εξής

³⁴⁶ Πλούτ. *Λυκ.* 15. 3.

³⁴⁷ Συνεπώς, υιοθετείται στα βασικά της σημεία η άποψη του Devereux (1967, 76. 84), σύμφωνα με την οποία η ανδρική αμφίεση της νύφης διευκόλυνε τη μετάβαση του νεαρού Σπαρτιάτη από την καθ' όλα ανδρική, κοινοβιακή, ομοερωτική αγωγή στην ετερόφυλη επικοινωνία. Για την ομοερωτική αγωγή των νεαρών Σπαρτιατών και για τη λειτουργία της, βλ. ενδεικτικά Calame 1997, 245–249, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

³⁴⁸ Για τον γάμο, το ζήτημα της *άρπαγῆς* της νύφης και τη θέση της γυναίκας στη Σπάρτη, βλ. ενδεικτικά Cartledge 1981, 93–105· Hodkinson 1986, 392–404· MacDowell 1986, 72–88· Powell 1988, 242–246.

δεν της επιτρεπόταν να αφήσει μακριά κόμη.³⁴⁹ η απαγόρευση μαρτυρείται με σαφήνεια στην αριστοτελική *Λακεδαιμονίων Πολιτείαν*: *τῶν ἐν Λακεδαίμονι γυναικῶν κόσμος ἀφήρηται, οὐδὲ κομᾶν ἔξεστιν, οὐδὲ χρυσοφορεῖν*.³⁵⁰

Το σπαρτιατικό έθιμο της κουράς και της παρενδυσίας της νύφης πριν από τη νύχτα του γάμου ενίοτε παραβάλλεται με μία άλλη μαρτυρία από σύγγραμμα του Πλουτάρχου, το οποίο αναφέρεται στη γενναιότητα των Αργείων, μεταξύ άλλων, γυναικών και στη σθεναρή αντίστασή τους υπό την Τελέσιλλαν κατά την επίθεση των Σπαρτιατών υπό τον Κλεομένην Ι το 494 π.Χ. Κατά τα *Υβριστικά*, την επετειακή εορτή της γυναικείας νίκης επί των αντιπάλων, η αρχική επικράτηση των οποίων είχε επιφέρει *ὀλιγανδρία* στο Άργος, οι άνδρες ενεδύονταν ως γυναίκες και οι γυναίκες ως άνδρες. Εν συνεχεία αναφέρεται ότι η επανόρθωση του ολιγαρχικού πολιτεύματος επετεύχθη με την απονομή του δικαιώματος του πολίτη όχι στους δούλους, όπως ιστορεί ο Ηρόδοτος, αλλά στους *ἀρίστους* περιοίκους· η υπεροπτική, όμως, συμπεριφορά των Αργείων γυναικών απέναντί τους στο πλαίσιο του έγγαμου βίου έγινε η αιτία θέσπισης νόμου, σύμφωνα με τον οποίον οι τελευταίες υποχρεώνονταν να φορούν *πώγωνα* κατά την επί της κλίνης κοινωνία με τους συζύγους τους.³⁵¹

*τὴν δὲ μάχην οἱ μὲν ἐβδόμη λέγουσιν ἰσταμένου μηνός,
οἱ δὲ νομηνία γενέσθαι τοῦ νῦν μὲν τετάρτου, πάλαι δ'
Ἑρμαίου παρ' Ἀργείοις, καθ' ἣν μέχρι νῦν τὰ Ὑβρι-
στικά τελοῦσι, γυναῖκας μὲν ἀνδρείοις χιτῶσι καὶ χλα-
μύσιν, ἄνδρας δὲ πέπλοις γυναικῶν καὶ καλύπτραις ἀμ-
φιεννύντες. ἐπανορθούμενοι δὲ τὴν ὀλιγανδρίαν οὐχ, ὥς
Ἡρόδοτος ἱστορεῖ, τοῖς δούλοις, ἀλλὰ τῶν
περιοίκων ποιησάμενοι πολίτας τοὺς ἀρίστους, συνώκι-
σαν τὰς γυναῖκας· ἐδόκουν δὲ καὶ τούτους ἀτιμάζειν καὶ
περιορᾶν ἐν τῷ συγκαθεύδειν ὥς χείρονας. ὅθεν ἔθεντο
νόμον τὸν κελεύοντα πώγωνα δεῖν ἐχούσας συναναπαύε-
σθαι τοῖς ἀνδράσι τὰς γεγαμημένας.*³⁵²

³⁴⁹ Σχετικά με την κουρά της νύφης, ο Cartledge (1981, 101) αναφέρει χαρακτηριστικά: “Thus the capillary experience of the new bride offers a perfectly symmetrical antithesis to that of the newly adult male warrior, who on achieving manhood was encouraged to grow his hair long” (βλ. και Cartledge 1977, 15 και σημ. 39).

³⁵⁰ Βλ. Ηρακλείδ. Λέμβ. *Περὶ Πολ.* απ. 13. 1–2. Για υπαινιγμό της απαγόρευσης ή του εθίμου της προ του γάμου κουράς της νύφης, βλ. Λουκ. *Δραπ.* 27. 4–7: Ἄρ' ἂν ἔχοιτε ἡμῖν, ὦ ἄνδρες, εἰπεῖν, ἢ σύ, / ὦ βελτίστη, εἴ τινες τρεῖς γόητας ἅμα εἶδετε καὶ / τινὰ γυναῖκα ἐν χρῶ κεκαρμένην εἰ τὸ Λακωνι / κόν, ἀρρενωπὴν καὶ κομιδῇ ἀνδρικήν;· Ξενοφ. *Ἐφεσ.* 5. 1. 7: Τὰ μὲν οὖν πρῶτα ἡ κόρη πολλὰς προφάσεις ἐποιεῖτο ἀναβαλλομένη τὸν γάμον· τελευταῖον δὲ δυνηθεῖσα ἐν ταύτῳ μοι γενέσθαι συντίθεται νύκτωρ ἐξελθεῖν Λακεδαίμονος μετ' ἐμοῦ. Καὶ δὴ ἐστείλαμεν ἑαυτοὺς νεανικῶς ἀπεκείρα δὲ καὶ τὴν κόμην τῆς Θελξινόης. Για τα παραπάνω, βλ. και Cartledge 1981, 101.

³⁵¹ Πλούτ. *Γυν. Ἀρετ.* 245c4 – f8. Για την παραβολή της ανδρικής ένδυσης της νύφης στη Σπάρτη με τον φερόμενο από τις Αργείες γυναίκες πώγωνα, βλ. ενδεικτικά Sommer 1912, 41· Cartledge 1981, 101.

³⁵² Πλούτ. *Γυν. Ἀρετ.* 245e7 – f8.

Ανεξάρτητα από τη διαφοροποίηση του Πλούταρχου από τον Ηρόδοτο στο ζήτημα δούλων – περιοίκων,³⁵³ ως σημειωθεί ότι στον ιστορικό δεν υπάρχει αναφορά στα *Υβριστικά* και στον σχετικό με τις γυναίκες «νόμο» των Αργείων, στοιχεία για τα οποία ο Πλούταρχος, καθ' ομολογίαν του ιδίου, χρησιμοποίησε ως πηγή ένα σύγγραμμα του Σωκράτους για το Άργος.³⁵⁴ Ο Sommer θεωρεί ότι τόσο η ανδρική ένδυση της νύφης στη Σπάρτη όσο και ο φερόμενος από τις γυναίκες του Άργους *πώγων* συνιστούσαν έθιμα, που σχετιζόνταν με την παραπλάνηση και αποτροπή των εχθρικών δαιμόνων κατά την επικίνδυνη πρώτη νύχτα του γάμου· πιο συγκεκριμένα ο Sommer αναφέρει: “Hier tritt die Furcht von den Geistern in den Vordergrund, deren Einfluss man nicht durch ein Geistern an eine wohlmeinende Gottheit, was einer spätern höhern Kultur entspricht, abzuwenden sucht, sondern einfach dadurch, dass die Braut sich unkenntlich macht, sodass der Dämon sie für einen Mann halten und deshlb in Ruhe lassen soll.”³⁵⁵ Ωστόσο, από τα συμφραζόμενα του Πλούταρχου κατά την περιγραφή του σπαρτιατικού γάμου γίνεται σαφές ότι το έθιμο της ανδρικής παρενδυσίας της νύφης στόχευε, όπως προαναφέρθηκε, στη σταδιακή κοινωνικοποίηση του νεαρού Σπαρτιάτη στο πλαίσιο του έγγαμου βίου· ο φερόμενος *δε πώγων* από τις – σημειωτέον – «γυναίκες» του Άργους συνιστούσε τιμωρητικό «νόμο» για την αλαζονική συμπεριφορά τους έναντι των μη Άργείων συζύγων τους³⁵⁶ και όχι τελετουργικό μετάβασης της *παρθένου* στο στάδιο της *γυναικός* κατά την πρώτη νύχτα του γάμου. Ακόμη και στην περίπτωση, όμως, των *Υβριστικών*, η αντιστροφή των φύλων με την παρενδυσία *άνδρων* και *γυναικών* πολύ απέχει από την *άνδρογυνίαν* κατά τις περιόδους

³⁵³ Ο Ηρόδοτος παρουσιάζει διαφορετικά από τον Πλούταρχο την κατάσταση στο Άργος σχετικά με τους δούλους (6. 83): *Άργος δὲ ἀνδρῶν ἐχρηώθη οὕτω ὥστε οἱ δοῦλοι αὐτῶν ἔσχον πάντα τὰ πρήγματα ἄρχοντες τε καὶ διέποντες, ἐς ὃ ἐπήβησαν οἱ τῶν ἀπολομένων παῖδες. ἔπειτ' ἐσφας οὗτοι ἀνακτῶμενοι ὀπίσω ἐς ἐωυτοὺς τὸ Ἄργος ἐξέβαλον· ἐξωθεύμενοι δὲ οἱ δοῦλοι μάχῃ ἔσχον Τίρυνθα. τέως μὲν δὴ σφι ἦν ἄρθμια ἐς ἀλλήλους, ἔπειτ' ἐς τοὺς δούλους ἦλθε ἀνὴρ μάντις Κλέανδρος, γένος ἐὼν Φιγαλεὺς ἀπ' Ἀρκαδίας· οὗτος τοὺς δούλους ἀνέγνωνσε ἐπιθέσθαι τοῖσι δεσπότησι. ἐκ τούτου δὲ πόλεμός σφι ἦν ἐπὶ χρόνον συχνόν, ἐς ὃ δὴ μόγις οἱ Ἀργεῖοι ἐπέκράτησαν* (βλ. και How – Wells 1912, II, σχ. VI 83)· η μόνη δε αναφορά του Ηροδότου σχετικά με Αργεῖες γυναίκες είναι ο κοινός χρησμός, που έδωσε η Πυθία στους Σπαρτιάτες και στους Μιλησίους προ της επιχείρησης του Κλεομένου εναντίον του Άργους (6. 77. 10–14): *«Ἄλλ' ὅταν ἡ θήλεια τὸν ἄρσενά νικήσασα / ἐξελάσῃ καὶ κῦδος ἐν Ἀργείοισιν ἄρῃται, / πολλὰς Ἀργείων ἀμφιδρυφείας τότε θήσει. / Ὡς ποτέ τις ἑρέει καὶ ἐπεσσομένων ἀνθρώπων· / Δεινὸς ὅφρι τριέλκτος ἀπώλετο δουρὶ δαμασθείς.»* Για την πολιτειακή κατάσταση στο Άργος μετά την επίθεση των Σπαρτιατῶν με ορισμένες διαφορές σε λεπτομέρειες, βλ. Αριστοτ. Πολ. 1303a6–8. Για τη στάση του Πολυδώρου του Αλκαμένου απέναντι στο Άργος, βλ. Πλούτ. Αποφθ. Λακ. 231e. Για την επίθεση στο Άργος και την αντίσταση των γυναικῶν, βλ. ενδεικτικά Wintjes 2012, 36–37. Για σύγκριση Ηροδότου και Πλούταρχου στο σχετικό με το Άργος αυτό ζήτημα, βλ. ενδεικτικά Stadter 1965, 45–63. Για τη χρονική περίοδο που ακολούθησε την επίθεση του Κλεομένου στο Άργος, βλ. ενδεικτικά Willets 1959· Tomlinson 1972, 97–100· Scott 2005, 579–580.

³⁵⁴ Πλούτ. Γυν. Ἀρετ. 245e1. Βλ. Σωκρ. απ. 4: *Περίγησις Ἀργους* (=FHG IV 497).

³⁵⁵ Sommer 1912, 41.

³⁵⁶ Ανεξάρτητα από το ζήτημα της ιστορικότητας των πηγών, η Goff (2004, 200–203) παραβάλλει τη μαρτυρία του Πλούταρχου για τον *πώγων* των Αργείων γυναικῶν με εκείνη του Ηροδότου (1. 175) για τη γενειοφόρο ιέρεια της Αθηνάς στον Πήδασο πλησίον της Αλικαρνασσού, η οποία προστάτευε την πόλη, πιθανότατα ως ενσάρκωση της θεάς· η Goff συσχετίζει τις μαρτυρίες αυτές, καθώς και τα τελετουργικά, με αντιστροφή φύλων, με το ζήτημα της θέσης, της σχέσης και των δεσμών της γυναίκας με την πατριαρχικού τύπου πόλη. Παρομοίως, η μελετήτρια παραβάλλει τα *Υβριστικά* του Άργους με τη μαρτυρία του Πausanίου (8. 48. 4–5) για την απονομή όλου του θυσιαστήριου κρέατος στις γυναίκες της Τεγέας ως αμοιβή για την ανδρεία τους στον αγώνα κατά των Σπαρτιατῶν υπό την Μάρπησαν. Ο νόμος για τον φερόμενο από τις γυναίκες του Άργους *πώγωνος* σχολιάζεται από τον Babbitt (1931, III, 491 σημ. 21) ως “approval by indirection”.

μετάβασης των *κούρων* και των *κορών*.³⁵⁷ Συνεπώς, τόσο το έθιμο της κουράς των νυφών στη Σπάρτη κατά την πρώτη νύχτα του γάμου όσο και ο φερόμενος από τις Αργείες γυναίκες *πώγων* κατά τη *συνανάπαυσίν* τους με τους συζύγους τους αφ' ενός δεν σχετίζονται ούτε μεταξύ τους ούτε με τελετές μετάβασης αποτροπαϊκού χαρακτήρα³⁵⁸ και αφ' ετέρου δεν συνιστούν περιπτώσεις αναθέσεων κόμης προς θεότητες. Αντίθετα, το έθιμο της κουράς της παρθενικής κόμης πριν από τον γάμο και την ανάθεσή της προς την Αργεία Παλλάδα Αθηνά με απολογητική ευχή για τη συζυγική συνεύρεση κατά την πρώτη νύχτα του γάμου μαρτυρεί ένα χωρίο του Statius:

*Munychiis cui non Argiva per urbes
posthabita est Larissa jugis: hic more parentum
lasides, thalamis ubi casta adolesceret aetas,
virgineas libare comas, primosque solebant
excusare toros.*³⁵⁹

Η ανάθεση πλοκάμων της κόμης στην Αθηνά Παλλάδα από τις *παρθένους* του Άργους συνδέεται άμεσα με την αρχαία λατρεία της θεάς στην πόλη αυτή.³⁶⁰ Στον αφιερωμένο στην Παλλάδα ύμνο του, ο Καλλίμαχος περιγράφει το τελετουργικό λουτρό της θεάς από τις Αργείες παρθένους,³⁶¹ ενώ το όνομα Παλλάς είναι, πιθανόν, συνώνυμο της *Παρθένου*.³⁶² στο προαναφερόμενο στην ενότητα αυτή επίγραμμα του Αγαθίου, παρθενική *πλοκαμής* προσφέρεται επίσης στην Παλλάδα.³⁶³ Η συνύπαρξη της Αθηνάς και της Ήρας στη δημόσια σφαίρα του Άργους δημιουργεί, ωστόσο, σύγχυση. Ο Calame σημειώνει ενδεικτικά: “The presence of the virgin Athena beside the wife Hera is less easily explained than in Athens. The two have a marked civic character in Argos ... Perhaps in Athena’s rites the accent was more on the quality of girls as future citizens, and in Hera’s on the adolescent preparing for life as future wife and mother. The hints that have come down

³⁵⁷ Για την *άνδρογυνία* των *παίδων* και των *παρθένων*, βλ. σελ. 4 (Λεύκιππος). 32. 33 και σημ. 181, όπου και σχετική βιβλιογραφία. Για την αντιστροφή ρόλων ανδρών και γυναικών σε μεγάλες εορτές της Αττικής, βλ. ενδεικτικά Zeitlin 1981· Simon 1983, 18–24.

³⁵⁸ Σχετικά με τον αποτροπαϊκό χαρακτήρα της ανδρικής αμφίεσης της νύφης, βλ. επίσης Gernet - Boulanger 1932, 40· Delcourt 1958, 7. 11.

³⁵⁹ Stat. *Theb.* 2. 252–256. Βλ. και αγγλική μτφρ. του Mozley (1928, I, 412–413): “On her (ενν. Pallas) threshold they were drawing nigh to Pallas the unwedded, who among cities prefers not the Munychiam hills (ενν. Athenians) to Argive Larissa: here by an ancestral rite the daughters of lasus, so soon as their chaste years grew ripe for wedlock, were wont to make offering of virgin tresses, and pray pardon of the first marriage-bed.” Βλ. επίσης Rouse 1902, 242· Sommer 1912, 40. Για τις λατρείες και τα ιερά της Αθηνάς στο Άργος, βλ. ενδεικτικά Calame 1997, 128–130. 134· Billot 1997–1998. Για πιθανολόγηση ύπαρξης ενός αρχαίου εθίμου παρθενικής κουράς στη Ρώμη, βλ. Hartung 1836, II, 72· Sommer 1912, 42.

³⁶⁰ Για την αρχαιότητα της λατρείας της Αθηνάς στο Άργος και τους σχετικούς μύθους, βλ. Dümmler 1896, 1971–1973. Βλ. και σημ. 364.

³⁶¹ Καλλίμ. *Εἰς Λουτρ. Παλλ.* Για τον ύμνο του Καλλιμάχου, το λουτρό του *Παλλαδίου* στο Άργος και για την παραβολή του τελετουργικού αυτού με τα αθηναϊκά *Πλυντήρια*, βλ. επίσης Bulloch 1985, 3–25.

³⁶² Βλ. Frisk 1960–1972, λ. «παλλακή», 468.

³⁶³ Βλ. παραπάνω το επίγραμμα *Anth. Pal.* 6. 59.

to us about the Argive cult of one or the other are too tenuous to decide. It remains a fact that Hera was the major divinity in the religious life of the Argives.”³⁶⁴

Εν προκειμένω, ωστόσο, τόσο η ανάθεση της παρθενικής κόμης στην Παλλάδα Αθηνά όσο και η αναφερόμενη από τον Statius συνοδευτική ευχή, με την οποία οι Αργεῖες *παρθένοι* απολογούνται (*excusare*) για την απώλεια της *παρθενίας* τους κατά την πρώτη νύχτα του γάμου, δεικνύουν ότι η Αθηνά Παλλάς στο Άργος εθεωρείτο προστάτις θεά του παρθενικού βίου, όπως η Άρτεμις στην Αθήνα.³⁶⁵ με την ανάθεση της κόμης και με την ευχή προς τη θεά οι Αργεῖες *κόραι* επεδίωκαν τον εξευμενισμό και την προστασία της θεάς στην κρίσιμη περίοδο της μετάβασής τους από το στάδιο της *παρθένου* σε εκείνο της *γυναικός*.

3. 2. 2. Αναθέσεις κόμης σχετικές με την τεκνοποιία και τη λοχεία

Η τεκνοποιία ως βασικός σκοπός του γάμου και ως διαδικασία ολοκλήρωσης της *γυναικός*, καθώς και η περίοδος της λοχείας, κατά την οποία, σύμφωνα με τις αρχαίες αντιλήψεις, η *γυνή* εθεωρείτο μiasμένη,³⁶⁶ συνιστούσαν βασικές και συνήθεις αιτίες ανάθεσης κόμης. Ήδη, στην προηγούμενη, σχετική με τις προ του γάμου αναθέσεις κόμης,

³⁶⁴ Βλ. Calame 1997, 134. Πιθανότατα, όμως, η πολιτικής χροιάς λατρεία της Αθηνάς στο Άργος και οι σχετικοί με την αρχαιότητα των λατρειών μύθοι να συνιστούσαν προϊόν ανταγωνισμού του Άργους με την Αθήνα. Επί παραδείγματι, ο Πausanίας (2. 23. 5) αμφισβητεί την αυθεντικότητα του μύθου, σύμφωνα με τον οποίον το Παλλάδιον μεταφέρθηκε από την Τροία, αποδεχόμενος τον μύθο για τη μεταφορά του ξοάνου από τον Αινεία στην Ιταλία. Εξάλλου, το ίδιο φαινόμενο παρατηρείται και στη λατρείες Ήρας και Δήμητρος· παρόμοιες αρμοδιότητες με εκείνες της Δήμητρος απέδιδαν οι Αργεῖοι στην Ήρα, πιθανότατα στο πλαίσιο αμφισβήτησης των Αθηναίων *ἐς ἀρχαιότητα καὶ δῶρα* και διεκδίκησης των «πρωτείων» στην εφαρμογή και διάδοση της καλλιέργειας των δημητριακών. Βλ. ενδεικτικά Πaus. 1. 14. 2: *Ἑλλήνων οἱ μάλιστα ἀμφισβητοῦντες Ἀθηναῖοις ἐς ἀρχαιότητα καὶ δῶρα, <ᾗ> παρὰ θεῶν φασὶν ἔχειν, εἰσὶν Ἀργεῖοι ... λέγεται οὖν ὡς Δήμητρα ἐς Ἄργος ἐλθοῦσαν Πελασγὸς δέξαιτο οἰκῷ καὶ ὡς Χρυσανθὶς τὴν ἀρπαγὴν ἐπισταμένη τῆς Κόρης διηγῆσαιτο· ὕστερον δὲ Τροχίλον ἱεροφάντην φυγόντα ἐξ Ἄργους κατὰ ἔχθος Ἀγνῆνορος ἐλθεῖν φασιν ἐς τὴν Ἀττικὴν...* Στο ίδιο πλαίσιο, ἡ Ήρα ετιμάτο στο Άργος ως Ζευσιδία και τα ανθισμένα στην αργολική πεδιάδα στάχυα απεκαλούντο «άνθη της θεάς» (βλ. επίσης Μ. Έτυμ., λ. «Ζευσιδία»: *Ἡ Ήρα οὕτως τιμᾶται ἐν Ἀργεῖ. Φασὶ γάρ, ὅτι Ἄπις μεταναστὰς ἀπὸ τοῦ Ἀργους εἰς Αἴγυπτον ἔπεμψε θόας τῷ ἐν Ἀργεῖ βασιλεύοντι, καὶ τὴν τοῦ σπόρου ἐργασίαν ἐδίδαξεν· ὁ δε, ζεύξας ἐπὶ τῷ σπόρῳ τὰς βοῦς, Ήρας ἱερὸν ἀνέθηκεν. Ὅτε δὲ τοὺς στάχους συνέβαιεν βλαστάνειν καὶ ἀνθεῖν, ἄνθεα Ήρας ἐκάλεσε*). Τόσο, όμως, από τη λατρεία της Ήρας στο Άργος όσο και από τις λατρείες της Δήμητρος στην περιοχή προκύπτει ότι οι Αργεῖοι θεωρούσαν ως προστάτιδα της αγροτικής χώρας τους τότε τη μία θεά και τότε την άλλη (βλ. Πολέμ. απ. 12 Didot 3, 119, για ιερὸ Λιβύσης Δήμητρος στο Άργος: πρώτη σπορά *ἐκ Λιβύης Ἄργου μεταπεμψαμένου* σπέρματος σίτου στην αργολική πεδιάδα· Πaus. 2. 22. 1 για ιερὸ Πελασγίδος Δήμητρος· 2. 18. 3· 7. 27. 9 για ιερὸ Μυσίας Δήμητρος). Με βάση, λοιπόν, τα παραπάνω ο επισημαινόμενος από τον Calame πολιτικός χαρακτήρας της λατρείας της Αθηνάς στο Άργος και οι σχετικοί μύθοι, το λουτρό του Παλλάδιου, ἡ λατρεία της ως Ἀκρίας, και δη πλησίον του ιεροῦ της Ήρας Ἀκραίας (βλ. Calame 1997, 130), συνιστούν στοιχεία, τα οποία θα πρέπει πιθανότατα να εξετάζονται και υπό το πρίσμα της προαναφερθείσης κατηγορηματικής πρότασης του Πausanίου: *Ἑλλήνων οἱ μάλιστα ἀμφισβητοῦντες Ἀθηναῖοις ἐς ἀρχαιότητα καὶ δῶρα, <ᾗ> παρὰ θεῶν φασὶν ἔχειν, εἰσὶν Ἀργεῖοι*.

³⁶⁵ Εξού και ἡ αναφορά του Statius στη Μουνιχία, όπου λατρευόταν ἡ Ἀρτεμις Μουνιχία. Για το ιερὸ και τη λατρεία της Ἀρτέμιδος Μουνιχίας, βλ. ενδεικτικά Palaiokrassa 1989· Παλαιοκρασσά 1991. Αξιοσημείωτο εἶναι ὅτι, αν και ἡ Ήρα εθεωρείτο “the major divinity in the religious life of the Argives” (βλ. παραπάνω), ἀπὸ το Ηραῖον του Άργους, τουλάχιστον με βάση τα ἔως σήμερα αρχαιολογικά ευρήματα, δεν προκύπτουν ικανοποιητικά στοιχεία για σχετικές με τελετές μετάβασης αναθέσεις κόμης.

³⁶⁶ Βλ. ενδεικτικά Θουκ. 3. 104. 2 (περί του αθηναϊκού νόμου του σχετικού με την απομάκρυνση των γυναικῶν που ἐπρόκειτο να γεννήσουν ἀπὸ τη Δήλο, ἡ οποία εἶχε καθαρθεῖ για δεύτερη φορά), καθώς και Roscher 1909 (περί των κρίσιμων σαρανταημέρων).

ενότητα αναφέρθηκε η περίπτωση της Καλλιρρόης, η οποία αφιέρωσε στην Αρτέμιδα τη ζώνη της προκειμένης της γέννησης αρρένων τέκνων,³⁶⁷ καθώς και εκείνη της Ίππης, η οποία με την ανάθεση των ούλων χαιτῶν της ευχήθηκε στη θεά για γάμο και τεκνοποιία.³⁶⁸

Σε ένα επίγραμμα του Μάρκου Αργενταρίου αναφέρεται ότι, όταν μία γυνή, ονόματι Ευφράντη, γέννησε ανώδυνα, απαλλασσόμενη από το βάρος της μήτρας της, ανέθεσε στον ναό της Αρτέμιδος προσωπικά της αντικείμενα: τα σανδάλια της, την περίτεχνη ταινία που συγκρατούσε την κόμη της, έναν ευωδιαστό ελικοειδή βόστρυχον από πλοκάμους της κόμης της, τη ζώνη της, το λεπτό υπένδυμα του χιτώνα της και τη λαμπρή ταινία που περιέκλειε τους μαστούς της.³⁶⁹

*Σάνδαλα καὶ μίτρην περικαλλέα τόν τε μυρόπνουν
βόστρυχον ὠραίων οὔλον ἀπὸ πλοκάμων
καὶ ζώνην καὶ λεπτὸν υπένδυμα τοῦτο χιτῶνος
καὶ τὰ περὶ στέρνοις ἀγλαὰ μαστόδετα,
ἔμβρυον εὐώδινος ἐπεὶ φύγε νηδύος ὄγκον,
Εὐφράντη νηῶ θῆκεν ὑπ' Ἀρτέμιδος.*³⁷⁰

Πέραν της Αρτέμιδος, μία άλλη κύρια θεά της γέννησης και του τοκετού, η Ειλείθια, αναφέρεται ως αποδέκτης σχετικών με την κόμη αναθέσεων σε δύο ακόμη επιγράμματα. Στο πρώτο, αυτό του Λεωνίδου του Ταραντίνου, η Αμβροσίη, κατόπιν της μάλλον μακράς και επώδυνης εγκυμοσύνης της, έθεσε στα κλεινά πόδια της θεάς το δέσμα, ήτοι την ταινία, της κόμης της και τον πέπλον της για την ασφαλή γέννηση των διδύμων τέκνων της.³⁷¹

*Ἐκ τόκου, Εἰλήθια, πικρὰν ὠδῖνα φυγοῦσα
Ἀμβροσίη κλεινῶν θήκατό σοι πρὸ ποδῶν
δεσμὰ κόμας καὶ πέπλον, ἐν ᾧ δεκάτῳ ἐπὶ μηνὶ
δισσὸν ἀπὸ ζώνης κῦμ' ἐλόχευσε τέκνων.*³⁷²

Στο επίγραμμα του Πέρσου, η Τίσις ανέθεσε τη νυφική της πόρπη και τον στέφανον των στυλινῶν πλοκάμων από την κεφαλή της επίσης στην κουροσόον, ὀλβίαν Ειλείθια ως ευχαριστήρια αμοιβή για την προστασία της κατά τον τοκετό.³⁷³

³⁶⁷ Anth. Pal. 6. 59 (Αγαθίου Σχολαστικού). Βλ. και υποκεφ. 3. 2. 1 και σημ. 324.

³⁶⁸ Anth. Pal. 6. 276 (Αντιπάτρου από τη Σιδώνα). Βλ. και υποκεφ. 3. 2. 1 και σημ. 326.

³⁶⁹ Anth. Pal. 6. 201. Για τον Μάρκο Αργεντάριο, ρήτορα και ποιητή της ρωμαϊκής αυτοκρατορικής περιόδου (τέλη 1^{ου} αι. π.Χ. – α' μισό 1^{ου} αι. μ.Χ.), βλ. ενδεικτικά Small 1951· Gow – Page 1968, II, 166–167.

³⁷⁰ Για σχολιασμό του επιγράμματος, βλ. Gow – Page 1968, II, 174 αρ. XVII· Sommer 1912, 46. Για τον ὄρο οὔλος, ο οποίος εδώ αποδίδεται με τη λ. ελικοειδής, βλ. παραπάνω σημ. 327. Αν και μπορεί εδώ να εννοείται ο «πλούσιος», ήτοι πυκνός, βόστρυχος, προτιμάται η λ. ελικοειδής προκειμένου να δηλωθεί το κάλλος και η κομψότητά του (πρβλ. περικαλλέα, ὠραίων, λεπτὸν, ἀγλαά).

³⁷¹ Ἑλλ. Ανθ. 6. 200. Για τον Λεωνίδα τον Ταραντίνο, βλ. παραπάνω σημ. 340.

³⁷² Για σχολιασμό του επιγράμματος, βλ. Gow – Page 1965, 348 αρ. XXXVIII. Η λ. δεσμὰ, έχουσα τη σημασία της ταινίας για την κόμη, κατά τους Gow – Page πιθανότατα πρέπει να θεωρηθεί ως η λ. δέσμα στον ενικό αριθμό (πληθ. αρ.: δέσματα). Για το επίγραμμα, βλ. επίσης Sommer 1912, 46.

*Πότνια κουροσός, ταύταν έπιπορπίδα νυμφᾶν
καὶ στεφάναν λιπαρῶν έκ κεφαλαῖς πλοκάμων,
ὀλβία Εἰλήθυια, πολυμνάστοιο φύλασσε
Τισίδος ὠδίνων ρύσια δεξαμένα.³⁷⁴*

Η μαρτυρία του Πausανίου για το άγαλμα της Υγείας στο Άσκληπιεῖον της Τιτάνης παρουσιάζει μία εικόνα για τις αναθέσεις κόμης γυναικῶν πιθανότατα στο πλαίσιο της τεκνοποιίας και της λοχείας. Σύμφωνα με τον περιηγητή, το άγαλμα ήταν δυσδιάκριτο, καθώς αυτό καλυπτόταν με τις αφιερωμένες προς τη θεά κόμες των γυναικῶν και τις λωρίδες βαβυλωνιακού υφάσματος. Με τις αναθέσεις αυτές, οι οποίες ενδεχομένως συνιστούσαν ιλαστήριες προσφορές προς τις διάφορες τιμώμενες θεότητες του Ιερού, ετιμάτο εν τέλει το επιθυμητό από όλους αγαθό, το οποίο εκπροσωπεί η Υγεία.

*καὶ Ὑγείας
δ' ἔστι κατὰ ταύτὸν ἄγαλμα· οὐκ ἂν οὐδὲ τοῦτο ἴδοις
ῥαδίως, οὕτω περιέχουσιν αὐτὸ κόμαι τε γυναικῶν αἱ
κείρονται τῇ θεῷ καὶ ἐσθῆτος Βαβυλωνίας τελαμῶνες.
ᾧ δ' ἂν ἐνταῦθα τούτων ἰλάσασθαι θελήσῃ τις, ἀπο-
δέδεικταὶ οἱ τὸ αὐτὸ σέβεσθαι τοῦτο ὃ δὴ καὶ Ὑγείαν
καλοῦσι.³⁷⁵*

Οι αναθέσεις των γυναικῶν προς τη θεοποιημένη Υγεία συνιστούσαν φυσική αντίδραση των γυναικῶν έναντι του αυξημένου ποσοστού ασθενειῶν και θνησιμότητας των ιδίων και των βρεφῶν τους κατά τη διάρκεια της εγκυμοσύνης, του τοκετού και της λοχείας.³⁷⁶ Η κουρά πλοκάμων/βοστρύχων της κόμης και η αφιέρωσή τους στην Υγεία συνοδεύονταν, κατά τον Παπαχατζή, με την ανάθεση «λωρίδων βαρύτιμων υφασμάτων», σύμφωνα, με τη συνήθεια της εποχής.³⁷⁷ Ο Sommer ορθά επισημαίνει ότι, πέραν της απόθεσης της κόμης επί των αγαλμάτων, όπως αυτό της Υγείας, εκείνη των ενδυμάτων θα υπερκάλυπτε τις λατρευτικές «εικόνες» και, ως εκ τούτου, εύστοχα ο μελετητής

³⁷³ Anth. Pal. 6. 274. Για τον Πέρση, του οποίου η ακμή τοποθετείται στους πρώιμους ελληνιστικούς χρόνους, βλ. Gow – Page 1965, II, 446–447.

³⁷⁴ Για σχολιασμό του επιγράμματος, βλ. Gow – Page 1965, 448–449 αρ. III. Αν και οι Gow – Page επιφυλάσσουν ως προς τον πληθ. νυμφᾶν και ορθώς θεωρούν ακατάλληλη για την περίπτωση την ερμηνεία “coral dools”, καθώς και τη γραφή ἐπὶ παστάδι νύμφαν, όπου νύμφαν επίσης σημαίνει την κούκλα, ωστόσο, διατηρούν τη γραφή ἐπιποντίδα νύμφαν. Όμως, η λ. ἐπιπορπίς είναι προτιμητέα, εφόσον αυτή στα Σχ. εἰς Καλλίμ. 2. 32b 1 εξηγείται ως η πόρπη ή, σε άλλα Σχ. εἰς Καλλίμ. 2. 32. 1, ως η περόνη (ἐπιπορπίς δὲ ἡ περόνη, ἡ λεγομένη φίβλα)· ως εκ τούτου, η ανάθεση αντικειμένου σχετικού με τη ένδυση της γυναίκας εντάσσεται στο πλαίσιο αναθέσεων κατά τη λοχεία. Εδώ το κείμενο στηρίζεται στην αγγλ. μτφρ. του Paton (1916, I, 447) “bridal brooch”. Για το επίγραμμα, βλ. επίσης Sommer 1912, 47.

³⁷⁵ Πaus. 2. 11. 6. Βλ. επίσης Παπαχατζής 1994 (Κορινθιακά), 113 (σχ. 3).

³⁷⁶ Για το ζήτημα αυτό, βλ. και υποκεφ. 3. 1. 5.

³⁷⁷ Βλ. επίσης Παπαχατζής 1994 (Κορινθιακά), 113 (σχ. 2). Αν και στη μτφρ. ο Παπαχατζής αποδίδει τη φράση του Πausανίου ἐσθῆτος βαβυλωνίας τελαμῶνες με τη φράση «λωρίδες βαβυλωνιακών ενδυμάτων», στο σχετικό σχόλιό του ο ίδιος αναφέρεται σε βαβυλωνιακό «ύφασμα». Ο Sommer (1912, 46) ορθά αναφέρεται σε λωρίδες υφασμάτων: “Streifen babylonischen Stoffes” (σχετικά, βλ. αμέσως παρακάτω).

παραπέμπει στη φράση *θήκατό σοι πρό ποδῶν* από το προαναφερόμενο επίγραμμα του Λεωνίδου.³⁷⁸ η απόθεση των ενδυμάτων, υποδημάτων και ποικίλων αντικειμένων, πλην της κόμης, πιθανόν στην αγαλματική βάση, *πρό τῶν ποδῶν* της εκάστοτε θεότητας, θα πρέπει να θεωρηθεί πολύ πιθανή, καθώς και η, κατά τον Sommer, σχετικά σύντομη απομάκρυνσή τους από το σημείο αυτό προκειμένης της δημιουργίας ελεύθερου χώρου για άλλες αναθέσεις.³⁷⁹ Ακόμη, όμως, και οι κόμες των γυναικών πιθανότατα θα απομακρύνονταν κατά αραιά, ενδεχομένως, διαστήματα από τις λατρευτικές «εικόνες» προκειμένου του καθαρισμού των τελευταίων.

Ωστόσο, ο Πausanias αναφέρει σχετικά με το άγαλμα της Υγείας ότι αυτό ήταν κατ' ουσίαν καλυμμένο από *κόμας* γυναικών και *τελαμώνας* χωρίς να διαφοροποιείται ως προς τα σημεία απόθεσης των μεν και των δε. Ενδεχομένως, λοιπόν, θα είχε έρεισμα η υπόθεση μιας διαφορετικής ερμηνείας των *έσθῃτος Βαβυλωνίας τελαμώνων*, ήτοι αντιλαμβανομένων των *τελαμώνων* υπό την έννοια των ταινιών της κόμης και της *Βαβυλωνίας έσθῃτος* ως του βαβυλωνιακού υφάσματος, το οποίο ήταν εξαιρετικό: πέραν της κύριας χρήσης της λέξης *έσθῃς* με τη σημασία του «ενδύματος», ο όρος αναφέρεται από τον Ηρόδοτο ως *ποικίλη έσθῃς* δίπλα στα πολύτιμα μέταλλα της Ιωνίας και των περί αυτήν ασιατικών περιοχών, τον χρυσό, τον άργυρο και τον χαλκό,³⁸⁰ ενώ αλλού εξάρεται η από *χρύσειον νῆμα Βαβυλωνία ὕφανσις*.³⁸¹ ο δε *τελαμών* σε ορισμένες πηγές, όπως στον Καλλίστρατο και στον Νόννο, σημαίνει και την ταινία για την ανάδεση της κόμης.³⁸² Συνεπώς, το άγαλμα της Υγείας στην Τιτάνη είναι πιθανόν να ήταν δυσδιάκριτο στον Pausanias είτε από γυναικείες κόμες και λωρίδες ενδυμάτων από τη Βαβυλωνία είτε από τις κόμες και τις ταινίες τους, τις υφασμένες με χρυσό βαβυλωνιακό νήμα.

Τέλος, ας σημειωθεί και η περίπτωση της μικρής Δελφίδος, στην οποία εδόθη το όνομα προς τιμήν των δελφικών θεοτήτων Απόλλωνος, Αρτέμιδος Λοχείας και Μοιρών λόγω χρησμού του Απόλλωνος, ο οποίος *προσέταξεν* τη μητέρα της *κομίσει τὰς κόμας* προκειμένου αυτή να τεκνοποιήσει. Σύμφωνα με τη σχετική επιγραφή από τα τέλη του 4^{ου} αιώνα π.Χ., η μητέρα της Δελφίδος, *άσκηθῃς τρίχας έκ κεφαλῆς ὅσσωμ μέχρι ἔχουσα*, γέννησε τη θυγατέρα της στον ενδέκατο μήνα· κατά το πρώτο έτος η κόμη της μητέρας έφθανε έως το στήθος και, ως εκ τούτου, *οὔτε κύουσα γυνή νούσοις ἔχετο ὥς τὸ*

³⁷⁸ Έλλ. Ανθ. 6. 200. Βλ. Sommer 1912, 46: "Ich vermute, dass das Haaropfer ursprünglich das einzige Opfer war. Hierbei wurden die Haarbinden mitgeopfert, die Pausanias als 'Streifen babylonischen Stoffes' bezeichnet ... Man bekende nur, welchen Anblick das Götterbild geboten hätte, wenn jede Frau, die geboren hatte, ihm eines ihrer Kleider angeheftet hätte."

³⁷⁹ Βλ. Sommer 1912, 47.

³⁸⁰ Ηρόδ. 5. 49. 17–20: *Ἔστι δὲ καὶ ἀγαθὰ τοῖσι τὴν ἡπειρον ἐκείνην νεμομένοισι ὅσα οὐδὲ τοῖσι συνάπασιν ἄλλοισι, ἀπὸ χρυσοῦ ἄρξαμένοισι, ἄργυρος καὶ χαλκός καὶ ἐσθῆς ποικίλη...*

³⁸¹ Ἰστ. Μεγ. Άλεξ. 2. 14. 6. 4.

³⁸² Καλλίστρ. Περιγρ. Άγαλμ. 11. 3. 1–2: *ὁ δὲ τελαμῶνι καταστέφων τὴν κόμην· Νόνν. Παράφρ. Εὐαγγ. Ἰω. 20. 37· ο Pausanias δε, εκτός του κυρίου ονόματος Τελαμών, χρησιμοποιεί μία ακόμη μόνον φορά τον όρο τελαμών, προκειμένου να περιγράψει μία πορφυρή ταινία, που κάλυπτε «τραύμα» στο μηρό της αγαλματικής μορφής της Αθηνάς (8. 6. 3–5): καὶ ἄγαλμα ἐποίησαντο Ἀθηναῖς ἔχον τραῦμα ἐπὶ τοῦ μηροῦ. τοῦτο καὶ αὐτὸς τὸ ἄγαλμα εἶδον, τελαμῶνι πορφυρῷ τὸν μηρὸν κατελιγμένον.*

πάροιθ[εν], / [ο]ὐδὲ πόνους δεινούς τεκνογεννήτους ὑπέμειν[εν] / βουλαῖς κουροτρόφου
Λοχίας Μοιρῶν τε τελείων / [κ]α[ῖ] Φοίβου.³⁸³

³⁸³ *FD* III 1. 560.

3. 3. Άλλες αναθέσεις κόμης

3. 3. 1. Αναθέσεις κόμης *ἐταῖρων* στην Αφροδίτη

Η κόμη ως σύμβολο των γενετήσιων ορμών συνδεόταν άμεσα με την Αφροδίτη και συνιστούσε ένα ισχυρό θέλγητρο των «ιερειών» της και των *ἐταῖρων* εν γένει. Ορισμένα επιγράμματα αποτελούν παραγγελίες κατά βάσιν γηραιών *ἐταῖρων* σε ποιητές προκειμένου αυτές να αναθέσουν στη θεά τα χρήσιμα για την παροχή των υπηρεσιών τους αντικείμενα.³⁸⁴

Σε ένα επίγραμμα του Φιλίτα του Σαμίου μία γηραιά, άνω των πενήντα ετών, *ἐταίρα* ονόματι Νικιάς ανέθεσε στον ναό της Κύπριδος όλα τα αντικείμενα, με τα οποία προσέφερε τις υπηρεσίες της στη θεά του έρωτα, ήτοι *σάνδαλα* και *χαίτης άνελίγματα*, τον ακριβό καθρέπτη της από χαλκό, την πολύτιμη ζώνη της και άλλα, για τα οποία ένας άνδρας δεν μπορεί να μιλήσει· η ευχαριστήριου χαρακτήρα ανάθεση της Νικιάδος προφανώς σήμαινε και την παύση των υπηρεσιών της.³⁸⁵

*Πεντηκονταέτις καὶ ἐπὶ πλέον ἢ φιλέραστος
Νικιάς εἰς νηὸν Κύπριδος ἐκρέμασεν
σάνδαλα καὶ χαίτης άνελίγματα, τὸν δὲ διαυγῇ
χαλκόν, ἀκριβεῖς οὐκ ἀπολειπόμενον,
καὶ ζώνην πολύτιμον, ἃ τ' οὐ φωνητὰ πρὸς άνδρός,
ἀλλ' ἔσορῆς πάσης Κύπριδος ὅπτασίην.*³⁸⁶

Παρομοίως, σε επίγραμμα του Λεωνίδου η πιθανότατα Λεσβία *ἐταίρα* Καλλίκλεια ανέθεσε στην Κύπριδα για την εκπλήρωση των ευχών της αργυρό αγαλματίδιο Έρωτος, κόσμημα αστραγάλου, πορφυρό *ἔλιγμα κόμης*, *ύαλόχρουν* στηθόδεσμο, τον χάλκινο καθρέπτη της και την *πύξινον κτένα* της, με την οποία κοσμούσε την κόμη της.³⁸⁷

*Τὸν άργυροῦν "Έρωτα καὶ περίσφυρον
πέζαν τὸ πορφυρεῦν τε Λεσβίδος κόμης
ἔλιγμα καὶ μηλοῦχον ύαλόχροα
τὸ χάλκεόν τ' ἔσοπτρον ἠδὲ τὸν πλατὺν
τριχῶν σαγηνευτῆρα, πύξινον κτένα,
ῶν ἤθελεν τυχοῦσα, γνησία Κύπρι,*

³⁸⁴ Τα επιγράμματα αυτά συνιστούν παραγγελίες *ἐταῖρων* εν αντιθέσει με εκείνο του Πλάτωνος, *Anth. Pal.* 6. 1, το οποίο είναι σαφώς λογοτεχνικό· σε αυτό ο Πλάτων μετατρέπει την παρουσίαση του καθρέπτη της *ἐταίρας* Λαΐδος σε μία θεώρηση του ευμεταβλήτου του βίου. Για άλλα επιγράμματα από παραγγελίες *ἐταῖρων*, με ιδιαίτερη αναφορά στον καθρέπτη, ο οποίος παρουσίαζε τη φθορά στο πέρασμα του χρόνου, βλ. *Anth. Pal.* 13. 14 (Καλλιμάχου)· 6. 18–20 (Ιουλιανού). Βλ. επίσης Skinner 2005, 119 και σημ. 24.

³⁸⁵ *Anth. Pal.* 6. 210. Για τον Φιλίτα τον Σάμιο, ο οποίος ήκμασε στην αρχή της ελληνιστικής περιόδου, βλ. Gow – Page 1965, II, 476.

³⁸⁶ Για σχολιασμό του επιγράμματος, βλ. Gow – Page 1965, II, 476–477 αρ. I.

³⁸⁷ *Anth. Pal.* 6. 211. Για τον Λεωνίδα τον Ταραντίνο, βλ. παραπάνω σημ. 340.

έν σαῖς τίθησι Καλλίκλεια παστάσιν.³⁸⁸

Τόσο τα *ἀνελίγματα κόμης* του πρώτου επιγράμματος όσο και το *πορφυροῦν ἔλιγμα κόμης* του δευτέρου μπορεί να σημαίνουν πρόσθετους *βοστρύχους/πλοκάμους*, για τους οποίους ο Πολυδεύκης αναφέρει: *ἐκαλεῖτο δέ τι καὶ πηνήκη καὶ προκόμιον προσθετόν, οὐ γυναιξὶ μόνον ἀλλὰ καὶ ἀνδρῶν τοῖς ἐνδεῶς εἰς κόμης λόγον πράττουσιν. τὸ δ' αὐτὸ καὶ ἔντριχον ὠνόμαζον*.³⁸⁹ Ενδεχομένως, λοιπόν, το *προσθετόν προκόμιον* ή *ἐντριχον*, αν όχι η *πηνήκη/φενάκη*, ενίοτε βαμμένο με κρόκο ή με πολύτιμη πορφύρα, όπως το *ἔλιγμα* της Καλλικλείας, να συνιστούσε σύνηθες ανάθημα γηραιῶν *ἐταιρῶν* στην Αφροδίτη μετά την παύση των υπηρεσιῶν τους.³⁹⁰ στη φάση αποχώρησης δε των γηραιῶν *ἐταιρῶν* από το επάγγελμά τους, αντικείμενα, όπως η πρόσθετη κόμη, θα ήταν περιττά. Η χρήση *πηνηκῶν* και πρόσθετων τμημάτων κόμης, *βοστρύχων/πλοκάμων* από *ἐταίρας*,³⁹¹ αλλά και η ανάθεση αυτών στην Αφροδίτη ενισχύει τον σχετικό με τον ερωτισμό και τις γενετήσιες ορμές συμβολισμό της κόμης.

3. 3. 2. Αναθέσεις κόμης γάλλων στην Κυβέλη

Κατά τις περιοδείες τους, οι γάλλοι ιερείς στην υπηρεσία της θεάς Κυβέλης εξέπλησαν το κοινό τους με *τάς μανικάς κινήσεις* της μακριάς κόμης τους στη διάρκεια των στροβιλισμών τους υπό τον ήχον αυλών και κυμβάλων. Η συνδεόμενη με το αρχέτυπο της Μητέρας Φύσης άγρια αυτή έκφραση της λατρείας της θεάς περιγράφεται σε αρκετές πηγές.³⁹² Χαρακτηριστικοί είναι οι τρεις πρώτοι στίχοι του ακόλουθου επιγράμματος:

*Σάρδις Πεσσινόεντος ἀπὸ Φρυγὸς ἤθελ' ἰκέσθαι,
ἔκφρων μαινομένην δοὺς ἀνέμοισι τρίχα,
ἀγνὸς ἝΑυς, Κυβέλης θαλαμηπόλος.*³⁹³

Παρόμοια είναι και η θεματική του επόμενου επιγράμματος, στο οποίο γίνεται μνεία των φρυγικῶν αυλών, οι οποίοι διεγείρουν τις κινήσεις της ψυχῆς και του σώματος.

*Αὐλοὶ τοῦ Φρυγὸς ἔργον Ὑάγνιδος, ἡνίκα Μήτηρ
ἱερὰ τὰν Κυβέλοις πρῶτ' ἀνέδειξε θεῶν
καὶ πρὸς ἑμὸν φώνημα καλὴν ἀνελύσατο χαίτην
ἔκφρων Ἰδαίης ἀμφίπολος θαλάμης·
εἰ δὲ Κελαινίτης ποιμὴν πατρὸς οὐ παραείσας*

³⁸⁸ Για σχολιασμό του επιγράμματος, βλ. Dübner 1864, I, 247. Πιθανότατα η φράση *ῶν ἤθελε τυχοῦσα* θα πρέπει να ληφθεῖ όχι ως εκπλήρωση συγκεκριμένης ευχής, αλλά ως γενικότερη εκπλήρωση των επιθυμιῶν της γηραιάς μάλλον Καλλικλείας κατά το χρονικό διάστημα άσκησης του επαγγέλματός της.

³⁸⁹ Πολυδ. 2. 30. 6 – 31. 1.

³⁹⁰ Βλ. ενδεικτικά Dübner 1864, I, 247· Page 1965, II, 477 (*χαίτης ἀνελίγματα*).

³⁹¹ Βλ. Λουκ. Ἐταιρ. Δ. 5. 3. 7 (χρήση *πηνήκης*).

³⁹² Βλ. ενδεικτικά Διόδ. 3. 57. 7, Sommer 1912, Brömer 1958, II, 220–239· Gasparo 1985, 26–28.

³⁹³ *Anth. Pal.* 6 220 (Διοσκορίδου).

ἐγνώσθη, Φοίβου κλεινὸν ἔδειξεν ἔρις.³⁹⁴

Ο Servius επιχείρησε να εξηγήσει την μαιναδική όρχηση στη λατρεία της Κυβέλης με βάση την ετυμολογία του ονόματος της θεάς, ήτοι *ἀπὸ τοῦ κυβίσαι τὴν κεφαλὴν*.³⁹⁵ Πρόκειται για μία θελκτική εξήγηση, εφόσον με τις *μανικὰς* κινήσεις της λαμβανομένης ως κέντρου της διανοίας κεφαλῆς οι *γάλλοι* καθίσταντο *ἔκφρονες* αποκτώντας δαιμονικές ιδιότητες.³⁹⁶ Συνεπώς, με βάση την άρρηκτη σχέση κεφαλῆς και κόμης, οι άγριες κινήσεις της τελευταίας κατά τις μανιώδεις ορχήσεις των *γάλλων* υπηρετούσαν την άμεσα αντιληπτή από τις αισθήσεις εκτροπή του λογικού νοός και κατ' επέκτασιν της ψυχῆς. Υπὸ το πρίσμα αυτό, οι αποσυρόμενοι ἀπὸ την υπηρεσία της θεᾶς γηραιοὶ *γάλλοι* ἀνέθεταν τα λατρευτικά αντικείμενα, τα οποία εξυπηρετούσαν την άγρια λατρευτική έκφρασή τους προκειμένου να επαναφέρουν εαυτούς σε κατάσταση ψυχικῆς ισορροπίας, αλλά και σωματικῆς ανάπαυσης.³⁹⁷ Ενδεικτικό είναι ένα ἐπίγραμμα του Ερυκίου, σύμφωνα με το οποίο ένας *γάλλος* ἀνέθεσε στην ἀποκαλούμενη ως Μητέρα του Σαγγαρίου Κυβέλη τα τύμπανα, την πολυαστράγαλη *μάστιν*, τα θορυβώδη ορειχάλκινα κύμβαλα και τον *μυρόεντα βόστρυχόν* του.³⁹⁸

*Γάλλος ὁ χαϊτάεις, ὁ νεήτομος, ὡπὸ Τυμῶλου
Λύδιος ὀρχηστὰς μάκρ' ὀλολυζόμενος,
τᾷ παρὰ Σαγγαρίῳ τάδε Ματέρι τύμπαν' ἀγαυᾷ
θῆκατο καὶ μάστιν τὰν πολυαστράγαλον
ταῦτά τ' ὀρειχάλκου λάλα κύμβαλα καὶ μυρόεντα
βόστρυχον, ἐκ λύσσας ἄρτ' ἀναπαυσάμενος.*³⁹⁹

Παρομοίως, σε ἐπίγραμμα του Ριανού ο *γάλλος θαλαμηπόλος* της Κυβέλης, ὀνόματι Αχρυλῖς, ἀνέθεσε τὰς *χαίτας* του, ήτοι τους *ἱερούς πλοκάμους* του, με τους οποίους υπηρετούσε τη λατρεία της θεᾶς.⁴⁰⁰

Ἀχρυλῖς, ἡ Φρυγίη θαλαμηπόλος, ἡ περὶ πεύκας

³⁹⁴ Anth. Pal. 9. 340 ((Διοσκορίδου). Για τους αυλούς ως ὄργανα διεγείροντα τις κινήσεις τις ψυχῆς, βλ. ενδεικτικὰ Πρόκλ., εἰς Πλ. Άλκ. I, 197-198. ἔτι τοίνυν τῶν μουσικῶν τούτων ὀργάνων τὰ μὲν ἐστὶ καταστηματικά, τὰ δὲ κινητικά, τὰ μὲν στάσει προσήκοντα, τὰ δὲ κινήσει. τὰ δὲ κινητικὰ πρὸς ἐνθουσίαν οἰκειότατα. διὸ δὴ καὶ ἐν τοῖς μυστηρίοις καὶ ἐν ταῖς τελεταῖς χρήσιμος ὁ αὐλός. χρῶνται γὰρ αὐτοῦ τῷ κινητικῷ πρὸς τὴν τῆς διανοίας ἔγερσιν ἐπὶ τὸ θεῖον. Πρβλ. τη χρήση των αυλῶν, τυμπάνων και κυμβάλων στη διονυσιακὴ λατρεία, καθώς και τη σημασία της κόμης στον μαιναδισμό. Βλ. επίσης Bömer 1958, II, 220–221.

³⁹⁵ Stat. In Verg. Aen. Com. 10. 220: *Cybele Alma mater deum, dicta Cybele vel ἀπὸ τοῦ κυβίσαι τὴν κεφαλὴν, id est capitis rotatione, quod semper, per furem motu capitis comam rotantes, ulutatu futura praenuntiabant*. Βλ. και Sommer 1912, 51.

³⁹⁶ Για άλλες ἐρμηνείες, βλ. Sommer 2012, 51, όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία.

³⁹⁷ Ο Sommer (1912, 51–52) υποστηρίζει ὅτι με τις ἀναθέσεις τους οι *γάλλοι* ἰκέτευαν την Κυβέλη να τους ἀναπαύσει κατόπιν της ἀπόσυρσής τους, ἀποψη ἰδιαίτερα ἐλκυστική.

³⁹⁸ Anth. Pal. 6. 234. Για τον Ερύκιο, ο οποίος ἤκμασε στο γ' τέταρτο του 1^{ου} αἰ. π.Χ., βλ. Gow – Page 1968, II, 278–279.

³⁹⁹ Για σχολιασμό του ἐπιγράμματος, βλ. Gow – Page 1968, II, 285–286 αρ. Χ.

⁴⁰⁰ Anth. Pal. 6. 173. Για τον Ριανό, βλ. σημ. 225.

πολλάκι τοὺς ἱεροὺς χευαμένη πλοκάμους,
γαλλαίῳ Κυβέλης ὀλολύγματι πολλάκι δοῦσα
τὸν βαρὺν εἰς ἀκοὰς ἤχον ἀπὸ στομάτων,
τάσδε θεῇ χαίτας περὶ δικλίδι θῆκεν ὀρείῃ,
θερμὸν ἐπεὶ λύσσης ὥδ' ἀνέπαυσε πόδα.⁴⁰¹

3. 3. 3. Η κουρά του Ορέστου στο Κουρεῖον και στα Κόμανα

Σύμφωνα με τον Πausανία, ο Ορέστης, μολυσμένος από τον φόνο της μητέρας του, ευρέθη στο ιερό των Μανιών, ιδρυμένο στον δρόμο που οδηγούσε από την αρκαδική Μεγαλόπολη στη Μεσσήνη, όπου κατελήφθη από μανία. Οι Μανίες, τις οποίες ο περιηγητής ταυτίζει με τις Ευμενίδες, υπαίτιες για τη μανία του, φάνηκαν σε αυτόν ως μέλαιnai. Αφού, ο μαινόμενος Ορέστης έφαγε έναν δάκτυλό του στο πλησίον του ιερού μνημείο του Δακτύλου, οι θεές εφάνησαν πάλι σε αυτόν ως λευκαί· όντας πλέον κύριος του εαυτού του, προσέφερε εναγισμούς στις πρώτες και θυσίες στις δεύτερες. Οι θυσίες προς τιμήν των λευκῶν Μανιών και των Χαρίτων αποτέλεσαν έθιμο ως τις ημέρες του περιηγητή, ο οποίος εν συνεχεία αναφέρεται στο πρό τῷ χωρίῳ τοῖς ἹΑκεσιν ιερό, ονομαζόμενο Κουρεῖον από την κουρά σε αυτό της κόμης του Ορέστου:

ἐκ δὲ Μεγάλης πόλεως ἰόντι ἐς Μεσσήνην
καὶ σταδίους μάλιστα προελθόντι ἐπτά, ἔστιν ἐν ἀρι-
στερᾷ τῆς λεωφόρου θεῶν ἱερόν. καλοῦσι δὲ καὶ αὐ-
τὰς τὰς θεὰς καὶ τὴν χώραν τὴν περὶ τὸ ἱερόν Μανίας·
δοκεῖν δέ μοι θεῶν τῶν Εὐμενίδων ἔστιν ἐπὶ κλησις,
καὶ Ὁρέστην ἐπὶ τῷ φόνῳ τῆς μητρός φασιν αὐτόθι
μανῆναι. οὐ πόρρω δὲ τοῦ ἱεροῦ γῆς χώμα ἔστιν οὐ
μέγα, ἐπὶ θῆμα ἔχον λίθου πεποιημένον δάκτυλον, καὶ
δὴ καὶ ὄνομα τῷ χώματι ἔστι Δακτύλου μνημα· ἐν-
ταῦθα ἔκφρονα Ὁρέστην γενόμενον λέγουσιν ἕνα τῆς
ἐτέρας τῶν χειρῶν ἀποφαγεῖν δάκτυλον. τούτῳ δὲ ἔστιν
ἕτερον συνεχὲς χωρίον ἹΑκη καλούμενον, ὅτι ἐγένετο
ἐν αὐτῷ τῆς νόσου τῷ Ὁρέστη τὰ ἰάματα· πεποιήται
δὲ Εὐμενίσι καὶ αὐτόθι ἱερόν. ταύτας τὰς θεὰς,
ἡνίκα τὸν Ὁρέστην ἔκφρονα ἔμελλον ποιήσῃν, φασὶν
αὐτῷ φανῆναι μελαίνας· ὡς δὲ ἀπέφαγε τὸν δάκτυλον,
τὰς δὲ αὖθις δοκεῖν οἱ λευκὰς εἶναι, καὶ αὐτὸν σω-
φρονῆσαι τε ἐπὶ τῇ θεᾷ καὶ οὕτω ταῖς μὲν ἐνήγισεν
ἀποτρέπων τὸ μῆνιμα αὐτῶν, ταῖς δὲ ἔθυσσε ταῖς λευ-
καῖς. ὁμοῦ δὲ αὐταῖς καὶ Χάρισι θύειν νομίζουσι.
πρὸς δὲ τῷ χωρίῳ τοῖς ἹΑκεσιν ἕτερόν ἐστιν <Κουρεῖον>

⁴⁰¹ Για σχολιασμό του επιγράμματος, βλ. Gow – Page 1965, II, 506–507 αρ. VII.

*ὀνομαζόμενον ἱερόν, ὅτι Ὀρέστης ἐνταῦθα ἐκείρατο τὴν
κόμην, ἐπειδὴ ἐντὸς ἐγένετο αὐτοῦ.*⁴⁰²

Ἡ κουρά του Ορέστου προς τιμὴν των Μανιῶν ἢ λευκῶν Εὐμενίδων εἶναι σαφῶς ἀφ' ενός καθαρτικὴ καὶ ἀφ' ἐτέρου θεραπευτικὴ τῆς ψυχικῆς νόσου, εφόσον ἡ *μανία* του Ορέστου ἦταν ἡ συνέπεια του μιάσματος ἀπὸ τον φόνο τῆς μητέρας του.⁴⁰³ Ὁ θεραπευτικὸς/καθαρτικὸς χαρακτήρας τῆς κουράς του Ορέστου δηλώνεται καὶ στις μαρτυρίες γιὰ τὴν ἀνάθεση τῆς κόμης του στὴν Ταυροπόλο Ἀρτέμιδα στα *Κόμανα*. Ὁ Στράβων ἀναφέρει: *τὰ δὲ ἱερὰ ταῦτα δοκεῖ Ὀρέστης μετὰ τῆς ἀδελφῆς Ἰφιγενείας κομίσαι δεῦρο ἀπὸ τῆς Ταυρικῆς Σκυθίας, τὰ τῆς Ταυροπόλου Ἀρτέμιδος, ἐνταῦθα δὲ καὶ τὴν πένθιμον κόμην ἀποθέσθαι, ἀφ' ἧς καὶ τοῦνομα τῇ πόλει.*⁴⁰⁴ Ἡ πιο ἐκτεταμένη ἀφήγηση τοῦ Προκοπίου ἀναφέρεται σὲ σωματικὴ νόσο τοῦ Ορέστου, ἡ ὁποία θα πρέπει βεβαίως νὰ ἐννοηθεῖ ἀφ' ενός ὡς τιμωρία καὶ ἀφ' ἐτέρου ὡς συνέπεια τοῦ ψυχικοῦ τοῦ μιάσματος, καθὼς καὶ στὴν ἰδρυση τῆς λατρείας τῆς Ταυροπόλου Ἀρτέμιδος στα *Κόμανα* καὶ στὴν ἐκεῖ κουρά του Ορέστου, σύμφωνα με διδόμενο σὲ αὐτὸν χρῆσμο:

*Ἐπειδὴ ἐκ Ταύρων Ὀρέστης ξὺν τῇ ἀδελφῇ ἀπιὼν ὥχετο, ξυνέπεσεν αὐτῷ νοσῆσαι τὸ σῶμα. καὶ ἀμφὶ τῇ νόσῳ πυνθανομένῳ χρῆσαι τὸ μαντεῖόν φασιν οὐ πρότερον λωφῆσιν αὐτῷ τὸ κακόν, πρὶν τῇ Ἀρτέμιδι ναὸν δεῖμασθαι ἐν χώρῳ τοιοῦτῳ, οἷον δὴ τὸν ἐν Ταύροις ξυμβαίνει εἶναι, ἐνταῦθά τε ἀποκείρασθαι τὴν αὐτοῦ κόμην καὶ αὐτῇ ὁμωνύμως καλέσαι τὴν πόλιν. διὸ δὴ Ὀρέστην περιόντα τὰ ἐκείνη χωρία ἐν Πόντῳ γενέσθαι, κατιδεῖν τε ὄρος, ὃ δὴ ἐνταῦθα ἀπότομον ἀπεκρέματο, ἔρρει τε ἔνερθεν παρὰ τὰς τοῦ ὄρους ἐσχατίας ποταμὸς Ἰρις. ὑποτοπήσαντα οὖν τὸν Ὀρέστην τότε τοῦτόν οἱ τὸν χώρον δηλοῦν τὸ μαντεῖον, πόλιν τε ἐνταῦθα λόγου ἀξίαν καὶ τὸν τῆς Ἀρτέμιδος νεὼν δεῖμασθαι, τὴν τε κόμην ἀποθριξάμενον ὁμωνύμως αὐτῇ καλέσαι τὴν πόλιν, ἣ δὴ Κόμανα καὶ ἐς ἐμὲ ὀνομάζεται.*⁴⁰⁵

Δεν εἶναι γνωστὸ ἀν οἱ ἀναθέσεις κόμης συνιστοῦσαν ἔθιμο στὸ *Κούρειον* καὶ στα *Κόμανα* με σκοπὸ τον εξαγνισμό· ἀς σημειωθεῖ, ὡστόσο, ὅτι εἰάν ἡ περίπτωση τοῦ Ορέστου ληφθεῖ ὡς αἰτιολογικὸς μῦθος, οἱ κουρές με χαρακτήρα θεραπευτικὸ/καθαρτικὸ στα *ιερά* αὐτὰ συγκεντρώνουν πολλές πιθανότητες. Ὁ Pottier ἀναφέρει: “*La sacrifice de la chevelure était un rite expiatoire pour ceux qui avaient à se purifier d’un meurtre,*”⁴⁰⁶ ἀν καὶ ὁ φόνος

⁴⁰² Πaus. 8. 34. 3–4. Σύμφωνα με τὸν Στέφ. Βυζ. λ. «*Μεγάλη πόλις*», ἡ Μεγαλόπολη ἐκαλεῖτο κατὰ τὸ ἥμισυ Ὀρεστιά ἀπὸ τῆς τοῦ Ὀρέστου παρουσίας. ΓΙΑ τὸν τοπικὸ προσδιορισμὸ τῶν θέσεων τοῦ ἀποσπάσματος αὐτοῦ (ιερό Μανιῶν, μνημεῖο Δακτύλου, Ἄκη, *Κουρεῖον*, βλ. Παπαχατζῆς 2002 (*Ἀρκαδικά*), 322. ΓΙΑ ἐρμηνείες τοῦ μνημείου τοῦ Δακτύλου, βλ. ἐνδεικτικὰ Burkert 1998, 50–51· Detienne 2003, 102–114. ΓΙΑ τὶς Ερινύες/Εὐμενίδες/Μανίες καὶ γιὰ τὴ λατρεία τους στὴν Ἀρκαδίαν, βλ. ἐνδεικτικὰ Zerhoch 2015, ιδίως 319–320.

⁴⁰³ Βλ. ἐνδεικτικὰ Sommer 1912, 48–49· Detienne 2003, 102–114· Zerhoch 2015, 319–320.

⁴⁰⁴ Στρ. 12. 2. 3. 14–18. ΓΙΑ τὴν ὀνομασία *Κόμανα*, βλ. ἐνδεικτικὰ Μ. Ἐτυμ., λ. «*Κόμανα*».

⁴⁰⁵ Προκ. Ὑπ. Πολ. 1. 17. 13–15.

⁴⁰⁶ Pottier κ.ά. 1877–1919, 1362.

δεν θα πρέπει μάλλον να θεωρηθεί ως ο μοναδικός λόγος ανάγκης εξαγνισμού.⁴⁰⁷ Η προαναφερθείσα σχέση της κόμης με την κεφαλή ως το κέντρο της διανοίας, από την οποία απορρέουν πλήθος ψυχο-σωματικών διαταραχών και νόσων, αναδεικνύεται στην περίπτωση του Ορέστου.⁴⁰⁸ υπό το πρίσμα αυτό, η κουρά της κόμης του νοσούντος φαίνεται ότι εξασφάλιζε όχι μόνον την κάθαρση από τα πάθη της ψυχής και του σώματος, αλλά και την αναγέννηση που αυτή επέφερε.

3. 3. 4. Η κόμη των γυναικών στη λατρεία του Ιδαίου Ηρακλέους στις Ερυθρές

Μία ιδιάζουσα περίπτωση ανάθεσης και κουράς γυναικείας κόμης είναι αυτή, που μνημονεύει ο Πausanías σχετικά με τον μύθο για την έλευση του *ἀκριβῶς αἰγυπτίου* αρχαίου λατρευτικού αγάλματος του Ηρακλέους στις Ερυθρές. Κατά την αφήγηση του Πausanίου, ο *θεός*, αφού εξέπλευσε με μία σχεδία από την Τύρο της Φοινίκης, προσορμίστηκε στη Μεσάτη μεταξύ του λιμανιού των Ερυθραίων και της νήσου των Χίων καθιστάμενος μήλον της έριδος μεταξύ των μεν και των δε. Τη λύση έδωσε το προφητικό όνειρο ενός τυφλού ψαρά από τις Ερυθρές ονόματι Φορμίων, σύμφωνα με το οποίο, οι γυναίκες των Ερυθραίων θα έπρεπε να προσφέρουν τις κόμες τους προκειμένου οι άνδρες να πλέξουν σκοινί για την κατέλκηση της σχεδίας στο λιμάνι τους. Αρνούμενες οι αστές των Ερυθρών να υποβληθούν στη διαδικασία της κουράς, ανέλαβαν να εκπληρώσουν τη θεϊκή βούληση οι Θρακιώτισσες, δούλες και ελεύθερες, με των οποίων την κόμη κατασκευάστηκε το σκοινί και το άγαλμα του *θεοῦ* κατέστη κτήμα των Ερυθραίων. Η συνεργασία των γυναικών από τη Θράκη ήταν η αιτία της επιτρεπόμενης μόνον σε αυτές εισόδου στο ιερό, ενώ το σκοινί από τις κόμες τους οι Ερυθραίοι το φύλασσαν έως και τις ημέρες του περιηγητή· σύμφωνα δε με την παράδοση των Ερυθραίων, ο ψαράς θεραπεύτηκε για το υπόλοιπο του βίου του.

ἡσθείης δ' ἂν καὶ τῷ ἐν Ἐρυθραῖς Ἡρακλείῳ καὶ Ἀθηνᾶς τῷ ἐν Πριήνῃ ναῶ, τούτῳ μὲν τοῦ ἀγάλματος ἔνεκα, Ἡρακλείῳ δὲ τῷ ἐν Ἐρυθραῖς κατὰ ἀρχαιότητα· τὸ δὲ ἄγαλμα οὔτε τοῖς καλουμένοις Αἰγιναίοις οὔτε τῶν Ἀττικῶν <τοῖς> ἀρχαιοτάτοις ἐμφερές, εἰ δέ τι καὶ ἄλλο, ἀκριβῶς ἐστὶν Αἰγύπτιον. σχεδία γὰρ <ἦν> ξύλων, καὶ ἐπ' αὐτῇ ὁ θεὸς ἐκ Τύρου τῆς Φοινίκης ἐξέπλευσε· καθ' ἣντινα δὲ αἰτίαν, οὐδὲ αὐτοὶ τοῦτο οἱ Ἐρυθραῖοι λέγουσιν. ὥς δὲ ἐς τὴν θάλασσαν ἀφίκετο ἡ σχεδία τὴν Ἰώνων, φασὶν αὐτὴν ὀρμίσασθαι πρὸς ἄκρα καλουμένη Μεσάτη· ἡ δὲ ἔστι μὲν τῆς ἡπείρου, τοῖς <δὲ> ἐκ τοῦ Ἐρυθραίων λιμένος ἐς νῆσον τὴν Χίων πλέουσι τοῦτό ἐστι μεσαίτατον. ἐπεὶ δὲ ἡ σχεδία κατὰ τὴν ἄκραν ἔσχεν, ἐνταῦθα πολὺν μὲν οἱ Ἐρυθραῖοι πόνον, οὐκ ἐλάσσονα δὲ ἔσχον οἱ Χῖοι ποιούμενοι σπουδὴν παρὰ σφᾶς

⁴⁰⁷ Βλ. και Sommer 1912, 49, ο οποίος απορρίπτει κάθε σχετική με το θέμα αυτό γενίκευση. Καθαριστικός, ενδεχομένως, είναι και ο χαρακτήρας της μνημονευόμενης από τον Ηρόδοτο (3. 8. 12–17) κουράς προς τιμήν του Διονύσου και της Ουρανίης στην Αραβία: *Διόνυσον δὲ θεῶν μοῦνον καὶ τὴν Οὐρανίην ἡγέονται εἶναι, καὶ τῶν τριῶν τὴν κουρὴν κείρεσθαι φασὶ κατὰ περ αὐτὸν τὸν Διόνυσον κεκάρθαι· κείρονται δὲ περιτρόχαλα, ὑποξυροῦντες τοὺς κροτάφους. Ονομάζουσι δὲ τὸν μὲν Διόνυσον Ὀροτάλτ, τὴν δὲ Οὐρανίην Ἀλιλάτ.*

⁴⁰⁸ Πρβλ. παραπάνω ορισμένα σχόλια για τις αναθέσεις κόμης των γάλλων ιερέων της Κυβέλης.

καταγαγεῖν ἑκάτεροι τὸ ἄγαλμα· τέλος δὲ Ἐρυθραῖος ἄνθρωπος, ὃς βίος μὲν ἦν ἀπὸ θαλάσσης γεγωνῶς καὶ ἄγρας ἰχθύων, διέφθαρτο δὲ ὑπὸ νόσου τοὺς ὀφθαλμούς, ὄνομα δὲ οἱ Φορμίων ἦν, οὗτος ὁ ἀλιεὺς εἶδεν ὄψιν ὀνείρατος ὡς τὰς Ἐρυθραίων γυναικας ἀποκείρασθαι δέοι τὰς κόμας καὶ οὕτω τοὺς ἄνδρας πλεξαμένους κάλον ἐκ τῶν τριχῶν τὴν σχεδίαν παρὰ σφᾶς κατάξειν. αἱ μὲν δὴ ἄσται τῶν γυναικῶν οὐδαμῶς ὑπακούειν τῷ ὀνείρατι ἐβούλοντο· ὁπόσαι δὲ τοῦ Θρακίου γένους ἐδούλευον καὶ οὔσαις σφίσιν ἐλευθέραις ἦν ἐνταῦθα βίος, ἀποκεῖραι παρέχουσιν αὐτάς· καὶ οὕτως οἱ Ἐρυθραῖοι τὴν σχεδίαν καθέλκουσιν. ἔσοδος τε δὴ ταῖς Θράσσαις ἐς τὸ Ἡράκλειόν ἐστι γυναικῶν μόναις, καὶ τὸ καλῶδιον τὸ ἐκ τῶν τριχῶν καὶ ἐς ἐμὲ ἔτι οἱ ἐπιχώριοι φυλάσσουσι· καὶ δὴ καὶ τὸν ἀλιέα οἱ αὐτοὶ οὕτοι ἀναβλέψαι τε καὶ ὄραν τὸ λοιπὸν τοῦ βίου φασίν.⁴⁰⁹

Ο Πausανίας συσχετίζει την αρχαία λατρεία στο Ἡράκλειον των Ερυθρών με εκείνη του μεγαλύτερου αδελφού από τους Ιδαίους Δακτύλους Ηρακλέους στην Πελοπόννησο, στην κεντρική Ελλάδα και στην Τύρο βασιζόμενος σε πρώιμες πηγές, όπως ο Ονομάκριτος από τον 6^ο αιώνα π.Χ.⁴¹⁰ Σύμφωνα με τον περιηγητή, ο Ηρακλής στην Πελοπόννησο ήλθε από την Κρήτη μαζί με τους υπόλοιπους πέντε αδελφούς του, των οποίων τα ονόματα, ἦτοι Παιώνιος, Επιμήδης, Ιάσιος, Ακεσίδας, δηλώνουν κατοχή θεραπευτικών ιδιοτήτων.⁴¹¹ ο δε Διόδωρος αναφέρει ότι ο Ιδαίος Ηρακλής ήταν τόσο επιδέξιος στη γοητεία, στις ἐπωδὰς και στις τελετάς, ώστε οι γυναίκες της περιοχής κατασκεύαζαν φυλακτά προς τιμήν του έως και τις ημέρες του συγγραφέα.⁴¹² Στη βοιωτική Μυκαλησσό, η λατρευτική «εικόνα» του Ιδαίου Ηρακλέους ανοιγόκλεινε καθημερινά τις θύρες του ναού της Δήμητρος, ενώ υπήρχε η συνήθεια να τοποθετούν στους πόδες του αγάλματος φθινοπωρινούς καρπούς για τη διατήρησή τους καθ' ὅλον το ἔτος.⁴¹³ Ο Πausανίας ταυτίζει τον Ηρακλή Δάκτυλο των Ερυθρών και της Τύρου με τον Ηρακλή στις Θεσπιές και στον βοιωτικό Ὑηττο, του οποίου το λατρευτικό ἄγαλμα ήταν ένας ακατέργαστος λίθος, που προσέφερε θεραπεία σε ασθενείς.⁴¹⁴ η περιοχή αυτή, ιδιαίτερα πλούσια σε μαγνητίτη, ήταν γνωστή στην αρχαιότητα ως Ἡράκλειος Λίθος, οι θεραπευτικές ιδιότητες του οποίου εχρησιμοποιούντο για τους πόνους και τον κωλικό των γυναικῶν. Κατά τους Étienne και Knoepfler, το

⁴⁰⁹ Πaus. 7. 5. 5–8 (ιδίως 7–8).

⁴¹⁰ Πaus. 5. 8. 1· 13. 8· 14. 7· 6. 21. 6· 23. 3· 8. 31. 3 (αναφορά στον Ονομάκριτο)· 9. 19. 5· 24. 3· 27. 8.

⁴¹¹ Πaus. 5. 8. 1· 13. 8· 14. 7· 6. 21. 6· 23. 3· 8. 31. 3. Βλ. και Hemberg 1952, 58.

⁴¹² Διόδ. 5. 64. 7. 1–5: σημεία δὲ τούτων φασίν διαμένειν τὸ πολλὰς τῶν γυναικῶν ἔτι καὶ νῦν λαμβάνειν ἐπωδὰς ἀπὸ τούτου τοῦ θεοῦ καὶ περιάμματα ποιεῖν ὡς γεγονότος αὐτοῦ γόητος καὶ τὰ περὶ τὰς τελετὰς ἐπιτετηδευκότος.

⁴¹³ Πaus. 9. 19. 5: πρὸς θάλασσαν δὲ τῆς Μυκαλησσοῦ Δήμητρος Μυκαλησσίας ἐστὶν ἱερὸν· κλείεσθαι δὲ αὐτὸ ἐπὶ νυκτὶ ἐκάστη καὶ αὐθις ἀνοίγεσθαι φασιν ὑπὸ Ἡρακλέους, τὸν δὲ Ἡρακλέα εἶναι τῶν Ἰδαίων καλουμένων Δακτύλων. δείκνυται δὲ αὐτόθι καὶ θαῦμα τοιόνδε· πρὸ τοῦ ἀγάλματος τῶν ποδῶν τιθέασιν ὅσα ἐν ὁπώρα πέφυκε γίνεσθαι, ταῦτα δὲ διὰ παντὸς μένει τεθηλότα τοῦ ἔτους.

⁴¹⁴ Πaus. 9. 27. 6–8 (Θεσπιές), ιδίως 27. 8: ἀλλὰ γὰρ ἐφαίνεται μοι τὸ ἱερὸν τοῦτο ἀρχαιότερον ἢ κατὰ Ἡρακλέα εἶναι τοῦ Ἀμφιτρώωνος, καὶ Ἡρακλέους τοῦ καλουμένου τῶν Ἰδαίων Δακτύλων, οὗ δὴ καὶ Ἐρυθραῖους τοὺς ἐν Ἰωνίᾳ καὶ Τυρίους ἱερὰ ἔχοντας εὕρισκον. οὐ μὴν οὐδὲ οἱ Βοιωτοὶ τοῦ Ἡρακλέους ἠγνόουν τοῦτο τὸ ὄνομα, ὅπου γε αὐτοὶ τῆς Μυκαλησσίας Δήμητρος Ἡρακλεῖ τῷ Ἰδαίῳ τὸ ἱερὸν ἐπιτετράφθαι λέγουσιν· 9. 24. 3. 9–12 (Υῆττος): ἐν Υῆττῳ δὲ ναὸς ἐστὶν Ἡρακλέους καὶ ἰάματα εὔρασθαι παρὰ τούτου τοῖς κάμνουσιν ἐστίν, ὄντος οὐχὶ ἀγάλματος σὺν τέχνῃ, λίθου δὲ ἀργοῦ κατὰ τὸ ἀρχαῖον.

λατρευτικό άγαλμα του Ηρακλέους στον Ύηττο, πιθανόν κατασκευασμένο από μαγνητίτη, κατείχε θεραπευτικές ιδιότητες όμοιες με εκείνες των φυλακτών της Πελοποννήσου.⁴¹⁵

Εάν, συνεπώς, σύμφωνα με την Blakely, η αναφερόμενη από τον Πausανία παράδοση των Ερυθραίων θεωρηθεί ως αιτιολογικός μύθος, η σύνδεση του *Ήρακλειού* των Ερυθρών με τον Ιδαίο Ηρακλή ενισχύεται. Η φοινικικών απηχήσεων λίθινη μορφή του αγάλματος του Ηρακλέους με τις προφητικές και θεραπευτικές δυνάμεις ανακαλούν τη μύηση του Πυθαγόρου στην Ίδη, καθώς και τον ιστορικό τύπο της μετεωρικής λατρευτικής «εικόνας». Με την περιγραφή του αγάλματος ως *ἀκριβῶς αἰγυπτίου*, ο Πausανίας φαίνεται να υπονοεί την πλησιέστερη προς εκείνην του Ηρακλέους εικόνα του Bes, η οποία θεωρείται ως η εικόνα του συριακού Melquart και του Ηρακλέους στην Κύπρο.⁴¹⁶

Κατόπιν της κατ' ανάγκην εκτεταμένης παρέκβασης περί της ταυτότητας και τις ιδιότητες της λατρευόμενης στο *Ήράκλειον* των Ερυθρών θεότητας, απομένει να εξηγηθεί το σκoinί από γυναικείες κόμες, η από τη Θράκη καταγωγή των προσφερομένων να κουρέψουν τις κόμες τους γυναικών και η κατ' εξαίρεσιν είσοδός τους στο ιερό, καθώς και η σχέση τους με τον Ιδαίο Ηρακλή. Κατά τον Bremmer και την Blakely, από τους κύριους υποστηρικτές της ταύτισης του Ερυθραίου Ηρακλέους με τον Ιδαίο Ηρακλή, το σκoinί από γυναικεία κόμη συνιστά ένα στοιχείο φοινικικής καταγωγής, το οποίο μπορεί να παραβληθεί με την καθέλκυση της μετεωρικής λατρευτικής «εικόνας» της Κυβέλης από γυναίκες στη Ρώμη.⁴¹⁷ Επιπλέον, η ιδιαίτερη σύνδεση του Ιδαίου Ηρακλέους με την προστασία και την ίαση των γυναικών πιθανόν να συνιστά έναν σοβαρό λόγο για τη σχετική με τις κόμες αξίωση του θεού.

Η ανταπόκριση μόνον των γυναικών από τη Θράκη στις αξιώσεις της προφητείας μπορεί να ερμηνευθεί ως αντανάκλαση της, σύμφωνα με ορισμένους μελετητές, παράδοσης για την φοινικική καταγωγή της λατρείας του Ηρακλέους στη Θάσο.⁴¹⁸ η Blakely παρατηρεί ότι οι Θρακιώτισσες γυναίκες ενδεχομένως να αναγνώρισαν στον αποδημούντα λίθο του Ηρακλέους έναν οικείο σε αυτές θεϊκό φοινικικό τύπο.⁴¹⁹

Ωστόσο, ως γυναίκες του *Θρακίου γένους* μπορούν, σύμφωνα με τον Graf, να εννοηθούν εκείνες της ευρύτερης περιοχής γύρω από τη Μίλητο, οι οποίες, ανήκουσες σε «κατώτερα» κοινωνικά στρώματα, διαφοροποιούνται από τις γυναίκες αστές.⁴²⁰ Δεν αποκλείεται, λοιπόν, οι γυναίκες του *Θρακίου γένους* να δέχθηκαν ή και να εξαναγκάστηκαν να υποβληθούν στη θεωρούμενη ως υποτιμητική από τις γυναίκες των

⁴¹⁵ Βλ. Étienne – Knoepfler 1976, 178.

⁴¹⁶ Τα στοιχεία για τη φοινικική δραστηριότητα στην περιοχή είναι λίγα και αυτά δεν προέρχονται από την περίοδο μεταξύ 900 και 700 π.Χ., την οποία η ιστορία του Πausανίου υπαινίσσεται. Βλ. Blakely 2007, 56–57, καθώς και Graf 1985, 315· Tzavellas-Bonnet 1985, 235. Για σχέση Bes – Melquart – Ηρακλέους, βλ. Wilson 1968· Grottanelli 1972· Bisi 1980· Tzavellas-Bonnet 1985· Lipiński 1995, 380–388· Blakely 2007, 56–57.

⁴¹⁷ Bremmer 1979 (συγκριτική μελέτη του τρόπου έλευσης των δύο θεοτήτων στη Ρώμη και στις Ερυθρές)· Blakely 2007, 56–57.

⁴¹⁸ Βλ. Launey 1944· Pouilloux 1954· Teixidor 1983· Bonnet 1988, 346–370. 380–388· Blakely 2007, 57. Για τη συνεργασία των Θρακιωτισσών κατ' αντιστοιχίαν προς εκείνη της matrona Claudia Quinta ως εκτός των κοινωνικών κανόνων στοιχείων συσχετισμένων με την εισαγωγή ξένων θεοτήτων, ήτοι του Ηρακλέους στις Ερυθρές και της Κυβέλης στη Ρώμη, βλ. Bremmer 1979.

⁴¹⁹ Blakely 2007, 57.

⁴²⁰ Βλ. Graf 1985, 308. Βλ. επίσης την εξήγηση της Σούδας στο λ. «Θραῖττα»: ... λέγεται καὶ κοινῶς δούλη.

Ερυθραίων κουρά με αντάλλαγμα την απόκτηση ορισμένων προνομίων, όπως εκείνο της εισόδου τους στο ιερό.

Ο αποφασιστικής σημασίας εμπορικός/στρατιωτικός έλεγχος της περιοχής, τον οποίον προσέφερε το λιμάνι και η θέση των Ερυθρών, πιθανότατα νομιμοποιήθηκε με την επινόηση του μύθου για την ίδρυση σε αυτό του Ιδαίου Ηρακλέους, το άγαλμα του οποίου έπλευσε στη Μεσάτη από τη μακρινή Τύρο· ο μύθος προφανώς κατασκευάστηκε ως απάντηση στις αξιώσεις των Χίων για ίδρυση *περαιάς* στην ακριβώς απέναντί τους ακτή της Ιωνίας, για τους οποίους οι Ερυθρές συνιστούσαν σοβαρό εμπόδιο.⁴²¹ Η επιλογή – μέσω της θεϊκής προφητείας – των Ερυθρών ως τόπου ίδρυσης της λατρείας πιθανόν θα ήταν εγκυρότερη, αν ο θεός αυτός προερχόταν από μία περιοχή γνωστή από τους παλαιούς χρόνους για την άνθηση του διαμετακομιστικού εμπορίου της. Ακόμη και η συνεργασία των «κατώτερων» κοινωνικά γυναικών της Θράκης στην κατασκευή του σκοινιού σε συνδυασμό με τη θεώρηση της πράξης της κουράς ως υποτιμητικής από τις Ερυθραίες αστές μπορεί να συνιστά επινόηση για την ανάδειξη της ανωτερότητας των γυναικών των Ερυθρών έναντι του γένους των *Θρακιδών* της Χίου.⁴²² Συνεπώς, η από τον Graf τεκμηριωμένη λατρεία του Ηρακλέους του Αμφιτρύωνος ως *Καλλινίκου* και της Αφροδίτης *Στρατείας* στις Ερυθρές, δεν αποκλείει τη συνύπαρξη και των δύο Ηρακλέων στην παράδοση της πόλης, εάν μάλιστα κρίνει κανείς και από τους δύο τύπους νομισμάτων του Ηρακλέους, οι οποίοι εικονογραφούν ο ένας τον Ιδαίο Ηρακλή και ο άλλος τον Ηρακλή του Αμφιτρύωνος.⁴²³ Τη λατρεία του τελευταίου πράγματι δικαιολογεί η λειτουργία γυμνασίου στην περιοχή και ο θεσμός της *έφηβείας* κατά την εποχή των λατρευτικών επιγραφών και του ενός τύπου νομισμάτων, στα οποία στηρίζει ο Graf το κύριο μέρος της επιχειρηματολογίας του. Ωστόσο, η κατά τον ίδιο μελετητή ερμηνεία του σκοινιού από γυναικείες κόμες με βάση τα *Οίνιστήρια* και τις αναθέσεις κόμης προς τιμήν του Ιολάου ως έθιμο ανάθεσης της κόμης των εφήβων προς τιμήν του Ηρακλέους δεν ευσταθεί διόλου.⁴²⁴ αφ' ενός μαρτυρίες για αναθέσεις κόμης Ερυθραίων εφήβων δεν σώζονται και αφ' ετέρου δεν είναι γνωστές από τις πηγές αναθέσεις κόμης στον ίδιο τον Ηρακλή.

3. 3. 5. Αναθέσεις κόμης υπέρ προστασίας ή σωτηρίας από κινδύνους ή εκπλήρωσης ποικίλου περιεχομένου ευχών

Η ασφαλής επιστροφή των πολεμιστών στην οικία τους αποτέλεσε έναν από τους λόγους ανάθεσης της κόμης τους κατά την αναχώρησή τους. Με πρότυπο την ανάθεση της κόμης του Αχιλλέως στον Σπερχειό από τον Πηλέα με ευχή για την ασφαλή επιστροφή του

⁴²¹ Βλ. ενδεικτικά Hornblower 2003, 44. Η Μεσάτη θα αποτελούσε ιδιαίτερα κατάλληλη θέση για την ίδρυση περαιάς της Χίου στη μικρασιατική ακτή.

⁴²² Για μία απόπειρα ταύτισης (;) των *Θρακιδών* της Χίου με τις Θρακιώτισσες των Ερυθρών, βλ. Graf 1985, 307 και σημ. 104, όπου και βιβλιογραφία για το γένος *Θρακίδαι*.

⁴²³ Βλ. Graf 1985, 296–313, ιδίως 297. 298. Ο Graf, κύριος υποστηρικτής της λατρείας του Ηρακλέους του Αμφιτρύωνος στις Ερυθρές (επιγραφές και νομίσματα μέσης ελληνιστικής και ρωμαϊκής περιόδου), προσπαθεί να ερμηνεύσει ποικιλοτρόπως την εικονογραφία των νομισμάτων με τον Τύριο Ηρακλή προκειμένης της ταύτισης που στηρίζει την κεντρική άποψή του.

⁴²⁴ Βλ. Graf 1985, 312 και σημ. 134.

υιού του από την Τροία, η Βερενίκη II αφιέρωσε *πλόκαμον* από την κόμη της στο ιερό της Αφροδίτης στο Ζεφύριο προκειμένης της προστασίας του συζύγου της Πτολεμαίου III Ευεργέτου στον Γ΄ Συριακό Πόλεμο. Μία ημέρα μετά την επιστροφή του Πτολεμαίου στην Αλεξάνδρεια ο *πλόκαμος* της Βερενίκης εξαφανίστηκε από το ιερό, γεγονός το οποίο συνέτριψε τον βασιλέα. Προκειμένου να παρηγορήσει τον Πτολεμαίο, αλλά και να κερδίσει την εύνοιά του, ο μαθηματικός Κόνων τον πληροφόρησε ότι την προηγούμενη νύχτα είχε δει στον ουρανό επτά αστέρες με ασαφή σχηματισμό, τα οποία φαντάστηκε ότι ήταν ο *πλόκαμος* τα Βερενίκης.⁴²⁵

Σύμφωνα με την εξαιρετική μελέτη της Gutzwiller,⁴²⁶ την εκ μέρους της Βερενίκης υιοθέτηση του ανδρικού εθίμου ανάθεσης κόμης πριν από τον πόλεμο προβάλλει δεξιοτεχνικά ο Καλλίμαχος σε συνάφεια με εκείνο της ανάθεσης της παρθενικής κόμης πριν από τον γάμο με την αιφνίδια μετατροπή του έργου του σε έναν μονόλογο του ίδιου του *πλοκάμου* της βασίλισσας: *σὴν τε κάρην ὥμοσα σὸν τε βίον*.⁴²⁷ Η απροθυμία του *πλοκάμου* να αποχωριστεί την κεφαλή της Βερενίκης⁴²⁸ συνδυάζεται με τον θρήνο των *ἀδελφῶν* του *κομῶν* για την αποτομή του και μεταφορά του στον ιερό τόπο της ανάθεσης:

ἄρτι [ν]εότμητόν με κόμαι ταέεσκον ἀδε[λφεαί,
καὶ πρόκατε γνωτὸς Μέμνονος Αἰθίοπος
ἔετο κυκλώσας βαλιά πτερὰ θῆλυς ἀήτης,
ἵππο[ς] ἰοζώνου Λοκρίδος Ἀρσινόης,
[.]ασε δὲ πνοιῇ με, δι' ἡέρα δ' ὕγρον ἐνείκας
Κύπρ]ιδος εἰς κόλπους ἔθηκε·
αὐτὴ μιν Ζεφυρῖτις ἐπὶ χρέο[ς
....Κ]ανωπίτου ναιέτις ἀ[ί]γιαλοῦ.⁴²⁹

Η εκ μέρους του *πλοκάμου* τελική αποδοχή της μοίρας του ως *νέον ἄστρον*⁴³⁰ δεν υποσκελίζει τη θλίψη της ανάμνησής του ως ακόμη *παρθένου* στην κορυφήν της Βερενίκης.

⁴²⁵ Καλλίμ. Αἴτ. απ. 110· Catull. 66 (*Coma Berenices*)· Hygin. *Poet. Astr.* II 24: *Cuius supra simulacrum proxime Virginem sunt aliae VII stellae ad caudam Leonis in triangulo collocatae, quas crines Berenices esse Conon Samius mathematicus et Callimachus dicit. Cum Ptolomaeus Berenicen Ptolomaei et Arsinoes filiam sororem suam duxisset uxorem, et paucis post diebus Asiam oppugnatum profectus esset, novisse Berenicen, si victor Ptolomaeus redisset, se crinem detonsuram; quo voto damnatam crinem in Veneris Arsinoes Zephyritidis posuisse templo, eumque postero die non comparuisse. Quod factum cum rex aegre ferret, Conon mathematicus ut ante diximus cupiens inire gratiam regis, dixit crinem inter sidera videri collocatum et quasdam vacuas a figura septem stellae ostendit, quas esse fingeret crinem.* Για την ανάθεση της κόμης της Βερενίκης, βλ. ενδεικτικά Sommer 1912, 80–81· Nachtergaele 1980.

⁴²⁶ Gutzwiller 2001.

⁴²⁷ Καλλίμ. Αἴτ. απ. 110. 40. Στους πρώτους στίχους του Καλλιμάχου αναφέρεται ότι η Βερενίκη ανέθεσε τον *βόστρυχόν* της σε όλους τους θεούς (7–8): *†η με Κόνων ἔβλεψεν ἐν ἡέρι τὸν Βερενίκης / βόστρυχον ὃν κείνη πᾶσιν ἔθηκε θεοῖς.*

⁴²⁸ Ο *πλόκαμος* παραβάλλει την αποτομή του και τον αποχωρισμό του από την κεφαλή της Βερενίκης με τη διάνοιξη της δώρυγας στον Ἄθω από τους Πέρσες στους αμέσως προηγούμενους στίχους: *τί πλόκαμοι ῥέξωμεν, ὅτ' οὔρεα τοῖα σιδή[ρῳ] / εἴκουσιν;* (Καλλίμ. Αἴτ. απ. 110. 47–48).

⁴²⁹ Καλλίμ. Αἴτ. απ. 110. 51–58.

Οὐ ταάδε μοι τοσήνδε φέρει χάριν ὄσ[σο]ν ἐκείνης
ἀ]σχάλλω κορυφῆς οὐκέτι θιζόμεν[ος,
ῆς ἄπο, παρ[θ]ενίη μὲν ὅτ' ἦν ἔτι, πολλὰ πέπωκα
λιτά, γυναικείων δ' οὐκ ἀπέλαυσα μύρων.⁴³¹

Η Gutzwiller καταλήγει:

“Following the patterns set by predecessors, Berenice sought to legitimize her new position as queen of Egypt by adapting a hair-cutting ritual commonly performed by maidens to serve as a symbol of her erotic devotion to the man who was already her husband. A further promotion of the image, the court invented the story of the lock’s catasterism by Aphrodite and later instituted worship of the new constellation as a divine surrogate of the queen.”⁴³²

Αντίθετα προς τις συνδεδεμένες με την ανάθεση της Βερενίκης σκοπιμότητες ο Ξενοφών ο Εφέσιος μαρτυρεί την αγνή ανάθεση της Ανθίας στον ναό του Ηλίου προκειμένου να βρεθεί ο χαμένος εν καιρώ πολέμου σύζυγός της Αβροκόμης:

Ταῦτα ἔλεγε καὶ πολλὰ ἐπεδάκρυε καὶ δεῖται τοῦ
Ἰπποθόου ἐπιτρέψαι αὐτῇ τῆς κόμης ἀφελεῖν τῆς αὐτῆς
καὶ ἀναθεῖναι τῷ Ἡλίῳ καὶ εὐξασθαι τι περὶ Ἀβροκόμου.
Συγχωρεῖ ὁ Ἰππόθοος· καὶ ἀποτεμοῦσα τῶν πλοκάμων
ὅσα ἐδύνατο καὶ ἐπιτηδείου καιροῦ λαβομένη, πάντων
ἀπηλλαγμένων, ἀνατίθησιν ἐπιγράψασα ΥΠΕΡ. ΤΟΥ.
ΑΝΔΡΟΣ. ΑΒΡΟΚΟΜΟΥ. ΑΝΘΙΑ. ΤΗΝ. ΚΟ-
ΜΗΝ. ΤΩΙ. ΘΕΩΙ. ΑΝΕΘΗΚΕ. Ταῦτα ποιήσασα
καὶ εὐξαμένη ἀπῆει μετὰ τοῦ Ἰπποθόου.⁴³³

Με την κόμη της Ανθίας, ανάθημα – σύμβολο της συζυγικής αφοσίωσης και αγάπης, ο Ξενοφών οικονόμησε και την επανασύνδεση των δύο συζύγων.⁴³⁴ Μία ανδρική κουρά κατά την επιστροφή από πόλεμο αναφέρεται σε επίγραμμα του Κριναγόρου· ο Μάρκελλος εκούρευσε την πρώτη ξανθή γενειάδα του, όταν επέστρεψε νικητής στην Ιταλία από κάποιο πόλεμο στη Δύση.⁴³⁵

Ἑσπερίου Μάρκελλος ἀνερχόμενος πολέμοιο

⁴³⁰ Καλλίμ. Αἴτ. απ. 110. 62–64: καὶ Βερ]ενίκειος καλὸς ἐγὼ πλόκαμ[ος, / ὕδασι] λουόμενόν με παρ' ἀθα[νάτους ἀνιόντα / Κύπρι]ς ἐν ἀρχαίοις ἄστρον [ἔθηκε νέον.

⁴³¹ Καλλίμ. Αἴτ. απ. 110. 75–78. Πρβλ. Catull. 99. 26: *a parva virgine*.

⁴³² Gutzwiller 2001, 384.

⁴³³ Ξενοφ. Ἐφες. 5. 11. 5. 1 – 6. 6.

⁴³⁴ Ξενοφ. Ἐφες. 5. 12. 1–4.

⁴³⁵ Anth. Pal. 6. 161. Για τον Κριναγόρα, βλ. σημ. 251.

σκυλοφόρος κραναῆς τέλσα παρ' Ἰταλίδης,
ξανθὴν πρῶτον ἔκειρε γενειάδα· βούλετο πατρίς
οὕτως, καὶ πέμψαι παῖδα καὶ ἄνδρα λαβεῖν.⁴³⁶

Αν και δεν αναφέρεται ο αποδέκτης θεός, ασφαλώς η κουρά θα συνιστούσε ευχαριστία σε προηγούμενη δεσμευτική ευχή προς κάποια θεότητα για την ασφαλή και νικητήρια επιστροφή του νέου στην πατρίδα του, η οποία τον ἔπεμψε στον πόλεμο παῖδα και τον ἔλαβεν ἄνδρα· ως εκ τούτου, φαίνεται ότι η ποιητική μνεία της ανάθεσης του Μαρκέλλου ἀφ' ενός βασίζεται στο ομηρικό πρότυπο του ξανθοῦ Αχιλλέως και ἀφ' ετέρου συνδέεται με το ἔθιμο της ανάθεσης κόμης ή γενείων κατά την περίοδο μετάβασης των νέων από την εφηβεία στην ενηλικίωση.

Η προστασία των ναυτικών και θαλασσοπόρων και η σωτηρία των ναυαγών συνιστούσε μία συνήθη περίπτωση ανάθεσης κόμης. Σε επίγραμμα αναφέρεται ότι ο Λουκίλλιος αφιέρωσε την κόμη του ως τη μοναδική περιουσία του μετά από ναυάγιο σε μία σειρά θαλάσσιων θεοτήτων, καθώς και σε εκείνες της Σαμοθράκης:

<ΛΟΥΚΙΛΛΙΟΥ>

Γλαύκῳ καὶ Νηρῇι καὶ Ἴνοϊ καὶ Μελικέρτῃ
καὶ Βυθίῳ Κρονίδῃ καὶ Σαμόθραξι θεοῖς
σωθεῖς ἐκ πελάγους Λουκίλλιος ὧδε κέκαρμαι
τὰς τρίχας ἐκ κεφαλῆς· ἄλλο γὰρ οὐδὲν ἔχω.⁴³⁷

Εἶναι πολύ πιθανόν η ευχή για την ανάθεση να έγινε σε κατάσταση εκτάκτου ανάγκης ως ὑστατη ελπίδα σωτηρίας – *naufragorum ultimum votum*.⁴³⁸ Σύμφωνα με αναφορές του Petronius στα ναυάγια, η κοπή της κόμης, αλλά και των ονύχων ἀκόμη, δεν ἐπετρέπετο στους ἐπιβαίνοντες σε πλοίο παρά μόνον σε περίπτωση σφοδρῆς θαλασσοταραχῆς: *audio enim non licere cuiquam mortalium in nave neque ungues neque capillos deponere nisi cum pelago rentus irascitur*.⁴³⁹ Οι παραβαίνοντες τον κανόνα αυτόν ἀμέσως καταδικάζονταν σε θάνατο και προσφέρονταν ως αιματηρή θυσία στους θεούς προκειμένου να σωθούν οι συνεπιβαίνοντες.⁴⁴⁰ Η ευρέως διαδεδομένη συνήθεια της κουράς των ναυαγών κατέστη τρόπος διαβίωσης των επιτηδείων, οι οποίοι, αφού ξύριζαν

⁴³⁶ Πρόκειται για τον M. Claudius Marcellus, υἱό του Gaius Claudius Marcellus και της ἀδελφῆς του Αυγούστου Oktavia. Ο αναφερόμενος στο ἐπίγραμμα πόλεμος στην Εσπερία εἶναι ἐκεῖνος των Ρωμαίων στην Κανταβρία της Ισπανίας. Για τον Μάρκελλο, την προσωπικότητά του, τον πρόωρο θάνατό του σε ηλικία 20 ἐτῶν, καθώς και για σχολιασμό του ἐπιγράμματος, βλ. Gow – Page 1968, II, 219–220 ἀρ. Χ.

⁴³⁷ *Anth. Pal.* 6. 164. Ο Sommer (1912, 81) θεωρεῖ ότι η φράση ἄλλο γὰρ οὐδὲν ἔχω δηλώνει ότι ο Λουκίλλιος δεν γνώριζε το βαθύτερο νόημα της ανάθεσης της κόμης σε περίπτωση ναυαγίου και ἐρμηνεύει την ανάθεσή του ως λατρευτική πράξη βασισμένη στη διαδεδομένη αὐτή συνήθεια της ἐποχῆς. Πιθανότατα, ωστόσο, η φράση δηλώνει την οικονομική καταστροφή ὀρισμένων μετά ἀπό ναυάγιο.

⁴³⁸ *Petr. Sat.* 103. 5.

⁴³⁹ *Petr. Sat.* 104. 5.

⁴⁴⁰ Βλ. Sommer 1912, 82.

τις κεφαλές τους, υποδύονταν τους βασανισμένους ναυαγούς διηγούμενοι σχετικές ιστορίες προκειμένου να αποσπάσουν χρήματα από τους αφελείς ακροατές τους· ο Λουκιανός αναφέρει: *οὐ παρέργως οὖν οὐδὲ ἀμελῶς ἐπήκουον αὐτῶν καθάπερ ναυαγίαν τινὰ καὶ σωτηρίαν αὐτῶν παράλογον διηγουμένων, οἳ οἱ εἰσιν οἱ πρὸς τοῖς ἱεροῖς ἐξυρημένοι τὰς κεφαλὰς*.

Γενικά, υπήρχε στους ναυτικούς η πρόληψη ότι η φαλακρότητα συνιστούσε οινώ ναυγίου: *ut mortem citius venire credas / scito iam capitis perisse partem*.⁴⁴¹ Ωστόσο, οι διατυπωθείσες στο *elegidarium* του Ευμόλπου αντιλήψεις περί φαλακρότητας ενδεχομένως δεν αποτελούν απλά ποιητικά ευρήματα· σε αυτό η φαλακρότητα συνδέεται με τις εποχές της ζωής και συγκεκριμένα με τον ζοφερό χειμώνα: *vernantesque comas tristis abegit hiemps*. Η φαλακρή κεφαλή παραβάλλεται με το αλώνι· και οι δύο είναι γυμνές περιοχές που κατακαίονται από τον ήλιο.⁴⁴² Εφόσον εν γένει η φαλακρότητα συνιστά σημείο σωματικής θνησιμότητας, κατ' επέκτασιν η κόμη, συνδεόμενη με τη βλάστηση και την ανθοφορία της άνοιξης, αποδεικνύεται για άλλη μία φορά ότι αποτελεί το πλέον ευάρεστο ανάθημα στους θεούς και δή εκείνους του υγρού στοιχείου, με τον εξευμενισμό των οποίων εξασφαλίζεται η συνέχιση της φυσικής και ανθρώπινης ευημερίας.⁴⁴³

Τέλος, ένα αποδιδόμενο στον Σιμωνίδη επίγραμμα αναφέρει μία ανάθεση *ξανθῶν πλοκάμων* άνδρα στη Ρέα ως ευχαριστία για τη σωτηρία του από έναν λέοντα,⁴⁴⁴ ενώ αξιοσημείωτη είναι και η κουρά του Αποστ. Παύλου στις Κεγχραιές μετά από εκπλήρωση ευχής του:

Ὁ δὲ Παῦλος ἔτι προσμείνας ἡμέρας ἱκανὰς τοῖς
ἀδελφοῖς ἀποταξάμενος ἐξέπλει εἰς τὴν Συρίαν, καὶ σὺν
αὐτῷ Πρίσκιλλα καὶ Ἀκύλας, κειράμενος ἐν Κεγχρεαῖς
τὴν κεφαλὴν, εἶχεν γὰρ εὐχὴν.⁴⁴⁵

⁴⁴¹ Petr. Sat. 109. 15–16.

⁴⁴² Petr. Sat. 109. 4–6· 9–10. Για τα παραπάνω, βλ. ενδεικτικά Connors 1998, 66–67.

⁴⁴³ Βλ. παραπάνω, ιδίως κεφ. 1, σποράδην. Γενικά για τη δεσμευτική ευχή προς τους θεούς των εν κινδύνω ευρισκομένων ναυτικών, βλ. Sommer 1912, 80–82, ο οποίος, κατά την άποψη της γραφούσης, παρά την πληθώρα των πηγών που χρησιμοποιεί, δεν διατυπώνει ιδιαίτερα σαφείς απόψεις περί της σημασίας της κόμης ως αναθήματος.

⁴⁴⁴ Anth. Pal. 6. 217: ... τοῦ δὲ κατ' ἴχνος / βουφάγος ἐς κοίλην ἀτραπὸν ἴκτο λέων· / ... ὃς τάδε Ῥεῖα / ἐνδυτὰ καὶ ξανθοὺς ἐκρέμασε πλοκάμους.

⁴⁴⁵ Πράξ. Ἀπ. 18. 18.

ΜΕΡΟΣ Β΄

Η ΑΝΑΘΕΣΗ ΤΗΣ ΚΟΜΗΣ

ΣΥΜΦΩΝΑ ΜΕ ΤΗΝ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑ

1. Η ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΚΗΣ ΚΟΥΡΑΣ ΣΤΟΝ ΜΥΘΟ

1. 1. Η τελετουργική κουρά των πολεμιστών πριν την αναχώρησή τους για το πεδίο της μάχης

Σε τέσσερα ερυθρόμορφα αγγεία, που χρονολογούνται από τις αρχές του 5^{ου} αιώνα έως περίπου το 460 π.Χ., παριστάνονται γενειοφόροι και αγένειοι πολεμιστές σε φάση προετοιμασίας πριν από την αναχώρησή τους για το πεδίο της μάχης. Η πρώτη και αρχαιότερη παράσταση ανήκει σε μία ευρισκόμενη στο Agrigento αττική ερυθρόμορφη λήκυθος, η οποία χρονολογείται περί το 490 π.Χ. και αποδίδεται στον Ζωγράφο του Τερπαύλου (Κ 1).¹ Η δεύτερη κοσμεύει την εξωτερική όψη θραυσμένης αττικής ερυθρόμορφης κύλικας, η οποία βρίσκεται στην Αθήνα, χρονολογείται μεταξύ 490 και 480 π.Χ. και αποδίδεται στον Ζωγράφο του Κλεοφράδου (Κ 2).² Η τρίτη εικονογραφεί το εξωτερικό ευρισκόμενης στο Παρίσι αττικής κύλικας από την Carua, η οποία χρονολογείται περί το 480 π.Χ. και αποδίδεται στον Μάκρωνα (Κ 3).³ Τέλος, η τέταρτη και νεότερη παράσταση κοσμεύει την περιοχή του ώμου αττικής ερυθρόμορφης υδρίας, η οποία ανήκει στη Συλλογή Borowski στο Basel και χρονολογείται περίπου στα 470–460 π.Χ. (Κ 4).⁴

Σε όλες τις παραπάνω παραστάσεις απεικονίζονται γενειοφόροι ή αγένειοι άνδρες, από τους οποίους, εν γένει, άλλοι ασχολούνται με την πολεμική εξάρτυσή τους, άλλοι με τους ίππους και άλλοι με την κόμη τους.⁵ Στις τρεις πρώτες αγγειογραφίες μία από τις μορφές παριστάνει ενδεδυμένο γενειοφόρο άνδρα, ο οποίος ετοιμάζεται να κόψει με το ξίφος του τμήμα της κόμης του· αντίθετα, στην υδρία της Συλλογής Borowski (Κ 4), στην οποία όλες οι μορφές παριστάνονται κατά βάσιν γυμνές φέροντας μόνον ιμάτιο περασμένο στον ώμο ή στο χέρι, η απεικονιζόμενη να εκτελεί την ίδια πράξη μορφή είναι ένας αγένειος νεαρός *κοῦρος*, που με το δεξί χέρι φέρει το ξίφος και με το αριστερό έχει αδράξει τμήμα της κόμης του προκειμένου να το κόψει. Δίπλα στη μορφή του αγένειου νέου σώζεται επιγραφή με το όνομα *ΠΑΡΘΕΝΟΠΑΙΟΣ*, με βάση την οποία γίνεται γνωστή η ταυτότητα του εικονιζομένου. Ο μέτοικος στο Άργος Αρκάδας Παρθενοπαίος συνιστά πιθανότατα έναν από τους πάντοτε στα τέσσερα αγγεία εικονιζόμενους επτά πολεμιστές, η παράσταση των οποίων εντάσσεται αναμφισβήτητα στην εικονογραφία του θηβαϊκού επικού κύκλου, ήτοι των *Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας*, θέμα που αποτέλεσε και την υπόθεση μιας από τις πρωιμότερες και σημαντικότερες τραγωδίες του Αισχύλου.⁶

¹ Agrigento, Museo Archeologico Regionale 23. Βλ. Beazley 1963, 308 αρ. 5· Tiverios 1981, πίν. 45, 1· Armantrout 1990, 246 αρ. G1· Boardman 1992, 168 αρ. 1· Krauskopf 1994, αρ. 24.

² Αθήνα, MA 336. Βλ. Beazley 1963, 192 αρ. 105· Tiverios 1981, πίν. 45, 1· Armantrout 1990, 246 αρ. G2· Boardman 1992, 168 αρ. 2· Schefold 1992, 70–71 εικ. 51· Krauskopf 1994, αρ. 25.

³ Paris, Louvre G 271. Βλ. Beazley 1963, 461 αρ. 33· Kunisch 1974· Tiverios 1981, πίν. 43· Armantrout 1990, 246 αρ. G8· Boardman 1992, 168 αρ. 3· Krauskopf 1994, αρ. 27.

⁴ Basel, Συλλογή Borowski. Βλ. Richter 1970, πίν. 79· Anderson 1971· Tiverios 1981, πίν. 44· Armantrout 1990, 246 αρ. G9· Carpenter 1991, 168 εικ. 265· Boardman 1992, 168 αρ. 4· Krauskopf 1994, αρ. 29.

⁵ Για λεπτομερή περιγραφή των αγγείων, βλ. σχετική βιβλιογραφία στις σημ. 1–4.

⁶ Για προσπάθεια ταύτισης των μορφών των αγγείων με τους γνωστούς από την ακολουθούμενη από τον Αισχύλο παράδοση ήρωες, βλ. ενδεικτικά Tiverios 1981. Ας σημειωθεί, επιπλέον, ότι στην εμπεριστατωμένη

Η παράσταση του έτοιμου να κόψει την κόμη του πολεμιστή στις αγγειογραφίες αυτές κίνησε το ενδιαφέρον πολλών μελετητών, όπως του Beazley, του Anderson, του Kunisch, του Τιβερίου ή του Boardman, προκαλώντας διχογνωμίες. Από ορισμένους μελετητές, όπως ο Τιβέριος, υιοθετήθηκε η αρχικά διατυπωθείσα από τον Beazley άποψη ότι η συγκεκριμένη μορφή στις παραστάσεις των «Επτά» απλά τακτοποιεί ή κτενίζει την κόμη της με το ξίφος.⁷ Πράγματι ορισμένες από τις μορφές στις αγγειογραφίες αυτές απεικονίζονται να ασχολούνται με την τακτοποίηση της κόμης τους και τις ταινίες που φορούν στην κεφαλή τους· βεβαίως η τακτοποίηση της κόμης στις περιπτώσεις αυτές γίνεται με το χέρι και όχι με το ακονισμένο ξίφος.⁸ Ο Τιβέριος, στην προσπάθειά του να αποδείξει ότι δεν πρόκειται για απεικόνιση μιας εν εξελίξει κουράς, προβαίνει σε μία ιδιαίτερα ορθολογιστική περιγραφή των στάσεων και κινήσεων των συγκεκριμένων μορφών, η οποία, κατά την άποψη της γραφούσης, αντιτίθεται προς την πραγματικότητα του χώρου της αγγειογραφίας γενικότερα.⁹

Αντίθετα, αρκετοί μελετητές, όπως ο Schadewaldt, ο Anderson και ο Kunisch θεωρούν ότι η εν λόγω μορφή στις παραστάσεις των τεσσάρων αγγείων απεικονίζεται σε μία εν εξελίξει διαδικασία κουράς.¹⁰ Πιο συγκεκριμένα, στη λήκυθο του Agrigento (**K 1**) διακρίνονται μόνον τα δάκτυλα του αριστερού χεριού του τρίτου από αριστερά πολεμιστή, που φέρονται όπισθεν στην κόμη του, την οποία ετοιμάζεται να κόψει με το ήδη ανασηκωμένο ξίφος που κρατεί στο δεξιό χέρι του.¹¹ Στις κύλικες της Αθήνας (**K 2**) και του Παρισιού (**K 3**) ο πολεμιστής έχει φέρει με το αριστερό χέρι του όλη την κόμη του έμπροσθεν του προσώπου του προκειμένου να κόψει το κατώτερο τμήμα της με το ξίφος που κρατά με το δεξί. Η παράσταση της υδρίας Borowski (**K 4**) διαφέρει ως προς το ότι ο Παρθενοπαίος, εικονιζόμενος με ελεύθερα ριγμένη μακριά κόμη ως αρχαϊκός «κούρος», ετοιμάζεται να κόψει τμήμα των πλάγιων βοστρύχων της αριστερής πλευράς της κεφαλής του, ενώ οι πλάγιοι βόστρυχοι της δεξιάς έμπροσθεν των αυτιών του πλευράς είναι ήδη αρκετά κοντοί· όπως μαρτυρούν πολλές γραπτές πηγές, από τους πλάγιους αυτούς έμπροσθεν των αυτιών βοστρύχους προέρχονταν οι αφιερωμένοι στους θεούς πρώτοι *ἱουλοι* των παρειών των νεαρών εφήβων.¹² Οι υπόλοιποι πολεμιστές απεικονίζονται είτε ως

μελέτη του Τιβερίου ερμηνεύεται με ιδιαίτερα πειστικά επιχειρήματα η εμπνευσμένη από τους επτά Αργείους στρατηγούς αττική ζωγραφική τέχνη ως έκφραση της αντιπαλότητας και των εχθρικών αισθημάτων των Αθηναίων έναντι των Θηβαίων.

⁷ Βλ. ενδεικτικά Beazley 1918, 72–73· Tiverios 1981, 146. 156. 157.

⁸ Βλ. και Kunisch 1974, 39.

⁹ Βλ. Tiverios 1981, 156–157.

¹⁰ Schadewaldt 1923–1924· Anderson 1971· Kunisch 1974· Dusenbery 1978, 227· Boardman 1976· 1992· Krauskopf 1994.

¹¹ Είναι γεγονός ότι λόγω της φθοράς του συγκεκριμένου αγγείου, η κουρά του πολεμιστή δεν είναι ευδιάκριτη και σχεδόν εικάζεται βάσει των υπόλοιπων σχετικών αγγειογραφιών· ως εκ τούτου, τουλάχιστον στην περίπτωση αυτή, ο Τιβέριος (Tiverios 1981, 156–157) δικαιολογημένα εκφράζει τις αμφιβολίες του.

¹² Βλ. Α' Μέρος, σποράδην, καθώς και παρακάτω στο κυρίως κείμενο. Ας σημειωθεί ότι η κουρά των έμπροσθεν των αυτιών πλάγιων βοστρύχων θα διευκόλυνε πρακτικά τον πολεμιστή, καθώς και τον αθλητή, επειδή αυτοί ακριβώς, με δυσκολία συγκρατούμενοι ακόμη και όταν η κόμη είναι μαζεμένη, σχετίζονται άμεσα με την περιοχή του προσώπου προκαλώντας ενίοτε προβλήματα. Πρβλ. τη μορφή νέου αθλητή από αθηναϊκή επιτύμβια στήλη, χρονολογημένη στα 550–540 π.Χ. (ΕΑΜ 7901, βλ. Καλτσάς 2001, 52–53 αρ. 53), της οποίας οι πλάγιοι βόστρυχοι είναι αρκετά βραχύτεροι από τους κάτω από τον αυχένα απολήγοντες

αγένειοι νέοι με κοντή κόμη είτε ως γενειοφόροι με μακριά κόμη μαζεμένη όπισθεν της κεφαλής.

Πώς ερμηνεύεται, όμως, η κουρά του Παρθενοπαίου και των τριών άλλων γενειοφόρων ανδρών; Ο Anderson συνέδεσε την κουρά του Παρθενοπαίου στο χρονολογικά νεότερο αγγείο Borowski με την αισχύλεια παράδοση χωρίς, όμως, να αναφέρεται στα υπόλοιπα αγγεία.¹³ Η κουρά των ανδρών στην εικονογραφία των «επτά» συσχετίστηκε από μελετητές, όπως ο Schadewaldt και ο Kunisch, με απόσπασμα από τον Αισχύλο, στο οποίο ο αγγελιαφόρος μεταφέρει στον Ετεοκλή πληροφορίες για την κατάσταση στο στρατόπεδο των Αργείων πριν από την αποφασιστική μάχη. Στους στίχους αυτούς αναφέρεται μεταξύ άλλων ότι οι «επτά» προσέφεραν θυσίες με αίμα ταύρου και ορκίστηκαν στον Άρη, στην Ενωύ και στον Φόβο να επιστρέψουν στο Άργος νικητές ή να πεθάνουν αγωνιζόμενοι στο πεδίο της μάχης· αμέσως μετά τοποθέτησαν στο άρμα του Αδράστου, του μόνου που θα παρέμενε ζωντανός κατά τη μαντεία του Αμφιαράου, *σημεῖα* της μνήμης τους για τους οικείους τους: *μνημεῖά θ' αὐτῶν τοῖς τεκοῦσιν ἐς δόμους / πρὸς ἄρμ' Ἀδράστου χερσὶ ἔστεφον*.¹⁴ Σύμφωνα με τα αρχαία *Σχόλια* στους στίχους αυτούς τα *μνημεῖα* μπορεί να ήσαν *περόνες ἢ ταινίες ἢ βόστρυχοι ἢ τι τοιοῦτον*.¹⁵ Η ευρισκόμενη στο Λονδίνο και αποδιδόμενη στον Ζωγράφο του Mannheim παράσταση αττικής ερυθρόμορφης οinoχόης (Κ 5) από τα 460–440 π.Χ., στην οποία απεικονίζεται νέος πολεμιστής δίπλα σε άρμα, από το οποίο κρέμονται βόστρυχοι,¹⁶ ταυτιζόμενος από τους μελετητές με τον Άδραστο, κατά πάσα πιθανότητα αποδίδει εικονογραφικά την παράδοση των παραπάνω στίχων του Αισχύλου.¹⁷

Σχετικά με τα προαναφερθέντα, ο Kunisch παραπέμπει και σε μία πολύ νεότερη εκδοχή εμπνευσμένη από τη μυθική παράδοση της χαμένης *Θηβαΐδος*, την οποία παραδίδει ο Statius.¹⁸ Σύμφωνα με την εκδοχή αυτή, ο Παρθενοπαίος προ του θανάτου του στο πεδίο της μάχης εμπιστεύεται στον σύντροφό του Δορκέα τη μεταβίβαση των τελευταίων επιθυμιών του προς τη μητέρα του Αταλάντη και την παράδοση ενός βοστρύχου από την κόμη του αντί της σορού του προκειμένου εκείνη να διαφυλάξει τη

μακρύτερους οπισθίους. Μεταξύ των πολυάριθμων αγγειογραφιών, πρβλ. επίσης την παράσταση από το εσωτερικό της αποδιδόμενης στον Ζ. της Πενθεσιλείας κύλικας (Ferrara, Museo Nazionale di Spina 9351: Boardman 1989, εικ. 82), η οποία παριστάνει τον Δία και τον νεαρό Γανυμήδη με μορφή αρχαϊκού «κούρου» (ας σημειωθεί ότι όταν με τη λ. «κούρος» εννοείται ο οικείος κατά τους αρχαϊκούς χρόνους αγαλματικός τύπος νέου, τότε αυτή δεν θα σημαίνεται με πλάγια γραμματοσειρά και πολυτονική γραφή, ήτοι στην αρχαία ελληνική· το ίδιο ισχύει και για τη λ. «κόρη»).

¹³ Βλ. Anderson 1971. Εξάλλου, το έτος 467 π.Χ., κατά το οποίο ο Αισχύλος έλαβε το πρώτο βραβείο στα Μεγάλα Διονύσια συνάδει με τη χρονολόγηση του αγγείου στη δεκαετία του 460 π.Χ.

¹⁴ Αισχ. Έπτ. *ἐπὶ Θήβ.* 42–54, ιδίως 49–50. Βλ. και Σχ. *εἰς Αἰσχ. Έπτ. ἐπὶ Θήβ.* 50 (για μαντεία Αμφιαράου).

¹⁵ Σχ. *εἰς Αἰσχ. Έπτ. ἐπὶ Θήβ.* 49–50.

¹⁶ London, British Museum E 555. Βλ. Smith 1896, III, 320–321· Beazley 1963, 1065 αρ. 1· Boardman 1992, 169· Krauskopf 1994, αρ. 32A.

¹⁷ Βλ. ενδεικτικά Kunisch 1974· Dusenbery 1978, 227· Boardman 1992, 169· Krauskopf 1994, αρ. 32A. Ο Smith (1896, III, 320–221) συσχετίζει τους βοστρύχους στο άρμα με ανάθεση κόμης του πολεμιστή, παρόμοιας με εκείνη του Αχιλλέως στον Σπερχειό.

¹⁸ Βλ. Kunisch 1974· Tiverios 1981, 157, καθώς και Stat. *Theb.* 9. 885–907.

μνήμη του.¹⁹ ο Schäfer παρατηρεί σχετικά ότι σε μία εποχή, κατά την οποία οι σοροί των πολεμιστών παρέμεναν στα πεδία των μαχών, η αναφερόμενη από τον Statius πράξη του Παρθενοπαίου ήταν ιδιαίτερης σημασίας.²⁰ Με δεδομένο, βεβαίως, ότι η κουρά του Παρθενοπαίου στην υδρία Borowski εικονογραφείται πριν από την αναχώρησή του στο πεδίο της μάχης, ο Kunisch ερμηνεύει την κουρά του ήρωα ως προετοιμασία για έναν βέβαιο, προφητευμένο θάνατο: “gelassenen Vorbeireitung angesichts eines sicheren, weil geweissagten Tode-” οι βόστρυχοι από μία τέτοιου είδους κουρά των πολεμιστών, οι οποίοι θα έπεφταν ηρωικά στο πεδίο της μάχης, θα παραδίδονταν από τους ζωντανούς συντρόφους τους στους πλησιέστερους συγγενείς αντί των σορών τους.²¹ Ο Schäfer, υιοθετώντας την πράγματι πολύ ελκυστική ερμηνευτική προσέγγιση του Kunisch, χαρακτηρίζει την κουρά του Παρθενοπαίου ως τελετή σχετιζόμενη με τη μετάβαση του πολεμιστή, και δη του νέου πολεμιστή, από τη ζωή στον θάνατο.²²

Στην προαναφερθείσα μελέτη του Kunisch περιλαμβάνονται και περιπτώσεις κουράς σε παραστάσεις μεμονωμένων πολεμιστών, όπως εκείνες ενός γενειοφόρου και ενός αγένειου πολεμιστή (του Παρθενοπαίου;), σε δύο αττικές ληκύθους από περίπου τα μέσα του 5^{ου} αιώνα π.Χ. Η πρώτη, αποδιδόμενη στον Ζωγράφο του Οινοκλέους, ερυθρόμορφη λήκυθος (Κ 6), σήμερα στο Cleveland, παρουσιάζει γενειοφόρο πολεμιστή έτοιμο να κόψει με το ξίφος του ολίγους από τους πλάγιους, έμπροσθεν των αυτιών του, βοστρύχους της κόμης του· η υπόλοιπη κόμη του είναι μαζεμένη χαμηλά στο οπίσθιο μέρος της κεφαλής, όπως και σε ορισμένους γενειοφόρους άνδρες των προαναφερθεισών παλαιότερων αγγειογραφιών.²³ Η δεύτερη, αποδιδόμενη στον Ζωγράφο της Ληκύθου του Yale, λευκή λήκυθος (Κ 7), σήμερα στη Νέα Υόρκη, απεικονίζει αγένειο πολεμιστή έτοιμο να κόψει με το ξίφος του το κατώτερο τμήμα της ιδιαίτερα μακριάς κόμης του, την οποία φέρει έμπροσθεν της κεφαλής του.²⁴ η παράσταση του πολεμιστή αυτού, αν και αγένειου, ομοιάζει με εκείνες των προαναφερθέντων δύο αγγείων στην Αθήνα και στο Παρίσι.

Ωστόσο, όλες οι παραπάνω παραστάσεις κουράς των ανδρών δεν θα ήταν ορθό να νοηθούν εκτός του πλαισίου της τελετουργικής κουράς των πολεμιστών πριν από την αναχώρηση για το πεδίο της μάχης. Ας σημειωθεί δε ότι σε τμήμα της άλλης όψης της θραυσμένης κύλικας στην Αθήνα (Κ 2) απεικονίζονται άλλες τρεις μορφές, εκ των οποίων η μία γυναικεία μορφή φέρει νήπιο στην αγκαλιά της και παραδίδει το ξίφος στον έμπροσθέν της νεαρό πολεμιστή· ο τελευταίος λαμβάνει με το ένα χέρι το ξίφος από τη γυναίκα και με το άλλο προτεταμένο φαίνεται να αγγίζει το παιδί. Πρόκειται σαφώς για σκηνή αποχαιρετισμού και αποχωρισμού του πολεμιστή από τους οικείους του, η οποία

¹⁹ Ας σημειωθεί ότι με τον απευθυνόμενο στη μητέρα του λόγο, ο Παρθενοπαίος, αναφερόμενος στο «νεαρόν» της ηλικίας του, ομολογεί το σφάλμα της πρόωρης εμπλοκής του στον πόλεμο. Σχετικά, βλ. παρακάτω.

²⁰ Schäfer 1996, 139. Ο μελετητής στη συνέχεια αναφέρεται, με ασυνέπεια θα έλεγε κανείς προς τα προηγούμενα, σε αναθέσεις κόμης κατά την εφηβεία(;).

²¹ Kunisch 1974, 40–41.

²² Schäfer 1996, 139.

²³ Cleveland, Museum of Fine Art 28660. Βλ. Haspels 1936, 73–74· Beazley 1963, 648 αρ. 37· Boulter 1971, 20–21 πίν. 31· Kunisch 1974· Krauskopf 1994, αρ. 30· Jarva 1995, 31 εικ. 8.

²⁴ New York, Metropolitan Museum 07.286.44. Βλ. Fairbanks 1914, 2 πίν. 32, 1· Beazley 1963, 660 αρ. 71.

πιθανότατα παρατίθεται σε συνάφεια με την παράσταση των «επτά» προκειμένου, ενδεχομένως, να αποδοθούν συνοπτικά διάφορα εικονογραφικά στερεότυπα από τη φάση της αναχώρησης των πολεμιστών για το πεδίο της μάχης.²⁵ ένα από τα στερεότυπα αυτά μπορεί να ήταν και η δια της κουράς ανάθεση της κόμης τους.²⁶

Εξάλλου, ανεξάρτητα από το γεγονός ότι οι παραστάσεις αυτές ήσαν εμπνευσμένες από την παράδοση της *Θηβαΐδος*, τόσο από την αισχύλεια εκδοχή της όσο και από παλαιότερη μη σωζόμενη, η κουρά των πολεμιστών πριν από τη μάχη ήταν ενταγμένη στο λατρευτικό πλαίσιο των αιματηρών θυσιών. Παρά τη δυσμενή για τους «επτά» μαντεία του Αμφιαράου, η επίθεση χωρίς ελπίδα νίκης θα ήταν άνευ λογικής.²⁷ αυτό, εξάλλου, προκύπτει και από τους όρκους στους θεούς του πολέμου, οι οποίοι αναφέρονται τόσο στην περίπτωση της ήττας και του θανάτου τους όσο, όμως, και σε εκείνη της νίκης.

Λαμβανομένης υπ' όψιν της κατά την εποχή των Πεισιστρατιδών καταγραφής των ομηρικών επών, της ένταξής τους στην παιδεία και της γενικότερης διάδοσής τους στο θέατρο και στην εικονογραφία, η παρείσφρηση ομηρικών προτύπων στην εμπνευσμένη από τον θηβαϊκό κύκλο καλλιτεχνική παραγωγή είναι πολύ πιθανή και δικαιολογημένη. Μάλιστα, θα ήταν παράδοξο αν η λογοτεχνική και εικονογραφική σύνθεση πολεμικών σκηνών και πολεμιστών εν γένει, ακόμη και των συνδεδεμένων με την παράδοση της *Θηβαΐδος*, δεν χρησιμοποιούσε πρότυπα από την *Ιλιάδα*, όπως εκείνο του Αχιλλέως. Το πρότυπο της ανάθεσης της κόμης του ομηρικού ήρωα στον ποταμό Σπερχειό πριν από την αναχώρησή του για την κατάληψη της Τροίας και η μετατροπή της *θρεπτηρίου* κόμης του σε *πενθητήριον* επέδρασε σε όλη την αρχαιότητα, πόσο μάλλον στους υστερο-αρχαϊκούς ή πρώιμους κλασικούς χρόνους.

Ο Αισχύλος αποκαλεί τον υιό της υπηρέτιδος της Αρτέμιδος Αταλάντης Παρθενόπαιο *άνδρόπαιδα ἄνδρα* και *βλάστημα καλλίπρωρον*, στον οποίο *στείχει δ' ἴουλος ἄρτι διὰ παρηίδων / ὥρας φυσούσης ταρφύς ἀντέλλουσα θρίξ*. παρά δε τη νεανική ηλικία του και εμφάνισή του, την οποία αντανακλά και το όνομά του, το φρόνημά του ήταν ανδρικό και το βλέμμα του άγριο, όμοιο με εκείνο της Γοργούς: *ὁ δ' ὠμόν, οὔτι παρθένων ἐπώνυμον, / φρόνημα, γοργὸν δ' ὄμ' ἔχων, προσίσταται / Παρθενοπαῖος Ἀρκάς*.²⁸ Επομένως, η αισχύλεια εικόνα του Παρθενοπαίου και της κόμης του είχε εμπνεύσει τον αγγειογράφο της υδρίας Borowski.

Κατά τον Τιβέριο, οι πολεμιστές, που τελούν κουρά στα παραπάνω αγγεία, βασισμένες σε ένα κοινό πρότυπο, εκείνο της κουράς του Παρθενοπαίου, παριστάνουν τον

²⁵ Η μη παρεμβολή σκηνών αποχαιρετισμού στην επιβεβλημένη από το ίδιο το θέμα στερεότυπη και «κλειστή» εικονογραφία των «επτά» είναι φυσική· ως εκ τούτου, ο ζωγράφος μπορεί να συμπληρώνει τη σκηνή της μιας όψης του αγγείου με συναφή παράσταση στην άλλη όψη.

²⁶ Για τις γραπτές πηγές σχετικά με τις αναθέσεις κόμης πριν από τον πόλεμο και την προστασία από κινδύνους, βλ. σελ. 1–2 και 84–88.

²⁷ Πρβλ. τη μάχη των Θερμοπυλών ή εκείνη του Μαραθώνα περί την εποχή χρονολόγησης των αγγείων.

²⁸ Αισχ. *Ἐπτ. ἐπὶ Θήβ.* 532–547. Βλ. και Σχ. *εἰς Αἰσχ.* 532–533, όπου η φράση *άνδρόπαις ἀνὴρ* σχολιάζεται: *ὁ νεωστὶ εἰς ἄνδρας τελῶν, ἢ ὁ ἐν παιδικῇ ἡλικίᾳ ἄνδρεῖος* (533j).

ίδιο ήρωα, γεγειοφόρο ή αγένειο, υπόθεση αρκετά ελκυστική.²⁹ Ο Παρθενοπαίος στην υδρία Borowski απεικονίζεται, θα έλεγε κανείς, ως δεύτερος πρωτοκόμης Αχιλλεύς,³⁰ αναθέτοντας μεν την κόμη του λίγο πριν από την είσοδό του στο πεδίο της μάχης, αλλά με τη μορφή νεαρού *κούρου*, που τελεί την κουρά της *θρεπτηρίου* του κόμης. Η δια κουράς ανάθεση της *θρεπτηρίου* κόμης επικαλείται άμεσα την κουρά του Αχιλλέως επάνω από τη σορό του Πατρόκλου. Από την άλλη, στις υπόλοιπες παραστάσεις κουράς γενειοφόρων ανδρών, οι οποίοι μπορεί να παρουσιάζουν επίσης τον Παρθενοπαίο, οι αγγειογράφοι επικαλούνται το πρότυπο του ώριμου Αχιλλέως, πατέρα του Νεοπτολέμου. Εν πάση περιπτώσει, η μορφή του αγένειου ή γενειοφόρου «Παρθενοπαίου», απλά και μόνον χάριν του ονόματός του και της μυθικής γύρω από αυτόν παράδοσης, συγκεντρώνει όλες τις αντιφάσεις, οι οποίες *ποιητικῇ ἀδείᾳ* «εικονογραφούν» και τον Αχιλλέα στην *Ίλιάδα*, τον πρώτον κατ' ουσίαν *ἄνδρα ἀνδρόπαιδα*.³¹

1. 2. Η τελετουργική κουρά στην εικονογραφία του Ορέστου

Από τη σχετική με τον Ορέστη εικονογραφία, μία αγγειογραφία απεικονίζει την τελετουργική κουρά του επάνω από τον τάφο του Αγαμέμνονος. Η παράσταση προέρχεται από τη μία όψη αττικής ερυθρόμορφης πελίκης (Κ 8), η οποία αποδίδεται στον Ζωγράφο της Jena, ανήκει στη Συλλογή του Exeter University και χρονολογείται στα 390–380 π.Χ.³² Με βάση τον τάφο του Αγαμέμνονος στο κέντρο της παράστασης, του οποίου επιγράφεται το όνομα,³³ την επιγραφικά ταυτισμένη με την Ηλέκτρα γυναικεία μορφή που φέρει υδρία για τις χοές επάνω δεξιά και τους Ορέστη και Πυλάδη εκατέρωθεν του τάφου, με ασφάλεια θεωρείται ότι η αγγειογραφία αποδίδει εικονογραφικά σκηνή από την τραγωδία του Αισχύλου *Χοηφόροι*: οι υπόλοιπες μορφές ταυτίζονται η μεν επάνω αριστερά ανδρική μάλλον με κάποια θεότητα (Ερμής;),³⁴ οι δε γυναικείες, τοποθετημένες η μία όρθια στο δεξιό άκρο της σκηνής και η άλλη καθιστή όπισθεν του Ορέστου, με ακολούθους της Ηλέκτρας. Ο Ορέστης γυμνός, φέροντας μόνον ένα ιμάτιο ριγμένο, όπως και ο πέτασός του, όπισθεν αυτού, παριστάνεται να κόβει με το ξίφος, που κρατά στο δεξί χέρι, τμήμα της κόμης του, που έχει αδράξει με το αριστερό. Σύμφωνα με τους στίχους του Αισχύλου, η σκηνή περιγράφει την κουρά της αφιερωμένης στον ποταμό Ίναχο *θρεπτηρίου* κόμης του Ορέστου, η οποία μετατρέπεται σε *πενθητήριον* επάνω από τον τάφο του πατέρα του.³⁵ Αν

²⁹ Βλ. Tiverios 1981, 156. Ας σημειωθεί, βεβαίως, ότι, όπως ήδη αναφέρθηκε παραπάνω, ο Τιβέριος δεν θεωρεί ότι πρόκειται για κουρά. Η αναφορά του μελετητή σχετίζεται με την πράξη του κτενίσματος ή της τακτοποίησης της κόμης με το ξίφος.

³⁰ Ο Tiverios (1981, 149) ορθά παρατηρεί ότι η γυμνότητα των μορφών στην υδρία Borowski τις ανάγει στην ηρωική σφαίρα.

³¹ Για τη σύνθετη περίπτωση της ανάθεσης κόμης του Αχιλλέως, βλ. σελ. 1–2 (Α' Μέρος, κεφ. 1).

³² Βλ. Beazley 1963, 1516 αρ. 80· Shefton 1982, 177–178· Shapiro 1994, 133–134 εικ. 93· Taplin 2007, 50–51 εικ. 1.

³³ Σχετικά με την επιγραφή, βλ. Taplin 2007, 50. 274 σημ. 9.

³⁴ Σχετικά με την ταυτότητα της μορφής, βλ. ενδεικτικά Taplin 2007, 50 και 53 αρ. 3.

³⁵ Αισχύλ. *Χοηφ.* 6–7. Σχετικά, βλ. σελ. 2–3 (Α' Μέρος, κεφ. 1).

οι σκηνές της κουράς του Παρθενοπαίου εμπνέονται από το πρότυπο του Αχιλλέως,³⁶ η εικονογραφική απόδοση της κουράς του Ορέστου επάνω από τον τάφο του Αγαμέμνονος φαίνεται ως να αντλείται αποκλειστικά από την κουρά εκείνη της αφιερωμένης στον Σπερχειό *θρεπτηρίου* κόμης του ομηρικού ήρωα επάνω από τη σορό του αγαπημένου συντρόφου του Πατρόκλου.³⁷

Ας σημειωθεί και μία δεύτερη παράσταση, η οποία σχετίζεται με τον μετά τον φόνο της Κλυταιμνήστρας εξαγνισμό του Ορέστου στους Δελφούς,³⁸ προερχόμενη από έναν ευρισκόμενο στο Λονδίνο ερυθρόμορφο κωδωνόσχημο κρατήρα (εικ. 1), χρονολογημένον στα 380–360 π.Χ.³⁹ Στην αγγειογραφία αυτή απεικονίζεται ο καταδιωκόμενος από τις Ερινύες Ορέστης γονατισμένος σε βωμό, γυμνός, με τον πίλο ριγμένον όπισθέν του και με ιμάτιο περασμένο στο αριστερό χέρι του, στραμμένος σε στάση άμυνας προς την αριστερή πλευρά της παράστασης και φέροντας στο δεξί χέρι του ξίφος. Στα δεξιά του βωμού παριστάνεται ο Απόλλων όρθιος φέροντας με το αριστερό χέρι του κλάδο δάφνης και φιάλη, ενώ με το άλλο χέρι του κρατά ακριβώς επάνω από την κεφαλή του Ορέστου ένα αντικείμενο ομοιάζον στο σχήμα με «λαβίδα». Σύμφωνα με παλαιά πρόταση του Müller, η οποία υιοθετήθηκε από ορισμένους μελετητές, η παράσταση απεικονίζει τον ίδιο τον θεό Απόλλωνα να τελεί την εξαγνιστική κουρά του καταδιωκόμενου από τις Ερινύες Ορέστου.⁴⁰ Αν και η ερμηνεία αυτή είναι ιδιαίτερα ελκυστική και ενισχύεται, θα έλεγε κανείς από την αποδοσμένη πολύ κοντή και ατημέλητη κόμη του Ορέστου, η οποία υποβάλλει στον θεατή εικόνα κουράς, από τη φερόμενη στο αριστερό χέρι του θεού φιάλη και από τον κλάδο δάφνης έχει ορθά θεωρηθεί ότι ο Απόλλων ραντίζει την κεφαλή του μητροκτόνου με αίμα, που λαμβάνει από τη φιάλη με τα δύο ομοιάζοντα πράγματι με «λαβίδα» (ψαλίδι) φύλλα δάφνης.⁴¹ Εξάλλου, σε τέσσερις άλλες αγγειογραφίες με το ίδιο θέμα ο Απόλλων αντί των δύο φύλλων δάφνης φέρει χοιρίδιο, το αίμα του οποίου ρέει επάνω στην κεφαλή του Ορέστου.⁴²

³⁶ Βλ. προηγούμενη ενότητα.

³⁷ Βλ. σελ. 1–2 (Α' Μέρος, κεφ. 1). Για τον λόγο αυτόν ακριβώς εντάσσεται το αγγείο αυτό στο πλαίσιο της παρούσης εργασίας.

³⁸ Για την καθαρτική/θεραπευτική κουρά του Ορέστου, βλ. σελ 79–81 (Α' Μέρος, υποκεφ. 3. 3. 3).

³⁹ London, British Museum F 166. Βλ. Walters 1896, IV, 85 (F 166)· Dyer 1969, πίν. II· Trendall – Cambitoglou 1978, I–II, 4 / 232· Mannack 2001, 89–90.

⁴⁰ Βλ. Müller 1839, 339 σημ. 6κ· Gerhard 1860, ιδίως 62 πίν. 137 (3,5) και 138 (3), όπου παρατίθεται και σχεδιαστική αναπαράσταση τόσο της «λαβίδας» όσο και της παράστασης του αγγείου· Sommer 1912, 49. Πρβλ. και την ερμηνεία των ομοιαζόντων με «λαβίδα» φύλλων, που φέρει το δεξί χέρι λατρευτικού αγάλματος της Ήρας σε αγγειογραφία (Syracuse 47038), με ψαλίδι από τον Shefton. Βλ. Shefton στη Simon 1992, 37 σημ. 14· Van Straten 1995, 4 σημ. 13. Η σκηνή του σικελικού αυτού ερυθρόμορφου κρατήρα παριστάνει τον εξαγνισμό των θυγατέρων του Προίτου από τον Μελάμποδα. Βλ. ενδεικτικά Simon 1982, 407 αρ. 5· Van Straten 1995, αρ. V427 εικ. 1.

⁴¹ Βλ. Walters 1896, IV, 85 (F 166)· Dyer 1969, πίν. II· Trendall – Cambitoglou 1978, I–II, 4/232. Για τον Απόλλωνα ως *καθάρσιον* θεό, βλ. ενδεικτικά Dyer 1969.

⁴² Πρόκειται για τρεις απουλικούς ερυθρόμορφους κρατήρες και μία λήκυθο από την Ποσειδωνία του 4^{ου} αι. π.Χ.: α) Paris, Louvre Musée K 710, β) Art Market, γ) Ιδιωτική Συλλογή και δ) Paestum 4794. Βλ. ενδεικτικά Van Straten 1995, αρ. V411. V412 V412bis. V413. Βλ. επίσης Taplin 2007, 62–63 εικ. 8 για τον κρατήρα (α), καθώς και 58–67 για τις σχετικές με τις *Εύμενίδες* αγγειογραφίες.

2. Η ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΘΡΕΠΤΗΡΙΟΥ ΚΟΜΗΣ

2. 1. Η Θρεπτήριος κόμη στην Αρχαϊκή περίοδο

Η διερεύνηση των αναθέσεων της κόμης στο πλαίσιο των εθίμων μετάβασης από την εφηβική ηλικία σε εκείνη της ενηλικίωσης θα περιστραφεί εν συντομία γύρω από την εικονογραφία των πολυπληθών αναθηματικών κούρων και κορών. Σύμφωνα με τη Harrison, η «δαιδαλική» τεχνοτροπία στην απόδοση της κόμης των αρχαϊκών κούρων και κορών, ήτοι οι πολύ κοντοί βόστρυχοι επάνω το μέτωπο, και η μακριά οπίσθια κόμη, ανεξάρτητα από την ύπαρξη ή μη πλάγιων βοστρύχων διευθετημένων στην πρόσθια όψη, δηλώνει τη γνωστή από τον Πλούταρχο *Θησηίδα*: το είδος αυτό κουρέματος των πρόσθιων βοστρύχων αναγνωρίζει η Harrison στην κόμμωση της «κόρης Auxerre» στο Παρίσι και εν γένει στην παρόμοια εκείνη του συνόλου των αρχαϊκών αγαλματικών τύπων, που παριστάνουν νέους πριν την ενηλικίωση και παρθένες προ του γάμου.⁴³ Η ερμηνευτική ταύτιση της συγκεκριμένης κόμμωσης των αρχαϊκών κούρων και κορών με τη *Θησηίδα*, αν και ελκυστική, κατά την άποψη της γραφούσης είναι εσφαλμένη. Κατά πρώτον το κούρεμα αυτό σχετιζόταν παλαιόθεν με πολεμική πρακτική και, ως εκ τούτου, η αξιοπιστία της μαρτυρίας του Πλουτάρχου σχετικά με την υιοθέτηση του κουρέματος αυτού από τους Αθηναίους εφήβους, εάν αυτή έχει ερμηνευθεί ορθά, είναι αμφισβητήσιμη.⁴⁴ Κατά δεύτερον και πιο σημαντικό, η σχετική με τις αναθέσεις κόμης εικονογραφία, εκτεινόμενη χρονικά και τοπικά, παρουσιάζει στο σύνολό της πάντοτε τη *θρεπτήριον* κόμη ή, σε ελάχιστες περιπτώσεις, τη στιγμή της τελετουργικής κουράς, όπως στη μνημονευόμενη από τον Πausανία παράσταση του *ἀποκειρομένου* υιού της Μνησιμάχης.⁴⁵ σε καμμία περίπτωση αναθήματος δεν παριστάνεται η κόμμωση που προκύπτει από την κουρά. Τα αρχαϊκά αγάλματα κούρων και κορών, όσα τουλάχιστον πράγματι σκόπευαν να αποδώσουν τη μεταβατική φάση της εφηβείας και της προ του γάμου περίοδο,⁴⁶ έπρεπε να φέρουν τα εικονογραφικά σύμβολα της εφηβικής *παρθενίας*, ένα εκ των οποίων μπορεί – αν και όχι απαραίτητα – να ήταν η *θρεπτήριος* κόμη· στην αντίθετη περίπτωση η ανάθεση δεν θα είχε νόημα. Πράγματι, ωστόσο, σε ένα τόσο εκτεταμένο σύνολο σωζόμενων αγαλματικών τύπων κούρων και κορών, όπως είναι αυτό της αρχαϊκής περιόδου, δεν θα ήταν άνευ λογικής η αναζήτηση στοιχείων, που πιθανόν να υπαινίσσονται τη σκόπιμη απεικόνιση *θρεπτηρίου* κόμης παρά τις τεχνοτροπικές συμβάσεις τις εποχής.

⁴³ Harisson 1988, καθώς και Πλούτ. *Θησ.* 5. 1. Για την «κόρη Auxerre» (Paris, Louvre Musée 3098), βλ. ενδεικτικά Richter 1968, 32 αρ. 18 εικ. 76–79 (δ' τέταρτο 7^{ου} αι. π.Χ.).

⁴⁴ Για τη *Θησηίδα*, βλ. σελ. 29–40.

⁴⁵ Πaus. 1. 37. 3 (βλ. σελ. 5).

⁴⁶ Ασφαλώς, σε πολλές περιπτώσεις, όπως σε αυτή της Νικάνδρης (Αθήνα, EAM 1, Richter 1968, 26 αρ. 1 εικ. 25–28, περ. 650 π.Χ.), οι αναθέτες ήσαν επιφανείς γυναίκες και άνδρες, οι οποίοι είχαν μεταβεί στη φάση της ενηλικίωσης. Παρά ταύτα, οι αναθηματικοί κούροι και κόρες απέδιδαν το πρότυπο νέων ανδρών και γυναικών προς *ἀγαλλίασιν παρθένων* θεών, όπως η Άρτεμις, η Αθηνά ή ο Απόλλων.

Ήδη από το α΄ μισό του 7^{ου} αιώνα π.Χ. ο μέγιστος κοῦρος Απόλλων παρουσιάζεται με πλούσια μακριά κόμη,⁴⁷ στοιχείο που, ανεξαρτήτως τεχνοτροπικών διαφοροποιήσεων κατά τη διάρκεια της αρχαϊκής περιόδου, χαρακτηρίζει στο σύνολό τους τις παραστάσεις της κόμης των κούρων σε σημείο να τεθεί παλαιότερα το ζήτημα της ταύτισής τους με τον θεό των εφήβων.⁴⁸ Οι αρχαϊκοί κούροι παριστάνονταν ως *ἀκερσεκόμαι* νέοι, των οποίων τμήμα της κόμης θα ήταν ενδεχομένως αφιερωμένο σε κάποια κουροτρόφο θεότητα.⁴⁹ Η πλούσια μακριά κόμη των αρχαϊκών κούρων, συνδυασμένη με το γυμνασμένο σώμα τους και το συχνά στη μεγάλη πλαστική μνημειακό μέγεθός τους, συνιστούσε αφ΄ ενός σημείο γονιμότητας, ζωτικότητας και δύναμης⁵⁰ και αφ΄ ετέρου ένδειξη ηρωικής και αριστοκρατικής καταγωγής.⁵¹

Ένα βασικό στοιχείο σχετικό με την ιερότητα της κόμης των αναθηματικών κούρων θα μπορούσε να θεωρηθεί η συχνά συνδυασμένη με αυτή απεικόνιση του *Ήρακλείου δεσμοῦ* ή *ήρακλεωτικοῦ ἄμματος*.⁵² Ο δεσμός του Ηρακλέους, ο οποίος έχει επισταμένως μελετηθεί από τη Nicgorski,⁵³ είναι ο μοναδικός από τους δέκα οκτώ γνωστούς από την αρχαία γραμματεία δεσμούς με ονομασία μυθικού προσώπου.⁵⁴ πιθανή αιτία του γεγονότος αυτού είναι ο μύθος, σύμφωνα με τον οποίο ο Ηρακλής εφηύρε τον κόμβο προκειμένου να δέσει τα δύο πρόσθια πόδια της απρόσβλητης από μαγεία λεοντής του, τον οποίο απεικονίζουν και αρκετές αγγειογραφίες από το γ΄ τέταρτο του 6^{ου} αιώνα π.Χ.⁵⁵ Ωστόσο, οι πρωιμότερες παραστάσεις του χαρακτηριστικού για τις ευεργετικές ιδιότητες κόμβου αυτού προέρχονται από φυλακτά αποθετών της Αιγύπτου από περίπου το 1470 π.Χ.⁵⁶ Εκτός από τους κούρους, στην ελληνική τέχνη, ο κόμβος του Ηρακλέους

⁴⁷ Βλ. π.χ. το χάλκινο αγαλμάτιδο του Απόλλωνος του Μαντίκλου από περ. το 700 π.Χ. (Boston, Museum of Fine Arts 03.997). Για τον Απόλλωνα ως μέγιστον κοῦρον, βλ. σελ. 40–44. Χαρακτηριστικές είναι επίσης οι αρχαϊκές παραστάσεις από το ιερό της Κάτω Σύμης στην Κρήτη, όπου ο αγένειος, με μακριά κόμη, Ερμής ως θεός των εφήβων και των ορίων λατρευόταν από νέους σε τελετές μετάβασης (βλ. ενδεικτικά Marinatos 2003).

⁴⁸ Για την παλαιότερη αυτή άποψη, βλ. ενδεικτικά Richter 1942, 3–5.

⁴⁹ Η προέλευση πολλών αγαλμάτων κούρων από τάφους (βλ. ενδεικτικά Richter 1942, 4) δεν σημαίνει αλλαγή του προτύπου. Όπως και στα επιτύμβια ανάγλυφα διαφόρων χρονικών περιόδων σε πολλά από τα οποία παριστάνονται μορφές με *θρεπτήριον* κόμη (βλ. παρακάτω στην παρούσα εργασία, σποράδην), παρομοίως και στην περίπτωση των ταφικών κούρων παριστάνονται νέοι, οι οποίοι δεν πρόλαβαν να μεταβούν στο στάδιο της ενηλικίωσης. Βλ. επίσης σελ. 49 και 50–52.

⁵⁰ Βλ. σελ. 1–11. Βλ. επίσης Sommer 1912· Steininger 1912, 2109–2150· Sikes 1913, 474–477· Hatto 1967, 897–899· Hallpike 1987, 154–157.

⁵¹ Τα αρχαϊκά έπη και το ομηρικό πρότυπο του Αχιλλέως και άλλων μυθικών ηρώων καθόρισαν ιδιαίτερα την τέχνη και τις αντιλήψεις της αριστοκρατίας της αρχαϊκής και της κλασικής περιόδου, αλλά και της αρχαιότητας στο σύνολό της. Για τη σύνδεση της μακριάς κόμης με την αριστοκρατία, βλ. ενδεικτικά Irwin 1990.

⁵² Για την απεικόνιση του *ήρακλεωτικοῦ ἄμματος* στους κούρους, βλ. Nicgorski 1995, 97–102.

⁵³ Βλ. Nicgorski 1995· 2005· 2013.

⁵⁴ Βλ. ενδεικτικά Αθήν. 11. 101. 17· Αθηνάγ. Πρεσβ. Χριστ. 20. 3· Ορειβ. Ίατρ. Συλλ. 48. 8. 1–3 (σχήμα: *ἀγκύλη μία, ἀρχαί δύο*). Για άλλες γραπτές πηγές από τη λατινική γραμματεία, βλ. Nicgorski 2013, 178.

⁵⁵ Βλ. π.χ. τον αττικό δίγλωσσο αμφορέα Boston, Museum of Fine Arts 99.538, καθώς και Nicgorski 2005, 97–101 εικ. 1.

⁵⁶ Βλ. New York, Metropolitan Museum 22.3.258–259· 27.3.398–399, καθώς και Nicgorski 2005, 109–110. Βλ. επίσης τη χρήση του κόμβου στο δέσιμο λωτού και παπύρου, των δύο στοιχείων των οποίων η σύνδεση συμβόλιζαν την πολιτική ένωση της Άνω και Κάτω Αιγύπτου υπό τους φαραώ (βλ. Cairo, Egyptian National

απεικονίζεται στις ακόλουθες περιπτώσεις μνημείων: α) στις οφιοειδείς ζώνες των αποτροπαϊκών Γοργόνων, όπως στην περίπτωση του πρώιμου ακρωτηρίου στο Μουσείο της Ακροπόλεως.⁵⁷ β) στα οφιοειδή άκρα της αποτροπαϊκής αιγίδος της Αθηνάς, όπως δεικνύεται στη βόρεια και ανατολική ζωφόρο του Θησαυρού των Σιφνίων στους Δελφούς.⁵⁸ γ) σε περιζώματα και καλύμματα κεφαλής παρθένων θεαινών και μυθικών θνητών παρθένων, όπου πιθανότατα ο κόμβος λειτουργεί ως *ἄμμα παρθενίας*, όπως στο περίζωμα της μορφής της Νίκης από ακρωτήριο της Στοάς του Ελευθερίου Διός στην αθηναϊκή Αγορά.⁵⁹ δ) σε καλύμματα κεφαλής νυφών ή συντρόφων τους, όπως εκείνο της μορφής “Η” από το δυτικό αέτωμα του ναού του Διός στην Ολυμπία.⁶⁰ Τέλος, αξιοσημείωτο είναι ότι ο κόμβος του Ηρακλέους δένει τους πλεγμένους βοστρύχους σε κεφαλές του *ἀκερσεκόμου* Απόλλωνος από την πρώιμη κλασική περίοδο, για τις οποίες θα γίνει λόγος στην επόμενη ενότητα.

Όπως προκύπτει από τις παραπάνω περιπτώσεις εικονογράφησης του χρισμένου με αποτροπαϊκές και ευεργετικές ιδιότητες κόμβου του Ηρακλέους, η απεικόνισή του στο δέσιμο των ταινιών, οι οποίες συγκρατούσαν τη μακριά κόμη των κούρων, πιθανότατα εθεωρείτο σύμβολο της καθαγίας και ιερότητάς της. Είναι γνωστό ότι οι τύποι των αρχαϊκών κούρων και κορών απέδιδαν το πρότυπο του *καλοῦ* ή της *καλῆς παιδός*, το οποίο προέκυπτε από τις ποικίλες τεχνοτροπικές συμβάσεις κάθε χρονικής περιόδου, τόπου και εργαστηρίου. Παρά ταύτα, γεγονός είναι ότι στο μεγαλύτερο ποσοστό τους οι κούροι και οι κόρες ήσαν αναθήματα σε ιερά. Αν και οι περισσότερες αναθέσεις, ιδιαίτερα των πρώιμων χρόνων, ήσαν ανώνυμες και οι λόγοι της ανάθεσης κατ’ ουσίαν άγνωστοι,⁶¹ ορισμένοι τρόποι απόδοσης της μακριάς κόμης στους τύπους αυτούς ενδεχομένως να υπαινίσσονται είδη *θρεπτηρίου* κόμης εφήβων *κούρων* και *κορών*. η πρόταση αυτή, βεβαίως, είναι υποθετική, αν και, όπως θα επιχειρηθεί να αποδειχθεί, όχι ανυπόστατη.

Στους αγαλματικούς τύπους της αρχαϊκής περιόδου οι κούροι και οι κόρες απεικονίζονται άλλοτε με ισομήκη μακριά κόμη στην οπίσθια όψη και άλλοτε με οπίσθια μακριά κόμη και ολίγους, από έναν έως τέσσερις, βοστρύχους, οι οποίοι, προερχόμενοι από τα πλάγια της κεφαλής, είναι διευθετημένοι στην πρόσθια όψη φθάνοντας συχνά έως

Museum JE 10062: θρόνος του καθιστού αγάλματος του φαράω Chephren από Giza, 2520–2494 π.Χ., καθώς και Nicgorski 2005, 108–109 εικ. 6).

⁵⁷ MA 701, 3798, 3553. Βλ. Krauskopf – Dahlinger 1988, 306 αρ. 232· Nicgorski 1995, 102–108.

⁵⁸ ΜΔ : Homolle 1909, 86. 104· Nicgorski 1995, 113–115.

⁵⁹ ΜΑΑ S 312. Βλ. Nicgorski 1995, 115–117· Σαραγά 2011, 59–60 εικ. 70.

⁶⁰ ΜΑΟ : Ashmole – Yalouris 1967, εικ. 110–114 · Nicgorski 1995, 117–119. Κατά την ελληνιστική εποχή ο κόμβος του Ηρακλέους αποκτά μεγάλη δημοτικότητα ως κεντρικό θέμα ευρείας ποικιλίας κοσμημάτων, αντανakλώντας, κατά τη Nicgorski (2005), την υιοθέτησή του από τον Αλέξανδρο ως «προπαγανδιστικό σύμβολο», με το οποίο υπέβαλλε τη σχέση του με τους θεούς. Για όλες τις παραπάνω αναφορές στο *ήρακλεωτικόν ἄμμα*, βλ. και Nicgorski 2013, 178. 179. 181.

⁶¹ Βλ. π.χ. την περίπτωση της Νικάνδρης ή του αγάλματος της κόρης του Αντήνορος (για το τελευταίο, βλ. και παρακάτω σημ. 72) ή εκείνη κούρου από το ιερό του Πτώου Απόλλωνος, ο οποίος, σύμφωνα με τους Richter (1960, 122–123 αρ. 145) και Anderson (2000, 400 σημ. 53) ανετέθη πιθανόν κατόπιν παραγγελίας του Αλκμαιωνίδου Ι περί την ίδια εποχή ανάθεσης στο βοιωτικό ιερό δωρικού κίονος προκειμένου να καταγραφεί η νίκη του τελευταίου σε ιππικό αγώνα των Παναθηναίων.

την περιοχή του στήθους· στην τελευταία αυτή περίπτωση οι πρόσθιοι βόστρυχοι μπορεί να είναι α) είτε ισομήκεις προς τους οπισθίους β) είτε μακρύτεροι γ) είτε βραχύτεροι.⁶²

Στην προαναφερθείσα πρώτη περίπτωση εντάσσεται η πλειονότητα των αρχαϊκών τύπων κούρων και κορών και, ως εκ τούτου, η ισομήκης κόμη, παρά την καθαγιάσή της από το *ήρακλεωτικόν ἄμμα* στα αγάλματα των κούρων (εικ. 2),⁶³ πιθανότατα αποτελούσε συμβατική αποτύπωση αφ' ενός νεανικής ζωτικότητας, δύναμης και κάλλους και αφ' ετέρου αριστοκρατικής καταγωγής.⁶⁴

Στη δεύτερη και τρίτη περίπτωση απόδοσης της κόμης ανήκουν εξαιρετικά ολιγάριθμες αγαλματικές παραστάσεις κούρων και κορών, από τις οποίες μόνον δύο, μία από κάθε περίπτωση, και αυτές κούρων, θα μπορούσαν να ληφθούν ως δείγματα ενδεχόμενης παρουσίας *θρεπτηρίου* κόμης:⁶⁵ το χρονολογημένο στα 590–570 π.Χ. χάλκινο αγαλμάτιο κούρου (X 1) από το ιερό της Ήρας στη Σάμο με τους φερόμενους στην πρόσθια όψη πλάγιους βοστρύχους αισθητά μακρύτερους από εκείνους της οπίσθιας όψης,⁶⁶ καθώς και το χρονολογημένο στο γ' τέταρτο του 6^{ου} αιώνα π.Χ. πήλινο άγαλμα κούρου (Κπ 1), μεγέθους 1/2 έως 3/5 του φυσικού, από το ιερό της Δήμητρος στον Ακροκόρινθο.⁶⁷ Η πολύ μακριά οπίσθια κόμη του κούρου από το ιερό του Ακροκορίνθου, το οποίο σημειωτέον καταλαμβάνει μία από τις πρώτες θέσεις σε δείγματα ανάθεσης κόμης,⁶⁸ δεμένη με μη σωζόμενη ταινία, σχηματίζει μεταξύ του δεσίματος και της έως τη μέση του σώματος απόληξής της μία τραπεζιόσχημη μάζα· ίδια απόδοση της οπίσθιας κόμης, αν και αισθητά βραχύτερης, παρατηρείται στον ευρισκόμενο στο Παρίσι μαρμάρινο κούρο από το ιερό του Απόλλωνος στο Άκτιο της Ακαρνανίας, ο οποίος, ωστόσο, χρονολογείται στα 575–

⁶² Βλ. ενδεικτικά Richter 1942· 1968.

⁶³ Βλ., επί παραδείγματι, τους δύο μαρμάρινους κούρους της ομάδας του Σούνιου, χρονολογημένους από τα τέλη του 7^{ου} έως τις αρχές του 6^{ου} αι. π.Χ., ο ένας στην Αθήνα (ΕΑΜ 2720, από το ιερό του Ποσειδώνος στο Σούνιο) και ο άλλος στη Νέα Υόρκη (Metropolitan Museum 32.11.1, από Αττική). Για τον πρώτο, βλ. Στάης 1917· Budde 1939, 9–11· Richter 1942, 66–70. 251 αρ. 2 πίν. ΙΧ εικ. 27–29· Καλτσάς 2001, 39 αρ. 17. Για τον δεύτερο, βλ. Richter 1934–1936· Richter 1942, 51. 63–66. 251 αρ. 1 πίν. VI – VII εικ. 19–22. Βλ. επίσης μία μαρμάρινη κόρη από την αθηναϊκή Ακρόπολη (ΜΑ 677, βλ. Richter 1968, 47 αρ. 59 εικ. 198–200), χρονολογημένη στο β' τέταρτο του 6^{ου} αιώνα π.Χ., της οποίας η ισομήκης κόμη φέρει ταινία δεμένη στο οπίσθιο μέρος της κεφαλής με κόμβο ομοιάζοντα με το *ήρακλεωτικόν ἄμμα* (ενδεχομένως να υπήρχε η πρόθεση να αποδοθεί ο τύπος του κόμβου του Ηρακλέους, αν και ο εν λόγω κόμβος, δεν εμφανίζει το σχήμα «μία άγκυλη και δύο άρχαι»).

⁶⁴ Βλ. και τους ακόλουθους δύο κούρους, αφιερωμένους σε ιερά χαρακτηριστικών κουροτρόφων θεοτήτων, όπως ο Απόλλων και η Δημήτηρ: τον μαρμάρινο κούρο της Ελευσίνας (ΑΜΕ 61) από τα μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ., καθώς και το χάλκινο αγαλμάτιο κούρου, που φέρει προσφορά στο δεξί χέρι, από το ιερό του Απόλλωνος στη Νάξο (Berlin, Staatliche Museen zu Berlin 7383). Για τον κούρο της Ελευσίνας, βλ. Deonna 1909, 19–21 αρ. 19· Κουρουγιώτης 1934, 71 αρ. 61· Richter 1942, 160. 161. 255 αρ. 73 πίν. LIII εικ. 225–228 (ομάδα Μήλου). Για τον κούρο της Νάξου, ο οποίος συνιστά ανάθημα (*ἀπαρχή* - *δεκάτη*) του Δειναγόρου στον Απόλλωνα (IG XII 5. 42), βλ. Deonna 1909, 270–271 αρ. 86· Neugebauer 1931, αρ. 192 εικ. 30 πίν. 31· Richter 1942, 216. 237. 238. 259 αρ. 145 πίν. CXVIII εικ. 405–407 (ομάδα Πτώου).

⁶⁵ Πιθανόν να υπάρχουν και κάποιες άλλες παραστάσεις, εντασσόμενες στη δεύτερη και τρίτη περίπτωση απόδοσης κόμης, οι οποίες ενδεχομένως διέφυγαν της προσοχής της γραφούσης. Η διερεύνηση της απεικόνισης *θρεπτηρίου* κόμης στους αγαλματικούς τύπους των αρχαϊκών κορών είναι ανώφελη, εφόσον οι διαφοροποιήσεις στην απόδοση της κόμης τους πιθανότατα συνιστούν αποτέλεσμα αισθητικών κριτηρίων.

⁶⁶ Βαθύ, Αρχαιολογικό Μουσείο ΜΒ. Βλ. Richter 1942, 116. 117. 254 αρ. 42 πίν. XL εικ. 142–144 (ομάδα Ορχομενού – Θήρας).

⁶⁷ ΑΜΚ SF-1964-12a . Βλ. Bookidis 2010, 83. 94–98 αρ. 8B εικ. 7 πίν. 5–7.

⁶⁸ Βλ. τις αναθέσεις στο Ιερό κατά την κλασική και ελληνιστική περίοδο.

550 π.Χ. και εντάσσεται στην πρώτη περίπτωση, αυτή της ισομήκους κόμης (**εικ. 3**).⁶⁹ Παρά τη χρονολόγηση του πήλινου κούρου του Ακροκορίνθου σε νεότερους χρόνους, είναι πολύ πιθανόν η συγκεκριμένη τραπεζιόσχημη απόδοση του κατώτερου τμήματος της οπίσθιας κόμης να συνιστά κορινθιακό τύπο, ο οποίος χρησιμοποιήθηκε στο Άκτιο από τους Κορινθίους αποίκους της περιοχής.⁷⁰ Η εξαιρετικά μακριά, δεμένη χαμηλά, κόμη του πήλινου κούρου από το ιερό της Δήμητρος θυμίζει εκείνη της ευρισκόμενης στο Λονδίνο και χρονολογούμενης στο α' μισό του 6^{ου} αιώνα π.Χ. γύψινης κόρης από έναν τάφο στο Vulci, γνωστόν ως «σπήλαιο της Ίσιδος» (**εικ. 4**).⁷¹ Η κόμη της κόρης από το Vulci, την οποία η Richter περιλαμβάνει στους ελληνικούς τύπους κόρης,⁷² δένεται χαμηλά στην πλάτη και πιθανότατα σχετίζεται με κόμη αφιερωμένη σε θεότητα, λαμβανομένης δε υπ' όψιν της απόδοσης των χεριών της μορφής σε στάση ικεσίας, πιθανότατα η κόρη να παριστάνει ιέρεια. Παρά τη διαφορά στην τεχνοτροπία και το δέσιμο της κόμης, η εικόνα της πολύ μακριάς και δεμένης χαμηλά οπίσθιας κόμης της κόρης από το Vulci και του κούρου από τον Ακροκόρινθο φαίνεται να έχει ιδιαίτερη λατρευτική σημασία· ως εκ τούτου, το είδος αυτό κόμης θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ένα πρώιμο δείγμα *θρεπτηρίου* κόμης, η οποία, τουλάχιστον στην περίπτωση του κορινθιακού πήλινου κούρου, θα ανετέθη στη Δήμητρα.⁷³

Στο σημείο αυτό θα αναφερθούν παρενθετικά ορισμένες ενδιαφέρουσες γυναικείες κεφαλές πήλινων προτομών από τα ιερά της Αρτέμιδος στη Βραυρώνα (**εικ. 5α-δ**) και της Δήμητρος στην Ελευσίνα (**εικ. 6α-β**), από την Ακρόπολη (**εικ. 7α-β**) και από την αρχαία Αγορά της Αθήνας (**εικ. 8**).⁷⁴ Πρόκειται για προτομές με το κατώτερο τμήμα τους

⁶⁹ Paris, Louvre Musée MNB 766 (Collignon 1886· Richter 1942, 124. 139. 255 αρ. 59 πίν. LIII εικ. 191–193, ομάδα Τενέας – Βολομάνδρας).

⁷⁰ Για άλλα παράλληλα στην απόδοση της μακριάς κόμης, προερχόμενα από τη σφαίρα της αργο-κορινθιακής επιρροής και συνδεδεμένα με κορινθιακά εργαστήρια, βλ. Bookidis 2010, 97, όπου και η σχετική με αυτά βιβλιογραφία (ακόμη ένας κούρος από το Άκτιο, ένας από τα Υβλαία Μέγαρα, ένας στην Κέρκυρα και ένας στην Κυρήνη, χρονολογούμενοι εν γένει από το β' τέταρτο του 6^{ου} αι. π.Χ. έως περ. το 530 π.Χ.).

⁷¹ London, British Museum D 1, α' μισό 6^{ου} αι. π.Χ. (Richter 1968, 47 αρ. 59 εικ. 198–200).

⁷² Βλ. Richter 1968, 47 αρ. 59.

⁷³ Αντίθετα, η εν είδει τάπητος απολήγουσα στη μέση του σώματος οπίσθια κόμη αθηναϊκών κορών, όπως εκείνης της κόρης του Αντήνορος (MA 681), η οποία ήταν ανάθημα κάποιου *κεραμέως* στην Αθηνά, φαίνεται ότι αποτελούσε απλώς αποτέλεσμα αισθητικών συμβάσεων της εποχής. Για την κόρη του Αντήνορος, βλ. Richter 1968, 69–70 αρ. 110 εικ. 336–340. Ως προς τους πλάγιους βοστρύχους ο Strenz (2001, 22) σημειώνει ότι η πρώιμη πρακτική απόδοσης βοστρύχων επί του στήθους προέρχεται από ανατολικές περιοχές της Ιωνίας. Η Μπουκίδη (2010, 83) παρατηρεί σχετικά: “Although their use may reflect Ionian influence, it may also simply be an expression of a conservative local style, inspired in the Sanctuary by religious practice.” Παρά το γεγονός ότι η Μπουκίδη δεν αναφέρεται ρητώς σε ανάθεση κόμης ελλείψει στοιχείων, η «θρησκευτική πρακτική» υπονοεί αυτό ακριβώς, όπως γίνεται φανερό σε ποικίλα σημεία της μελέτης της για τους κούρους του Ακροκορίνθου με μακριά κόμη (βλ. επόμενη ενότητα). Αν αποκλειστεί το ενδεχόμενο η απόδοση των πλάγιων βοστρύχων επί του στήθους να συνιστά εν γένει ένδειξη λατρείας παράλληλη με τη χειρονομία του λυγισμένου στο στήθος χεριού ή ως μακρύτεροι να αποτελούν *θρεπτήριον* κόμη, η σχετική με τον κούρο **Κπ 1** άποψη της γραφούσης αφορά στην ανάθεση τμήματος της πολύ μακριάς οπίσθιας κόμης και όχι των πλάγιων βοστρύχων. Ως δυνατότητα κουράς κόμης κατά την αρχαϊκή εποχή, βλ. και την κουρά της πολύ μακριάς κόμης των πολεμιστών στην προηγούμενη ενότητα. Για το θέμα αυτό, βλ. και επόμενη ενότητα.

⁷⁴ Βραυρώνα: AMB K 2033 + K 3499· K 2468· K 3554· K 2851 (Mitsopoulos-Leon 2009, αρ. 165. 166. 167. 168 πίν. 17. Ελευσίνα: AME 2738· EAM 4395 (Κόκκου-Βυριδή 1999, αρ. B181 και Γ40 πίν. 52· βλ. και Winter 1903, 238:4 και 6b). Ακρόπολις: MA: Brook 1921, αρ. 610· 616· 626· 627· 643· 678· 688· αρχαία Αγορά (αποθέτης

σανιδόσχημου τύπου και με τις χαρακτηριστικές, εκατέρωθεν της κεφαλής, οπές ανάρτησης, οι οποίες χρονολογούνται από τα τέλη του 7^{ου} έως περίπου τα μέσα ή και το τέλος του γ' τετάρτου του 6ου αιώνα π.Χ., εκτός από τη μία νεότερη προτομή της Ελευσίνας (εικ. 6β), που χρονολογείται από το δ' τέταρτο του 6^{ου} έως τις αρχές του 5^{ου} αι. π.Χ. και μιμείται τύπο κόρης της αρχαϊκής πλαστικής.⁷⁵ Η κόμη των δύο εξ αυτών (εικ 5α, 7α) συνίσταται σε δύο παράλληλες σειρές βοστρύχων (ή πολύ χαμηλή στεφάνη;) που πλαισιώνουν το μέτωπο με απόληξη όπισθεν των κοσμημένων με ενώτια αυτιών, από όπου ξεκινούν κάθετα τρεις πλάγιοι βόστρυχοι με απόληξη στους ώμους.⁷⁶ Τους δύο περιβάλλοντες το μέτωπο οριζόντιους βοστρύχους τέμνουν κάθετα τρεις χαρακτηριζόμενες από τις Κόκκου-Βυριδή και Μητσοπούλου-Leon «ταινίες» ή από τους Brook και Croissant «κρεμαστά κοσμήματα», με «οφιοειδείς» απολήξεις στο επάνω μέρος του μετώπου.⁷⁷ Οι υπόλοιπες μορφές φορούν ακτινωτή στεφάνη, εκτός της νεότερης από την Ελευσίνα, που φέρει υψηλή κυκλική.⁷⁸ Η ριγμένη στους ώμους μακριά κόμη εντάσσεται στον συνήθη τύπο των αρχαϊκών κορών, αλλά προβληματική παραμένει η απεικόνιση των τριών κάθετων «ταινιών». Η Κόκκου-Βυριδή με βασικό κριτήριο τη στεφάνη και τις «οφιοειδείς» απολήξεις των «ταινιών», μη σχολιάζοντας τις μορφές χωρίς στεφάνη, ερμηνεύει τις «ταινίες» ως «πλαστικά όμοιώματα φιδιών» και τις συνδέει «με χθόνια λατρεία καὶ μὲ τὶς ἴδιες τὶς θεότητες, τὴν Δήμητρα καὶ τὴν Περσεφόνη».⁷⁹ Αντίθετα, ο Croissant κρίνει ότι οι αρχαϊκές προτομές εν γένει, ακόμη και αν ευρέθησαν σε τάφους, δεν έχουν απαραίτητα χθόνια σημασία και τις θεωρεί ως προσφορότερο μέσον λεπτομερούς απεικόνισης των μορφών εν συγκρίσει με εκείνες των πήλινων ειδωλίων: “la véritable raison d’être de ces objets consiste à l’origine dans la possibilité de représenter le visage de manière plus détaillée et plus attentive que sur une simple figurine.”⁸⁰ Υπό το πρίσμα αυτό, οι μορφές μάλλον συνιστούν συμβολικά υποκατάστατα των αναθετριών κορών στα προαναφερθέντα ιερά·

J 2:4): MAA T 4362 (Camp 1996, αρ. 35 πίν. 75). Βλ. επίσης Croissant 1983, 243–244 αρ. 155 (=Brook 1921, αρ. 643 και Winter 1903, 238:4) και αρ. 156 (=Winter 1903, 238:7), τύπος L3.

⁷⁵ Πρόκειται για την προτομή EAM 4395 (Κόκκου-Βυριδή 1999, αρ. Γ40 πίν. 52). Την πρώτη προτομή από την Ελευσίνα χρονολογεί η Κόκκου-Βυριδή (1999, 237 αρ. B181) από τα μέσα έως και το γ' τέταρτο του 6^{ου} αι. π.Χ. Τις προτομές της Βραυρώνας χρονολογεί η Μητσοπούλου-Leon (2009, 74–76) από τέλη 7^{ου} έως αρχές 6^{ου} αι. π.Χ. Τις προτομές της Ακροπόλεως χρονολογεί η Brook (1921, 325) με *terminus ante quem* τα μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ., όπως και ο Croissant (1983, 243–244). Η προτομή της αρχαίας Αγοράς τοποθετείται εν γένει στην αρχαϊκή περίοδο. Τις προτομές του τύπου, στον οποίον ανήκει και η νεότερη (EAM 4395) από την Ελευσίνα, χρονολογεί η Brook (1921, 325. 327) στα τέλη του 6^{ου} αι. π.Χ. και τις εντάσσει στον τύπο III, ενώ τις υπόλοιπες από την Ακρόπολη τις εντάσσει στον τύπο II, στον οποίον εντάσσονται όλες οι εδώ αναφερόμενες προτομές, εκτός της νεότερης από την Ελευσίνα.

⁷⁶ Πρόκειται για τις δύο σημαντικότερες για το θέμα της παρούσης εργασίας προτομές, την προτομή AMB K 2033 + K 3499 ((Mitsopoulos-Leon 2009, αρ. 165) από τη Βραυρώνα και την προτομή από την Ακρόπολη: Brook 1921, αρ. 626.

⁷⁷ Βλ. Brook 1921, 327. 399. 400· Croissant 1983, 243 (“pendentif trifide”)· Κόκκου-Βυριδή 1999, 237. 255· Mitsopoulos-Leon 2009, 79–80.

⁷⁸ Πρβλ. μία προτομή από την Ακρόπολη (Brook 1921, 410 αρ. 686) με υψηλή στεφάνη και τρεις κάθετες «ταινίες» επί του μετώπου, η οποία χρονολογείται στην ίδια περίοδο με τη νεότερη προτομή της Ελευσίνας (Brook: τύπος III).

⁷⁹ Βλ. Κόκκου-Βυριδή 1999, 129–130, όπου και σχετική βιβλιογραφία για τις ποικίλες ερμηνείες των αρχαϊκών προτομών.

⁸⁰ Croissant 1983, 7–8.

είναι δε πολύ πιθανόν, τουλάχιστον στη χωρίς στεφάνη προτομή της Βραυρώνας (**εικ. 5α**), οι κάθετες «ταινίες» να συνιστούσαν βοστρύχους, εφόσον τα σχηματοποιημένα άκρα τους ομοιάζουν με εκείνα των πλάγιων βοστρύχων τους, αλλά και με εκείνα των βοστρύχων αγαλματικών παραστάσεων κορών, όπως της θραυσματικά σωζόμενης κόρης από τη Σάμο (**εικ. 9**), χρονολογημένης στο δ' τέταρτο του 7^{ου} αιώνα π.Χ.⁸¹ Στις κεφαλές με την ακτινωτή στεφάνη οι τρεις κάθετοι βόστρυχοι μπορεί σταδιακά να έλαβαν τη μορφή τυποποιημένου κοσμήματος, όπως αυτό γίνεται ιδιαίτερα αντιληπτό στην πιθανότατα αρκετά νεότερη προτομή της αρχαίας Αγοράς (**εικ. 8**), όπου οι απολήξεις τους έχουν μετατραπεί σε κανονικούς ρόμβους. Συνεπώς, με κριτήριο το βαθμό σχηματοποίησης των απολήξεων των κάθετων στο μέτωπο βοστρύχων, οι προτομές της Βραυρώνας, τις οποίες η Μητσοπούλου-Leon χρονολογεί από τα τέλη του 7^{ου} έως τις αρχές του 6^{ου} αι. π.Χ., καθώς και εκείνες από την Ακρόπολη μάλλον είναι από τις αρχαιότερες, εφόσον σε αυτές η έντονα διακοσμητική σχηματοποίηση των απολήξεων των εν λόγω βοστρύχων δεν έχει ακόμη αρχίσει.⁸² Αντίθετα, τα άκρα και των υπολοίπων βοστρύχων των κεφαλών, όσα τουλάχιστον δεν είναι θραυσμένα, παρουσιάζουν την ίδια μορφή. Ο συνδυασμός των τριών κάθετων βοστρύχων με την ακτινωτή στεφάνη προφανώς προέκυψε ως μίξη δύο διαφορετικών εικονογραφικών προτύπων, εκείνου με μόνον τους κάθετους βοστρύχους και ενός άλλου, το οποίο θα παρουσίαζε μόνον την ανατολικής προέλευσης(;) ακτινωτή στεφάνη, δείγμα του οποίου συνιστά μία προτομή από την Ακρόπολη (**εικ. 7γ**).⁸³ Εάν σε μία τόσο πρώιμη εποχή η σε περίοπτη θέση τοποθέτηση των συνήθως πιο επιμελημένων τριών κάθετων βοστρύχων στον κεντρικό άξονα των κεφαλών από την Βραυρώνα (**εικ. 5**) ή και από την Ακρόπολη (**εικ. 7**) συνιστούσε μία απόπειρα απόδοσης ενός συγκεκριμένου τύπου κόμης κορών, ο οποίος είχε λατρευτική σημασία είναι εξαιρετικά δύσκολο να απαντηθεί.

Η εύρεση των αναθηματικών κούρων και κορών, μαρμάρινων, πήλινων ή χάλκινων, σε ιερά κατά κύριο λόγο κουροτρόφων θεοτήτων, όπως του Απόλλωνος, της Αρτέμιδος, της Δήμητρος, της Ήρας ή της Αθηνάς, επαληθεύει τις παραδιδόμενες από τις γραπτές πηγές

⁸¹ Βαθύ, Αρχαιολογικό Μουσείο (βλ. Buschor 1934, 23 εικ. 72. 73. 75· Richter 1968, 33 εικ. 80. 82. 83, ομάδα Νικάνδρης – Auxerre).

⁸² Βλ. παραπάνω σημ. 31. Έναν διαφορετικό τύπο διευσθέτησης της κόμης παρουσιάζει η κεφαλή της ένθρονης σανιδόσχημης γυναικείας μορφής (**εικ. 8α**) από τον Κεραμεικό (MK 6220, 13666), χρονολογημένη στα 540–530 π.Χ., στην οποία η Vierneisel-Schlörb (1997, 8–9 αρ. 20, T 832 πίν. 4) διακρίνει στεφάνι από «άνθη ή φρούτα(;) και φύλλα(;)», καθώς και από τρία «φυλλόσχημα κρεμαστά μέλη» κάτω από τα ενώτια των αυτιών· τα τελευταία αυτά πιθανότατα παριστάνουν τους οικείους τρεις πλάγιους βοστρύχους, ενώ τα δύο ομοιάζοντα με κοσμήματα πήλινα μορφώματα του μετώπου δεν αποκλείεται να εμμιούντο συνοπτικά τους μετωπιαίους βοστρύχους αγαλματικών μορφών δαιδαλικής τεχνοτροπίας.

⁸³ Προτομή από Ακρόπολη μόνον με ακτινωτή στεφάνη και χωρίς απεικόνιση κόμης χρονολογημένη με *terminus ante quem* περ. το 560 π.Χ. (Winter 1903, 238, 7· Croissant 1983, 243–244 αρ. 156 πίν. 101, τύπος L3). Βλ. την κοσμημένη με ακτινωτή στεφάνη κεφαλή Σφίγγας από το β' τέταρτο του 6^{ου} αι. π.Χ. (Croissant 1983, 237–238 πίν. 94–95: Céramique). Δεν αποκλείεται το εικονογραφικό θέμα της ακτινωτής στεφάνης να μεταφέρθηκε μέσω των Ελλήνων του μικρασιατικού χώρου από τον ενδότερο ασιατικό, εφόσον αυτό φαίνεται να σχετίζεται άμεσα με τη μακρά σχετική παράδοση των Μήδων, την οποία αργότερα υιοθέτησε η δυναστεία των Αχαιμενιδών (βλ. ενδεικτικά Von Gall 1972· Kaptan 2000, 215 πίν. XXXV 1). Εάν υπάρχει κάποιο δείγμα μορφής με μόνον ακτινωτή στεφάνη προ του 6^{ου} αι. π.Χ. στον ελλαδικό χώρο δεν είναι γνωστό στη γράφουσα.

μαρτυρίες για το έθιμο ανάθεσης της κόμης παρθένων προ του γάμου και εφήβων στους συγγεκριμένους θεούς. Γεγονός είναι ότι, όπως σε όλες τις χρονικές περιόδους, η *θρεπτήριος* κόμη στις αρχαϊκές παραστάσεις των κούρων και των κορών θα πρέπει να ειδωθεί υπό το πρίσμα της κόμμωσης, που αποτελούσε τον συρμό της εποχής, ήτοι της μακριάς κόμης, και τις επιλογές που η κόμμωση αυτή προσέφερε στη μετά την τελετουργική κουρά φάση.

2. 2. Η *θρεπτήριος* κόμη στην Κλασική περίοδο⁸⁴

2. 2. 1. Γλυπτική

Ήδη από τον 6^ο αιώνα π.Χ. η κόμη των εφήβων αθλητών αρχίζει να αποδίδεται κοντή, όπως ενδεικτικά η κόμη του κούρου στο Μόναχο περί το 530 π.Χ. ή αργότερα εκείνη του Αριστοδίκου στην Αθήνα από περίπου το 500 π.Χ.⁸⁵ Η «διγλωσσία», που χαρακτηρίζει την αγγειογραφία, θα έλεγε κανείς ότι διέπει και τις κομμώσεις στην εικονογραφία της περιόδου αυτής, φαινόμενο που χαρακτηρίζει τη μεταβατική φάση την ύστερης αρχαϊκής εποχής,⁸⁶ το οποίο ενίοτε παρατείνεται έως περίπου τα μέσα του 5^{ου} αιώνα π.Χ.⁸⁷ έτσι σε αρκετές παραστάσεις, ιδίως αφηγηματικών σκηνών αγγείων, η κοντή κόμη ανδρών και νέων συνυπάρχει με τη μακριά, γεγονός το οποίο, σε συνδυασμό με τις ποικίλες τεχνοτροπίες και τα εικονογραφικά θέματα των αγγειογράφων,⁸⁸ έχει ως αποτέλεσμα τη δυσκολία ορισμού μιας κόμης ως *θρεπτηρίου*.

Παρά τη «διγλωσσία» των παραστάσεων, ορισμένες κομμώσεις σε κεφαλές αγαλμάτων κουροτρόφων θεοτήτων ή σε άλλες θεών και ηρώων από τον γλυπτό διάκοσμο δημόσιων χώρων λατρείας φαίνεται να «καθιερώνουν»⁸⁹ ορισμένα είδη κόμης ως *θρεπτηρίου* και να προβάλλουν τη σημασία τους. Τα πρότυπα αυτά *ιεράς* κόμης, παράλληλα προς τις ποικίλες τεχνοτροπικές εξελίξεις και την εμφάνιση νέων προτύπων, φαίνεται ως να διατηρούν αυτούσια ή τροποποιημένα τα κύρια γνωρίσματά τους· πρόκειται για τα ακόλουθα τρία βασικά είδη: α) ο *σκόλλυς*, ο οποίος συνιστά δέσμη ή τμήμα ελεύθερων βοστρύχων στο πλάγιο ή στο οπίσθιο μέρος της κεφαλής ή στην κορυφή

⁸⁴ Στην εξέταση της σχετικής εικονογραφίας δεν θα περιληφθούν έργα μετά τα μέσα του 4^{ου} αι., όταν αυτό κρίνεται απαραίτητο (π.χ. λόγω ασάφειας στη χρονολόγηση ή επειδή η σε αυτή την ενότητα παράθεσή τους θα τα απομονώσει από χαρακτηριστικά για την ελληνιστική εποχή σύνολα, αλλά και εφόσον η ελληνιστική περίοδος αρχίζει κατ' ουσίαν περί τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. λόγω των σημαντικών πολιτικών αλλαγών της εποχής).

⁸⁵ München, Glyptothek 169 (βλ. ενδεικτικά Boardman 1978, εικ. 106)· EAM 3938 (βλ. ενδεικτικά Boardman 1978, εικ. 145).

⁸⁶ Βλ. ενδεικτικά Richter 1942, 213–243 (περίοδος 515–485 π.Χ.)· Boardman 1978, 104–116 (περίοδος 530–480 π.Χ.).

⁸⁷ Το φαινόμενο αυτό σχετίζεται ενίοτε και με συντηρητικά έργα της κλασικής περιόδου, χαρακτηρισμένα ως “*lingering archaic*”, τα οποία μπορεί να είναι αναθηματικά.

⁸⁸ Βλ. π.χ. τις παραστάσεις των «επτά» από το α' μισό του 5^{ου} αιώνα π.Χ. Γενικότερα η μακριά κόμη των αρχαϊκών χρόνων κατά την εποχή αυτή σχετίζεται κυρίως με την εικονογραφία θεών και ηρώων στον μύθο.

⁸⁹ Όταν η λ. «καθιερώνω» περικλείεται σε εισαγωγικά, θα δηλώνεται η κυριολεκτική σημασία της («καθιστώ κάτι ιερό»).

της, β) ο *πλοχμός*, ο οποίος συνιστά μία συνήθως στρογγυλή προεξοχή κόμης επάνω από το μέσον του μετώπου ή μία κεντρική πλεξίδα και γ) ο *κρωθύλος*, ο οποίος ως *είδος έμπλοκής*, δηλώνει κάθε είδους πλέγματος τριχών/βοστρύχων, κυρίως περιβάλλουσες την κεφαλή πλεξίδες, ενώ ενδέχεται να εννοεί και τους μαζεμένους βοστρύχους στο οπίσθιο μέρος της κεφαλής ή στην κορυφή της. Τα τρία αυτά είδη *θρεπτηρίου* κόμης παρουσιάζονται στη σχετική εικονογραφία από περίπου την αρχή της κλασικής περιόδου και εντεύθεν.⁹⁰

Περί το 500 π.Χ. σημειώνεται μία αλλαγή στον τρόπο διευθέτησης των μακριών ελεύθερων βοστρύχων της αρχαϊκής εποχής, η οποία πιθανότατα σχετίζεται με τη μαρτυρημένη από τον Θουκυδίδη υιοθέτηση του ιωνικού *κρωθύλου*.⁹¹ Έως περίπου τα μέσα του 5^{ου} αιώνα π.Χ. οι πλεξίδες, ήτοι *αί έμπλοκαί από τοῦ μετώπου ἐπὶ κορυφήν ἀνήγγεμαι*,⁹² και οι επάνω από το μέσον του μετώπου κόμβοι τριχών στις γυναίκες και παιδικές μορφές δεν απαντούν. Αντίθετα, ο *κρωθύλος*, ήτοι η μαζεμένη και τυλιγμένη γύρω από λεπτό στεφάνι κόμη ή οι περιβάλλουσες ως διάδημα την κεφαλή πλεξίδες αποτελούν συνήθη κόμμωση ανδρών και εφήβων, όπως στον *παῖδα* του Κριτίου (**εικ. 10**)⁹³ και στον «ξανθός έφηβος» αντίστοιχα (**Λ 1**), που χρονολογούνται λίγο πριν το 480 π.Χ.⁹⁴

Οι εν είδει διαδήματος πλεξίδες κοσμούν και λιγοστές ανδρικές μορφές του αυστηρού ρυθμού, όπως τον αγένειο πολεμιστή (Ι) από το ανατολικό αέτωμα του ναού της Αφαίας Αθηνάς (**εικ. 11**),⁹⁵ μία γενειοφόρο κεφαλή από την αθηναϊκή Ακρόπολη (**εικ. 12**)⁹⁶ και εκείνη του Ποσειδώνος ή Διός του Αρτεμισίου (**εικ. 13**).⁹⁷ ωστόσο, το είδος αυτό φαίνεται να σχετίζεται ιδιαίτερα κατά το πρώτο μισό του 5^{ου} αιώνα π.Χ. με κεφαλές εφήβων, όπως ο «ξανθός έφηβος» από την Αθήνα και εκείνοι στην Κόρινθο (**Λ 2**),⁹⁸ στον

⁹⁰ Για τα είδη *θρεπτηρίου* κόμης, βλ. και 29–40 (Α΄ Μέρος, 3. 1. 1). Λόγω της αμφισημίας των πηγών και προκειμένης της κατανόησης του τρόπου διευθέτησης της *ιερᾶς* κόμης, κατά την περιγραφή θα χρησιμοποιούνται και όροι της νέας ελληνικής παράλληλα προς τους όρους της αρχαίας, ιδίως για το δεύτερο και τρίτο είδος. Επί παραδείγματι, για τον όρο *πλοχμός* θα προτιμάται ο όρος «προεξοχή» ή, στην περίπτωση *δεσμοῦ* μακρύτερων βοστρύχων επάνω από το μέτωπο, θα χρησιμοποιείται ο όρος «κόμβος», ενώ στην περίπτωση που ο *πλοχμός* έχει τη μορφή κεντρικής πλεξίδας, εκτεινομένης από το μέσον του μετώπου έως την κορυφή της κεφαλής, θα χρησιμοποιούνται οι φράσεις «κεντρική πλεξίδα» ή «κορυφαία πλεξίδα» προκειμένου αυτή να διακρίνεται από τον *πλοχμόν* ως επάνω από το μέτωπο κόμβος/προεξοχή· επίσης, ο όρος *κρωθύλος*, εκτός εκείνου που δηλώνει τον εν είδει διαδήματος *κρωθύλον*, ο οποίος συχνά θα δηλώνεται με τη φράση «περιβάλλουσες την κεφαλή πλεξίδες», θα χρησιμοποιείται και για την περιγραφή του μαζεμένου στο οπίσθιο τμήμα της κεφαλής ή στην κορυφή της τμήματος βοστρύχων.

⁹¹ Θουκ. 1. 6. 3. Βλ. και σελ. 37.

⁹² Σχ. *εἰς Θουκ.* 1. 6. 3.

⁹³ MA 698. Βλ. ενδεικτικά Ridgway 1970, 31–33 **εικ.** 41. 43. 44· Μπρούσκαρη 1974, 129–131.

⁹⁴ MA 689. Βλ. ενδεικτικά Schrader 1939, αρ. 302 πίν. 125–127· Ridgway 1970, 56–58 **εικ.** 72. 74· Μπρούσκαρη 1974, 128–129 αρ. 689 **εικ.** 234.

⁹⁵ München, Glyptothek: Ridgway 1970, 17 **εικ.** 12. Για την παριστάνουσα ήρωα μορφή η Ridgway παρατηρεί: “The conservative touch of the snail-curls, though typical of late archaic kouroi, would be sufficiently old-fashioned in the 470’s to identify the wearer as ‘ancient’.”

⁹⁶ Μαρμάρινη κεφαλή MA 2344 (περ. 460–450 π.Χ.). Για την ομοιότητα με τον Ποσειδώνα ή Δία του Αρτεμισίου, ταυτίσεις και ερμηνείες, βλ. ενδεικτικά Ridgway 1970, 64 **εικ.** 100–102.

⁹⁷ EAM X 15161 (περί το 460 π.Χ.). Βλ. ενδεικτικά Ridgway 1970, 62–63 **εικ.** 98–99· Καλτσάς 2001, 93 αρ. 159, όπου και βιβλιογραφία.

⁹⁸ AMK BE 35. Βλ. ενδεικτικά Ridgway 1970, 59 **εικ.** 75· Κρυστάλλη-Βότση 1976· Ridgway 1981α, 426 σημ. 15. Η τελευταία σημειώνει ότι ο κούρος της Κορίνθου προέρχεται από τη ΒΑ γωνία της πόλης, όπου, κατά τον Πausanία, υπήρχαν αρκετά ιερά, αν και όχι μακριά από το σημείο εύρεσής του ευρέθησαν και τάφοι. Συνεπώς, υπάρχουν αρκετές πιθανότητες ο κούρος να ήταν αναθηματικός και λιγότερες ταφικός. Επίσης, ας

Βόλο (Λ 3),⁹⁹ στη Ρώμη (Λ 4)¹⁰⁰ και στην Κυρήνη (Λ 5).¹⁰¹ Λαμβανομένης υπ' όψιν της διευθέτησης της κόμης σε ορισμένες κεφαλές του Απόλλωνος, χρονολογημένες μεταξύ 470 και 460 π.Χ., οι εν είδει διαδήματος πλεξίδες των εφηβικών αυτών κεφαλών, χρονολογημένων στα 490–460 π.Χ., ενδεχομένως να μην συνιστούσαν απλώς και μόνον κομμώσεις εποχής· πρόκειται για την κόμη της μαρμάρινης κεφαλής του Απόλλωνος Ομφαλού από την Αθήνα, της χάλκινης του Απόλλωνος Chatsworth από την Ταμασσό της Κύπρου, καθώς και για την χάλκινη κόμη του ακρόλιθου αγάλματος του θεού από την Κρίμισα της Κάτω Ιταλίας.¹⁰² Στην κεφαλή Chatsworth (εικ. 14) ορισμένοι βόστρυχοι της κόμης, ξεκινώντας από την περιοχή όπισθεν των αυτιών, φέρονται εν είδει διαδήματος επάνω από το μέσον του μετώπου, όπου δένονται με το αποτροπαϊκών/ευεργετικών ιδιοτήτων *ήρακλεωτικόν ἄμμα*, ενώ σγουροί πλάγιοι και οπίσθιοι ελεύθεροι βόστρυχοι απολήγουν στο ύψος του αυχένα.¹⁰³ Η κόμη του ακρόλιθου αγάλματος (εικ. 15), αν και οι ελεύθεροι βόστρυχοι δεν σώζονται, είναι διευθετημένη με τον ίδιο τρόπο με μόνη διαφορά την ύπαρξη πλεξίδας, η οποία ξεκινά, όπως και οι βόστρυχοι που δένονται με το *ήρακλεωτικόν ἄμμα*, επάνω από την περιοχή των αυτιών και περιτρέχει την πρόσθια όψη άνωθεν του *ήρακλείου δεσμοῦ*.¹⁰⁴ Τέλος, στην κεφαλή του Απόλλωνος Ομφαλού (εικ. 16), ενώ η οπίσθια κόμη είναι πολύ κοντή, οι απολήξεις των δύο πλεξίδων, οι οποίες ξεκινούν όπισθεν των αυτιών και περιτρέχουν την κεφαλή διασταυρούμενες στο οπίσθιο μέρος τους, στην πρόσθια όψη είναι δεμένες σε εξαιρετικά λεπτές ταινίες που σχηματίζουν το *ήρακλεωτικόν ἄμμα* επάνω από το μέσον του μετώπου.¹⁰⁵ Αξιοσημείωτο είναι ότι και στις τρεις περιπτώσεις οι πλάγιοι όπισθεν των αυτιών βόστρυχοι έχουν μεγάλο μήκος, στην κεφαλή δε του Απόλλωνος Ομφαλού το μήκος τους, συγκρινόμενο με την πολύ κοντή οπίσθια κόμη, είναι εξεζητημένο. Παρόμοιο μήκος παρουσιάζουν και οι πλάγιοι βόστρυχοι των υπό συζήτησιν εφήβων (Λ 1–5), οι οποίοι ακολουθούν λιγότερο ή περισσότερο πιστά το ίδιο με εκείνο του Απόλλωνος Ομφαλού πρότυπο. Η ταύτιση των μακρών αυτών πλεγμένων βοστρύχων με τον αναφερόμενο από τον Πολυδεύκη *Ἀττικόν κρωβύλον*, ήτοι τον *πεπλεγμένον σκόλλυν*, είναι περισσότερο από πιθανή.¹⁰⁶

σημειωθεί η άποψη ότι η κεφαλή της Κορίνθου (1/2 του φυσικού μεγέθους) μπορεί να χρονολογείται λίγο πριν από τον «ξανθό έφηβο» και ότι αυτή πιθανόν συνιστά έργο κορινθιακού ή αργεΐτικου εργαστηρίου.

⁹⁹ Βόλος, Αρχαιολογικό Μουσείο 532, από αρχαία Μελίβοια (480–460 π.Χ.). Βλ. ενδεικτικά Ridgway 1970, 58 εικ. 76–77· Τζιαφάλιας 1994, 147–148· Ιντζεσίνογλου 2010, 40–41 εικ. 14.

¹⁰⁰ Roma, Museo Capitolino 1536(;) (περί το 480 π.Χ.) από μάρμαρο Νάξου(;). Βλ. ενδεικτικά Paribeni 1948, 193–196· Alscher 1963, εικ. 62· Ridgway 1970, 58–59 εικ. 78–79.

¹⁰¹ Museo di Cirene 14.012 (περί το 480 π.Χ.). Βλ. ενδεικτικά Paribeni 1959, 14–15 αρ. 14 πίν. 20–21· Ridgway 1970, 58 εικ. 80–83. Ο Paribeni θεωρεί τον κούρο έργο πελοποννησιακού εργαστηρίου: “Testa di giovanette, marmo pario, opera peloponnesiaca 480 a.C.”

¹⁰² Για αναλυτική μελέτη της κόμμωσης των κεφαλών, βλ. Nicgorski 2013.

¹⁰³ London, British Museum 1958.4-18 I (περ. 460 π.Χ.). Βλ. ενδεικτικά Wace 1938, πίν. 8–9· Kenner 1972, 8· Nicgorski 1995, 119–120, 174–188, 333–335· 2013, εικ. 1–2.

¹⁰⁴ Reggio Calabria, Museo Nazionale 5354 (περ. 460 π.Χ.). Βλ. ενδεικτικά Orsi 1933, 135–170 πίν. 20· Nicgorski 1995, 119–120. 174–181. 336–338· 2013, εικ. 3–4.

¹⁰⁵ ΕΑΜ 45 (αντίγραφο εποχής Τραϊανού χάλκινου πρωτοτύπου του 470–460 π.Χ.). Βλ. ενδεικτικά Ridgway 1970, 61–62 εικ. 94. 95. 97· Nicgorski 2013, ιδίως 185–189, εικ. 5–8, όπου και αναφορά στα άλλα αντίγραφα του τύπου αυτού και σχετική βιβλιογραφία.

¹⁰⁶ Πολυδ. 2. 30. 2–7, καθώς και σελ. 35–40.

Τόσο το *ήρακλεωτικὸν ἄμμα*, το οποίο φαίνεται ότι καθαγίαζε τις πλεξίδες του Απόλλωνος, όσο και οι πλεξίδες και εν γένει οιονδήποτε πλέγμα βοστρύχων/τριχών από την αρχαιότητα έως και νεότερες ακόμη εποχές και σε ποικίλα πολιτισμικά πλαίσια εθεωρούντο ότι είχαν εξαιρετικά ευεργετικές, αποτροπαϊκές, εν γένει μαγικές δυνάμεις (εικ. 17).¹⁰⁷ Στις εξαιρετικές μελέτες τους, οι Nicgorski και Kenner θεωρούν ότι αυτές οι εικόνες της κόμης του Απόλλωνος με τον συνδυασμό πλεξίδων και *ήρακλεωτικοῦ ἄμματος* επικαλούνται την ιδιότητά του ως *ἀκερσεκόμου* θεού – προστάτη των εφήβων στη μεταβατική φάση πριν την ενηλικίωση.¹⁰⁸ η τελευταία αναφέρει χαρακτηριστικά: “In these two examples (ενν. την κόμη από Κρίμισα και τον Απόλλωνα Ομφαλό), it is also important to consider the braids, which as twisted and bound locks of hair were understood to have a similar theurgical power (ενν. με τον *ήράκλειον δεσμόν*) for ensnaring or averting evil spirits. The krobilos hairstyle, therefore, as seen in these examples, functions as a natural diadem, a complete protective crown which, like the pedimental crown of a temple, culminates in a central apotropaic feature.”¹⁰⁹ Υπό το πρίσμα αυτό, η παρόμοια διευθέτηση της κόμης σε παραστάσεις εφήβων από το α΄ μισό του 5^{ου} αιώνα π.Χ. θα μπορούσε να νοηθεί ως αναδεικνύουσα τη σχέση τους με τον προστάτη θεό τους. Η θεώρηση του *κρωβύλου* από τους ευγενείς Αθηναίους ως ένδειξη της αυτοχθονίας τους¹¹⁰ θα μπορούσε αφ’ ενός να ενισχύσει την υπόθεση υιοθέτησής του ως *ιεράς* κόμης αφιερωμένης στον *πατρῶν* θεό Απόλλωνα και αφ’ ετέρου να εξηγήσει τη σταδιακή εγκατάλειψη της κόμμωσης αυτής από τους *πρεσβυτέρους* άνδρες της Αθήνας κατά την περίοδο στερέωσης του δημοκρατικού πολιτεύματος.¹¹¹ Από την άλλη, η προβεβλημένη καθαγίαση του *κρωβύλου* από τον ελληνικότερο των θεών και προστάτη των εφήβων Απόλλωνα, και μάλιστα σε εποχή που έπετο της ιδρύσεως της Α΄ Συμμαχίας της Δήλου, υπόκειτο σε «καθίερωση» συμβόλων ιστορικο-θρησκευτικής σημασίας.¹¹²

¹⁰⁷ Γενικά για τις μαγικές/αποτροπαϊκές δυνάμεις των *δεσμών*, βλ. Day 1967· Zischka 1977· Nicgorski 1995, 8–44 (η αντίληψη περί της «θαυματουργίας» των «κόμπων» είναι γνωστή και από τη σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα). Για τις ευεργετικές/αποτροπαϊκές δυνάμεις των πλεξίδων, αλλά και των κόμβων της κόμης, βλ. ενδεικτικά Kenner 1972, 19–26 (όπου και αναλυτικά παραδείγματα από ποικίλους πολιτισμούς)· Milleker 1986, 49–50.

¹⁰⁸ Kenner 1972, 8 κ.ε.· Nicgorski 2013, ιδίως 196, όπου και η παραβολή του κυπριακού ονόματος του Απόλλωνος *Ἀπειλῶν* με τις ονομασίες *Ἀπέλλων* και *Ἀπέλλαι* (βλ. και σελ. 40–44, Α΄ Μέρος, 3. 1. 2, πρβλ. και τις λ. *ἀπείλω* και *ἀπειλή* με τις λ. *ἀπέλλω* και *ἀπελλή*, οι οποίες, κατά τον Ηρωδιανό, *Περὶ ὀρθογρ. λ. «ἀπείλω καὶ ἀπειλή»*, έχουν την ίδια σημασία σε άλλη διάλεκτο).

¹⁰⁹ Nicgorski 2013, 196.

¹¹⁰ Βλ. σελ. 37–39.

¹¹¹ Η καθ’ υπόθεσιν περαιτέρω διατήρηση του *κρωβύλου* ως *θρεπτηρίου* κόμης σε εφήβους και παιδιά δεν θα αντέκετο στον Θουκυδίδη, ο οποίος αναφέρεται μόνον στον *κρωβύλον* ως διάδημα και στην εγκατάλειψη του *κρωβύλου* από τους Αθηναίους, εννοώντας τους *πρεσβυτέρους* άνδρες. Εξάλλου, το συχνό όνομα «Κρωβύλος» καθ’ όλην τη διάρκεια της αρχαιότητας, καθώς και ο αναφερόμενος από τον Αισχίνη Κρωβύλος, του οποίου το πραγματικό όνομα ήταν Ηγησίδικος (Αισχίν. *Κατὰ Τιμ.* 64· *Σχ. εἰς Αἰσχίν.* 64B), δεικνύει ότι ο *κρωβύλος* ως ιδιαίτερα επιμελημένη κόμμωση δεν έπαυσε να υπάρχει. Βλ. και σελ. 38. 39.

¹¹² Αξιοσημείωτη είναι και μία από τις βασικές θέσεις της Nicgorski (2013, ιδίως 177) ότι το *ήρακλεωτικὸν ἄμμα* στις προερχόμενες από «εικόνες» κόμης του Απόλλωνος καθίσταται σύμβολο οικουμενικό της ελληνικής ταυτότητας ονομασμένο από τον μυθικό ιδρυτὴ αποικίων Ηρακλή και συνδεδεμένο με τον «ελληνικότερο» των θεών, του οποίου το μαντείο συνιστά εξέχουσα μαρτυρία της διασυνδεσιμότητας του ελληνικού πολιτισμού σε όλη τη Μεσόγειο, από την Ταμασσό της Κύπρου έως την Κρίμισα της Κ. Ιταλίας.

Από περίπου τα μέσα του 5^{ου} αιώνα π.Χ. εμφανίζονται σε αγόρια στην αρχή της εφηβείας τους ή λίγο νεότερα ο πλοχμός ή κόμβος επάνω από το μέσον του μετώπου και σε κόρες οι κορυφαίες πλεξίδες. Κεντρικό κόμβο φέρει η καθισμένη δίπλα στην Ήρα Ίρις στην ανατολική ζωφόρο του Παρθενώνος (εικ. 18),¹¹³ ο Τριπτόλεμος στο Μεγάλο Ελευσινιακό ανάγλυφο, χρονολογημένο στα 440–430 π.Χ. (εικ. 19),¹¹⁴ η κεφαλή αγάλματος μορφής νέου από τον Ραμνούντα (εικ. 20) από το δ' τέταρτο του 5^{ου} αιώνα π.Χ., ο οποίος από ορισμένους ταυτίζεται με τον τοπικό ήρωα Νεανία.¹¹⁵ Ο χρονολογημένος από τα τέλη του 5^{ου} έως τις αρχές του 4^{ου} αιώνα π.Χ. χάλκινος Έρως, γνωστός κυρίως από το μαρμάρινο αντίγραφο του 2^{ου} αιώνα μ.Χ. στη Ρώμη Έρωτος Centocelle (εικ. 21), παριστάνεται με δέσμη τριχών επάνω από το μέτωπο πλεγμένων σε *ήρακλεωτικόν ἄμμα*.¹¹⁶ Η πρώτη, γνωστή στη γράφουσα, μορφή με κεντρική πλεξίδα είναι η πιθανόν ανήκουσα στην Ήρα κεφαλή από το ιερό της θεάς στο Άργος (εικ. 22), χρονολογημένη περί το 420 π.Χ., έτος οικοδόμησης του κλασικού ναού της,¹¹⁷ ενώ στην Αθήνα η χρονολογημένη μεταξύ των ετών 420–415 π.Χ. «Καρυάτις C» του Ερεχθείου (εικ. 23).¹¹⁸ Σε έναν τόσον περίοπτο ιερό χώρο, η παρουσίαση ενός είδους *κρωβύλου*, όπως αυτού της κεντρικής πλεξίδας, πιθανότατα στόχευε στην «καθιέρωσή» του, ιδίως στην κόμη των κορών. Λίγες δεκαετίες αργότερα η κεντρική πλεξίδα ανεδείχθη και πάλι από τον ίδιο τον Απόλλωνα, σε πραξιτελικό(;) χάλκινο άγαλμα, στημένο έξω από το αθηναϊκό *Λύκειον*, γνωστό από περίπου εκατό ρωμαϊκά αντίγραφα μεγάλης κλίμακας ή από μικρότερου μεγέθους εκδοχές του (εικ. 24).¹¹⁹ Η προεξέχουσα κεντρική πλεξίδα της κεφαλής συνεδέθη από τη Milleker με την ιδιότητα του θεού ως προστάτη των εφήβων, οι οποίοι αφιέρωναν σε αυτόν τμήμα της κόμης τους κατά

¹¹³ London, British Museum (πλάκα V). Βλ. ενδεικτικά Smith 1892, I, 158 αρ. 27 πίν. VI εικ. 1 (Ίρις)· Mark 1984, 305–312 πίν. 63a (Νίκη), καθώς και Ευρ. *Ηρ.* 822–874· Καλλ. *Εἰς Δῆλ.* 228–232 (Ίρις με Ήρα). Πιθανότατα πρόκειται για την Ίριδα, η οποία παρουσιάζεται ως *παρθένος* ακόλουθος της Ήρας. Στην πλάκα XII της δυτικής ζωφόρου παριστάνεται μορφή αγοριού ως ακολούθου ιππέων με κόμβο κόμης επάνω από το μέτωπο. Βλ. ενδεικτικά Moore 2003. Βλ. επίσης Steininger 1912, 2125.

¹¹⁴ EAM 426. Βλ. ενδεικτικά Steininger 1912, 2125· Παπαγγελή 2002, 223· Clinton – Palagia 2003. Η ενίοτε ταύτιση του παιδιού με τον Πλούτο (βλ. π.χ. παρακάτω την ταύτιση της Merker), ο οποίος παριστάνεται στο σύμπλεγμα Ειρήνης – Πλούτου με κόμβο επάνω από το μέτωπο (EAM 175, βλ. ενδεικτικά Καλτσάς 2001, 241 αρ. 505, αντίγραφο πρωτοτύπου της περιόδου 375–370 μ.Χ.) δεν είναι ιδιαίτερα εύστοχη, εφόσον η σχετική εικονογραφία του Πλούτου είναι μεταγενέστερη της εισαγόμενης κατά τον 5^ο αι. π.Χ. εκείνης του Τριπτόλεμου, η οποία σχετίζεται στενά με την προβολή της σύνδεσης της ελευσινιακής λατρείας με το αθηναϊκό άστυ.

¹¹⁵ EAM 199. Βλ. ενδεικτικά Καλτσάς 2001, 121 αρ. 223 (αποδίδεται στη Σχολή του Αγορακρίτου).

¹¹⁶ Roma, Vaticano Museo, Museo Pio Clementino, Galleria delle Statue 769 (θεωρούμενο ως το καλύτερο αντίγραφο). Βλ. ενδεικτικά Lippold 1950, 264 A. 11· Kenner 1972, 18 εικ. 14· Zanker 1974, 108–109 αρ. 11 πίν. 81–82· Ajoatian 1998, 113–116· Corso 2004, 270–276. Για τη χρονολόγηση, βλ. ενδεικτικά Δαμάσκος 2007, 134.

¹¹⁷ EAM 1571. Βλ. ενδεικτικά Waldstein 1902, I, 23. 189–191 εικ. 36· Καλτσάς 2001, 115 αρ. 204.

¹¹⁸ London, British Museum 407 (πιθανόν έργο του εργαστηρίου του Αλκαμένους). Βλ. ενδεικτικά Schmidt 1973· Cook 1976, 103–105 εικ. 83· Lauter 1976· Ridgway 1981, 105–108 εικ. 83· Boardman 1985, εικ. 125. Αν και η σύνδεση των «Καρυατίδων» του Ερεχθείου με τα *Άρρηφόρια* δεν είναι δυνατόν να τεκμηριωθεί λόγω της ολοκληρωμένης διάπλάσής τους, είναι εν γένει αρκετά πιθανόν ότι, πέραν αισθητικών κριτηρίων (βλ. Ridgway 1981, 105), η επιλογή των μορφών αυτών για τη στήριξη του θριγκού ενός λατρευτικού οικοδομήματος, όπως αυτό του Ερεχθείου, είχε ως στόχο και την προβολή της σχετικής με τις Κεκροπίδες αυτόχθονης λατρείας. Για τη σχετική με αυτές εικονογραφία, βλ. ενδεικτικά Neils 2003, 149–151.

¹¹⁹ Βλ. ενδεικτικά Nagele 1984· Milleker 1986, 49–51 αρ. 146· Schröder 1986· Corso 1988, I, 86. 102, καθώς και Λουκ. *Ανάχ.* 7.

τα *Άπατούρια*.¹²⁰ Αν και οι πηγές δεν αποδεικνύουν αναθέσεις κόμης εφήβων κατά τα *Άπατούρια* στον *Λύκειον* Απόλλωνα,¹²¹ η εν γένει σύνδεση του τοποθετημένου έξω από το *Λύκειον* αγάλματος του θεού με τη *θρεπτήριον* κόμη των *παίδων/κούρων* είναι αναμφισβήτητη. Η Milleker αναγνωρίζει σε αυτή την κεντρική πλεξίδα “the key to understanding the specific iconography of the statue” και συνδέει τη μορφή του *άκερσεκόμου* Απόλλωνος με την περίοδο της παιδικής ηλικίας, ιδίως του προ-εφήβου *παιδός*· επιπλέον, η ερευνήτρια συσχετίζει τη μη απεικόνιση τριχών στην ηβική χώρα με τους *παῖδας*, ενώ το μεγάλο μέγεθος του αγάλματος και τη δόμηση του σώματος με τους εφήβους.¹²² Παρόμοια λειτουργία με εκείνην του αγάλματος του Απόλλωνος Λυκείου θα τελούσε και το μάλλον ακρόλιθο άγαλμα της Βραυρωνίας Αρτέμιδος από την Ακρόπολη (εικ. 25), του οποίου σώζεται η μαρμαρίνη κολοσσική κεφαλή· η κεφαλή της Αρτέμιδος, της οποίας η μακριά κόμη είναι διευθετημένη σε δύο περιβάλλουσες το κρανίο πλεξίδες δεμένες όπισθεν και μία κάθετη σε αυτές κεντρική *ἀπό τοῦ μετώπου ἐπὶ κορυφὴν ἀνηγμένη*, πιθανόν πραξίτελική δημιουργία του 330 π.Χ., χαρακτηρίστηκε από τον Δεσπίνη ως το «ταίρι» του του αγάλματος του Λυκείου Απόλλωνος.¹²³

Οι κεφαλές με *θρεπτήριον* κόμη κατά το β' μισό του 5^{ου} αιώνα π.Χ. είναι εξαιρετικά σπάνιες. Μία αθηναϊκή κεφαλή στο Leningrad (Λ 6), την οποία η Ραφτοπούλου τοποθετεί περί το 450 π.Χ., ανήκει σε νεαρό αγόρι, μάλλον στην αρχή της εφηβείας ή λίγο νεότερο, η κόμη του οποίου σχηματίζει διακριτικό *πλοχμόν* επάνω από το μέτωπο.¹²⁴ Μία σπάνια απόδοση βοστρύχων *πλοχμοῦ*, που πλέκονται ελεύθερα σε *ήρακλεωτικὸν ἄμμα* απαντά στην ευρισκόμενη στο Παρίσι χάλκινη κεφαλή αγοριού, που φέρει και ταινία, από το Benevento (X 2), σήμερα στο Παρίσι.¹²⁵ Ο σχηματιζόμενος από τους βοστρύχους κόμβος είναι ενισχυτικός της υπόθεσης το πιθανολογούμενο πρωτότυπο της κεφαλής αυτής, προερχόμενο από την περίοδο 450–420 π.Χ., να σχετιζόταν με ανάθεση κόμης στον Απόλλωνα.

¹²⁰ Βλ. ενδεικτικά Milleker 1986, 49–51· Ajoatian 1999, 126–127.

¹²¹ Για τα *Άπατούρια*, βλ. σελ. 44–48 (Α' Μέρος, 3. 1. 3).

¹²² Milleker 1986, 49–52. Για τις σχέσεις του αγάλματος του Λυκείου Απόλλωνος με την εφηβεία του 4^{ου} αι. π.Χ., βλ. και Schröder (1986)· Harrison 1988, 253–254· Ajoatian 1999, 126–127. Θα πρέπει, βεβαίως, να παρατηρηθεί ότι η μη γλυπτή απεικόνιση τριχών στην ηβική χώρα δεν αποτελεί ασφαλές κριτήριο για την ηλικία, εφόσον σε ορισμένες περιπτώσεις οι τρίχες στην περιοχή αυτή αποδίδονταν με χρώμα. Βλ. π.χ. τον κορμό αρχαϊκού κούρου από το Μουσείο Κεραμεικού (Richter 1960, 137–138 αρ. 161bis εικ. 483–484) ή τον κούρο «Αναβύσσου» EAM 3851 (Richter 1970, 118–119 αρ. 136 εικ. 395–398. 400–401).

¹²³ MA 1352 (νεότερος αρ. ευρ. 13601). Βλ. ενδεικτικά Δεσπίνης 2007, 63–67 (χρονολόγηση – ταύτιση). 88–89 αρ. 13, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

¹²⁴ Ermitazh A. 619. Βλ. ενδεικτικά Rühfel 1992, 177 πίν. 35 εικ. 1–3· Raftopoulou 2000, 1–2 πίν. 93 εικ. 11. Κόμβος διακρίνεται και σε χάλκινη κεφαλή νέου εκτεθειμένη στο Antiquarium der Königlichen Museen zu Berlin, την οποία ο Furtwängler (1893, 675–686 πίν. 32: “Altgriechischer Bronzekopf”) δημοσίευσε ως πρωτότυπο(;) έργο πιθανόν αργεϊτικού εργαστηρίου και το χρονολόγησε περί το 480 π.Χ. Βλ. επίσης Steininger 1912, 1124.

¹²⁵ Paris, Louvre Musée. Βλ. ενδεικτικά Furtwängler 1895, 290–291 πίν. XIV (το αποδίδει στον Πολύκλειτο και το θεωρεί, λόγω της ταινίας, πρωτότυπο άγαλμα νικητή αθλητή στην Ολυμπία, μεταφερόμενο στο Benevento)· Lippold 1950, 122 σημ. 9 (όπου πιθανότατα εσφαλμένα ταυτίζεται με τον Απόλλωνα ως αγόρι)· Kenner 1972, 8–9 εικ. 7 (ο οποίος, απαντώντας στον Lippold, αναφέρει ότι ο Chatsworth Απόλλων είναι ένας “kraftvoller Jüngling” και όχι αγόρι όπως αυτό). Ακόμη και στην περίπτωση που το άγαλμα παρίστανε αθλητή, η ανάθεση της κόμης του στον Απόλλωνα, τον μόνο θεό φέροντα *ήρακλεωτικὸν ἄμμα*, είναι πολύ πιθανή.

Κεντρική πλεξίδα απαντά σε τρεις κεφαλές κοριτσιών. Στην πρώτη ευρισκόμενη στο Leningrad κεφαλή κοριτσιού 5–8 ετών (**Λ 7**), η οποία αναφέρεται ως ρωμαϊκό αντίγραφο πρωτοτύπου του «Δημητρίου Αλωπεκέως» από τα τέλη του 5^{ου} αιώνα π.Χ., η κεντρική πλεξίδα αποδίδεται ιδιαίτερα περίτεχνη, ενώ η υπόλοιπη κόμη καλύπτει τα αυτιά και τον αυχένα.¹²⁶ Η δεύτερη προερχόμενη από τη Βραυρώνια κεφαλή (**Λ 8**), σήμερα στην Κοπεγχάγη, χρονολογούμενη κατά το α' τρίτο του 4^{ου} αιώνα π.Χ. ανήκει σε κορίτσι επίσης ηλικίας 5–8 ετών. Η μέσου μάκρους κόμη της κεφαλής αυτής, που καλύπτει τα αυτιά και απολήγει στον αυχένα, χωρίζεται στη μέση από αποδοσμένη χωρίς όγκο, σχεδόν επίπεδη, πλεξίδα.¹²⁷ Η Ραφτοπούλου παρατηρεί σχετικά με την κεφαλή ότι η κόμμωση μέσου μάκρους με κεντρική πλεξίδα και με απρόσωπα ιδεαλιστικά χαρακτηριστικά εκπροσωπεί την αρχή της σειράς των βραυρωνίων «άρκτων», η οποία ακολουθεί την κλασική παράδοση. Τέλος, από την Κύπρο προέρχεται η τρίτη κεφαλή κοριτσιού ηλικίας έως 5 ετών (**Λ 9**), η οποία βρίσκεται στο Βερολίνο και χρονολογείται περί τα μέσα του 4^{ου} αιώνα π.Χ. ή λίγο νωρίτερα. Η έντονα κυματιστή κόμη χωρίζεται από πλεξίδα αποδοσμένη κατά τρόπο, που να μοιάζει με υψηλότερο κυματισμό των βοστρύχων στον κεντρικό άξονα της κεφαλής.¹²⁸

Σε πέντε, αναφερόμενα ενδεικτικά, αττικά επιτύμβια ανάγλυφα της κλασικής περιόδου αποδίδεται *θρεπτήριος* κόμη είτε στην κεφαλή του πρόωρα χαμένου νεκρού, στον οποίον ο θάνατος δεν επέτρεψε να αναθέσει την κόμη του στον προστάτη θεό, είτε σε εκείνη κάποιου συγγενικού προσώπου νεαρής ηλικίας, που παρίσταται στη σκηνή του αποχαιρετισμού του νεκρού. Στο πρώτο ανάγλυφο, χρονολογημένο στο δ' τέταρτο του 5^{ου} αιώνα π.Χ., η νεκρή Χαίριππη (**Λ 10**) παρουσιάζεται με κεντρική πλεξίδα ως άγαμη *κόρη*, η οποία δεν πρόλαβε να μεταβεί στο στάδιο της *γυναικός*.¹²⁹ Στο επιτύμβιο ανάγλυφο της Χαίρεστράτης και του Λυσάνδρου (**Λ 11**), χρονολογημένο περί το 410 π.Χ., τόσο η κόρη Χαίρεστράτη, η οποία έχει μαζεμένη την κόμη της σε *κρωβύλον* πίσω χαμηλά, όσο και ο αδελφός της (;) Λύσανδρος εμφανίζουν για παρόμοιους με τις προηγούμενες περιπτώσεις λόγους *πλοχμόν* επάνω από το μέσον του μετώπου.¹³⁰ Κεντρική πλεξίδα παρουσιάζει η κόμη του γυμνού αγοριού ονόματι Απόληξις (**Λ 11α**) σε εξαιρετικό ανάγλυφο από το α' τέταρτο του 4^{ου} αιώνα π.Χ.¹³¹ Σε περιβάλλοντες το πρόσωπο τυλιγμένους βοστρύχους, οι

¹²⁶ Ermitazh A 78. Βλ. Gorbunova – Saverkina 1975, αρ. 56· Raftopoulou 2000, 2 σημ. 12 πίν. 94 εικ. 14.

¹²⁷ Ny Carlsberg Glyptothek 453. Βλ. ενδεικτικά Furtwängler 1880· 40 σημ. 1· 1893, 88 πίν. 3 (όπου αναφορά σε κεφαλή αγοριού και μετά προηγούμενη σύγκριση του μελετητή με την κεφαλή της Ήρας από το Άργος ακολουθεί σύγκριση με την «Καρυάτιδα C»)· 1912 332, πίν. 12· Waldstein 1902, I, 165–166, εικ. 84 (όπου κριτική στον Furtwängler)· Vorster 1983, αρ. 184· Raftopoulou 2000, 2 πίν. 94 εικ. 13. Η Μπόμπου (Bobou 2014, αρ. 4) το χρονολογεί στον πρώιμο 3^ο αι. π.Χ. και το εντάσσει στην ηλικιακή ομάδα από 8–14 ετών. Η χρονολόγηση της Μπόμπου δεν συνάδει όμως με τα ακόμη απρόσωπα και ιδεαλιστικά χαρακτηριστικά της κεφαλής, η οποία διαφέρει από τις αποδίδουσες μία στοιχειώδη εξατομίκευση κεφαλές του πρώιμου 3^{ου} αλλά και του ύστερου 4^{ου} αι. π.Χ.

¹²⁸ Berlin, Staatliche Museen zu Berlin. Βλ. Blümel 1966, 21 αρ. 11 (K 261) εικ. 16· Raftopoulou 2000, 2 πίν. 93 εικ. 12. Πρβλ. επίσης τις κεφαλές κυπριακής προέλευσης London, British Museum 1934 και 1679).

¹²⁹ Ιδιωτική Συλλογή Αριστείδου Παππούντοφ. Βλ. ενδεικτικά Conze 1893–1922, II, 183 αρ. 862 πίν. 166· IG II² 12495· Steininger 1912, 2125.

¹³⁰ EAM 713. Βλ. Steininger 1912, 2125· Καλτσάς 2001, 148 αρ. 286.

¹³¹ Bloomington, Indiana University Art Museum, V. G. Simkhovitch Collection 63.105.33. Βλ. ενδεικτικά Oakley 2003, 305–306 αρ. 123.

οποίοι στερεωμένοι στον αυχένα συνεχίζουν ως πλεξίδα πίσω στην πλάτη, και σε μικρή προεξοχή επάνω από το μέτωπο, είναι διευθετημένη η κόμη της νεκρής κόρης Μυννίας (**Λ 12**), που αποχαιρετά την καθιστή μητέρα της Ευφροσύνη σε ανάγλυφο του 370 π.Χ.¹³² Τέλος, στο γνωστό ανάγλυφο της Πολυξένης (**Λ 13**) από το β' τέταρτο του 4^{ου} αιώνα π.Χ., *πλοχμόν* επάνω από το μέτωπο παρουσιάζει η κόμη του όρθιου νηπίου, που αποχαιρετά τη νεκρή μητέρα του.¹³³ Τα παιχνίδια και εν γένει τα προσωπικά αντικείμενα *παίδων, κορών* και *κούρων*, τα οποία ενίοτε, όπως μαρτυρούν επιγράμματα, ανετίθεντο μαζί με την κόμη στους θεούς, στην περίπτωση του πρόωρου θανάτου και της μη ολοκλήρωσης της μετάβασης, σύμφωνα με τα αρχαιολογικά δεδομένα και τη σχετική εικονογραφία, συνόδευαν τις ταφές.¹³⁴ υπό το πρίσμα αυτό, η συχνή απεικόνιση της *θρεπτηρίου* κόμης στην εικονογραφία των επιτύμβιων αναγλύφων δεικνύει την προκαλούμενη από τον θάνατο ματαίωση της προσφοράς της στον προστάτη θεό.

2. 2. 2. Κεραμική

Οι προεξοχές της κόμης επάνω από το μέσον του μετώπου φαίνεται να έχουν ιδιαίτερη σχέση με την εικονογραφία της Αρτέμιδος, εφόσον αυτές απαντούν ήδη στους χρονολογημένους στο α' μισό του 5^{ου} αιώνα π.Χ. λατρευτικούς κρατηρίσκους της. Χαρακτηριστικά δείγματα του φαινομένου αυτού είναι τρία θραύσματα κρατηρίσκων από το ιερό της θεάς στη Μουνιχία, τα οποία δικαιολογημένα η Παλαιοκρασσά συνδέει με σκηνές τελετουργικού χορού κοριτσιών γύρω από βωμό.¹³⁵ Στο πρώτο θραύσμα (**Κ 9**) η κόμη στην κεφαλή του κοριτσιού είναι μακριά, δεμένη με ταινία ερυθρού χρώματος και διευθετημένη επάνω από το μέτωπο σε κεντρική προεξοχή.¹³⁶ Προεξοχές επάνω από το μέτωπο φέρουν και οι μορφές κοριτσιών στα άλλα δύο θραύσματα (**Κ 10–11**), καθώς και από έναν *κρωβύλον* περίπου στην κορυφή της κεφαλής.¹³⁷ ωστόσο, αν και στην κεφαλή του ενός θραύσματος (**Κ 11**) ο *κρωβύλος* κορυφής είναι δεμένος με ταινία, οι άκρες της οποίας κυματίζουν όπισθεν της κεφαλής, η κεφαλή του άλλου (**Κ 10**) φαίνεται αφ' ενός να επιστέφεται με ταινία περιβάλλουσα και την πρόσθια προεξοχή και αφ' ετέρου ως να φέρει δύο *κρωβύλους* σχηματισμένους πλησίον της κορυφής, του ενός από τους οποίους σώζεται μόνον τμήμα λόγω της θραύσης του αγγείου στο σημείο αυτό. Αν η επάνω από το μέτωπο προεξοχή θεωρηθεί εν προκειμένω ως η *θρεπτήριος* κόμη, ενδέχεται οι δύο *κρωβύλοι* της κεφαλής αυτής να αποτελούσαν απλά παιδική κόμμωση.

¹³² Malibu, J. Paul Getty Museum 71.AA.121. Βλ. ενδεικτικά Burnett-Crossman 2001, 24–26 αρ. 7.

¹³³ ΕΑΜ 723. Βλ. ενδεικτικά Conze 1893–1922, I, 62 αρ. 284 πίν. 66· IG II² 12495· Καλτσάς 2001, 184 αρ. 363.

¹³⁴ Για ορισμένα από τα αναθηματικά αυτά επιγράμματα, βλ. Α' Μέρος, σποράδην. Για τα αντικείμενα που συνόδευαν τις ταφές και την εικονογραφία τους, βλ. ενδεικτικά Oakley 2003.

¹³⁵ Βλ. Παλαιοκρασσά 1991, 152–153. Ας σημειωθεί ότι οι δημοσιευμένοι από την Kahil (1963· 1965· 1977) κρατηρίσκοι της Βραυρώνας (μεταξύ των οποίων περιλαμβάνονται ενίοτε και οι κρατηρίσκοι από τη Μουνιχία), δεν δεικνύουν σχετική με το υπό συζήτηση θέμα εικονογραφία εν αντιθέσει με τα εδώ αναφερόμενα θραύσματα του ιερού στον Πειραιά.

¹³⁶ ΑΜΠ 5424. Βλ. Παλαιοκρασσά 1991, 148 αρ. Κκ 3 πίν. 38 και εικ. εξωφύλλου (αποκατάσταση παράστασης).

¹³⁷ ΑΜΠ 5430. Βλ. Παλαιοκρασσά 1991, 152–153 αρ. Κκ 17–18 πίν. 40β.

Αντίθετα, ο παρόμοιος κρωβύλος της κόμης των νηπίων αγοριών στους μικροσκοπικού μεγέθους χόες (**Κ 12**), οι οποίοι ανετίθεντο στο ιερό του Διονύσου κατά τα αθηναϊκά *Ἀνθεστήρια*, ενδεχομένως να ήταν αφιερωμένος στον θεό. Η απεικονιζόμενη στο μικρό ποσοστό των χών αυτών *θρεπτήριος* κόμη νηπίων, τα οποία ακόμη δεν στέκονται στα δύο τους πόδια, δηλώνει πιθανότατα ότι ακόμη δεν έχουν φτάσει στη δέουσα ηλικία προσφοράς της στο ιερό των Λιμνών.¹³⁸ Στην περίπτωση της παιδικής εικονογραφίας των χών ο κρωβύλος, όπως παρατηρεί ο Κουρουνιώτης, μπορεί να συνιστούσε το κατά τους λεξικογράφους *πλέγμα τριχῶν εἰς οξύ λῆγον*.¹³⁹

2. 2. 3. Κοροπλαστική

Ορισμένα από τα άνω των εκατό, θραυσματικά σωζόμενα, πήλινα αγάλματα του ιερού της Δήμητρος και της Κόρης στον Ακροκόρινθο μπορούν ενδεχομένως να θεωρηθούν ως δείγματα ανάθεσης *θρεπτηρίου* κόμης κυρίως *κούρων* από την κλασική περίοδο.¹⁴⁰ Δύο μη ενωμένα θραύσματα, χρονολογημένα από το α' τέταρτο έως τις αρχές του β' τετάρτου π.Χ., διατηρούν τμήμα του προσώπου και του άνω κορμού όρθιου ιματιοφόρου κούρου (**Κπ 2**) μεγέθους περίπου 3/5 του φυσικού. Από το θραύσμα του κορμού σώζεται το ανώτερο τμήμα του αριστερού ώμου, από το οποίο προκύπτει ότι το χέρι της μορφής ήταν προτεταμένο ή λυγισμένο στο στήθος κατά την οικεία λατρευτική χειρονομία. Η κόμη, που περιβάλλει την αριστερή πλευρά του μετώπου, συνίσταται σε πέντε έντονα σπειροειδείς βοστρύχους, οι οποίοι προς το κέντρο του μετώπου αποδίδονται βραχύτεροι. Στην οπίσθια όψη από την αρχικά μακριά κόμη σώζονται τα σημεία απόληξης τεσσάρων βοστρύχων, ενώ δύο πλάγιοι βόστρυχοι απολήγουν σε κάθε ώμο, από τους οποίους διατηρούνται μόνον εκείνοι του αριστερού.¹⁴¹ Την ερυθρού χρώματος κόμη συγκρατούσε ένα στενό στεφάνι, το οποίο συνετίθετο από συνοπτικά αποδοσμένα φύλλα, στο μικρό μέγεθος των οποίων η

¹³⁸ Κουρουνιώτης 1923, 157 εικ 2. Ακόμη και σε περιπτώσεις ταφικών χών, η *θρεπτήριος* κόμη των νηπίων απεικονίζεται προκειμένου να δηλώσει, όπως και στην εικονογραφία των επιτύμβιων αναγλύφων (βλ. παραπάνω), τη μη μετάβασή τους στο επόμενο στάδιο (βλ. και Oakley 2003, 177). Για τις αναθέσεις κόμης κατά τα *Ἀνθεστήρια*, βλ. σελ. 50–53 (Α' Μέρος, υποκ. 3. 1. 5). Για την ηλικία των παιδιών στα *Ἀνθεστήρια*, βλ. και Dickmann 2006. Γενικά για τους χόες και την εικονογραφία τους, βλ. Van Hoorn 1951· Hamilton 1992. Για τη σχέση των *Ἀνθεστηρίων* και της εικονογραφίας των χών με τις τελετές μετάβασης των νηπίων *παίδων*, βλ. την εξαιρετική μελέτη της Ham (1999, ιδίως 205–208).

¹³⁹ Βλ. Κουρουνιώτης 1923, 157.

¹⁴⁰ Για την ηλικία των αναθηματικών κούρων και των ολίγων κορών του ιερού, βλ. Bookidis 2010, 258–260, καθώς και παρακάτω στο κείμενο.

¹⁴¹ AMK SF-1965-12 και SF-1969-3. Βλ. Bookidis 2010, 109–114. 264 αρ. 16Α–Β πίν. 17–19. Την τεχνοτροπία της πρόσθιας κόμης η Μπουκίδη (Bookidis 2010, 112–113) παραλληλίζει με εκείνη που απαντάται, με κάποιες διαφοροποιήσεις, στο πρόσθιο ή και στο οπίσθιο τμήμα κεφαλών αγαλματικών τύπων από το γ' τρίτο του 6^{ου} αι. π.Χ., αλλά και σε λίγες περιπτώσεις της πρώιμης κλασικής περιόδου. Αξιοσημείωτος είναι ο παραλληλισμός των πλάγιων μακριών βοστρύχων με εκείνους του πολεμιστή του Riace, αλλά και με εκείνους των δύο κεφαλών του Απόλλωνος Chatsworth και Tiber/Cherchel, παρά τη χρονολόγηση του δεύτερου στην ρωμαϊκή αυτοκρατορική περίοδο (εποχή Σεβήρων). Αν και η Μπουκίδη αναφέρεται στις κεφαλές αυτές στο πλαίσιο εξέτασης της τεχνοτροπίας και της χρονολόγησης, πιθανόν ο συσχετισμός των ελεύθερων σπειροειδών βοστρύχων του κορινθιακού κούρου με εκείνους του *άκερσεκόμου* Απόλλωνος να μην είναι συμπτωματικός (βλ. παραπάνω).

Μπουκίδη αναγνωρίζει φύλλα μυρτιάς, ελιάς ή δάφνης, στοιχείο που χαρακτηρίζει μορφές λάτρεων ανεξαρτήτου ηλικίας, όπως εκείνες του πίνακα (Α) των Πισών.¹⁴²

Σύμφωνα με παρατήρηση της Μπουκίδη, η μακριά κόμη του αγάλματος αυτού και άλλων πέντε από το σύνολο των κούρων του Ακροκορίνθου κατά την περίοδο χρονολόγησής τους εξηγείται είτε ως ένα εκτός του συρμού της εποχής συντηρητικό δείγμα κόμμωσης θνητών είτε ως μία εξαιρετική περίπτωση· εν προκειμένω η μακριά κόμη ερμηνεύεται στο πλαίσιο ενός «θρησκευτικού συντηρητισμού».¹⁴³ Ένα από τα αγάλματα αυτά (**Κπ 3**), μεγέθους 3/5 του φυσικού, από το οποίο διατηρείται τμήμα του λαιμού και μικρό τμήμα της πλάτης με μακριούς, μαύρου χρώματος βοστρύχους, παρουσιάζει σημαντικές ομοιότητες ως προς την ανατομία και τη μακριά κόμη με τον προαναφερθέντα κούρο και, ως εκ τούτου, χρονολογείται στην ίδια με αυτόν χρονική περίοδο· από δύο εκ των συνολικά τεσσάρων θραυσμάτων του αγάλματος αυτού συνάγεται η μη ύπαρξη πλάγιων βοστρύχων.¹⁴⁴

Ένα από τα επτά θραύσματα, που συνθέτουν αγαλματική μορφή γυμνού κούρου (**Κπ 4**) μεγέθους $\frac{3}{4}$ του φυσικού και χρονολογημένη στο α' τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ., παρουσιάζει οπίσθιο(;) τμήμα του άνω κορμού και τον δεξιό ώμο με μακριούς βοστρύχους πλάγιας και οπίσθιας κόμης. Η αισθητή διαφορά μήκους των μακρύτερων πλάγιων βοστρύχων από εκείνους των οπισθίων ενδεχομένως δηλώνει ανάθεση κόμης σε μία εποχή, κατά την οποία η μακριά κόμη εν γένει δεν είναι συνήθης, όπως και στις προαναφερθείσες περιπτώσεις.¹⁴⁵

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η κόμη σε δύο θραύσματα κεφαλής νεαρού κούρου (**Κπ 5**) μεγέθους $\frac{1}{2}$ του φυσικού, χρονολογούμενης επίσης στο α' τέταρτο του 4^{ου} αιώνα π.Χ. Από το πρώτο θραύσμα, το οποίο διατηρεί τμήμα της δεξιάς πλευράς της κεφαλής, και από το δεύτερο, που συνιστά τμήμα της οπίσθιας όψης, προκύπτει ο συνδυασμός κοντών οπίσθιων βοστρύχων και ενός μακρύτερου πλαγίου. Η Μπουκίδη σχολιάζει: "Quite possibly, then, what is represented is a single long scalp-lock, left to grow until the time of dedication. There are no other examples from the site that would point to such an established ritual in the Sanctuary. On the other hand, the fragmentary state of most of the heads prevents any conclusive statement as to its existence."¹⁴⁶

Τέλος, ένα από τα θραύσματα αγάλματος (**Κπ 6**), χρονολογημένου από το α' μισό έως τις αρχές του β' μισού του 4^{ου} αιώνα π.Χ., προέρχεται από την κορυφή και οπίσθια

¹⁴² Βλ. Bookidis 2010, 112, όπου και η αναφορά στον πίνακα των Πισών. Για τον τελευταίο, βλ. Walter-Karydi 1986, 26. Για τη χρήση στεφανιών στη λατρεία της Δήμητρος και της Κόρης, βλ. ενδεικτικά Blech 1982, 252–257.

¹⁴³ Βλ. Bookidis 2010, 259. Πρόκειται για τα θραύσματα των πηλινών αγαλμάτων Bookidis 2010, αρ. 9 (πίν. 9c). 17 (πίν. 19d). 74 (πίν. 85f–g). 116 (πίν. 106a–c) . 117 (πίν. 106g). Για ορισμένα από αυτά, βλ. αμέσως παρακάτω.

¹⁴⁴ AMK SF-1968-6 και SF-1965-54 (εδώ οι αρ. μόνον των θραυσμάτων του λαιμού και της πλάτης με τους βοστρύχους). Βλ. Bookidis 2010, 113–115 αρ. 17A– B πίν. 19c–d.

¹⁴⁵ AMK SF-1969-27. Βλ. Bookidis 2010, 196. 203–205. 264 αρ. 74B πίν. 85g. Η Μπουκίδη (Bookidis 2010, 196) διατηρεί μία επιφύλαξη· συγκεκριμένα αναφέρει: "Whether the differing lengths of back and shoulder locks reflect a religious vow or are simply the result of artistic license is unclear. Yet, the existence of long hair on a later Classical statue is surely a sign of youthful age and of religious conservatism."

¹⁴⁶ AMK SF-1971-6. Βλ. Bookidis 2010, 233 αρ. 114 πίν. 115b. d.

όψη της ερυθρού χρώματος κόμης κεφαλής, μεγέθους 3/5 και 2/3 του φυσικού, για το φύλο της οποίας η Μπουκίδη διατηρεί δικαιολογημένα επιφυλάξεις. Από τη μορφή της κόμης φαίνεται σαφώς ότι αυτή σχημάτιζε προεξοχή στην κορυφή της κεφαλής, από όπου οι βόστρυχοι έπεφταν ελεύθερα στην οπίσθια όψη. Από την εγγύτητα της προεξοχής προς το πρόσθιο τμήμα της κεφαλής συνάγεται η πιθανότητα να επρόκειτο για κόμβο επάνω από το μέτωπο. Στην περίπτωση αυτή η κεφαλή θα ήταν πιθανότερο να ανήκει είτε σε μορφή αγοριού προ-εφηβικής ηλικίας είτε σε μορφή κοριτσιού.¹⁴⁷

Για τα πήλινα αγάλματα του Ακροκορίνθου έχουν διατυπωθεί ποικίλες ερμηνευτικές απόψεις, οι οποίες, αν και παρουσιάζουν ενδιαφέρον, δεν είναι δυνατόν να παρατεθούν στην παρούσα εργασία.¹⁴⁸ Τα κύρια ζητήματα, που απασχολούν την έρευνα και αφορούν στο θέμα της παρούσης εργασίας είναι τα ακόλουθα: α) η σχέση των αγαλμάτων με το έθιμο της ανάθεσης κόμης και ορισμένα ερμηνευτικά προβλήματα που προκύπτουν από τη σχετική με τη *θρεπτήριον* κόμη εικονογραφία και β) το ερμηνευτικό πλαίσιο ένταξης των αγαλμάτων στη λατρεία του Ιερού, και γ) η ηλικία των πήλινων μορφών.

α) Η Μπουκίδη, αν και ιδιαίτερα προσεκτική στη διατύπωση των συμπερασμάτων της στην πρόσφατη δημοσίευση των αγαλμάτων, τοποθετείται, εμμέσως πλην σαφώς, υπέρ της θέσεως ότι πρόκειται για αναθέσεις *κούρων* κατά το στάδιο μετάβασής τους στην ενηλικίωση και *κορών* προ του γάμου: “The most logical explanation for the dedication of youthful statues of both boys and girls is that they represent some sort of maturation rite, during which the emblems of their childhood, the pets, toys, and even long hair, are put aside.”¹⁴⁹ Οι εν συνεχεία εκφρασθείσες επιφυλάξεις της Μπουκίδη σχετικά με το θέμα αυτό οφείλονται αφ’ ενός στα ποικίλα ζητήματα, που δυσχεραίνουν εν γένει τον καθορισμό του είδους της λατρείας στο ιερό του Ακροκορίνθου και αφ’ ετέρου στην έλλειψη των γραπτών πηγών σχετικά με τελετές μετάβασης και αναθέσεις κόμης στη Δήμητρα γενικότερα.¹⁵⁰ Από την αναφορά της ερευνήτριας στη μη ύπαρξη γραπτών πηγών για τελετές τύπου αττικού *κουρείου*,¹⁵¹ καθώς και από τις σχετικές με τις αναθέσεις κόμης

¹⁴⁷ Κόρινθος, AMK SF-1965-89a. Βλ. Bookidis 2010, 238 αρ. 118 πίν. 108c. Πιθανόν το ερυθρό χρώμα της κόμης να δεικνύει αγόρι (βλ. παρακάτω).

¹⁴⁸ Κατά μία άποψη, η οποία έχει αρκετά μελετηθεί, τα πήλινα αγάλματα *κούρων* σχετίζονται με τέλεση αγώνων είτε στην πόλη της Κορίνθου είτε προς τιμήν του Διονύσου είτε προς τιμήν της Δήμητρος κατά το πρότυπο των Ελευσινίων αγώνων ή άλλων. Όλα αυτά τα επιχειρήματα κατ’ ουσίαν ανατρέπονται από τη Μπουκίδη. Βλ. Bookidis 269–272, όπου τα σχετικά επιχειρήματα των μελετητών και η βιβλιογραφία. Σύμφωνα με άλλη άποψη, μάλλον ασαφή, τα αγάλματα σχετίζονταν με τελετές μύησης. Για τα σχετικά επιχειρήματα σε συνάρτηση με την τοπογραφία του Ιερού, στην οποία αναφέρεται η Μπουκίδη, βλ. Bookidis 2010, 268–269. Βλ. επίσης παρακάτω.

¹⁴⁹ Βλ. Bookidis 2010, 267. Για τις προσφορές, που φέρουν οι μορφές, και για τις χειρονομίες τους, βλ. Bookidis 2010, 260–263. Πρόκειται για τις συνήθεις προσφορές, που φέρουν τα παιδιά και οι νέοι και στα επιτύμβια ανάγλυφα.

¹⁵⁰ Βλ. Bookidis 2010, 267–268.

¹⁵¹ Βλ. Bookidis 2010, 267. Στη σχετική αναζήτηση πηγών, από τις οποίες θα προέκυπτε η τέλεση ενός εθίμου στην Κόρινθο παράλληλο με το αττικό *κούρειον*, η Μπουκίδη προστρέχει στο ζήτημα της φυλετικής διαίρεσης της Κορίνθου χωρίς αποτέλεσμα (αναφέρεται και σε μία πιθανή νύξη του Ξενοφώντος (Έλλ. 4. 4. 4) σχετική με

παραπομπές της, συμπεραίνει κανείς την τοποθέτησή της στο ζήτημα αυτό· σε μία μάλιστα από τις παραπομπές της σημειώνει ένα παράλληλο από το *Lavinium* πλησίον της Ρώμης, όπου τα ευρεθέντα εκεί εξήντα με εκατό πήλινα αγάλματα αγοριών και κοριτσιών από την αρχαϊκή έως την ελληνιστική εποχή αποδίδονται σε τελετές μετάβασης πριν την ενηλικίωση (πρότυπο του *toga virilis*) και προ του γάμου.¹⁵²

Κατά την άποψη της γραφούσης, ο αριθμός των αναθηματικών πήλινων αγαλμάτων ιδίως κούρων, αλλά και κορών, δεν αφήνει καμία αμφιβολία για τη συσχέτισή τους με τελετές μετάβασης, παρά το γεγονός ότι υπάρχει μεγάλη δυσκολία να εντοπιστεί και μελετηθεί η *θρεπτήριος* κόμη μέσα σε ένα πολυάριθμο πλήθος πήλινων θραυσμάτων. Η Μπουκίδη ως ασφαλή περίπτωση *θρεπτηρίου* κόμης θεωρεί τον μακρύτερο πλάγιο βόστρυχο του κούρου (**Κπ 5**) και ως λιγότερο ασφαλή εκείνη των επίσης μακρύτερων πλάγιων βοστρύχων (**Κπ 4**) παρατηρώντας ότι τουλάχιστον τα δείγματα αυτά αποδεικνύουν μεμονωμένες, ιδιωτικού τύπου αναθέσεις.¹⁵³ Η βεβαιότητα της Μπουκίδη για τις περιπτώσεις αυτές οφείλεται σαφώς στην αισθητή διαφορά μήκους των πλάγιων και οπίσθιων βοστρύχων· συγχρόνως, η μελετήτρια δηλώνει ότι τα κριτήριά της στηρίζονται στη βασική άποψη της Harrison σχετικά με τη διάκριση μιας κόμμωσης εποχής από μία «ιερή» κόμη: “one can only see if hair appears to have been cut, or if hair remains that should have been cut.”¹⁵⁴ Παρά την εν μέρει εύλογη άποψη της Harrison, δεν θα πρέπει να αποκλεισθεί και η περίπτωση της ισομήκου *θρεπτηρίου* κόμης, όπως αυτή δεικνύεται στην πλειονότητα των τύπων των αρχαϊκών κούρων, λαμβανομένης υπ’ όψιν και της εικονογραφίας της κουράς ορισμένων μορφών στη σχετική με τους *Ἐπτά ἐπὶ Θήβας* εικονογραφία, η οποία είναι άμεσα εμπνευσμένη από το ομηρικό πρότυπο του Αχιλλέως.¹⁵⁵ Η ύπαρξη αρχαϊκού τύπου ελεύθερης μακριάς κόμης σε νεότερες περιόδους, όπως ορθά παρατηρεί η Μπουκίδη, σχετίζεται με «λατρευτική πρακτική», την οποία, όμως, αποφεύγει σχεδόν συστηματικά να κατονομάσει.¹⁵⁶ Όμως, στις περιπτώσεις αυτές μακριάς κόμης κούρων αφιερωμένων σε ιερό μιας κουροτρόφου θεότητας, όπως η Δημήτηρ, το στοιχείο της ιερότητας της κόμης είναι μάλλον αυτονόητο. Στην παρούσα εργασία παρατίθενται ελάχιστα δείγματα του είδους αυτού *θρεπτηρίου* κόμης (**Κπ 1–3**) προκειμένου να θιχθεί το συγκεκριμένο ζήτημα και μόνον στο πλαίσιο των αναθημάτων ιερού άμεσα σχετιζόμενου με τελετές μετάβασης, όπως επί παραδείγματι αυτό του Ακροκορίνθου. Παρά την απεικόνιση διαφόρων τύπων *σκόλλυος* κατά τη διάρκεια της αρχαιότητας, ιδίως στους ρωμαϊκούς χρόνους, σε παραδείγματα των οποίων αναφέρεται η

τον Ακροκόρινθο. Για τις φυλές της Κορίνθου και τις υποδιαίρεσεις τους, βλ. ενδεικτικά Jones 1987, 97–103· 1998· Stickler 2010, 26–27.

¹⁵² Βλ. Torelli 1984 (Bookidis 2010, 267 σημ. 87).

¹⁵³ Bookidis 2010, 259.

¹⁵⁴ Βλ. Bookidis 2010, 259, καθώς και Harrison 1988.

¹⁵⁵ Βλ. Β' Μέρος, υποκεφ. 1. 1.

¹⁵⁶ Βλ. ενδεικτικά Bookidis 2010, 83: “Although their use (ενν. “long hair”) may reflect Ionian influence, it may also simply be an expression of a conservative local style, inspired in the Sanctuary by religious practice”· 114: “Both statues are unusual in having long hairstyles at a time when this was less common for mortals, and it is tempting to see in this feature an expression of religious conservatism”· 259: “long hair may still mean that the figure in question is younger than 18, the age usually assigned for the threshold of manhood.” Βλ. όμως παραπάνω 259: “... and even long hair, are put aside.”

Μπουκίδη,¹⁵⁷ η απολήγουσα στην οπίσθια όψη μακριά κόμη σε αντίστοιχα προς αυτό του ιερού του Ακροκορίνθου περιβάλλοντα είναι πολύ πιθανόν να σχετίζονται με αναθέσεις κόμης. Ας ληφθεί υπ' όψιν η περίπτωση της μητέρας της Δελφίδος, η οποία, ακολουθώντας χρησμό του Απόλλωνος, *ἀσκηθῆς τρίχας ἐκ κεφαλῆς ὅσσωμ μέχρι ἔχουσα*.¹⁵⁸ Αν και η ανάθεση αυτή σχετίζεται με την τεκνοποιία, η κόμη σαφώς *θρεπτήριος*, δεικνύει μία από τις επιλογές των νεαρών «αναθετών» κόμης (κατ' ουσίαν των γονέων τους) στο πλαίσιο της λατρείας στο κορινθιακό ιερό της Δήμητρος.

β) Η σιωπή των γραπτών πηγών για το είδος της λατρείας στο ιερό του Ακροκορίνθου, το οποίο θα εξηγούσε την αφιέρωση τόσο μεγάλου αριθμού πήλινων κούρων, πιθανόν να είναι δηλωτική του μυστηριακού χαρακτήρα της. Λαμβανομένης υπ' όψιν της πρώιμης χρονολόγησης του εθίμου των αναθέσεων, δεν θα ήταν αβάσιμος ο συσχετισμός της λατρείας με εκείνη της Ελευσινίας Δήμητρος, η αρχή της οποίας θα μπορούσε να αναχθεί προ της υπαγωγής των Μυστηρίων της θεάς στο αθηναϊκό άστυ. Ο ψευδο-ομηρικός ύμνος *εἰς Δήμητρα*, χρονολογημένος από τον Richardson με *terminus post quem* περί το 600 και *terminus ante quem* τα μέσα του 6^{ου} αιώνα π.Χ., παρά την πιθανολογούμενη σύνθεσή του από αττικό ποιητή, θα αντανakλούσε μία ευρέως διαδεδομένη προφορική παράδοση, οικεία στη γειτονική Κόρινθο.¹⁵⁹ Με βάση το κεντρικό επεισόδιο του ύμνου, το οποίο αιτιολογεί την ίδρυση των Μυστηρίων, η Δημήτηρ συνιστούσε μία κατ' εξοχήν κουροτρόφο θεά. Ο Δημοφών εμφυσούμενος από τη θεϊκή πνοή και βαπτιζόμενος *ἐν κρυπτῷ* ως δαυλός στο *πῦρ λάθρα φίλων καὶ γονέων* ήταν ο *θρεπτός* της Δήμητρος αναπτυσσόμενος *θαυμασίως* και γενόμενος όμοιος με τους θεούς: *τοῖς δὲ μέγα θαῦμα ἐτέτυκτο / ὥς προθαλῆς τελέθεσκε, θεοῖσι δὲ ἅντα ἐώκει*.¹⁶⁰

Το προαναφερθέν επεισόδιο συνιστά πιθανόν μία ένδειξη για την ύπαρξη ορισμένων τελετουργιών με δάνεια από την προφορική παράδοση του ύμνου, οι οποίες θα δικαιολογούσαν τις πολυάριθμες αναθέσεις *κούρων* κατά την περίοδο της ανάπτυξής τους προκειμένου αυτοί να καταστούν *προθαλεῖς* και ολοκληρωμένοι άνδρες, «όμοιοι με θεούς». ενδεχομένως δε, το ενίοτε ερυθρό χρώμα της κόμης, εάν δεν επαφίεται στα αισθητικά κριτήρια των καλλιτεχνών, να απέδιδε το *πῦρ*, το πυρόξανθο χρώμα των *ιούλων* και την ιδιαίτερης σημασίας ξανθή κόμη ηρώων και θεών.¹⁶¹ Επιπλέον, ας μη λησμονείται η προτεινόμενη σύνδεση της σημαντικής για την ελευσινιακή λατρεία φράσης του ιεροφάντη

¹⁵⁷ Οι αναφορές της Μπουκίδη (Bookidis 2010, 259) σε παραδείγματα της ύστερης ρωμαϊκής περιόδου είναι μάλλον άστοχες. Για τα παραδείγματα *θρεπτήριου* κόμης από την ρωμαϊκή περίοδο, βλ. παρακάτω, υποκεφ. 2. 4.

¹⁵⁸ Βλ. σελ. 74–75, *FD III 1. 560* (τέλη 4^{ου} αι. π.Χ.).

¹⁵⁹ Βλ. Richardson 1974, 5–12. Ο Richardson αναφέρεται σε σχετικά με την ελευσινιακή λατρεία ευρήματα στο ιερό του Ακροκορίνθου, καθώς και στο μικρό «θέατρο» του (1974, 235. 250. 351).

¹⁶⁰ *Εἰς Δήμ.* 235–241. Για το επεισόδιο αυτό του ύμνου, βλ. ενδεικτικά Richardson 1974, 231–242. Η *ἐν κρυπτῷ* ανατροφή του Δημοφώντος υπαινίσσεται πιθανότατα μυστηριακή τελετουργία και εν προκειμένω μυστηριακή τελετή μετάβασης.

¹⁶¹ Βλ. Α' Μέρος, σποράδην, ιδίως σελ. 23–26 (βλ. την ορολογία στα αρχαία κείμενα των πηγών και πρβλ. με εκείνη του ύμνου στους στίχους αυτούς (η λ. *προθαλῆς* και η φράση *θεοῖσι δὲ ἅντα ἐώκει* είναι εξαιρετικής σημασίας).

ἱερὸν ἔτεκε πότνια κοῦρον, βριμῶ βριμόν με το επεισόδιο του Δημοφώντος.¹⁶² Το πρότυπο του προθαλούς Δημοφώντος, που καθιέρωνε τη Δήμητρα ως θεραπευτὴ θεὸν και τροφὸ νηπίων και παιδιῶν και τη συνέδεε με τη λατρεία του Ασκληπιού,¹⁶³ δικαιολογεῖ σαφῶς και τις ἀντίστοιχες ἀναθέσεις των πῆλινων ἀγαλματικῶν μορφῶν, ἀλλὰ και των εἰδωλίων, που θα ἐξεταστούν ἀμέσως παρακάτω.

γ) Ὅσον ἀφορὰ στην ηλικία των εἰκονιζόμενων στα πῆλινα ἀγάλματα μορφῶν, οι οποίες ταξινομούνται σε ἐνδεδυμένες και σε γυμνές, η Μπουκίδη μάλλον ορθά τις τοποθετεῖ στην ηλικιακὴ περίοδο ἀπὸ 12 ἕως 18 ἐτῶν ἐκφράζοντας την ἀποψη ὅτι οι ἐνδεδυμένες μορφές θα πρέπει ἐν γένει να θεωρούνται πλησιέστερα στην ἐνηλικίωση ἀπὸ ὅτι οι γυμνές.¹⁶⁴

Παράλληλα, λοιπόν, με την ὑπὸ ἀθηναϊκὸν ἔλεγχον μυστηριακὴ λατρεία στο ἐλευσινιακὸ ἱερό, το ἱερό της κουροτρόφου Δήμητρος στον Ἀκροκόρινθο ἐνδεχομένως να διέσσωζε, τουλάχιστον για κάποιο χρονικὸ διάστημα, συγκεκριμένα στοιχεία μιας παράδοσης, που εἶχε λάβει τη μορφή τοπικοῦ χαρακτήρα λατρείας σχετικῆς με τελετές μετάβασης, η σημαντικότερη ἀπόδειξη της οποίας εἶναι τα πῆλινα ἀγάλματα. Οι ἀναθέσεις κόμης, ιδίως παιδῶν και κούρων, πιθανόν να ἐτελούντο στο πλαίσιο παννυχίδων κατὰ το πρότυπο της ἐν κρυπτῷ κουροτροφίας στον ὕμνο· η υποθετικὴ αὐτὴ πρόταση θα ἐξηγοῦσε ἐνδεχομένως και την οφειλόμενη σε πρακτικὲς ἀνάγκες των τελετουργιῶν αὐτῶν ὕπαρξη των πολυπληθῶν «ἐστιάτοριων» του ἱεροῦ.¹⁶⁵

Πέραν των πῆλινων ἀγαλμάτων, οι λιγότερο δαπανηρές μορφές εἰδωλίων δεικνύουν ἐν γένει ὅτι η λατρεία του ἱεροῦ ἦταν ἀμεσα συνδεδεμένη με ἀναθέσεις κορῶν, παιδῶν και νεαρῶν κούρων σε μεταβατικὰ στάδια του βίου τους, ἤτοι προ του γάμου, κατὰ τη νηπιακὴ ηλικία τους και στην ἀρχὴ της ἐφηβείας ἀντίστοιχα.¹⁶⁶ Στις κεφαλές μιας

¹⁶² Ἰππόλ. Κατ. πασ. αἰρ. ἑλ. Α, 5. 8. 40–41. Για τη σύνδεση αὐτὴ και τη σχετικὴ βιβλιογραφία, βλ. Richardson 1974, 233.

¹⁶³ Βλ. ὕμν. εἰς Δήμ. 227–230, ὅπου η θεὰ ἀναφέρει στη Μετάνειρα τις γνώσεις της για την υγιὴ ἀνατροφή του Δημοφώντος: *θρέψω, κοῦ μιν ἔολπα κακοφραδίῃσι τιθήνης / οὔτ' ἄρ' ἐπηλυσίῃ δηλήσεται οὐθ' ὑποτάμνον· / οἶδα γὰρ ἀντίτομον μέγα φέρτερον ὑλοτόμοιο, / οἶδα δ' ἐπηλυσίης πολυτήμονος ἐσθλὸν ἐρυσμόν*. Για τη Δήμητρα ως θεραπευτὴ θεὸν, βλ. ἐνδεικτικὰ Καλλιμ. εἰς Δήμ. 124–125, καθὼς και Rubensohn 1895. Για τους στίχους αὐτοὺς και τις ποικίλες ἐρμηνείες τους, βλ. Richardson 1974, 228–231. Βλ. και σχετικὰ με την ομοιότητα μιας ομάδας θραυσμάτων πῆλινων ἀγαλμάτων του Ἀκροκορίνθου με εὐρήματα του κορινθιακοῦ Ασκληπιείου, την οποία η Μπουκίδη ονομάζει “The Asklepieion Group” (βλ. Bookidis 2010, ἀρ. 122–127).

¹⁶⁴ Βλ. Bookidis 258–260. Για την ἐνδυση, βλ. Bookidis 2010, 266–287. Για την ηλικία των ἀναθηματικῶν κούρων και των ὀλίγων κορῶν του ἱεροῦ, βλ. Bookidis 2010, 258–260, ὅπου και σχετικὴ βιβλιογραφία. Ἀν και η ἀνάλογη με τη γυμνότητα ἢ μη ορισθεῖσα ηλικία των μορφῶν ἔχει μία λογικὴ, ἐνδεχομένως το κριτήριό αὐτό δεν πρέπει να γίνε με ἀπολυτότητα δεκτὸ ἰδιαίτερα κατὰ την ἐποχὴ χρονολόγησης των ἀγαλμάτων. Ἀφ' ἐνός εἰδῶλια της ἐποχῆς αὐτῆς, ἱερῶν ὅπως αὐτὸ της Ἀρτέμιδος Ἀμαρυνθιάδος, το οποίο ἐπίσης σχετίζεται με τελετές μετάβασης και ἀναθέσεις κόμης, παρουσιάζουν μορφές ἐνδεδυμένων μικρῆς ηλικίας ἀγοριῶν (βλ. Sarouna-Sakellarakis 1992, 247–248) και ἀφ' ἐτέρου οι σχετιζόμενες με το στάδιο της ἀνδρογυνίας πηγές, στο οποίο η ἐνδυση ἦταν δεδομένη, ἀναφέρονται τόσο στην παιδικὴ ὅσο και στην ἐφηβικὴ ηλικία (βλ. Α' Μέρος, ἐνδεικτικὰ σελ. 34–36).

¹⁶⁵ Βεβαίως, η ὕπαρξη των «ἐστιάτοριων» δεν θα ἐξυπηρετοῦσε ἀποκλειστικὰ τις ἀνάγκες αὐτῶν μόνον των τελετουργιῶν. Για τη χρῆση τους το φθινόπωρο κατὰ τα *Θεσμοφορία*, βλ. Bookidis 2010α, 146–147. Για τη χρῆση των «ἐστιάτοριων» αὐτῶν σε ορισμένες εορτές, βλ. Bookidis 1993. Γενικὰ για τα «ἐστιάτορια» και τις ἐγκαταστάσεις τους, βλ. Bookidis – Stroud 1997, 393–412· Bookidis 2010α, 145.

¹⁶⁶ Για ἄλλου τύπου τελεουργίες στο ἱερό του Ἀκροκορίνθου κατὰ τη διάρκεια του ἔτους, βλ. Bookidis 2010, 268. Πρβλ. και Clinton 1993, 113 σχετικὰ με το ἐλευσινιακὸ ἱερό.

ομάδας αγοριών, πιθανότατα στην αρχή της εφηβείας τους, η κόμη σχηματίζει μία διακριτική στρογγυλή προεξοχή επάνω από το μέσον του μετώπου, εκτός της κεφαλής (**Κπ 7**), στην οποία η προεξοχή φαίνεται πιο φυσική, σχηματισμένη από λίγους περιελιγμένους βοστρύχους.¹⁶⁷ Η Merker παρατηρεί ομοιότητες ορισμένων κεφαλών της ομάδας αυτής ως προς την απόδοση της κόμης και της προεξοχής της με κεφαλές αγοριών από το Καβείριο της Θήβας, το οποίο σχετιζόταν ιδιαίτερα με τη λατρεία της Δήμητρος και συγγενών χθόνιων θεοτήτων, καθώς και με την κεφαλή του κατ' αυτήν «Πλούτου» από το Μεγάλο Ελευσινιακό ανάγλυφο.¹⁶⁸ η ερευνήτρια καταλήγει στα ακόλουθα: "It is not certain whether the presence of knotted hair on the Corinthian figurines indicates that Corinthian youths wore their hair in this way when participating in the rites or whether the hair simply imitates a cultic style known from elsewhere. Since the large-scale terracotta youths from the sanctuary, which are local creations, do not wear the knot, the latter is probably the case."¹⁶⁹ Φαίνεται ότι η Merker δεν έχει αντιληφθεί ότι η επάνω από το μέτωπο προεξοχή συνιστούσε απλώς ένα από τα τρία βασικά είδη *θρεπτηρίου* κόμης, η οποία εν προκειμένω προέρχεται από αναθήματα του ιερού της Δήμητρος· εν πάση περιπτώσει, η επάνω από το μέτωπο προεξοχή της κόμης των αγοριών πιθανότατα συνιστούσε κόμη αφιερωμένη με ευχή στη Δήμητρα.¹⁷⁰

Αρκετές κεφαλές κορών και πλαγγόνων παρουσιάζουν παρόμοια προεξοχή κόμης επάνω από το μέτωπο, ενώ άλλες φέρουν κορυφαία πλεξίδα ή πλεξίδα που περιβάλλει την κεφαλή. Διακριτική στρογγυλή προεξοχή κόμης επάνω από το μέτωπο φέρει η κεφαλή της αρχαϊκού τύπου όρθιας πεπλοφόρου κόρης (**Κπ 8**) από το α' μισό του 4^{ου} αιώνα π.Χ., η οποία ενδεχομένως φέρει προσφορά στο μη ακέραια σωζόμενο προτεταμένο δεξί χέρι.¹⁷¹ Στην καθιστή πεπλοφόρο, επίσης αρχαϊκού τύπου, γυναικεία μορφή (**Κπ 9**) από την ίδια χρονική περίοδο μία μάζα κόμης σχηματίζει κορυφή επάνω από το μέσον του μετώπου.¹⁷² Η Merker παρατηρεί ότι η συγκεκριμένη μορφή είναι αντιπροσωπευτική μιας γνώριμης από τα ευρήματα του Ιερού ομάδας, στην οποία οι μορφές κρατούν προσφορές, όπως πτηνά, μικρά κιβώτια, φρούτα, γλυκίσματα, συχνά σε δίσκους, ταινίες και μεγάλες σφαίρες.¹⁷³ Η κόμη της χρονολογούμενης στο β' μισό του 4^{ου} αιώνα π.Χ. καθιστής μορφής (**Κπ 10**) από νεότερη παραλλαγή της προηγούμενης ομάδας σχηματίζει μία αρκετά υψηλή

¹⁶⁷ AMK MF-12157. Βλ. Merker 2000, 63. 64. 106. 137. 292 αρ. C208 πίν. 18.

¹⁶⁸ Merker 2000, 62–63. Για το Μεγάλο Ελευσινιακό ανάγλυφο και την υπό συζήτησιν μορφή, βλ. και παραπάνω σημ. 112.

¹⁶⁹ Βλ. Merker 2000, 62–63.

¹⁷⁰ Βλ. παραπάνω την πρόταση για τελετουργικό αγοριών/εφήβων σχετικό με τον μύθο του Δημοφώντος.

¹⁷¹ AMK MF-11048. Merker 2000, 28. 30. 42. 83 αρ. C11 πίν. 1. Σε δύο εισηγμένες από το Άργος κεφαλές της κλασικής περιόδου σχηματίζεται επίσης διακριτικός επάνω από το μέσον του μετώπου *πλοχμός*: πρόκειται για τις κεφαλές AMK MF-13972 (Merker 2000, 168. 286. 287. 288. 299 αρ. I4 πίν. 65) και MF-14052 (Merker 2000, 169. 285. 287. 289. 299. 300 αρ. I9 πίν. 65)

¹⁷² AMK MF-10484. Merker 2000, 44. 91 αρ. C83 πίν. 9.

¹⁷³ Βλ. Merker 2000, 44–45. Η θεώρηση της Merker (2000, 44–45) ότι οι μορφές της ομάδας αυτής παριστάνουν στιγμιότυπο τελετουργικού, κατά το οποίο οι *γυναῖκες* ή οι *κόραι* είναι καθισμένες σε χώρο αναμονής του Ιερού προκειμένου να αφιερώσουν τις προσφορές τους δεν είναι ιδιαίτερα πειστική. Πιθανότατα πρόκειται απλά και μόνον για εκκοσμικευμένη παραλλαγή του τύπου της καθιστής θεάς.

προεξοχή επάνω από το μέτωπο, ενώ με τα χέρια της κρατεί μάλλον δίσκο.¹⁷⁴ Εξεζητημένη προεξοχή κόμης επάνω από το μέσον του μετώπου διαμορφώνεται και σε κεφαλές κορών πλαγγόνων ή τύπου πλαγγόνος, όπως σε εκείνη της γυμνής μορφής (**Κπ 11**).¹⁷⁵ Ενίοτε οι προεξοχές αυτές της κόμης είναι, κατά τη Merker, «τρυπημένες» προκειμένου, να δηλωθούν οι βόστρυχοι, όπως στην περίπτωση της κεφαλής της κόρης τύπου πλαγγόνος (**Κπ 12**).¹⁷⁶ Δύο κεφαλές κορών τύπου πλαγγόνος συνιστούν αντιπροσωπευτικά δείγματα παρουσίας κόμης με πλεξίδες: στην πρώτη (**Κπ 13**) η κόμη είναι διευθετημένη σε τρεις παράλληλες σειρές πλεξίδων με δύο κάθετες σε αυτές πλεξίδες εκτεινόμενες από επάνω από το μέσον του μετώπου έως την κορυφή της κεφαλής,¹⁷⁷ ενώ στη δεύτερη (**Κπ 14**) η διευθετημένη σε δύο βαθμίδες κόμη χωρίζεται κάθετα από κορυφαία πλεξίδα, που σχηματίζει υψηλό κόμβο μεταξύ του μέσου του μετώπου και της κορυφής.¹⁷⁸

Τέλος, αξιοσημείωτες είναι άλλες δύο κεφαλές (**Κπ 15–16**), η δεύτερη κόρης τύπου πλαγγόνος, οι οποίες παρουσιάζουν δύο εξαιρετικά υψηλές προεξοχές, μία επάνω από το μέσον του μετώπου και μία στην κορυφή της κεφαλής. Η πρώτη από αυτές (**Κπ 15**), χρονολογημένη στο α' μισό του 5^{ου} αιώνα π.Χ., μεταξύ των δύο προεξοχών φέρει μόνον στην πρόσθια όψη υψηλή στεφάνη ομοιάζουσα με καλαθίσκο.¹⁷⁹ Η Merker με ποικίλα παραδείγματα από τον ελλαδικό χώρο, την Τροία και μακρινές περιοχές, όπως εκείνη των Σουμερίων, επιχειρεί διεξοδικά να τεκμηριώσει τη σύνδεση της κόμης των κεφαλών αυτών με τις εταίρες της Κορίνθου και τη λατρεία της Αφροδίτης στην πόλη και στο Ιερό· υπό το πρίσμα αυτό η ερευνήτρια ερμηνεύει τις περίτεχνες αυτές κομμώσεις βάσει του ομοιάζοντος με «πλοιάριο» (“boat”) σχήματός τους με σύμβολο του γυναικείου αιδείου, της γονιμότητας και της ευημερίας στην κατ' εξοχήν πόλη των αρχαίων εταιρών.¹⁸⁰ Αν και η ερμηνεία φαίνεται αρκετά ελκυστική, προβληματική είναι η υπό το πρίσμα αυτό εμφάνιση της ίδιας κόμμωσης σε πρώιμες ελληνιστικές κεφαλές παρθένων κοριτσιών από το ιερό της Βραυρωνίας Αρτέμιδος (**Κπ 29, Κπ 31 και εικ. 40α–γ**).¹⁸¹ Μάλλον, λοιπόν, πρόκειται για λατρευτικό τύπο διευθέτησης της παρθενικής κόμης· δεδομένου δε του σχήματός της, το

¹⁷⁴ AMK MF-10631. Merker 2000, 45. 92. 152 αρ. C86 πίν. 9. Η Merker (2000, 45. 152) θεωρεί ότι η μορφή αυτή μπορεί να κρατεί στα χέρια της αυλούς, άποψη μη πειστική. Ο τρόπος απόδοσης των χεριών επάνω στα γόνατα δεικνύει ότι θα μπορούσε να κρατεί δίσκο.

¹⁷⁵ AMK MF-11024. Merker 2000, 52. 57. 96. 125 αρ. C127 πίν. 13. Για το ζήτημα της ερμηνείας των πλαγγόνων ως παιχνιδιών ή ως υποκαταστάτων των νεαρών «αναθετριών», βλ. Merker 2000, 48. Στην περίπτωση παράστασης *θρεπτηρίου* κόμης προτιμητέα είναι η δεύτερη ερμηνεία, χωρίς, ωστόσο, να μπορεί να αποκλεισθεί και η πρώτη.

¹⁷⁶ AMK MF-10467. Merker 2000, 55. 57. 97. 166 αρ. C134 πίν. 13. Η κατά τη Merker «τρυπημένη» προεξοχή κόμης θα πρέπει να εννοηθεί στο πλαίσιο της χαρακτηριστικής στις δύο γυναικείες κεφαλές **Κπ 13–14** του κορινθιακού Ασκληπιείου τεχνοτροπίας (βλ. παρακάτω).

¹⁷⁷ AMK MF-10381. Merker 2000, 57. 101. 137. 144 αρ. C164 πίν. 15.

¹⁷⁸ AMK MF-11362. Merker 2000, 57. 101. 144 αρ. C165 πίν. 15. Πρβλ. Πέππα-Παπαϊωάννου 1985, 46 αρ. A127 πίν. 3.

¹⁷⁹ **Κ 15**: AMK MF-11066. Merker 2000, 18. 57. 85. 272. 345 αρ. C33 πίν. 4· **Κ16**: AMK MF-10641. Merker 2000, 34. 57. 101 αρ. C168 πίν. 15.

¹⁸⁰ Βλ. Merker 2000, ιδίως 171–172. Ένα από τα επιχειρήματα της Merker (169–170) είναι και η εύρεση ειδωλίων μορφών, τις οποίες ταυτίζει με την Αφροδίτη (χωρίς, ωστόσο, να απουσιάζουν και μορφές ταυτισμένων με Νύμφες ή με την Αρτέμιδα). Η παρουσία, όμως, της Αφροδίτης στο ιερό της κουροτρόφου θεάς Δήμητρος δεν συνεπάγεται ότι οι υπό συζήτηση κεφαλές παριστάνουν εταίρες.

¹⁸¹ Για το είδος αυτό της κόμμωσης, βλ. και στην επόμενη ενότητα.

πιθανότερο είναι ότι τόσο η πρόσθια όσο και η οπίσθια προεξοχή κόμης μιμείται τον φρυγικό πίλο της εισαχθείσης περί τα μέσα του 5^{ου} αιώνα π.Χ. στην Αττική θρακικής υποστάσεως της Αρτέμιδος, της Αρτέμιδος Βενδίδος (εικ. 26α-β).¹⁸² πρόκειται, συνεπώς, για έναν εξεζητημένο καλλιτεχνικό τύπο εμπνευσμένο από τη λατρεία της Αρτέμιδος Βενδίδος. Το συμπέρασμα αυτό προκύπτει και από τον μη ευκαταφρόνητο αριθμό κοριτσιών που φέρουν αυτούσιο τον φρυγικό πίλο σε ιερά, όπως αυτό της Αρτέμιδος Μουνιχίας στον Πειραιά ή σε εκείνο της Αρτέμιδος Αμαρυνθιάδος στην Εύβοια, αλλά και από το ίδιο αυτό ιερό του Ακροκορίνθου.¹⁸³

Παρόμοιες πλεξίδες με αυτές των κεφαλών (Κπ 13-14) φέρουν και δύο κεφαλές κορών από το Ασκληπιείο της Κορίνθου, χρονολογημένες από τα μέσα του 4^{ου} αιώνα π.Χ.: η πρώτη (Κπ 17) παρουσιάζει πλεξίδα, που περιβάλλει ως διάδημα την κεφαλή, με προεξέχον το τμήμα της κόμης επάνω από το μέσον του μετώπου,¹⁸⁴ ενώ η δεύτερη (Κπ 18) φέρει επίσης περιβάλλουσα την κεφαλή πλεξίδα, καθώς και κεντρική, κάθετη στην προηγούμενη.¹⁸⁵ Η κόμη της κεφαλής μιας όρθιας πεπλοφόρου κόρης (Κπ 19) από το ίδιο ιερό, χρονολογημένης στο α' μισό του 4^{ου} αιώνα π.Χ., παρουσιάζει την οικεία προεξοχή επάνω από το μέσον του μετώπου.¹⁸⁶ Σύμφωνα με τον Roebuck, οι μορφές αυτές και ένα πλήθος ειδωλίων όρθιων αγοριών γυμνών ή ημίγυμνων του κορινθιακού Ασκληπιείου μπορεί να σχετίζονται με τελετές μετάβασης στο πλαίσιο της πρωιμότερης λατρείας του Απόλλωνος στο Ιερό.¹⁸⁷

Εντύπωση προκαλεί η κατά την κλασική περίοδο απουσία ειδωλίων κοριτσιών και μικρών αγοριών με *θρεπτήριον* κόμη από ένα ιερό, όπως αυτό της Βραυρωνίας Αρτέμιδος, γνωστό για τις τελετές μετάβασής του, αλλά και η γενικότερη πτωχή εικόνα, που παρουσιάζει το συγκεκριμένο ιερό σε παραστάσεις όρθιων μορφών παιδιών, ιδίως κατά

¹⁸² Βλ. π.χ. την παράσταση της Αρτέμιδος ως Βενδίδος από γνωστό αναθηματικό ανάγλυφο του Πειραιά, London, British Museum 1895,1028.1 (Smith 1901, 226-227 αρ. 2155 πίν. XXIV), χρονολογημένο στο α' τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ. Βλ. επίσης το ψηφισματικό ανάγλυφο του 329/328 π.Χ. από τον Πειραιά, στο οποίο αποδίδονται τιμές στους Εύφηνη και Δήπιο, με παράσταση Ασκληπιού και Βενδίδος, ο φρυγικός πίλος της οποίας απολήγει επάνω από το μέτωπο: Copenhagen, Ny Carlsberg Glyptotek 231 (βλ. Boardman 1995, εικ. 151). Στο τελευταίο αυτό ανάγλυφο παριστάνονται σε «παράθυρο» επάνω ο Παν, οι τρεις Νύμφες και ο Ερμής με κέρας αφθονίας (για το κέρας αφθονίας, βλ. στην επόμενη ενότητα). Τόσο το Βενδίδειον όσο και το ιερό της Αρτέμιδος Μουνιχίας, ευρισκόμενα και τα δύο στον Πειραιά, ήτοι σε θέση εξαιρετικά κομβικής σημασίας, φαίνεται ότι προωθούσαν λατρευτικούς εικονογραφικούς τύπους ή επιδρούσαν σε λατρείες πελοποννησιακών ιερών. Πέραν της διάδοσης του φρυγικού πύλου και της σχετικής με αυτόν κόμμωσης, πρβλ. τη σύγκριση της λατρείας της Αθηνάς στο Άργος με εκείνη της Αρτέμιδος Μουνιχίας από τον Statius (*Theb.* 2. 252-256). Σχετικά, βλ. σελ. 70. Για την εισαγωγή της θρακικής θεάς και για τον φρυγικό πίλο σε κεφαλές ειδωλίων ιερών της Αρτέμιδος, βλ. επίσης Sarouna-Sakellarakis 1992, 248.

¹⁸³ Από το ιερό της Αρτέμιδος Μουνιχίας, βλ. παρακάτω την κεφαλή κοριτσιού Κπ 22. Για μορφές με φρυγικό πίλο από το Ιερό της Αρτέμιδος στην Εύβοια, βλ. Sarouna-Sakellarakis 1992, 248. Από το ιερό της Δήμητρος στον Ακροκόρινθο, βλ. Merker 2000, αρ. C158 και C160 πίν. 15 (η πρώτη με οπίσθια πολύ υψηλή προεξοχή κόμης του ίδιου ακριβώς σχήματος με εκείνο του φρυγικού πύλου που φέρει η δεύτερη, ενώ και οι δύο παρουσιάζουν χαμηλό *πλοχμόν* επάνω από το μέσον του μετώπου).

¹⁸⁴ AMK V 112. Βλ. Roebuck 1951, 119 αρ. 2 (αποθέτης V) πίν. 30 (η κόρη θα φορούσε ενώτιο/κρίκο στο ένα αυτί, εφόσον αυτό είναι τρυπημένο).

¹⁸⁵ AMK V 99. Βλ. Roebuck 1951, 119 αρ. 3 (αποθέτης V) πίν. 31.

¹⁸⁶ AMK T.F. 35. Βλ. Roebuck 1951, 138-139 αρ. 2 πίν. 52.

¹⁸⁷ Βλ. Roebuck 1951, 138. 153. 154.

την περίοδο του 5^{ου} και του α' μισού του 4^{ου} αιώνα π.Χ.¹⁸⁸ Αντίθετα, το ευβοϊκό ιερό της Αμαρυνθιάδος Αρτέμιδος, γνωστό από επίγραμμα με αναφορά σε ανάθεση κόμης νέου, μαρτυρεί μεγάλο αριθμό ειδωλίων παιδιών, τα οποία χρονολογούνται από τον ύστερο 5^ο αιώνα π.Χ. και εντεύθεν.¹⁸⁹

Κατά την ίδια εποχή το συγγενές προς εκείνο της Βραυρώνας ιερό της Αρτέμιδος Μουνιχίας προσφέρει μία εικόνα της σχετικής με τελετές μετάβασης *θρεπτηρίου* κόμης. Η κυματιστή και μαζεμένη προς τα πίσω κόμη της μορφής ενός κοριτσιού (**Κπ 20**) από το α' τέταρτο του 4^{ου} αιώνα π.Χ. χωρίζεται στη μέση με κεντρική πλεξίδα, πιθανότατα αφιερωμένη στη θεά.¹⁹⁰ Στην κεφαλή μιας μορφής κόρης (**Κπ 21**), χρονολογημένης στο α' μισό του 4^{ου} αιώνα π.Χ., η μαζεμένη στην περιοχή επάνω από το μέσον του μετώπου κόμη, αν και καλυμμένη με ιμάτιο, φαίνεται να σχηματίζει υψηλή προεξοχή. Θραυσμένο τμήμα ιματίου κάλυπτε επίσης τη σιαγόνα και το στόμα του προσώπου. Εάν, σύμφωνα με την Παλαιοκρασσά, η μορφή δεν αποδίδει τύπο «χορεύτριας», τότε η κεφαλή θα ανήκε σε όρθια ιματιοφόρο.¹⁹¹ λαμβανομένης υπ' όψιν της σοβαρής έκφρασης του προσώπου, η μορφή θα μπορούσε να παριστάνει κόρη προ του γάμου, η κόμη της οποίας σύντομα θα προσφερόταν στην προστάτιδα θεά του παρθενικού βίου της, που με θλίψη η κόρη αποχαιρετούσε.¹⁹² Τέλος, σε μία άλλη κεφαλή κοριτσιού (**Κπ 22**) από τα μέσα του 4^{ου} αιώνα π.Χ., το οποίο φέρει υπό την επίδραση της εικονογραφίας της Αρτέμιδος *Βενδίδος* φρυγικό πίλο, η κόμη σχηματίζει τη χαρακτηριστική επάνω από το μέσον του μετώπου στρογγυλή προεξοχή.¹⁹³

Εν γένει, η Merker κατατάσσει τις μορφές των κοριτσιών από το ιερό της Δήμητρος κατά το πρότυπο της Sourvinou-Inwood, στο οποίο υπόκεινται και οι μορφές ειδωλίων από το ιερό της Αρτέμιδος Μουνιχίας, ήτοι σε κορίτσια κάτω των 10 ετών, σε εκείνα πλησίον της αρχής της εφηβείας και σε κόρες σε ηλικία γάμου.¹⁹⁴ Η διάκριση αυτή των μορφών δεν είναι απόλυτα ασφαλής, εφόσον η εφαρμογή της σε μορφές ειδωλίων γενικότερα ή σε μορφές που μπορεί να βρίσκονται ηλικιακά στα ενδιάμεσα όρια των κατηγοριών ενίοτε παρουσιάζει προβλήματα. Γεγονός παραμένει ότι οι κοροπλαστικές μορφές των παραπάνω ιερών προέρχονται από αναθέσεις τελετών μετάβασης, στις οποίες η προσφορά της

¹⁸⁸ Βλ. Mitsopoulos-Leon 2015, 25–26.

¹⁸⁹ Βλ. Sarpouna-Sakellarakī 1992, 247–249. Για το επίγραμμα (*Anth. Pal.* 6. 156), βλ. σελ. 38 και 49. Μορφές ιματιοφόρων αγοριών με επάνω από το μέτωπο κόμβο από την ύστερη κλασική περίοδο συνιστούν το 20% επί του συνόλου των ειδωλίων στο ιερό της Ελευσινίας Δήμητρος στην Κύθνο. Βλ. Μητσοπούλου 2005, 312 εικ. 23, 11–14· Mitsopoulou 2007, 29· Μητσοπούλου 2010, 63 σημ. 121.

¹⁹⁰ ΑΜΠ 5441. Βλ. Παλαιοκρασσά 1991, 166 αρ. Κπ 16 πίν. 46α. Η κεφαλή προέρχεται πιθανότατα από πλαστικό αγγείο, αλλά στην παρούσα εργασία τοποθετείται στην κατηγορία της κοροπλαστικής για σαφώς πρακτικούς λόγους και προκειμένης της σύγκρισης με τις κεφαλές των άλλων ειδωλίων.

¹⁹¹ ΑΜΠ 5387. Βλ. Παλαιοκρασσά 1991, 121–122 αρ. Ε 100 πίν. 22.

¹⁹² Για μορφές με καλυμμένη με ιμάτιο την κεφαλή και ενίοτε το κατώτερο τμήμα του προσώπου τους, βλ. παρακάτω ορισμένα ελληνιστικά ειδώλια από τη Βραυρώνα και τον σχετικό σχολιασμό.

¹⁹³ ΑΜΠ 5387. Βλ. Παλαιοκρασσά 1991, 124–125 αρ. Ε 116 πίν. 22. Για την επίδραση της εικονογραφίας της θρακικής Βενδίδος ακόμη και σε κομμώσεις της εποχής, βλ. και παραπάνω στα ειδώλια από το ιερό του Ακροκορίνθου.

¹⁹⁴ Βλ. Merker 2000, 236–237, καθώς και Sourvinou-Inwood 1988, 25–30.

θρεπτηρίου κόμης στην κουροτρόφο θεότητα είναι ιδιαίτερα συχνή, αν όχι καθιερωμένη. Συγχρόνως, δεν αποκλείεται ορισμένες αναθέσεις ειδωλίων με *θρεπτήριον* κόμη να ετελούντο από τους γονείς προκειμένου να ευχαριστήσουν τη θεότητα κατόπιν εκπλήρωσης συγκεκριμένης ευχής. Σε κάθε περίπτωση, όμως, η παρουσίαση *θρεπτηρίου* κόμης, είτε σε οργανωμένο πλαίσιο τελετών μετάβασης είτε σε ιδιωτικού τύπου αναθέσεις, προϋποθέτει ευχή προς τη θεότητα σχετική με την υγεία, την ανατροφή, τη γονιμότητα και εν γένει την ευημερία *παιδων, κούρων και κορών*.

2. 3. Η *θρεπτήριος* κόμη στην Ελληνιστική περίοδο

2. 3. 1. Γλυπτική

Τον ύστερο 4^ο αιώνα π.Χ. σηματοδοτεί η αρχή μιας σειράς αγαλμάτων κοριτσιών και αγοριών, οι κεφαλές των οποίων, απομακρυνόμενες σταδιακά από τον απρόσωπο ιδεαλισμό της κλασικής εποχής στοιχειοθετούν την έναρξη μιας παράδοσης, που θα οδηγήσει στις εικονιστικές κεφαλές παιδιών της ρωμαϊκής περιόδου.¹⁹⁵ Τα ελληνιστικά αυτά αγάλματα, από τα οποία σώζονται συνήθως μόνον οι κεφαλές, αποτελούσαν αναθήματα σε ιερά, ενώ δεν αποκλείεται ορισμένα να ήταν επιτύμβια.¹⁹⁶ Το γεγονός της εύρεσης πολλών από τα γλυπτά αυτά σε ιερά κουροτρόφων και θεραπευτών θεών, όπως η Άρτεμις, ο Απόλλων και ο Ασκληπιός, συνιστά πρόσφορο πλαίσιο για τη διερεύνηση της εικονογραφίας της *θρεπτηρίου* κόμης κατά την εποχή αυτή.¹⁹⁷ Η συνολική εικόνα δεικνύει την εν γένει καθιέρωση αφ' ενός μιας μέσου μάκρους κόμης, που απολήγει στον αυχένα και καλύπτει τα αυτιά (παρά την ενίοτε μαζεμένη στα κορίτσια κόμη) και αφ' ετέρου του επάνω από το μέσον του μετώπου *πλοχμοῦ* και της κορυφαίας πλεξίδας ως των κύριων ειδών *θρεπτηρίου* κόμης των παιδικών κεφαλών· συχνά η διάκριση του φύλου στις κεφαλές των νηπίων είναι επισφαλής.¹⁹⁸ Οι περισσότερες παιδικές μορφές ανήκουν στην ηλικιακή ομάδα νηπίων 2–5 ετών, κατά την ηλικιακή ταξινόμηση της Μπόμπου, η οποία εν γένει ακολουθείται εδώ, ενίοτε με ορισμένες αποκλίσεις.¹⁹⁹

¹⁹⁵ Για τις επιβαλλόμενες από τον Πελοποννησιακό Πόλεμο ιστορικές συνθήκες, που διαμόρφωσαν μία νέα θεώρηση της θέσης των παιδιών στην κοινωνία και της παράστασής τους στην τέχνη του 4^{ου} αι. π.Χ., βλ. Hornblower 1991, 153–180, καθώς και Beaumont 2003, ιδίως 77. Για τη σύγχρονη προς τις επιτύμβιες στήλες παιδιών ανάθεση όρθιων αγαλματικών παιδικών μορφών σε ιερά, βλ. Vorster 1983. Για τις ευρισκόμενες σε ιερά, τάφους και οικίες της ελληνιστικής εποχής αγαλματικές παραστάσεις παιδιών, καθώς και για την προοδευτική ανάπτυξη της εικονιστικής τέχνης, βλ. ενδεικτικά Bobou 2014. Για τη ρωμαϊκή εποχή, βλ. επόμενη ενότητα.

¹⁹⁶ Αν και σε αρκετές περιπτώσεις η προέλευση των αγαλμάτων ή κεφαλών είναι άγνωστη ή μη ακριβής, η συσχέτισή τους με ιερά συγκεντρώνει σοβαρές πιθανότητες, χωρίς, βεβαίως, να αποκλείεται και η ταφική ή οικιακή προέλευσή τους. Για προέλευση παιδικών αγαλμάτων ή κεφαλών από τάφους και οικίες, βλ. ενδεικτικά Bobou 2014, 79–85.

¹⁹⁷ Για τα ιερά εύρεσης ελληνιστικών αναθηματικών αγαλμάτων παιδιών, βλ. ενδεικτικά Bobou 2014, 55–78.

¹⁹⁸ Στην περίπτωση μη διάκρισης του φύλου θα αναφέρεται ο όρος «παιδί».

¹⁹⁹ Πρόκειται για τις ομάδες βρεφών έως 2 ετών, νηπίων 2–5 ετών, παιδιών 5–8 και 8–12 ετών, τις οποίες διέκρινε η Μπόμπου (Bobou 2014, 47–49) με βάση τα χαρακτηριστικά του προσώπου, το σχήμα του, τις αναλογίες της μορφής, τη στάση, τις χειρονομίες, τις κινήσεις κ.λ.π. Η ηλικία θα αναφέρεται, όταν η μορφή

Το καθιστό αγαλμάτιο κοριτσιού (Λ 14) με συμφυή πλίνθο από ιερό του Ιλισσού, συγκεντρώνει τα βασικά χαρακτηριστικά αναθημάτων του ύστερου 4^{ου} αιώνα π.Χ.²⁰⁰ Η μορφή κρατεί πτηνό και η μέσου μάκρους κόμη του σχηματίζει ευδιάκριτο *πλοχμόν* επάνω από το μέσον του μετώπου.²⁰¹ Η εύρεση του αγαλματίου αυτού, καθώς και άλλων τριών αγαλματίων κοριτσιών, συσχετίστηκε με τη μαρτυρία του ιστορικού Κλειδήμου για την ύπαρξη ιερού της Ειλειθυίας στην περιοχή των Αγρών και για αναθέσεις κοριτσιών στη θεά.²⁰² Κρίνοντας από τους διασταυρούμενους ιμάντες, οι οποίοι στερεώνουν τον μακρύ πτυχωτό χιτώνα της μορφής, αλλά και από την παρουσίαση *θρεπτηρίου* κόμης, η ανάθεση μπορεί να απευθυνόταν στην απορροφήσασα την υπόσταση της Ειλειθυίας *παρθένον* Κυνηγέτιδα Αρτέμιδα των Αγρών, υπό την προστασίαν της οποίας θα είχε τεθεί το κορίτσι κατά τη διάρκεια του παρθενικού βίου του. Πιθανότατα επρόκειτο για μία ανάθεση με ευχή, κατόπιν της εκπλήρωσης της οποίας η «αναθέτρια» ως κόρη πλέον θα προσέφερε στη θεά την κόμη της και τους παρθενικούς ιμάντες, κατ' εξοχήν σύμβολο της *παρθένου* Κυνηγέτιδος Αρτέμιδος (εικ. 27).²⁰³ Ας σημειωθεί ότι σύμφωνα με τη Chadzisteliou-Price, η με ανασηκωμένο το ένα από τα δύο πόδια στάση του κοριτσιού εντάσσεται στο πλαίσιο δημιουργικά αφομοιωμένων αιγυπτιακών τύπων, από τους οποίους είχαν αντλήσει την έμπνευσή τους ορισμένες κοροπλαστικές μορφές αφιερωμένων σε ιερά αγοριών (*“temple boys”*) του ελλαδικού χώρου ήδη από τις αρχές της κλασικής περιόδου.²⁰⁴ Μία τέτοια μορφή απεικονίζει το ειδώλιο ενός αγοριού από την Κάμειρο της Ρόδου, χρονολογημένο στα μέσα του 5^{ου} αιώνα π.Χ., το οποίο φέρει στρογγυλό *πλοχμόν* επάνω από το μέτωπο (εικ. 28),²⁰⁵ ενώ με παρόμοιο τρόπο παριστάνεται και ο Οφέλτης σε χρονολογημένο περί το 300 π.Χ., χάλκινο αγαλματίδιο από τη Νεμέα (εικ. 29).²⁰⁶

Από το ιερό της Αρτέμιδος στην Βραυρώνια προέρχονται δύο κεφαλές νηπίων κοριτσιών με κόμη μέσου μάκρους καλύπτουσα τα αυτιά και τον αυχένα. Η πρώτη (Λ 15), χρονολογημένη στο δ' τέταρτο του 4^{ου} αιώνα π.Χ. παριστάνει ένα χαμογελαστό κορίτσι με

δεν εντάσσεται στη συνηθέστερη ομάδα των 2–5 ετών. Για άλλα συστήματα ηλικιακής ταξινόμησης, βλ. Sourvinou-Inwood 1988, 21–30· Beaumont 2012, 15–22.

²⁰⁰ Η μορφή αυτή χρονολογείται εν γένει στο β' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ. Βλ., ωστόσο, παραπάνω σημ. 84.

²⁰¹ EAM 695. Βλ. ενδεικτικά Pingiatoglou 1981, 63· Vorster 1983, 199. 219. 351 αρ. 59· Raftopoulou 2000, 53–54 αρ. 30 πίν. 58–59· Καλτσάς 2001, 271 αρ. 566· Μοστράτος 2009· Bobou 2014, 312 αρ. 20.

²⁰² Κλείδ. *FGH* III. B. 51: *τὰ μὲν οὖν ἄνω Ἰλισσοῦ πρὸς Ἄγραν Εἰλειθυία*. Σχετικά με την άποψη αυτή, βλ. κυρίως Pingiatoglou 1981, 43–44. 61–65· Bobou 2014, 62. Για τα άλλα τρία τα αγαλμάτια, βλ. Καλτσάς 2001, αρ. 60. 559. 560.

²⁰³ Πρβλ. τους ιμάντες από το ακέφαλο άγαλμα, πιθανόν ακρωτηρίου, από το ιερό της Βραυρωνίας Αρτέμιδος, AMB 1178 (βλ. ενδεικτικά Θέμελης 1971, 73). Πρβλ. τις κυνηγετικές δραστηριότητες της Δάφνης και του ομίλου της κατά τη φάση του παρθενικού βίου της (βλ. σελ. 4). Το κυνήγι σχετίζεται με την «άγρια» φύση της μεταβατικής περιόδου παρθένων αγοριών και κοριτσιών πριν την ενηλικίωση και τον γάμο, την οποία εκπροσωπεί η Άρτεμις. Για την Αρτέμιδα Αγοτέρα, βλ. Πaus. 1. 19. 6. 1–5. Στη μαρτυρία του Κλειδήμου (*FGH* III. B. 51), η λ. Ἄγρα, που προσδιορίζει την Ειλείθυια, πιθανότατα σημαίνει την Αρτέμιδα Αγοτέρα και όχι την περιοχή των Αγρών, ήτοι η αναφορά μπορεί να δηλώνει την Ειλείθυια ως υπόσταση της Αρτέμιδος. Για τη λατρεία της Αρτέμιδος-Ειλειθυίας, βλ. Pingiatoglou 1981, 98, καθώς και Bobou 2014, 62.

²⁰⁴ Βλ. Chadzisteliou-Price 1969, ιδίως 16. Βλ. επίσης Higgins 1954, I, αρ. 257–260. 267.

²⁰⁵ London, British Museum 257. Βλ. Chadzisteliou-Price 1969, αρ. 15 πίν. 22· Bobou 2014, 43–44 εικ. 14.

²⁰⁶ AMN BR 671. Βλ. ενδεικτικά Neils 2003, 142 εικ. 3. Βλ. επίσης τα αναθηματικά αγαλμάτια νηπίων/βρεφών αγοριών (*“temple boys”*) από το ιερό της Σιδώνας (Stucky 1993, 29–39, ιδίως αρ. 99–119).

την κόμη διευθετημένη σε κεντρική πλεξίδα.²⁰⁷ Η δεύτερη (**Λ 16**) από τον πρώιμο 3^ο αιώνα π.Χ. είναι η γνωστή από τη μελέτη της Παπασπυρίδη-Καρούζου «τυφλή άρκτος», η οποία φέρει υψηλή στεφάνη, που διακόπτει την πορεία της ελεύθερα αποδοσμένης κεντρικής πλεξίδας.²⁰⁸ Αντίθετα, μία τελείως σχηματοποιημένη κορυφαία πλεξίδα φέρει η μαζεμένη κόμη του όρθιου νηπίου κοριτσιού (**Λ 17**) του πρώιμου 1^{ου} αιώνα π.Χ. από το ιερό της Αρτέμιδος στην Τελμησσό,²⁰⁹ η οποία μιμείται λιγότερο επιδέξια βραυρώνιες «άρκτους», που κρατούν προσφορές, από την ύστερη κλασική και πρώιμη ελληνιστική περίοδο (**εικ. 30**).²¹⁰

Με ιερά του Απόλλωνος σχετίζονται δύο ελληνιστικές κεφαλές νηπίων. Η κόμη της πρώτης (**Λ 18**), ευρισκόμενης στη Βόννη και προερχόμενης από το ιερό του Απόλλωνος στους Δελφούς, διευθετείται σε αρκετά υψηλή προεξοχή σχεδόν στο μέσον του κεντρικού άξονα της κεφαλής.²¹¹ Στη δεύτερη χαμογελαστή μορφή νηπίου (**Λ 19**), η οποία προέρχεται από το κυπριακό ιερό του κουροτρόφου θεού Απόλλωνος Υλάτου στο Κούριον, η κόμη σχηματίζει κεντρική πλεξίδα.²¹²

Μία ομάδα ιερών, στα οποία απαντώνται περιπτώσεις ανάθεσης κόμης παιδιών, συνιστούν τα δημοφιλή κατά την εποχή αυτή Ασκληπιεία. Προερχόμενες πιθανότατα από το Ασκληπιείο της Επιδαύρου, οι κεφαλές ενός νηπίου (**Λ 20**) και ενός κοριτσιού ηλικίας 9–14 ετών (**Λ 21**) παρουσιάζουν κόμη, η οποία διευθετείται σε κεντρικό *πλοχμόν*.²¹³ Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το σύμπλεγμα πέντε όρθιων μορφών από το ίδιο ιερό (**Λ 22**), στο οποίο οι τρεις μεσαίες παιδικές μορφές, οι δύο παριστάνουσες άρρενα νήπια και η τρίτη κεντρική κορίτσι, ενδεδυμένο όπως το καθιστό κορίτσι του ιερού των Αγρών, φαίνεται ότι είχαν τεθεί υπό την προστασίαν του θεού με ευχή, που περιελάμβανε την ανάθεση κόμης τους. Αν και η μικρότερη ηλικιακά μορφή είναι ακέφαλη, η κόμη της θα έφερε τον επάνω από το μέτωπο *πλοχμόν*, που παρουσιάζεται στις άλλες δύο παιδικές μορφές, προφανώς δηλώνοντας τα δύο λίγο μεγαλύτερα αδέλφια του. Για το σύμπλεγμα αυτό, το οποίο έχει συστηματικά μελετηθεί, έχουν διατυπωθεί ποικίλες απόψεις για την ταυτότητα των μορφών. Το πιθανότερο είναι ότι πρόκειται για απεικόνιση ολόκληρης οικογένειας, ήτοι των τριών τέκνων και των κατ' ουσίαν αναθετών – γονέων τους, τους οποίους παριστάνουν οι δύο ακριανές μορφές του συμπλέγματος.²¹⁴ Εκτός των παραπάνω κεφαλών του ύστερου

²⁰⁷ AMB (χ.αρ.ευρ.). Βλ. Θέμελης 1971, 67 εικ. α· Raftoroulou 2000, 30 σημ. 142 πίν. 88 εικ. 1.

²⁰⁸ AMB 1148. Βλ. ενδεικτικά Παπασπυρίδη-Καρούζου 1957· Vorster 1983, αρ. 170· Bobou 2014, 126 αρ. 3.

²⁰⁹ Fethiye, Fethiye Müzesi (χ.αρ.ευρ.). Βλ. ενδεικτικά Özgan 1979· Vorster 1983, αρ. 14· Rühfel 1984, 235–239 εικ. 100a–b· Bobou 2014, 131 αρ. 18.

²¹⁰ Βλ. Παπασπυρίδη-Καρούζου 1957, 76 εικ. 7· Neils 2003, 152 εικ. 12 (EAM).

²¹¹ Bonn, Akademisches Kunstmuseum B 1. Βλ. Van Hoorn 1909, 42–48 εικ. 17–18· Vorster 1983, αρ. 169· Bobou 2014, 144 αρ. 62.

²¹² Genève, Musée d'Art et d'Histoire P 610. Βλ. Campagnolo κ.ά. 2006, 64 αρ. 34· Bobou 2014, 145 αρ. 66. Για το ιερό του κουροτρόφου Απόλλωνος Υλάτου, βλ. Bobou 2014, 71. Η ονομασία «Κούριον» είναι ενδεικτική της σχετικής με τους *κούρους* σημασίας του ιερού του Απόλλωνος στην ευρύτερη περιοχή.

²¹³ **Λ 20**: EAM 308. Βλ. Καββαδίας 1890–1892, αρ. 235· Raftoroulou 2000, 12–13 αρ. 4 πίν. 8–9· Bobou 2014, 136 αρ. 33. **Λ 21**: EAM 307. Βλ. Καββαδίας 1890–1892, αρ. 235· Raftoroulou 2000, 27–28 αρ. 14 πίν. 26–27· Bobou 2014, 136 αρ. 34 (η ηλικία του κοριτσιού δίδεται από τη Μπόμπου).

²¹⁴ EAM 304. 309. 310. Βλ. Καββαδίας 1890–1892, αρ. 304 («παράστασις ἄγνωστος ... εἶνε ἄραγε σύμπλεγμα θεῶν ἢ ἡρώων ἢ εἶνε μᾶλλον σύμπλεγμα παριστῶν τὰ μέλη οἰκογένειας τινός;»)· Σβορώνος 1917, 83–84 πίν.

4^{ου} αιώνα π.Χ. από την Επίδαυρο, ένα άγαλμα όρθιου χαμογελαστού και φέροντος πτηνό νηπίου (**Λ 23**) από το β' μισό του 2^{ου} αιώνα π.Χ., του οποίου η κόμη σχηματίζει κόμβο επάνω από το μέσον του μετώπου, προέρχεται από το ιερό του Ασκληπιού στη Λισσό.²¹⁵ Δεν αποκλείεται δε, κατά την άποψη της γραφούσης, η χρονολογημένη στα τέλη 4^{ου} έως αρχές 3^{ου} αιώνα π.Χ. κεφαλή άλλου νηπίου κοριτσιού (**Λ 24**), του οποίου η κόμη διευθετείται σε κεντρικό *πλοχμόν*, να σχετίζεται επίσης με ιερό Ασκληπιού και συγκεκριμένα με το αθηναϊκό Ασκληπιείο, λαμβανομένης υπ' όψιν της εύρεσής της στον γειτνιάζοντα με αυτό χώρο του διονυσιακού θεάτρου.²¹⁶ Από το πειραϊκό Ασκληπιείο προέρχεται και το άγαλμα όρθιου νηπίου κοριτσιού (**Λ 25**) με κόμη διευθετημένη σε κεντρική πλεξίδα, το οποίο με το στηριζόμενο σε κιονίσκο αριστερό χέρι φέρει χήνα ως προσφορά,²¹⁷ θυμίζοντας το μικρό αγόρι από το ιερό του Κηφισού στη Λίλαιο από τον πρώιμο 3^ο αιώνα π.Χ. (**εικ. 31**).²¹⁸

Οκτώ κεφαλές νηπίων (**Λ 26–33**) από τον ύστερο 4^ο έως τον πρώιμο 3^ο αιώνα π.Χ., των οποίων η προέλευση είτε είναι άγνωστη είτε μη ακριβής, παρουσιάζουν ως *θρεπτήριον* κόμη κεντρικό *πλοχμόν* ή πλεξίδα.²¹⁹ Από αυτές η ευρισκόμενη στην ακαρνανική Αλυζία κεφαλή (**Λ 26**) θα μπορούσε να συσχετιστεί με την εκεί λατρεία της Αρτέμιδος Επικρατείας ή εκείνη του Ασκληπιού και της Υγείας.²²⁰ Στην αρχή της κεντρικής επάνω από το μέτωπο πλεξίδας του νηπίου αυτού δύο μεμονωμένοι βόστρυχοι πλέκονται σε κόμβο: πρόκειται για διακοσμητική παραλλαγή εκείνου, που έφεραν κλασικές μορφές Ερώτων, όπως ο Centocelle (**εικ. 21**) και ο Τοξότης του Λυσίππου (**εικ. 32**) ή ο Πλούτος του Κηφισοδότου (**εικ. 32α**), η κόμμωση των οποίων επέδρασε ευρέως στις απεικονίσεις κόμης παιδιών, νηπίων, βρεφών, Ερώτων και ερωτιδών της ελληνιστικής και ρωμαϊκής περιόδου.²²¹ Η

ιβ («τεσσάρων θεών παιδιών αδελφών ... ή ενός θνητού άνδρός;»)- Καρούζου 1967, 150 αρ. 304 («μέλη τῆς οἰκογενείας τοῦ Ἀσκληπιοῦ»)- Καλλιπολίτης 1973, 2- Vorster 1983, αρ. 156- Raftoroulou 2000, 61–64 αρ. 36 πίν. 65 (οι ακριανές μορφές είναι οι γονείς, η ανδρική μορφή ο αναθέτης). Για περαιτέρω ερμηνευτικά σχόλια, βλ. Raftoroulou 2000, 61–64 αρ. 36.

²¹⁵ AMX 246. Βλ. Παπαοικονομού 1982, 422–423 **εικ. 5–6**- Vorster 1983, αρ. 9c- Μαχαίρα 2011, 445 **εικ. 7**- Bobou 2014, 137 αρ. 35. Για τις αναθέσεις παιδικών αγαλμάτων στο Ασκληπιείο της Λισσού, βλ. Bobou 2014, 67, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

²¹⁶ EAM 655. Βλ. Καββαδίας 1890–1892, αρ. 308- Raftoroulou 2000, 19–21 αρ. 9 πίν. 16–17- Bobou 2014, 161 αρ. 124.

²¹⁷ AMP 219. Βλ. Vorster 1983, αρ. 30- Σταϊνχάουερ 1998, 86 πίν. 28- Σταϊνχάουερ 2001, 375 αρ. 478- Bobou 2014, 160 αρ. 120.

²¹⁸ EAM 2772. Βλ. ενδεικτικά Raftoroulou 2000, αρ. 40 πίν. 72–73.

²¹⁹ **Λ 26**: EAM 3508. **Λ 27**: EAM 6450. **Λ 28**: EAM 3406. **Λ 29**: EAM KAP 909. **Λ 30**: EAM 6073. **Λ 31**: EAM 6059. **Λ 32**: EAM 2166. **Λ 33**: EAM 672.

²²⁰ **Λ 26**: EAM 3508. Πρόκειται για υπόθεση της γραφούσης. Για τις λατρείες των κουροτρόφων Ασκληπιού και Αρτέμιδος Επικρατείας στην Αλυζία, βλ. ενδεικτικά Σταυροπούλου-Γάση 2009, 421–424.

²²¹ Έρως Τοξότης: Roma, Museo Capitolino 410 (ρωμαϊκό μαρμάρινο αντίγραφο)- Πλούτος συμπλέγματος Κηφισοδότου: EAM 175 (ρωμαϊκό μαρμάρινο αντίγραφο). Βλ. επίσης τα υπό την επίδραση του χάλκινου Λυσιππειού Έρωτος και των άλλων κλασικών έργων μεταγενέστερα έργα, όπως το παδί με τη χήνα, χάλκινο έργο του Βοήθου από περ. το 200 π.Χ. (Staatliche Antikensammlungen und Glyptotek, ρωμαϊκό αντίγραφο, βλ. Γιαλούρης 1994, 195, 207), την κεφαλή του Έρωτος από το ελληνιστικό σύμπλεγμα Αφροδίτης – Έρωτος (EAM 3335, ρωμαϊκό αντίγραφο από περ. το 100 π.Χ., βλ. Καλτσάς 2001, αρ. 617) ή την κεφαλή του Έρωτος από την Πέργαμο (Selçuk Müzesi 1832, ρωμαϊκό αντίγραφο 2^{ου} αι. μ.Χ., βλ. Raftoroulou 2000, πίν. 88, **εικ. 2**). Η Ραφτοπούλου (Raftoroulou 2000, 51–52 αρ. 29) χρονολογεί την κεφαλή στην περίοδο του Αδριανού ή των Αντωνίνων θεωρώντας την διακοσμητικό ερωτιδέα, ενώ η Μπόμπου (Bobou 2014, 163) την περιγράφει ως

ευρεθείσα στην Αθήνα μεταξύ Αρείου Πάγου και Πνύκας κεφαλή νηπίου κοριτσιού (Λ 27) πιθανόν σχετίζεται με ιερό της περιοχής, ενώ άγνωστη είναι η ακριβής προέλευση και της άλλης αθηναϊκής κεφαλής του μικρού κοριτσιού (Λ 28).²²² Η ιδιαίτερα σχηματοποιημένη και πεπλατυσμένη κεντρική πλεξίδα της πρώτης αθηναϊκής κεφαλής (Λ 27) έρχεται σε πλήρη αντίθεση με την επιμελημένη εκείνη της δεύτερης (Λ 28), η μαζεμένη κόμη της οποίας στην οπίσθια όψη σχηματίζει δεξιοτεχνικό πλέγμα βοστρύχων.

Τέσσερα επιτύμβια ανάγλυφα θα συμπληρώσουν την ενδεικτική παρουσίαση *θρεπτηρίου* κόμης κατά την ελληνιστική περίοδο. Στο χρονολογημένο περί το 310 π.Χ. αττικό ανάγλυφο της Δημεινέτης (Λ 34), τμήμα της κόμης της παιδίσκης, που κρατεί πτηνό στο δεξί χέρι, είναι διευθετημένο σε κεντρικό *πλοχμόν*, ενώ η υπόλοιπη απολήγει στον αυχένα καλύπτοντας τα αυτιά, σύμφωνα με τον προαναφερθέντα τύπο κόμης πολλών παιδικών κεφαλών.²²³ Ένα είδος κεντρικού επάνω από το μέτωπο *σκόλλυος* παρουσιάζει η κοντή κόμη του νεαρού 12–14 ετών Φανοκράτους (Λ 35) στο χρονολογημένο περί το 200 π.Χ. ανάγλυφο, ευρισκόμενο, όπως και εκείνο της Δημεινέτης, στο Malibu. Ο Burnett-Crossman παρατηρεί ότι το στεφάνι και ο τυλιγμένος πάπυρος στο επάνω μέρος του αναγλύφου συσχετίζουν τη μορφή του νεαρού εφήβου με το περιβάλλον του Γυμνασίου.²²⁴ Στην ίδια συλλογή επιτυμβίων αναγλύφων ανήκει και το χρονολογημένο περί το 100 π.Χ. αττικό ανάγλυφο της 5–8 ετών παιδίσκης Απολλωνίας (Λ 37), που φέρει πτηνό στο δεξί χέρι και κεντρική πλεξίδα στην κεφαλή,²²⁵ ενώ στο ευρισκόμενο στην Αθήνα ανάγλυφο της Φίλας (Λ 36) από το α' μισό του 2^{ου} αιώνα π.Χ. η κεντρική πλεξίδα της κόμης της μετωπικά απεικονιζόμενης νεκρής αποδίδεται, όπως και εκείνη της σχεδόν συνομήλικής της Απολλωνίας, έντονα σχηματοποιημένη.²²⁶ Αξιοσημείωτη ομοιότητα παρουσιάζει η μορφή του Φανοκράτους από το επιτύμβιο ανάγλυφο (Λ 35) με την κεφαλή νέου (Λ 38), η οποία ανήκε σε μη σωζόμενο άγαλμα και βρέθηκε σε ρωμαϊκό πηγάδι στα δυτικά του Αρείου Πάγου. Η χρονολογημένη από τον Thompson στον πρώιμο 3^ο αιώνα π.Χ. και από τη Harrison εν γένει στον 3^ο αιώνα π.Χ. κεφαλή φέρει ταινία στην κόμη, η οποία διευθετείται σε μη αναφερόμενον από τους μελετητές κεντρικό *σκόλλυν*, που αρχίζει από επάνω από το μέτωπο και απολήγει στην κορυφή.²²⁷ Όπως και στη μορφή του Φανοκράτους, ο κεντρικός *σκόλλυς* του νέου από την Αγορά, αν και θυμίζει κορυφαία πλεξίδα, συνίσταται σε ελεύθερους βοστρύχους, οι οποίοι είναι αισθητά μακρύτεροι από τους εκείνους της υπόλοιπης κόμης. Η Harrison, λόγω της ταινίας, πιθανολογεί ότι η μορφή παρίστανε έναν νικητή αθλητή ή εν γένει έναν τιμώμενο «έφηβο» (ενν. *ἔφηβον*), εφόσον από την εποχή

κεφαλή παιδιού και τη χρονολογεί στον ύστερο 4^ο ή στον πρώιμο 3^ο αι. π.Χ. Εάν η κεφαλή είναι ελληνιστική, μία χρονολόγηση από τον 3^ο αι. π.Χ. και εντεύθεν θα ήταν ενδεχομένως προτιμότερη.

²²² Λ 27: EAM 6450. Λ 28: EAM 3406.

²²³ Malibu, J. Paul Getty Museum 75.AA.63. Βλ. ενδεικτικά Bergemann 1997, 177 αρ. 698· Burnett-Crossman 2001, 69–70 αρ. 24.

²²⁴ Malibu, J. Paul Getty Museum 96.AA.50. Βλ. ενδεικτικά True – Hamma 1994, 242–243 αρ. 122· Burnett-Crossman 2001, 112–114 αρ. 41.

²²⁵ Malibu, J. Paul Getty Museum 74.AA.12. Βλ. ενδεικτικά Spiliopoulou-Donderer 1990, εικ. 1a–b· Oakley 2003, 189–191, αρ. 126.

²²⁶ EAM 1158. Βλ. ενδεικτικά Pfuhl – Möbius 1977, I, 134 αρ. 395 πίν. 64· Καλτσάς 2001, 303 αρ. 636.

²²⁷ MAA S 1208. Βλ. Thompson 1947, 207–208 πίν. XLV εικ. 2· Harrison 1960, αρ. 8.

αυτή οι τιμές «εφήβων» ήταν συνήθεις, όπως μαρτυρούν οι σχετικές επιγραφές.²²⁸ Ωστόσο, η παριστανόμενη μορφή φαίνεται να είναι κάτω των 18 ετών και μάλιστα ένα αγόρι στην αρχή της εφηβείας του, όπως και η μορφή του Φανοκράτους στο προαναφερθέν ανάγλυφο· η δήλωση δε της *θρεπτηρίου* κόμης ενισχύει την άποψη αυτή. Συνεπώς, ή πρόκειται για τιμητικό άγαλμα κάποιου παιδός (και όχι *έφηβου*), κατόπιν ενδεχομένως μιας αθλητικής διάκρισης, ή, λαμβανομένου υπ' όψιν ότι ταινίες έφεραν και λάτρες, η ανάθεση της μορφής με σαφή δήλωση *θρεπτηρίου* κόμης σχετιζόταν με τελετή μετάβασης ενός εύπορου νέου, που διένυε την αρχή της εφηβείας, στο πλαίσιο, επί παραδείγματι, των *Άπατουρίων*.

Τέλος, αντικείμενο εκτεταμένης συζήτησης έχει αποτελέσει η θρησκευτική σημασία της πλεγμένης με τον *Ήράκλειον δεσμόν* κόμης του αποδιδόμενου στον Λεωχάρη Απόλλωνος Belvedere (εικ. 33–34)²²⁹ και εκείνης της Αφροδίτης (εικ. 35–36).²³⁰ Η κόμμωση αυτή χρησιμοποιήθηκε και σε παραστάσεις της Αρτέμιδος (εικ. 37) και ελασσόνων θεοτήτων, όπως οι Χάριτες και οι Μούσες,²³¹ ενώ μία παραλλαγή της απαντάται στο «Κορίτσι του Anzio» από το α' μισό του 3^{ου} αιώνα π.Χ. (εικ. 38), του οποίου η εικονογραφία εντάσσεται στον χώρο της λατρείας.²³² Γεγονός, ωστόσο, παραμένει ότι ο τύπος αυτός, ιδιαίτερα διαδεδομένος από τον ύστερο 4^ο αιώνα π.Χ. και εντεύθεν, τόσο στη γλυπτική όσο και στα αφιερωμένα σε ιερά γυναικεία ειδώλια,²³³ σχετίζεται προφανώς με τύπο κόμμωσης μάλλον κοσμικού χαρακτήρα, που μιμείται καλλιτεχνικά πρότυπα συνδεδεμένα με παραστάσεις θεοτήτων, ιδίως της Αφροδίτης.²³⁴ Συνεπώς, η κόμμωση αυτή, την οποία μπορεί να έφεραν μορφές εταιρών, παρθένων και εν γένει θνητών γυναικών της

²²⁸ Harrison 1960, αρ. 8. Για τον διετή θεσμό της *έφηβείας* (18–20 ετών), βλ. σελ. 45–46 σημ. 138 (Α' Μέρος).

²²⁹ Βλ. ενδεικτικά τα δύο ρωμαϊκά αντίγραφα: Basel, «κεφαλή Steinhauser» (Pfeiff 1943, πίν. 53)· London, Art Market (Tölle 1966, 171 εικ. 21). Σχετικά με τη σημασία της κόμμωσης, βλ. Pfeiff 1943, 137 (‘‘Der Gott trägt offenbar eine für ihn erfundene Frizur, welche die ältere Schulterlockentracht mit der hochgestrichenen des vierten Jahrhunderts verbindet.’’), καθώς και Kenner 1972, σποράδην (ιδίως 7 και εικ. 3–5).

²³⁰ Βλ. ενδεικτικά τα δύο ρωμαϊκά αντίγραφα: Roma, Museo Capitolino, Gabinetta della Venere 409 (Jones 1912, 182–183 αρ. 1 πίν. 45· Lippold 1950, 291 πίν. 104, 1· Stemmer 1995, 394 αρ. C 35)· Roma, Museo Vaticano, Museo Pio Clementino, Gabinetto delle Maschere 815 (Amelung 1908, 680 αρ. 427· Lippold 1950, πίν. 112, 1· Lullies 1954, 13 αρ. 9). Για την ερμηνεία της κόμμωσης βλ. ενδεικτικά Kenner 1972, ιδίως 10–12, εικ. 9–12.

²³¹ Βλ. ενδεικτικά την κεφαλή αγάλματος Αρτέμιδος από Πέργαμο (άνω τμήμα) Izmir Müzesi 1397, πρώιμη αυτοκρατορική περίοδος, εποχή Τραϊανού(;) (Winter 1908, 240 αρ. 294). Βλ. επίσης την κεφαλή Αρτέμιδος από την Κυρήνη (Paribeni 1959, αρ. 153 πίν. 89). Για την κόμμωση αυτή στις Χάριτες (ως ακολούθους της Αφροδίτης), βλ. Ridgway 2002, εικ. 37.

²³² Roma, Museo Nazionale Romano, Palazzo Massimo alle Terme 50170. Paribeni 1932, αρ. 596· Kenner 1971· Kenner 1972, 12· Giuliano 1979, 186–188 αρ. 121· Pollitt 1994, 89–90. Η ταύτιση της μορφής με την Ηλέκτρα στον τάφο του πατέρα της (βλ. ενδεικτικά Kenner 1971· Kenner 1972, 12) δεν είναι ιδιαίτερα πειστική.

²³³ Επί παραδείγματι, βλ. την κόμμωση αυτή σε διάφορες παραλλαγές σε μία σειρά ειδωλίων από το ιερό της Δήμητρος στον Ακροκόρινθο (βλ. Merker 2000, 162–163 αρ. 199–210 πίν. 42, όπου και παραδείγματα από άλλα ιερά). Η Μπουκίδη (Bookidis 2010, 238–240 αρ. 119 πίν. 108f–g,) αναγνωρίζει μία παρόμοια κόμμωση σε δύο θραύσματα από την κόμη ελληνιστικού πήλινου αγάλματος (AMK SF-1971-5) μάλλον κοριτσιού ή και θεότητας (π.χ. Αφροδίτης, Διονύσου) από το ίδιο ιερό, την οποία, μεταξύ άλλων, συγκρίνει και με την κόμμωση του «Κοριτσιού του Anzio».

²³⁴ Βλ. π.χ. την παιδική κεφαλή από οικία της Δήλου (Δήλος, Αρχαιολογικό Μουσείο A 7018). Βλ. ενδεικτικά Bobou 2014, 150 αρ. 81).

ελληνιστικής περιόδου, δεν εντάσσεται στο πλαίσιο της παρούσης εργασίας. Παρομοίως, οι τρεις κάθετες επάνω από το μέτωπο κεντρικές πλεξίδες, στις οποίες διευθετείται η κόμη ελληνιστικού αγάλματος της Δήλου, που ανήκει σε γυναίκα εικονιζόμενη ως Αρτέμιδα (εικ. 39),²³⁵ πιθανότατα σχετίζεται με «θεοποίηση» προερχόμενης από ανώτερη κοινωνική τάξη θνητής²³⁶ και όχι με ανάθεση κόμης στη θεά.

2. 3. 2. Κοροπλαστική

Η δήλωση *θρεπτηρίου* κόμης στην κοροπλαστική της ελληνιστικής περιόδου απαντάται κυρίως σε μορφές παιδιών, αν και δεν απουσιάζει και από μορφές μεγαλύτερης ηλικίας, ιδίως κοριτσιών. Όπως και στην γλυπτική, το φαινόμενο αυτό προέκυψε ενδεχομένως ως αποτέλεσμα των ιστορικο-κοινωνικών συνθηκών του τέλους του 5^{ου} και του 4^{ου} αιώνα π.Χ., οι οποίες έστρεψαν εν γένει το ενδιαφέρον στο πεδίο της ενίοτε αρκετά απαλλαγμένης από πρακτικές θρησκευτικού συντηρητισμού παιδικής εικονογραφίας της ελληνιστικής περιόδου.²³⁷ Με τα ειδώλια ερωτιδίων ή παιδιών όμοιων με ερωτιδείς, που φέρουν τον επάνω από το μέτωπο οικείο κόμβο τριχών, ένα αρχαίο έθιμο μετατράπηκε σταδιακά σε έκφραση μιας λατρείας εκκοσμικευμένης. Στις σχετικές με παιδιά αναθέσεις, οι μορφές ειδωλίων εμπνευσμένες από εκείνες κλασικών Ερώτων της γλυπτικής, όχι σπάνια αντικαθίστανται από αναθέσεις αυτούσιων ερωτιδίων.²³⁸ Στα ειδώλια κορών οι περίτεχνες κομμώσεις της εποχής, ιδίως εκείνες τύπου Αφροδίτης, κατέκλυσαν ορισμένα ιερά, ενώ ενίοτε η ίδια η αφιερωμένη στις θεότητες κόμη συμμετείχε ενεργά στην εκκοσμίκευση αυτή με τους αρκετά εξεζητημένους τρόπους απόδοσής της.

Ένα αρκετά συντηρητικό έως περίπου τα μέσα του 4^{ου} αιώνα π.Χ. ιερό, όπως αυτό της Δήμητρος στον Ακροκόρινθο, παρέχει αρκετές ενδείξεις της σταδιακής εκκοσμίκευσης της λατρείας του με κριτήριο τη δήλωση ή τον τρόπο δήλωσης της *θρεπτηρίου* κόμης.²³⁹ Η πρώιμη ελληνιστική όρθια τυλιγμένη σε ιμάτιο κόρη (Κπ 23), της οποίας σώζεται μόνον το

²³⁵ ΕΑΜ 1829, περί το 100 π.Χ., «Οικία Διαδουμένου» (βλ. Καλτσάς 2001, 294 αρ. 616).

²³⁶ Εννοείται το ειδικά στην αυτοκρατορική περίοδο ευρύτατα διαδεδομένο φαινόμενο της «ομοίωσης» μιας θνητής μορφής με θεότητα, το οποίο δηλώνεται με τον συμβατικό όρο «θεοποίηση» (*Privatdeifikation*, *Privatapotheose*). Για πλούσια επί του θέματος αυτού βιβλιογραφία, βλ. Στεφανίδου-Τιβεριού 2008, 163 σημ. 44.

²³⁷ Βλ. και παραπάνω σημ. 196.

²³⁸ Επί παραδείγματι, βλ. Merker 2000, αρ. 289–291 πίν. 68, για τους ιπτάμενους ή μη ερωτιδείς από το ιερό της Δήμητρος στον Ακροκόρινθο. Εν γένει για το ζήτημα αυτό, βλ. και παρακάτω σελ. 149.

²³⁹ Είναι χαρακτηριστικό ότι, όπως και στο ιερό στο Lavinium, όπου οι αναθέσεις πήλινων αγαλμάτων κούρων και κορών διεκόπησαν μετά τον 3^ο αι. π.Χ. (βλ. παραπάνω, σελ. 113–114), στο ιερό του Ακροκορίνθου μετά τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ., παρά την ύπαρξη ορισμένων κοροπλαστικών τύπων *“figuring archaic”*, οι αναθηματικές μορφές εκκοσμικεύονται παράλληλα ενδεχομένως με τη λατρεία και πιθανότατα οι αναθέσεις κόμης στο πλαίσιο τελετών μετάβασης παρουσιάζουν μία φθίνουσα συχνότητα. Το φαινόμενο αυτό μπορεί να οφείλεται, μεταξύ άλλων, αφ’ ενός στην προεξέχουσα κατά την ελληνιστική περίοδο θέση των Ασκληπιείων και της σημασίας των «θεραπειών», που αυτά προσέφεραν, και αφ’ ετέρου στην προ της Αθήνας ρωμαϊκή κατάκτηση της Κορίνθου. Συγχρόνως, οι περισσότερο οργανωμένες αθλητικές δραστηριότητες των εφήβων κατά την περίοδο αυτή πιθανότατα οδήγησαν σταδιακά σε μία εν γένει θρησκευτική αστικοποίηση, στο πλαίσιο της οποίας οι αναθέσεις κόμης δεν αποκλείεται να ετελούντο σε ιερά κουροτρόφων θεοτήτων του άστεως σχετιζόμενα με τον θεσμό του Γυμνασίου.

άνω τμήμα του κορμού και η κεφαλή, συνιστά μία ενδεικτική περίπτωση του προαναφερθέντος φαινομένου και των συνεπειών του στις καλλιτεχνικές ανησυχίες και προτεραιότητες των κοροπλαστών. Η κόμη της μορφής φέρεται από το μέτωπο προς την κορυφή της κεφαλής, όπου σχηματίζει ογκώδη κόμβο, ενώ στην οπίσθια όψη διακρίνονται ίχνη πλεξίδας και ταινίας. Η Merker παρατηρεί ότι πιθανόν αρχικά να υπήρχε πλεξίδα, που άρχιζε επάνω από το μέσον του μετώπου και εκτεινόταν στον κεντρικό άξονα της κεφαλής προς την οπίσθια όψη και ότι σε επόμενη φάση προσετέθη το σχηματίζον τον κόμβο της κορυφής τμήμα κόμης.²⁴⁰ Η παρατήρηση αυτή εξηγεί, κατά την άποψη της γραφούσης, τη σπανιότητα της κεντρικής πλεξίδας ως *θρεπτηρίου* κόμης στις κόρες του Ιερού και την αφθονία δειγμάτων περίτεχνων κομμώσεων, η προτίμηση των οποίων από τις γυναίκες φαίνεται ότι επαναπροσδιόρισε τους στόχους και των Κορινθίων κοροπλαστών.²⁴¹

Αντίθετα, έναν θρησκευτικό συντηρητισμό εκφράζουν ορισμένες μορφές όρθιων ιματιοφόρων γυναικείων μορφών, στην καλυμμένη με ιμάτιο κεφαλή των οποίων διαγράφεται με σαφήνεια η κεντρική πλεξίδα της κόμης. Μία τέτοια μορφή παριστάνει το πρώιμο ελληνιστικό ειδώλιο από τον Ακροκόρινθο (**Κπ 24**), χρονολογημένο στο β' μισό του 4^{ου} αιώνα π.Χ., το οποίο συνιστά δείγμα κορινθιακού εργαστηρίου. Παρά την έμνευση του κοροπλάστη από αγαλματικούς τύπους της Αφροδίτης, η σαφής διαγραφή της κάτωθεν του ιματίου *θρεπτηρίου* κόμης επικαλείται το λατρευτικό έθιμο της ανάθεσης της κόμης των *κορών* προ του γάμου.²⁴² Ο συντηρητισμός αυτός εκφράζεται εντονότερα σε ορισμένες ιματιοφόρους μορφές τύπου Ταναγραίων από το ιερό της Αρτέμιδος στη Βραυρώνα (**Κπ 25–27**), εφόσον πέραν της διαγραφής της κεντρικής πλεξίδας κάτωθεν του καλύπτοντος την κεφαλή ιματίου, η «Σοφοκλείου» τύπου στάση των *έντός τήν χεῖρα έχουσών* μορφών αντανακλά το επιθυμητό πρότυπο της σεμνότητας, σωφροσύνης και παρθενίας των *κορών* προ του γάμου.²⁴³ Τα τελευταία αυτά χαρακτηριστικά των μορφών αποκλείουν την ταύτισή

²⁴⁰ AMK MF-10297. Βλ. Merker 2000, 17. 56. 75. 119. 143. 144. 167. 214. 315 αρ. H102 πίν. 34.

²⁴¹ Αντίθετα, η Merker (2000, 144), αναφερόμενη στις οικείες σε παιδικές μορφές κεντρικές πλεξίδες, ερμηνεύει τα ίχνη εκείνης στην εν λόγω μορφή απλώς ως υπολείμματα της πλεξίδας μορφής παιδιού πριν τη μεταποίησή της από τον κοροπλάστη σε μορφή ώριμης γυναίκας, άποψη κατά τη γράφουσα μη πειστική. Το πιθανότερο είναι να πρόκειται για μεταποίηση πλεξίδας μορφής κόρης στην νέα κόμμωση λόγω της αυξημένης ζήτησης των περίτεχνων τύπων κόμμωσης.

²⁴² AMK MF-10297. Βλ. Uhlenbrock κ.ά. 1990, 56 εικ. 41· Merker 2000, 137. 138. 210. 342 (ιδίως 137–138) αρ. H69 πίν. 29. Πρβλ. ένα ειδώλιο όρθιας γυναικείας ιματιοφόρου μορφής από το ίδιο ιερό (AMK MF-10485), στην καλυμμένη με το ιμάτιο κεφαλή της οποίας διαγράφεται στρογγυλός *πλοχμός* επάνω από το μέσον του μετώπου. Τη μορφή του εισηγμένου από το Άργος ειδωλίου ερμηνεύει η Merker ως «νύφη». Βλ. Merker 2000, 287. 300 αρ. I10 πίν. 65.

²⁴³ **Κπ 25**: AMB K 1565 και K 1142 (κεφαλή). Βλ. Mitsopoulos-Leon 2015, 80. 86 αρ. 67 πίν. 11. **Κπ 26**: AMB K 2864. Βλ. Mitsopoulos-Leon 2015, 80. 112. 118 αρ. 134 πίν. 20. **Κπ 27**: AMB K 10581. Βλ. Mitsopoulos-Leon 2015, 80. 112. 118 αρ. 135 πίν. 20. Η Μητροπούλου-Leon εντάσσει τις δύο σωζόμενες κεφαλές **Κπ 26** και **Κπ 27** στην ομάδα της μορφής **Κπ 25**, την οποία τοποθετεί χρονικά στα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ. Την **Κπ 25** παραβάλλει η ερευνήτρια με το αγαλμάτιο Paris, Louvre MNB 585 από την Τανάγρα, αποδιδόμενο στο εργαστήριο “*Dame en bleu*”, καθώς και με εκείνο στο Louvre CA 967, με το οποίο το **Κ 25** παρουσιάζει μεγαλύτερη ομοιότητα ως προς την τοποθέτηση των χεριών (βλ. Mitsopoulos-Leon 2015, 80, όπου και σχετική βιβλιογραφία). Εν γένει, ο «Σοφοκλείος» τύπος προέβαλλε τη μετριοπάθεια και την αυτοσυγκράτηση των απεικονιζόμενων μορφών, κυρίως ρητόρων, ποιητών και δημόσιων προσώπων, και ως εκ τούτου παραλλαγές του τύπου αυτού ήσαν κατάλληλες, κατά την άποψη της γραφούσης, για τις κόρες, που επρόκειτο σύντομα να μεταβούν στο στάδιο του γάμου. Συγχρόνως, η στάση αυτή των χεριών ήταν συνήθης σε μορφές ευλαβών

τους με χορεύτριες, ενώ η δήλωση της *θρεπτηρίου* κόμης δεν συνεπάγεται υποχρεωτικά και την ερμηνεία των μορφών ως παραστάσεις «νυφών» προ των *Ανακαλυπτηρίων*.²⁴⁴ Σύμφωνα με τη Μητσοπούλου-Leon, αρκετές από τις μορφές αυτές μπορεί να αποδίδουν ώριμες ιματιοφόρους γυναίκες με συμπεριφορά και ένδυση υπαγορευμένη από το ίδιο πρότυπο.²⁴⁵ Ωστόσο, η δήλωση της κεντρικής πλεξίδας ή του επάνω από το μέτωπο κόμβου δύσκολα μπορεί να εννοηθεί εκτός του πλαισίου ανάθεσης κόμης. Οι παραστάσεις των ώριμων γυναικών με κεντρική πλεξίδα ή κόμβο αφ' ενός είναι ελάχιστες και συγκεκριμένου είδους και αφ' ετέρου ακόμη και αυτές μπορεί να σχετίζονται είτε με ανάθεση κόμης με ευχή είτε ακόμη και με τον θάνατο: α) Οι γραπτές πηγές δεικνύουν ότι η επανάληψη αναθέσεων κόμης δεν ήταν πράξη ασυνήθιστη και μάλιστα μπορεί να υποθέσει κανείς ότι τόσο οι άνδρες όσο και οι γυναίκες θα κατέφευγαν σε αναθέσεις κόμης με ευχή σε κρίσιμες περιστάσεις του βίου τους. Οι αναθέσεις κόμης των γυναικών προφανώς σχετίζονταν με την τεκνοποιία, την υγεία και ευημερία των τέκνων τους και της οικογένειάς τους. β) Πέραν της σχετικής με θεούς εικονογραφίας, η κεντρική πλεξίδα ή ο επάνω από το μέτωπο κόμβος κόμης ώριμων θνητών γυναικών αποδίδεται ευκρινώς, αν και σπάνια, σε ορισμένες επιτύμβιες παραστάσεις τους.²⁴⁶ Ενδεχομένως, η δήλωση *θρεπτηρίου* κόμης σε νεκρές γυναίκες ώριμης ηλικίας, κατά το πρότυπο εκείνης της προ του γάμου ηλικίας τους, να συνιστούσε εύρημα των γλυπτών προκειμένου να δοθεί έμφαση στην τελευταία κρίσιμη μετάβαση της γυναίκας, ήτοι στη μετάβασή της στον Άδη. Ας σημειωθεί, ωστόσο, ότι και στις παραπάνω περιπτώσεις ως *θρεπτήριος* κόμη απαντάται συνηθέστερα ο κόμβος και όχι η πλεξίδα.²⁴⁷ Συνεπώς, η κάτωθεν του ιματίου διαγραφή της κεντρικής πλεξίδας στις μορφές του ιερού της Βραυρώνας, όπως και στο ιερό του Ακροκορίνθου, θα πρέπει εν γένει να σχετιστεί με αναθέσεις *κορών* προ του γάμου.

Τη σπάνια παρουσίαση *θρεπτηρίου* κόμης στις ελληνιστικές κεφαλές κορών του ιερού της Δήμητρος στον Ακροκόρινθο, αλλά και εκείνης στο ιερό της Αρτέμιδος Μουνιχίας,

λάτρεων στην εικονογραφία αναθηματικών αναγλύφων του 4^{ου} αι. π.Χ. Επί παραδείγματι, βλ. το αναθηματικό ανάγλυφο στον Ασκληπιό ΕΑΜ 1345 (Hausmann 1960, 71 εικ. 40), καθώς και τη Βάση του Ατάρβου MA 1338 (Boardman 1995, εικ. 153). Για την υιοθέτηση του τύπου του Σοφοκλέους και του Αισχίνου σε μορφές επιτύμβιων αναγλύφων του ανατολικού ελλαδικού χώρου κατά την ελληνιστική περίοδο, βλ. ενδεικτικά Zanker 1993, 217. Για τον τύπο αυτό και τις κοινωνικο-πολιτικές ερμηνείες του, βλ. επίσης Zanker 1995, 43–50.

²⁴⁴ Για τα *Ανακαλυπτήρια*, βλ. ενδεικτικά Oakley 1982, καθώς και Mitsopoulos-Leon 2015, 62, όπου και σχετική με την εικονογραφία βιβλιογραφία. Την ταύτιση των μορφών αυτών με χορεύτριες ή με «νύφες» απορρίπτει και η Μητσοπούλου-Leon (Mitsopoulos-Leon 2015, 61–66, 80, όπου τα σχετικά επιχειρήματα και οι αντίθετες απόψεις άλλων μελετητών). Βλ. και αμέσως παρακάτω.

²⁴⁵ Βλ. Mitsopoulos-Leon 2015, 64–67. Η ερευνήτρια επικαλείται και τον περιηγητή του 3^{ου} αι. π.Χ. Ηρακλείδη (απ. 1. 18), ο οποίος αναφέρεται στην παρόμοια κάλυψη με ιμάτιο και εν γένει στη λιτή εμφάνιση των Θηβαίων γυναικών κατά τις δημόσιες εμφανίσεις τους· σημειωτέον ότι η κόμη των Θηβαίων γυναικών περιγράφεται ως διευθετημένη υψηλά σε *λαμπάδιον*, το οποίο αποτελούσε συνήθη τύπο κόμμωσης.

²⁴⁶ Βλ. π.χ. το επιτύμβιο ανάγλυφο από τον Κεραμεικό του Θρασέου και της καθιστής Ευανδρίας με επάνω από το μέσον του μετώπου υψηλό κόμβο από τα τέλη 4^{ου} αι. π.Χ. (Berlin, Staatliche Museen, Antikensammlung Sk 738). Βλ. ενδεικτικά Lippold 1950, 245 πίν. 87, 1. Η απεικόνιση της νεκρής με πλεξίδα ή κόμβο ενδεχομένως να σχετίζεται με την προστασία τους από χθόνιες θεότητες.

²⁴⁷ Μη επιτύμβιες παραστάσεις θνητών γυναικών με πλεξίδα δεν είναι γνωστές στη γράφουσα, αλλά και εάν τέτοιες υπάρχουν, αυτές είναι σπάνιες.

από το οποίο αξιοσημείωτη είναι μόνον μία κεφαλή με κεντρική πλεξίδα (**Κπ 28**),²⁴⁸ φαίνεται να αναπληρώνει το βραυρώνιο ιερό. Στα ειδώλια του ιερού της Αρτέμιδος διακρίνεται μία κατά την εποχή αυτή καλλιτεχνική αξιοποίηση παλαιότερων τύπων. Παράλληλα με την εμφάνιση κομμώσεων τύπου Αφροδίτης,²⁴⁹ αρκετές μορφές εμφανίζουν περίτεχνους τύπους *θρεπτηρίου* κόμης, ορισμένοι από τους οποίους έχουν ήδη συζητηθεί στο πλαίσιο των κλασικών και υστερο-κλασικών αναθημάτων του ιερού του Ακροκορίνθου. Πιο συγκεκριμένα, η κεφαλή (**Κπ 29**) παρουσιάζει μία εξεζητημένη επάνω από το μέτωπο προεξοχή, όπισθεν της οποίας σώζονται φύλλα κισσού από στεφάνι,²⁵⁰ ενώ στις μορφές (**Κπ 30–31**) η κόμη διευθείται σε δύο περιβάλλουσες την κεφαλή παράλληλες πλεξίδες και σε μία κάθετη σε αυτές επάνω από το μέτωπο κεντρική.²⁵¹ Η κόμμωση αυτή, παραλλαγές της οποίας συνιστούν οι προαναφερθείσες εκείνες από το Ασκληπιείο της Κορίνθου (**Κπ 18**) και από το ιερό της Δήμητρος στον Ακροκόρινθο (**Κπ 13–14**), δικαιολογημένα παραβάλλεται από τη Μητσοπούλου-Leon με τη διευθέτηση των πλεξίδων στην κολοσσική κεφαλή της Βραυρωνίας Αρτέμιδος από την αθηναϊκή Ακρόπολη (**εικ. 25**).²⁵² Στις δύο τελευταίες βραυρώνιες κεφαλές μπορεί να προστεθεί και η συνοπτικά αποδοσμένη

²⁴⁸ ΑΜΠ 5387. Βλ. Παλαιοκρασσά 1991, 123 αρ. Ε109 πίν. 18α (δ' τέταρτο 4^{ου} αι. π.Χ.).

²⁴⁹ Βλ. Mitsopoulos-Leon 2015, αρ. 99a. 99b. 113. 113a. 114 πίν. 16. 17. Βλ. επίσης το μαρμάρινο αγαλμάτιο της Αρτέμιδος (ΑΜΒ ΓΕ 744 και ΕΛ 36 / ΝΕ 1176) από τα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ. με κόμμωση τύπου Αφροδίτης. Βλ. Δεσπίνης 2007, 144–145.

²⁵⁰ Βλ. Mitsopoulos-Leon 2015, αρ. 96b πίν. 16. Στους πίνακες εικόνων καταλόγου της Μητσοπούλου-Leon (2015, πίν. 16) περιλαμβάνονται δύο κεφαλές με αρ. 96a και 96b (χ.αρ.ευρ.), οι οποίες διαφέρουν, ενώ στον κατάλογο υπάρχει μόνον η υπ. αριθμ. 96a, στην οποία η Μητσοπούλου-Leon διακρίνει δύο προεξοχές, “zwei ‘Hörner’” (η μία σπασμένη) και θραυσμένα φύλλα κισσού. Τα «κέρατα» αυτά η Μητσοπούλου-Leon τα παραβάλλει με την αποκαλούμενη από τη Thompson (1963, 42–43 πίν. XLIII, διπλό *λαμπάδιον*) “bow knot” κόμμωση και σε αυτόν τον τύπο εσφαλμένα εντάσσει τις υπ' αριθμ. 94–97 (Mitsopoulos-Leon 2015, 105. 106. 114). Κατ' ουσίαν η κατά Thompson “bow knot” κόμμωση, την οποία επανειλημμένως επικαλείται η Μητσοπούλου-Leon, διακρίνεται σαφώς μόνον στην υπ' αριθμ. 94 και ασφαλώς δεν αφορά τις υπ' αριθμ. 96b και 97. Ενδεχομένως δε, υπάρχει κάποιο λάθος στον κατάλογο, εφόσον η μη υπάρχουσα σε αυτόν κεφαλή υπ' αριθμ. 96b, φαίνεται να περιγράφεται ως υπ' αριθμ. 97 (Mitsopoulos-Leon 2015, 114). Στην πρώτη από τις δύο τελευταίες κεφαλές η κόμη σχηματίζει κέρας επάνω από το μέσον του μετώπου, ενώ στη δεύτερη το κέρας σχηματίζεται στην κορυφή της κεφαλής με κατεύθυνση προς τα πίσω (**εικ. 40α**). Εν γένει, πάντως, η συσχέτιση της υπ' αριθμ. 96a κεφαλής, όπως και όλης της σειράς (εκτός της 94), με την κόμμωση “bow knot” της Thompson είτε είναι επισφαλής είτε εσφαλμένη. Για την κόμμωση των Ταναγραίων, βλ. και Thompson 1954, 92–93 αρ. 7 πίν. 20 (όπου θεωρείται ότι πρόκειται για εξελιγμένη κόμμωση μετά τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. με δύο κορυφές αντί της παλαιότερης). Κατ' ουσίαν πρόκειται για κόμμωση τύπου Αφροδίτης με τα δύο τμήματα κόμης δεμένα σε κόμβο μεταξύ τους περίπου στο μέσον του κορυφαίου άξονα της κεφαλής, τύπος που ενίοτε αποδίδεται στα ειδώλια αρκετά σχηματοποιημένος. Τέλος, για τα στεφάνια, που φέρουν αρκετές μορφές, βλ. Mitsopoulos-Leon 2015, 107, όπου παράλληλα και σχετική βιβλιογραφία.

²⁵¹ **Κπ 30**: ΑΜΒ Κ 1165. Βλ. Mitsopoulos-Leon 2015, 107. 115 αρ. 106 πίν. 17. **Κπ 31**: ΑΜΒ Κ 2810. Βλ. Mitsopoulos-Leon 2015, 107. 108. 115 αρ. 107 πίν. 17.

²⁵² Βλ. Mitsopoulos-Leon 2015, 108, όπου η κεντρική πλεξίδα της Αρτέμιδος ερμηνεύεται στο πλαίσιο της κουράς των γυναικών προ του γάμου, παρά το γεγονός ότι η Μητσοπούλου-Leon απορρίπτει την πιθανότητα αναθέσεων κόμης στο ιερό της Βραυρώνας λόγω του μικρού αριθμού ειδωλίων, που παρουσιάζουν κεντρική πλεξίδα εν συγκρίσει με άλλου τύπου κομμώσεις. Από την άλλη, πάλι, η η ερευνήτρια δέχεται ότι στο βραυρώνιο ιερό η Άρτεμις λατρευόταν από τους εφήβους και τα παιδιά, αγόρια και κορίτσια, ως κουροτρόφος θεότητα, προστάτιδά τους κατά τις μεταβατικές φάσεις του βίου τους (βλ. Mitsopoulos-Leon 2015, ιδίως 161). Ωστόσο, αφ' ενός δεν αποτελεί μόνον η κεντρική πλεξίδα *θρεπτήριον* κόμη και αφ' ετέρου στα συνδεδεμένα με τελετές μετάβασης ιερά ευλόγως ετελούντο και αναθέσεις κόμης, ανεξάρτητα από τη δήλωσή της ή μη στα σχετικά αναθήματα.

κεφαλή (Κπ 32), από την οποία διακρίνεται η κεντρική πλεξίδα.²⁵³ Παρά τη θραύση τμήματος της κεφαλής (Κπ 31), οι δύο προεξοχές της κόμης, πρόσθια και οπίσθια, μπορούν να παραβληθούν με τις ερμηνευόμενες από τη Merker ως παριστάνουσες εταίρες κεφαλές (Κπ 15–16) από το ιερό του Ακροκορίνθου.²⁵⁴ Ιδίως στην κεφαλή (Κπ 29) η ομοιάζουσα με κέρας επάνω από το μέτωπο υψηλή προεξοχή πιθανότατα άντλησε την έμπνευσή της, όπως και άλλες της ομάδας αυτής,²⁵⁵ από το σχήμα του φρυγικού πύλου της Βενδίδος (εικ. 40α–γ και εικ. 26α–β).²⁵⁶ Δεν αποκλείεται, ωστόσο, η έχουσα σχήμα κέρατος προεξοχή της κόμης να υπαινίσσεται συγχρόνως και το αντεστραμμένο σχήμα του «κέρατος της Αμαλθείας», οικείου συμβόλου αφθονίας, γονιμότητας και ευημερίας.²⁵⁷ Υπό το πρίσμα αυτό η εξεζητημένη πρόσθια προεξοχή των μορφών αυτών αποδίδει το *άγλαον κέρας*, στο οποίο αναφέρεται η *Σούδα* ως ένα από τα αφιερωμένα στους θεούς είδη *κρωβύλου*.²⁵⁸ Εξεζητημένη, αν και διαφορετικού σχήματος, είναι και η επάνω από το μέτωπο προεξοχή της μορφής (Κπ 33), στην οποία απολήγουν οι τυλιγμένοι σαν χοντρό στεφάνι γύρω από την κεφαλή βόστρυχοι της κόμης.²⁵⁹ Παρόμοια διευθέτηση της *θρεπτηρίου* κόμης, που συνοδεύεται από στεφάνι κισσού, παρουσιάζει η κεφαλή (Κπ 34),²⁶⁰ ενώ ηπιότερη είναι η υπό τύπον πλεγμένων βοστρύχων προεξοχή της επίσης στεφανωμένης με κισσό κεφαλής (Κπ 35).²⁶¹

Εν αντιθέσει προς το γεγονός ότι το ιερό της Αρτέμιδος της Βραυρώνας συγκεντρώνει αναλογικά έναν ικανοποιητικό αριθμό δειγμάτων *θρεπτηρίου* κόμης σε μορφές κορών, οι παιδικές μορφές ειδωλίων, που θα μπορούσαν να σχετιστούν με αναθέσεις κόμης, είναι κατ' ουσίαν ελάχιστες.²⁶² Τη μορφή εκτελούντος διπλό αυλό νηπίου (εικ. 41), του οποίου η κόμη σχηματίζει ευδιάκριτη στρογγυλή προεξοχή επάνω από το μέσον του μετώπου, η Μητσοπούλου-Leon την αναφέρει ως «αγόρι» παρατηρώντας ότι οι μορφές μικρών αυλητών αφιερώνονταν πιθανόν στα ιερά κουροτρόφων θεοτήτων από

²⁵³ AMB K 481. Βλ. Βλ. Mitsopoulos-Leon 2015, 107. 115 αρ. 108 πίν. 17. Στη φωτογραφία δεν διακρίνεται πλεξίδα εκτός της κεντρικής, οπότε η περιγραφή στηρίζεται σε εκείνη της Μητροπούλου-Leon.

²⁵⁴ Βλ. παραπάνω, σελ. 118–119.

²⁵⁵ Εικ. 40, Κπ 31, Κπ 32 (ενδεχομένως και ορισμένες ακόμη, των οποίων διαφωτιστική θα ήταν η φωτογράφιση της πλάγιας όψης τους).

²⁵⁶ Εικ. 40α: AMB K 475 (βλ. Mitsopoulos-Leon 2015, 114 αρ. 97 πίν. 16). Εικ. 40β: AMK MF-14194 (βλ. Merker 2000, 57. 100. αρ. C158 πίν. 15). Εικ. 40γ: AMK MF-10472 (βλ. Merker 2000, 57. 100. αρ. C159 πίν. 15). Βλ. επίσης παραπάνω σελ. 118–119.

²⁵⁷ Επί παραδείγματι, βλ. το αφιερωμένο στον «κερασφόρο» ποτάμιο θεό Αχελώο σπηλαιόμορφο αναθηματικό ανάγλυφο από τα Μέγαρα (Berlin, Staatlich Museen Sk 679), χρονολογημένο στα 380–370 π.Χ., μεταξύ των μορφών του οποίου μία ανδρική φέρει ευμέγεθες «κέρας Αμαλθείας». Βλ. ενδεικτικά Isler 1970, αρ. 33. Πρβλ. και το αντίγραφο ενός πρωτοτύπου της Αγαθής Τύχης περ. του 330 π.Χ., που φέρει στο ένα χέρι κέρας αφθονίας, επάνω στο οποίο εικονίζονται δύο κέρατα, αν και δεν είναι γνωστό στη γράφουσα εάν τα κέρατα προσετέθησαν, όπως και στοιχεία της κεφαλής του αγάλματος, από τον αντιγράφεα: Roma, Museo Vaticano, Braccio Nuovo 86 (βλ. Boardman 1995, εικ. 92).

²⁵⁸ *Σούδα*, λ. «*κέρα άγλαέ*». Βλ. επίσης Α' Μέρος, σελ. 37.

²⁵⁹ AMB K 2172. Βλ. Mitsopoulos-Leon 2015, 106. 107. 114 αρ. 101 πίν. 16. Η Μητσοπούλου-Leon περιγράφει την προεξοχή της κεφαλής τύπου πλαγγόνος ως “knot”.

²⁶⁰ AMB K 572. Βλ. Mitsopoulos-Leon 2015, 107. 114. 115 αρ. 102 πίν. 17.

²⁶¹ AMB K 3108. Βλ. Mitsopoulos-Leon 2015, 107. 115 αρ. 105 πίν. 17.

²⁶² Η απουσία *θρεπτηρίου* κόμης σε ειδώλια παιδικών μορφών, η οποία κατά την εποχή αυτή αντισταθμίζεται με εκείνη στα μαρμάρινα αγάλματα παιδιών, επισημάνθηκε και στην κλασική περίοδο (βλ. παραπάνω σελ. 119).

γονείς νηπίων σε ποικίλες περιστάσεις. Ωστόσο, οι συνήθεις τύποι αυλητών, στους οποίους και η ίδια παραμπέμπει, παριστάνουν κυρίως Πάνα, σατύρους και ερωτιδείς.²⁶³ Η μορφή του νηπίου αυλητή μάλλον, λοιπόν, θα πρέπει να ταυτιστεί με ερωτιδέα, ενώ επιπλέον είναι πιθανόν όπισθεν του αριστερού ώμου και χεριού, αν δεν πρόκειται για τμήμα όπισθεν ριγμένου ιματίου, να δηλώνεται τμήμα πτερού.

Από το σύνολο των δημοσιευμένων ειδωλίων της Βραυρώνας η μόνη ασφαλής περίπτωση παρουσίασης παιδικής *θρεπτηρίου* κόμης είναι εκείνη του νηπίου κοριτσιού (**Κπ 36**), που φέρει στεφάνη στην κορυφή της κεφαλής και κεντρική πλεξίδα επάνω από το μέσον του μετώπου.²⁶⁴ Ο τύπος του νηπίου, μάλλον κοριτσιού, με μέσου μάκρους κόμη και κεντρικό κόμβο αποδίδεται σε ένα μόνον ειδώλιο από το ιερό της Αρτέμιδος Μουνιχίας (**Κπ 37**),²⁶⁵ ενώ με τον ίδιο τύπο κόμης και κεντρική πλεξίδα απαντάται σε μία ομάδα ειδωλίων από το ιερό της Δήμητρος στον Ακροκόρινθο· αναφέρονται ενδεικτικά η κεφαλή νηπίου με περίτεχνη στεφάνη (**Κπ 38**),²⁶⁶ η κεφαλή με χοντρό στεφάνι (**Κπ 39**)²⁶⁷ και εκείνη με χοντρό στεφάνι και με κεντρική πλεξίδα ή κόμβο επάνω από το μέτωπο (**Κπ 40**).²⁶⁸ Μεταξύ μιας ομάδας όρθιων νηπίων γυμνών αγοριών, τα οποία φέρουν όπισθεν ριγμένο μακρύ ιμάτιο, που καλύπτει ενίοτε τον αριστερό ώμο και χέρι, ενδεικτική είναι η μορφή (**Κπ 41**), της οποίας η μέσου μάκρους κόμη σχηματίζει προεξοχή επάνω από το μέσον του μετώπου.²⁶⁹ Όλες οι παραπάνω κεφαλές με τη μέσου μάκρους κόμη και την κεντρική πλεξίδα ή τον επάνω από το μέτωπο κόμβο δεν απέχουν διόλου από τις αντίστοιχες μαρμαρίνες κεφαλές νηπίων, που περιγράφησαν παραπάνω. Ο αγαλματικός τύπος του νηπίου καθιστού κοριτσιού των Αγρών επαναλαμβάνεται παρηλλαγμένος σε ειδώλιο νηπίου κοριτσιού, που γράφει σε δίπτυχο, με επάνω από το μέτωπο κεντρικό κόμβο (**Κπ 42**) από το ιερό της Αμαρυνθιάδος Αρτέμιδος.²⁷⁰ Κεντρική πλεξίδα παρουσιάζει και η τυλιγμένη σε ιμάτιο όρθια μορφή (**Κπ 43**) από το ίδιο ιερό,²⁷¹ η οποία κατ' ουσίαν συνιστά την ενδεδυμένη θηλυκή εκδοχή του αγοριού από τον Ακροκόρινθο (**Κπ 41**). Από το ιερό της Αμαρυνθιάδος Αρτέμιδος, στο οποίο ευρέθησαν πλήθος παιδικών μορφών σε ποικίλους τύπους, ενδεικτική είναι η επίσης γυμνή μορφή νηπίου αγοριού (**Κπ 44**) με όπισθεν ριγμένο μακρύ ιμάτιο, κεντρικό επάνω από το μέτωπο κόμβο και χοντρό στεφανάκι στην κεφαλή, όμοιο με τα στεφάνια των νηπίων κοριτσιών του Ακροκορίνθου.²⁷² Πρόκειται για αναθέσεις κόμης

²⁶³ AMB K 477. Βλ. Mitsopoulos-Leon 2015, 29. 30 αρ. 6 πίν. 1, καθώς και Merker 2000, 78. 113. 114 αρ. C274 πίν. 23, όπου παράλληλα αυλητών σε ιερά και σχετική βιβλιογραφία.

²⁶⁴ AMB K 2194. Βλ. Mitsopoulos-Leon 2015, 67. 107–108. 115 αρ. 110 πίν. 17 (τέλη 4^{ου} - α' τέταρτο 3^{ου} αι. π.Χ.).

²⁶⁵ AMΠ 5387. Βλ. Παλαιοκρασσά 1991, 124 αρ. E113 πίν. 18α (3^{ος} αι. π.Χ.).

²⁶⁶ AMK MF-10408. Βλ. Merker 2000, 192. 194. 243 αρ. H352 πίν. 52.

²⁶⁷ AMK MF-10668. Βλ. Merker 2000, 14. 182. 193. 243 αρ. H348 πίν. 52. Η Merker, λόγω τεχνικών και τεχνοτροπικών ομοιοτήτων της μορφής του παιδιού με μία μορφή Έρωτος από το Ιερό (αρ. H290) δεν αποκλείει την πιθανότητα η μορφή (**Κπ 40**) να παριστάνει επίσης Έρωτα.

²⁶⁸ AMK MF-13992. Βλ. Merker 2000, 191. 242 αρ. H341 πίν. 52. Η φθορά στο σημείο της κόμης επάνω από το μέσον του μετώπου δεν επιτρέπει τη σαφή διάκριση του είδους της *θρεπτηρίου* κόμης.

²⁶⁹ AMK MF-13406. Βλ. Merker 2000, 188. 189. 191. 194. 240. 298 αρ. H326 πίν. 51.

²⁷⁰ Sapouna-Sakellarakī 1992, 248 αρ. 13 φωτ. 16 (3^{ος} αι. π.Χ.).

²⁷¹ Sapouna-Sakellarakī 1992, φωτ. 16.

²⁷² Sapouna-Sakellarakī 1992, φωτ. 16. Για την τυπολογία των μορφών ειδωλίων από το ιερό της Αμαρυνθιάδος Αρτέμιδος, βλ. Sapouna-Sakellarakī 1992, 247–248. Στον ίδιο αποθέτη ευρέθησαν και

παιδιών, τα οποία ετέθησαν υπό την προστασίαν της κουροτρόφου θεάς Αρτέμιδος και των ακολούθων της Αμαρυνθιάδων Νυμφών.²⁷³

Οι καθ' όλην τη διάρκεια της ελληνιστικής περιόδου εξατομικευτικές τάσεις στις παραστάσεις των παιδιών – και των μορφών εν γένει – θα οδηγήσει στην ανάπτυξη της εικονιστικής τέχνης,²⁷⁴ η οποία κατά την εποχή της ρωμαϊοκρατίας θα αποτελέσει ένα γόνιμο πεδίο διερεύνησης της εικονογραφίας της *θρεπτηρίου* κόμης.

2. 4. Η *θρεπτήριος* κόμη στην εποχή της Ρωμαϊοκρατίας

2. 4. 1. Παρουσίαση *θρεπτηρίου* κόμης

Από μία γενική θεώρηση της εικονογραφίας των γλυπτών κεφαλών της ρωμαϊκής περιόδου προκύπτει αφ' ενός η διατήρηση των οικείων από παλαιότερους χρόνους ειδών *θρεπτηρίου* κόμης, ήτοι της κεντρικής πλεξίδας και του επάνω από το μέσον του μετώπου κόμβου, και αφ' ετέρου η υιοθέτηση από μικρά αγόρια και νεαρούς εφήβους διαφόρων τύπων ελευθέρου ή πλεγμένου *σκόλλυος*.

Στην πρώτη ομάδα θα αναφερθούν ενδεικτικά ορισμένες κεφαλές νηπίων παιδιών, των οποίων το φύλο δεν είναι δυνατόν πάντοτε να προσδιοριστεί. Κεντρική πλεξίδα φέρουν επτά κεφαλές παιδιών (Λ 39–45). Παρά τις τεχνικές και τεχνοτροπικές διαφοροποιήσεις οι τρεις πρώτες κεφαλές κοριτσιών (Λ 39–41), ευρισκόμενες οι δύο στην Αθήνα και η μία στη Θεσσαλονίκη, φέρουν την καθιερωμένη από τους ελληνιστικούς χρόνους κόμη μέσου μάκρους, η οποία απολήγει στον αυχένα και καλύπτει τα αυτιά. Σε αντίθεση με την απλούστερη απόδοση της πλεξίδας της κεφαλής (Λ 40)²⁷⁵ και τη σχηματοποιημένη εκείνη της (Λ 41), η οποία στενεύει σταδιακά πριν την απόληξή της στο οπίσθιο τμήμα του κρανίου,²⁷⁶ η συνοπτικά αποδοσμένη πλεξίδα της ημιτελούς κεφαλής

ομοιώματα ποικίλων ζώων από προσφορές των λάτρων και των παιδιών, μεταξύ των οποίων ομοιώματα μελισσών και *τεττίγων*, άμεσα σχετιζόμενων με την Αρτέμιδα και τον Απόλλωνα. Βλ. Sarpouna-Sakellarakī 1992, 248–249. Ο τύπος των όρθιων νηπίων αγοριών με μέσου μάκρους κόμη και προεξοχή επάνω από το μέτωπο απαντάται παρηλλαγμένος και στο Θεσμοφόριο της Δήμητρος στην Πριήνη. Στις μορφές εκείνες το φερόμενο και στην πρόσθια όψη ιμάτιο ανασηκώνεται προκειμένου να δοθεί έμφαση στη γενετήσια περιοχή, ενώ επάνω από το μέτωπο σχηματίζεται υψηλή, μη διακρινόμενη με σαφήνεια, προεξοχή. Οι 8 από τις αρχικά ευρεθείσες 9 μορφές αγοριών του τύπου αυτού σήμερα είναι χαμένες. Άλλες 2 μορφές αγοριών και 26 κεφαλές παριστάνουν νήπια παιδιά ή Έρωτες. Βλ. Schipporeit 2013, 173 πίν. 15, 14.

²⁷³ Βλ. παραπάνω, σελ. 119.

²⁷⁴ Με τη φράση «εικονιστική τέχνη» εννοείται εδώ η τέχνη του «πορτρέτου».

²⁷⁵ ΕΑΜ 469. Βλ. Raftoroulou 2000, 44–45 αρ. 24 πίν. 46–47. Η Ραφτοπούλου, μεταξύ άλλων τεχνοτροπικών παραλλήλων στα οποία παραπέμπει, παρατηρεί ότι η μορφή του κοριτσιού φαίνεται να αντιγράφει συνήθη τύπο του 4^{ου} αι. π.Χ. και μεταγενέστερων χρόνων, όπως εκείνον της κεφαλής ΕΑΜ 2145.

²⁷⁶ ΑΜΘ 10248. Βλ. Σμιτ-Δούνα 2003, 63–64 αρ. 199 εικ. 555–558. Η Σμιτ-Δούνα δικαιολογημένα αναφέρεται σε κεφαλή «παιδιού», αν και οι πιθανότητες να παριστάνεται κορίτσι είναι περισσότερες. Μεταξύ άλλων ήδη γνωστών περιπτώσεων παιδικών μορφών με κεντρική πλεξίδα, η ερευνήτρια αναφέρεται και στη μεγαλύτερης, βεβαίως, ηλικίας μορφή του τραπεζοφόρου ΑΜΘ 3025 από το δ' τέταρτο 2^{ου} αι. μ.Χ. (βλ. Στεφανίδου-Τιβερίου 1997, 131–132 αρ. 102 εικ. 288–290).

(Λ 39)²⁷⁷ παρουσιάζει με ακρίβεια, θα έλεγε κανείς, τον περίτεχνο εκείνο τύπο πλεξίδας της ρωμαϊκής κεφαλής (Λ 7), που αντιγράφει με ιδιαίτερη κομψότητα πρωτότυπο του τέλους του 5^{ου} αιώνα π.Χ.²⁷⁸ Κεντρική πλεξίδα συνοπτικά αποδοσμένη φέρει και η ευρισκόμενη στην Αθήνα ημιτελής κεφαλή (Λ 42) χρονολογημένη στους χρόνους του Αυγούστου ή του Τιβερίου, της οποίας η κόμη απολήγει στον αυχένα και καλύπτει τα αυτιά εκτός από τους λοβούς.²⁷⁹ Δύο άλλες ευρισκόμενες στην Αθήνα κεφαλές από την εποχή των Αντωνίωνων παρουσιάζουν κεντρική πλεξίδα, αλλά διαφορετικά διευθετημένη την υπόλοιπη κόμη. Στην πρώτη κεφαλή (Λ 43) η υπόλοιπη, αποδοσμένη με μηνοειδείς βοστρύχους, κόμη απολήγει στο επάνω μέρος του αυχένα αφήνοντας ακάλυπτα τα αυτιά,²⁸⁰ ενώ στη θραυσματικά σωζόμενη κεφαλή (Λ 44) οι πέραν των διευθετημένων στην επιμελημένη πλεξίδα βόστρυχοι συμπεραίνεται ότι ήσαν μαζεμένοι στο οπίσθιο τμήμα της.²⁸¹ Τέλος, σε κεντρική πλεξίδα σε σχήμα ψαροκόκαλλου είναι διευθετημένο τμήμα κόμης μιας κεφαλής νηπίου αγοριού από τα Χανιά (Λ 45), ενώ η υπόλοιπη κόμη του απολήγει στον αυχένα και καλύπτει τα αυτιά. Από την επάνω από το μέτωπο αρχή της πλεξίδας φαίνεται ότι ξεκινά σχήματος διπλής σταγόνας κόσμημα, το οποίο απολήγει στο μέσον του μετώπου. Πιθανόν, κατά την άποψη της γραφούσης, το κόσμημα να συνιστούσε την ποικιλμένη απόληξη «κορδονιού», στο οποίο ήσαν πλεγμένοι οι βόστρυχοι της κεντρικής πλεξίδας. Η θραυσματικά σωζόμενη προτομή του αγοριού, χρονολογημένη στη μέση αυτοκρατορική περίοδο, παριστάνει τη μορφή να φέρει στερεωμένο με φυλακτό (*bullā*) στον αριστερό ώμο ιμάτιο, η διευθέτηση του οποίου αφήνει γυμνή την περιοχή του στήθους και του ώμου στη δεξιά πλευρά.²⁸²

Τρεις κεφαλές νηπίων, οι δύο πρώτες ευρισκόμενες στη Θεσσαλονίκη και η τρίτη στην Αθήνα, φέρουν κόμβο στον κεντρικό άξονα μετώπου – κορυφής του κρανίου (Λ 46–48). Με τον κεντρικό κόμβο ή με κάποιο κόσμημά της συνδέει η Σμιτ-Δούνα τον μολυβδοχορημένο τόρμο στην κορυφή της χρονολογημένης στην εποχή των Φλαβίων κεφαλής (Λ 46), της οποίας η υπόλοιπη κόμη διευθετείται σε δρεπανόσχημους βοστρύχους με ελικοειδείς απολήξεις. Η χαμηλότερη σειρά των βοστρύχων είναι επιμελώς τυλιγμένοι

²⁷⁷ ΕΑΜ 659. Βλ. Raftoroulou 2000, 38–40 αρ. 21 πίν. 40–41, όπου τεχνοτροπικά παράλληλα και σχετική βιβλιογραφία.

²⁷⁸ Βλ. παραπάνω, σελ. 108.

²⁷⁹ ΕΑΜ 496. Βλ. Raftoroulou 2000, 42–44 αρ. 23 πίν. 44–45, όπου και παραδείγματα με παρόμοια κόμμωση (που ανακαλεί ελληνιστικά πρότυπα) από την ίδια εποχή και σχετική βιβλιογραφία.

²⁸⁰ ΕΑΜ 3307. Βλ. Ντάτσουλη-Σταυρίδη 1980, 335–336 εικ. 32–34· Stavridis 1985, 336 πίν. 136 εικ. 2. Η κεφαλή πιο συγκεκριμένα χρονολογείται στην εποχή του Αντωνίνου του Ευσεβούς (138–161 π.Χ.).

²⁸¹ ΕΑΜ 6647. Βλ. Ντάτσουλη-Σταυρίδη 1980, 348–349 εικ. 45 (χρονολόγηση στη μέση εποχή Αντωνίωνων). Ευχαριστώ θερμά την Όλγα Χαμαλίδου για τη σχετική με τον λανθασμένο αρ. ευρ. στον κατάλογο της Ντάτσουλη-Σταυρίδη (αρ. ευρ. 710) παρατήρησή της.

²⁸² ΑΜΧ Λ 280. Βλ. Portale 1994–1995, 109–120 εικ. 1–6. Στα σχετικά με το κόσμημα σχόλιά της η Portale υποθέτει ότι αυτό δεν συνδέεται με λατρεία, όπως συμβαίνει με κοσμήματα σε κεφαλές ιδίως κοριτσιών, και ότι η κεφαλή του καταγόμενου από την εύπορη αριστοκρατία της αρχαίας Κυδωνίας αγοριού συνιστούσε τη μεταθανάτια εικόνα του με κάποια εξατομικευμένα, αλλά τυποποιημένα στην παιδική εικονογραφία, χαρακτηριστικά. Ένα από τα τυπικά και συγχρόνως ιδεαλιστικά στοιχεία της κεφαλής, κατά την Portale, είναι και η κόμμωση με την κεντρική πλεξίδα, η οποία χαρακτήριζε κυρίως μορφές Ερώτων, καθώς και του Αρποκράτους. Επίσης, ας σημειωθεί ότι η κατά την Portale (1994–1995, 116) στερέωση του ενδύματος στον ώμο με *bullā*, ήτοι φυλακτό, δεν γίνεται αντιληπτή στις φωτογραφίες, στις οποίες θα μπορούσε κανείς να θεωρήσει το «φυλακτό» ως είδος πόρπης. Εάν, όμως, πράγματι πρόκειται για φυλακτό τότε είναι πιθανόν η «εικόνα» του παιδιού να μην ήταν μεταθανάτια.

στο ύψος του αυχένα από το ένα αυτί έως το άλλο, ενώ η κόμη είναι εν γένει δουλεμένη μόνον στη δεξιά πλευρά της κεφαλής.²⁸³ Την πολύ φθαρμένη κεφαλή (**Λ 47**) του 2^{ου} αιώνα μ.Χ., την κόμη της οποίας περιβάλλει λεπτή ταινία, συγκρίνει η Σμιτ-Δούνα βάσει του κεντρικού κόμβου με την κόμμωση γνωστών ρωμαϊκών αντιγράφων Ερώτων, όπως του Έρωτος τοξότου (**εικ. 32**) και εκείνου της Εφέσου (**εικ. 42**).²⁸⁴ Η κεφαλή μπορεί να παραβληθεί και με εκείνη του Πλούτου (**εικ. 32α**), η οποία φέρει επίσης λεπτή ταινία, ενώ τα πρότυπα αυτά ή το «παιδί με τη χήνα» του Βοήθου (**εικ. 43**)²⁸⁵ φαίνεται ότι ακολουθεί και η κόμμωση με τον κεντρικό κόμβο της κεφαλής (**Λ 48**) από τον 1^ο αιώνα μ.Χ.· τα μη εξατομικευμένα στοιχεία της τελευταίας μορφής καθιστούν μάλλον εύστοχη την παρατήρηση της Ραφτοπούλου σχετική με την πιθανή σύνδεση της κεφαλής αυτής με επιτύμβιο μνημείο μικρού παιδιού²⁸⁶ κατ' αντιστοιχίαν των παιδικών σαρκοφάγων της ρωμαϊκής περιόδου, οι οποίες εκοσμούνται με μορφές ερωτιδέων με κεντρική πλεξίδα ή κόμβο (**εικ. 44**).²⁸⁷ Και η περίπτωση αυτή, ωστόσο, δεν αφαιρεί από τον κεντρικό κόμβο την παλαιότερη λατρευτική σημασία του, εφόσον αυτός δηλώνεται σε πλαίσιο ταφικό ή σε ανάθημα σε ιερό, όπως το πήλινο ειδώλιο νεαρού αγοριού (**Κπ 45**), το οποίο αφιερώθηκε κατά την εποχή αυτή στο Ασκληπιείον της Κορίνθου.²⁸⁸

Μία ιδιόζουσα και προβληματική περίπτωση αποτελεί η εικονιστική κεφαλή αγοριού ηλικίας 6–8 ετών, χρονολογημένη τον 3^ο αιώνα μ.Χ., από το ιερό της Δήμητρος στην Ελευσίνα (**Λ 49**), της οποίας οι αποδοσμένοι με αβαθείς εγχαράξεις ίσιοι βόστυχοι, που πλαισιώνουν το μέτωπο, διακόπτονται στη δεξιά πλευρά, επάνω από τον οφθαλμό, από δύο σειρές καμπυλωμένων βοστρύχων.²⁸⁹ Σύμφωνα με τον Κουρουνιώτη, ο οποίος το φερόμενο από τη μορφή στεφάνι ταυτίζει με πλεγμένους κλαδίσκους μυρτιάς,²⁹⁰ το σημείο των καμπύλων βοστρύχων συνιστούσε υπόλειμμα σκόλλυος που είχε ήδη κοπεί και αφιερωθεί σε θεότητα· πιο συγκεκριμένα ο μελετητής αναφέρει τα ακόλουθα: «ὁ παῖς ἢ ἔφερεν ἱερὰν κόμην, πλόκαμον (*σκορπίον*), κατὰ μῆκος τοῦ πλαγίου τῆς κεφαλῆς, τὸν

²⁸³ ΑΜΘ 10249. Βλ. Σμιτ-Δούνα 2003, 45–46 αρ. 184 εικ. 490–493. Η Σμιτ-Δούνα πιθανολογεί ότι η μη ολοκλήρωση της εργασίας του γλύπτη στις άλλες, εκτός της δεξιάς, πλευρές μπορεί να οφείλεται στην από την αριστερή πλευρά γειννιάσή της με κάποιον άλλον όγκο. Πιθανόν ο ορθογώνιος τόρμος να συνιστούσε την υποδοχή του γνωστού από τον Αριστοφάνη (*Όρν.* 1114) *μηνίσκου*, ο οποίος συνιστούσε προστατευτικό «κάλυμμα» των τοποθετημένων σε εξωτερικό χώρο αγαλμάτων. Στην περίπτωση αυτή, το άγαλμα του παιδιού θα ήταν εκτεθειμένο σε εξωτερικό χώρο ιερού, σε μνημείο τάφου ή σε μη στεγασμένο αίθριο πολυτελούς οικίας/έπαυλης.

²⁸⁴ ΑΜΘ 173. Βλ. Σμιτ-Δούνα 2003, 64–65 αρ. 200 εικ. 559–562. Για τον Έρωτα Τοξότη, βλ. παραπάνω, σελ. 124. Για το ρωμαϊκό αντίγραφο του 2^{ου} αι. μ.Χ. του Έρωτος από την Έφεσο (*Selçuk Müzesi* 1832), βλ. ενδεικτικά Aurenhammer 1990, αρ. 64 πίν. 45· Raftopoulou 2000, πίν. 88, εικ. 2.

²⁸⁵ München, Staatliche Antikensammlungen und Glyptotek GL 268 (ρωμαϊκό αντίγραφο χάλκινου πρωτοτύπου από περ. το 200 π.Χ. Βλ. ενδεικτικά Ohly 1977, 103. 108 πίν. 46· Pollitt 1994, 171 εικ. 132· Smith 1991, 136 εικ. 170· Γιαλούρης 1994, 195. 271 αρ. 207.

²⁸⁶ ΕΑΜ 3906. Βλ. Raftopoulou 2000, 48–49 αρ. 27 πίν. 52–53.

²⁸⁷ ΑΜΘ 1248 (τέλη 2^{ου} αι. μ.Χ.). Βλ. Παπαγιάννη 2010, 300–304 αρ. 622 εικ. 1762–1765 και γενικότερα για τις αττικές σαρκοφάγους με ερωτιδεείς, βλ. Παπαγιάννη 2007. Για τη σχέση Ερώτων και παιδιών, βλ. παρακάτω, σελ. 149.

²⁸⁸ ΑΜΚ Τ.Φ. 77. Βλ. Roebuck 1951, 142–143 αρ. 43 πίν. 56.

²⁸⁹ ΑΜΕ 5149. Βλ. Κουρουνιώτης 1923, 159 εικ. 3–5· Clinton 1974, 106–107 εικ. 13–14· Pantos 1989, 200–201 πίν. 34 εικ. 1–3.

²⁹⁰ Βλ. Κουρουνιώτης 1923, ιδίως 162.

όποιοιον ἀρτίως ἀπέκοψε ὅπως ἀναθέσει εἰς ἱερόν, τὴν θέσιν δὲ τούτου δεικνύει ἡ «χωρίστρα», παρασταθεῖσα οὕτω εἰς ἀνάμνησιν τῆς ἀναθέσεως τῆς κόμης, ἢ ὑποχρεωμένος καὶ οὗτος δι' ἄλλον λόγον νὰ καρῇ, ἀφῆκε μέρος τῆς κόμης, τὴν «χωρίστραν», μακρότερον, ὡς ἱερὰν κόμην, προοριζομένην εἰς ἀνάθημα θεοῦ τινος.»²⁹¹ Εἰάν το σημεῖο αὐτὸ τῆς κόμης σχετιζόταν ὄντως με ἀνάθεση καὶ δὲν συνιστοῦσε μία, κατὰ τὴν πιο ἀληθοφανή ὑπόθεση τοῦ Κουρουνιώτη, «καλλωπιστικὴν ἰδιοτροπίαν»,²⁹² ἐνδέχεται ἡ διπλὴ αὐτὴ καμπύλωση τῶν βοστρύχων νὰ ἀπέδιδε ἓνα εἶδος μικρῆς πλεξίδας ἀφιερωμένης σὲ θεότητα. Σὲ κάθε περίπτωση, ὅμως, ἡ ἀναθηματικὴ παράσταση λάτρευς μετὰ τὴν κουρά τῆς *θρεπτηρίου* κόμης θὰ πρέπει, κατὰ τὴν ἀποψη τῆς γραφούσης, νὰ ἀποκλειστεί.²⁹³ Μία ἀκόμη ευρισκόμενη στὴ Θεσσαλονίκη καὶ χρονολογημένη περὶ τὸ 100 μ.Χ. κεφαλὴ ἀγορίου (Λ 50) ἡλικίας 5–8 ἐτῶν παρουσιάζει ἓνα ἰδιάζον στοιχεῖο στὴν κόμμωσή της. Πιο συγκεκριμένα, πρόκειται γιὰ ἀκτινωτά, ἐν εἶδει στροβίλου, διευθετημένους βοστρύχους, ποὺ ξεκινοῦν ἀπὸ τὴν κορυφὴ τῆς κεφαλῆς, στοὺς οὐοίους σώζονται ἰχνη κοσμήματος. Σύμφωνα με τὴν περιγραφὴ τοῦ Γούναρη, τὸ κόσμημα αὐτὸ σχηματίζει ἓνα ευκρινὲς ἐπάνω στοὺς βοστρύχους διχαλωτὸ σχέδιο, τὸ οὐοίο ἐπαναλαμβάνεται στὴν ἐπάνω ἀπὸ τὸ μέσον τοῦ μετώπου ἀπόληξή του.²⁹⁴ Κατὰ τὴν Gonzenbach, τὰ στοιχεῖα αὐτά, ἤτοι οἱ μακρύτεροι ἀπὸ τοὺς υπολοίπους, ἀκτινωτά διατεταγμένοι βόστρυχοι σὲ συνδυασμὸ με τὸ κόσμημα, συνδέουν τὸ ἀγόρι με τὴ λατρεία κουροτρόφων γυναικείων θεοτήτων, ὅπως ἡ Ἀφροδίτη ὡς ἡ μητέρα τοῦ Ἑρωτος ἢ ἡ Ἴσις ὡς ἡ μητέρα τοῦ Ἀρποκράτους.²⁹⁵

Απὸ τὴ δεῦτερη καὶ πιο ἐνδιαφέρουσα ομάδα θὰ ἀναφερθοῦν ἐνδεικτικὰ οκτὼ παραδείγματα γλυπτῶν κεφαλῶν ἀγοριῶν (Λ 51–58). Απὸ αὐτὲς οἱ πρῶτες πέντε κεφαλές (Λ 51–55) παριστάνουν ἀγόρια περὶ τοῦ στὴν ἀρχὴ τῆς ἐφηβείας τοὺς, οἱ δύο ἐπόμενες (Λ 56–57) ἀγόρια στὴ νηπιακὴ ἡλικία τοὺς, καὶ πιο συγκεκριμένα ἕως τὴν ἡλικία τῶν 3 ἐτῶν ἡ πρῶτη καὶ τῶν 4 ἐτῶν ἡ δεῦτερη, ἐνῶ ἡ τελευταία (Λ 58) παριστάνει ἀγόρι στὴν ἡλικία τῶν 5 ἕως 8 ἐτῶν.²⁹⁶ Στὴν ευρισκόμενη στὸ Ηράκλειο καὶ προερχόμενη ἀπὸ τὴ Γόρτυνα εἰκονιστικὴ κεφαλὴ (Λ 51), ἡ οὐοία χρονολογεῖται στὴν ἀρχὴ τοῦ 1^{ου} αἰῶνα μ.Χ., ἡ κόμη εἶναι κοντὴ ἀφήνοντας ἀκάλυπτα τὰ αὐτιά καὶ διευθετημένη σὲ παράλληλες σειρές δρεπανόσχημων βοστρύχων, οἱ οὐοίοι στὴ δεξιὰ πλευρὰ σχηματίζουν ἀλλεπάλληλους σχηματισμούς. Απὸ τὴν κορυφὴ τῆς κεφαλῆς τοῦ ἀγορίου, τὸ οὐοίο ἡλικιακὰ προσεγγίζει

²⁹¹ Βλ. Κουρουνιώτης 1923, ἰδίως 161.

²⁹² Βλ. Κουρουνιώτης 1923, 160. Ἡ ἐκδοχὴ αὐτὴ ἀναφέρεται φευγαλέα καὶ τυπικά, ἐφόσον ὁ μελετητὴς θεωρεῖ ὅτι τὸ σημεῖο τῶν καμπυλωμένων βοστρύχων σχετίζεται με *σκόλλυν*.

²⁹³ Βλ. παραπάνω, σελ. 96. Ἐν γένει ἡ περίπτωση τῆς κεφαλῆς αὐτῆς, ἀν καὶ θεωρεῖται ἀπὸ τὴ γράφουσα ἰδιαίτερα προβληματικὴ καὶ ἀμφίβολη, παρατίθεται στὴν παρούσα ἐργασία, ἐπειδὴ ἀποτελέσει σημεῖο ἀναφορὰς στὸ ὑπὸ συζήτησιν θέμα ἀπὸ ἀρκετοῦς μελετητῆς (βλ. ἐνδεικτικὴ βιβλιογραφία καταλόγου).

²⁹⁴ ΑΜΘ 1021. Βλ. Rüsche 1969, 125–127 ἀρ. Ρ 27 εἰκ. 28–29· Γούναρης 2003, 137–139 ἀρ. 258 εἰκ. 763–767.

²⁹⁵ Βλ. Gonzenbach 1969, καθὼς καὶ Raeder 2000, ἀρ. 76· Γούναρης 2003, 138. Ὁ συνδυασμὸς τοῦ κοσμήματος με τοὺς διακριτοὺς ἐν εἶδει στροβίλου διατασσομένων βοστρύχων καθιστὰ τὴν ἀποψη τῆς Gonzenbach πολὺ πιθανή. Ὡστόσο, ἡ ἀκτινωτὴ διάταξη τῶν βοστρύχων στὴν κορυφὴ κεφαλῶν ἀγοριῶν, μιμούμενη τὸ φυσικὸ σχῆμα τῆς κόμης στὸ σημεῖο αὐτὸ, μετατρέπεται συχνὰ μᾶλλον σὲ κοσμητικὸ στοιχεῖο, τὸ οὐοίο δὲν σχετίζεται με ἀνάθεση κόμης.

²⁹⁶ Οἱ ἡλικίες παρατίθενται κατὰ σύμβασιν, ἐφόσον οὕτως ἢ ἄλλως δὲν ἐκπροσωποῦν πάντοτε τὴν πραγματικὴ ἡλικία τῶν νεαρῶν «ἀναθετῶν».

την αρχή της εφηβείας, διαμορφώνεται όπισθεν ένας μακρύς συνεστραμμένος σκόλλυς με φορά προς τη δεξιά πλευρά της και με απόληξη στην περιοχή όπισθεν του αυτιού.²⁹⁷ Μακρύς σκόλλυς αποτελούμενος από δύο οφιοειδείς πλοκάμους, που ξεκινούν από το κέντρο της οπίσθιας πλευράς του κρανίου και καλύπτουν τον αυχένα, σχηματίζεται και στην κατά τα άλλα κοντή, διευθετημένη σε αντιθετικούς μηνοειδείς βοστρύχους, κόμη της εικονιστικής κεφαλής αγοριού στην αρχή της εφηβείας (Λ 52) από το αθηναϊκό Ολυμπείο.²⁹⁸ Η κεφαλή του αγοριού, η οποία τοποθετείται χρονικά από τη Ντάτσουλη Σταυρίδη στη μεταβατική περίοδο μεταξύ των τελευταίων χρόνων της αρχής του Τραϊανού και των πρώτων εκείνης του Αδριανού,²⁹⁹ με βάση τη δήλωση της ίριδας και της κόρης των οφθαλμών θα πρέπει μάλλον να χρονολογηθεί από τη μέση ή ύστερη εποχή του Αδριανού.³⁰⁰

Τρεις κεφαλές αγοριών από την αθηναϊκή Αγορά παρουσιάζουν επίσης σκόλλυν, ο οποίος ξεκινά από το κέντρο της οπίσθιας πλευράς του κρανίου. Η πρώτη μορφή (Λ 53) φέρει περιβάλλον την πολύ κοντή κόμη της κεφαλής στεφάνι από μικρού μεγέθους φύλλα, καλυπτόμενο εν μέρει από τον σκόλλυν, ο οποίος απολήγει στο ύψος του αυχένα.³⁰¹ Ο σκόλλυς της δεύτερης κεφαλής (Λ 54), της οποίας η πολύ κοντή κόμη αποδίδεται με μικρές βαθιές εγχαράξεις, απολήγει επάνω από τον αυχένα δίχως να καλύπτει το στεφάνι, που φέρει η μορφή, το οποίο αποτελείται από μικρά σχηματοποιημένα φύλλα, τοποθετημένα σε ζεύγη.³⁰² Στην τρίτη εικονιστική κεφαλή αγοριού από την αθηναϊκή Αγορά (Λ 55), η οποία δεν φέρει στεφάνι, η κόμη είναι διευθετημένη σε κοντούς, σγουρούς βοστρύχους, ένας από τους οποίους έχει τη μορφή οφιοειδούς σκόλλυος στην οπίσθια πλευρά. Η κεφαλή, ευρεθείσα σε ρωμαϊκό αποθέτη, παρουσιάζει στοιχεία κλασικής τεχνοτροπίας αναμειγμένα με στοιχεία του 3^{ου} αιώνα μ.Χ., όπως η χρήση τρυπάνου για τη δήλωση της κόρης των οφθαλμών. Παρά τις χαρακτηρίζουσες ορισμένες κεφαλές, ιδίως Αθηναίων κοσμητών, του 3^{ου} αιώνα μ.Χ. κλασικίζουσες τάσεις, οι οποίες θα μπορούσαν ενδεχομένως να στηρίζουν τη χρονολόγηση της κεφαλής του νεαρού αγοριού στην ίδια περίοδο, η Harrison δικαιολογημένα διατηρεί κάποιες επιφυλάξεις.³⁰³

²⁹⁷ AMH 432. Βλ. Portale 1998, 361 αρ. 16 πίν. 48· Λαγογιάννη-Γεωργακαράκου 2000, 435 αρ. 505· Lagogianni-Georgakarakos 2002, 84–85 πίν. 65 εικ. a–d.

²⁹⁸ EAM 1805. Βλ. Καστριώτης 1908, 318 αρ. 1805· Ντάτσουλη-Σταυρίδη 1980, 330–333. 337 εικ. 26–29. Αρχικά ο Καστριώτης θεώρησε τη μορφή ως κορίτσι λόγω του μακριού σκόλλυος στην οπίσθια πλευρά της κεφαλής.

²⁹⁹ Ντάτσουλη-Σταυρίδη 1980, 330–333.

³⁰⁰ Πέραν της δήλωσης της ίριδας των οφθαλμών, η οποία κατά την εποχή, στην οποία η Ντάτσουλη-Σταυρίδη χρονολογεί την κεφαλή, πιθανόν δεν δηλώνεται ακόμη, ορισμένα χαρακτηριστικά της μορφής, όπως η χρήση τρυπάνου στην κόρη των οφθαλμών και η προς τα κάτω κλίση των άκρων τους, καθώς και η αυστηρή μετωπικότητα και ακαμψία της μορφής παραπέμπει ενδεχομένως ακόμη και σε κλασικιστικές τεχνοτροπίες του 3^{ου} αι. μ.Χ.

³⁰¹ MAA S 403. Βλ. Harrison 1953, 55–56 αρ. 42 πίν. 27.

³⁰² MAA S 1307. Βλ. Thompson 1948, 179 πίν. LVIII· Harrison 1953, 54–55 αρ. 41 πίν. 28.

³⁰³ MAA S 1135. Βλ. Harrison 1953, 61–62 αρ. 47 πίν. 28. Σχετικά με κλασικίζουσες τάσεις σε εικονιστικές κεφαλές κοσμητών του 3^{ου} αι. μ.Χ., βλ. ενδεικτικά την κεφαλή EAM 403 από τα μέσα του 3^{ου} αι. μ.Χ., η οποία μπορεί να είναι μεταποιημένη (Ρωμιοπούλου 1997, 62 αρ. 55), καθώς και την κεφαλή EAM 388 από περ. το 225 μ.Χ. (Ρωμιοπούλου 1997, 65 αρ. 62). Παρά το ότι η Harrison θεωρεί τον σκόλλυν της μη στεφανωμένης

Οι δύο υπό δημοσίευσιν προτομές γυμνών νηπίων αγοριών από την «Οικία της Λήδας» στο Δίον (Λ 56–57), τις οποίες έχει συστηματικά μελετήσει ο Χριστοδούλου,³⁰⁴ παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον δεδομένου ότι αμφότερες παρουσιάζουν ιδιότυπον σκόλλυν διαμορφωμένον μετά τη μεταποίηση της κόμης τους περί τα μέσα του 3^{ου} αιώνα μ.Χ. Σύμφωνα με τεχνικά και τεχνοτροπικά στοιχεία του προσώπου και της προτομής, που παραθέτει ο μελετητής τους, η πρώτη κεφαλή (Λ 56) χρονολογείται στους τελευταίους Τραϊάνειους – πρώτους Αδριάνειους χρόνους. Κατά τη μεταγενέστερη μεταποίηση της κεφαλής, στην περιοχή από περίπου την κορυφή έως το μέσον της οπίσθιας πλευράς του κρανίου οι «φλογόσχημοι» βόστρυχοι αφέθηκαν κατά τι μακρύτεροι από την υπόλοιπη εξαιρετικά κοντή κόμη, η οποία δηλώθηκε με γραμμικά κτυπήματα της σμίλης, προσεγγίζοντας την *a renna* τεχνική.³⁰⁵ Παρομοίως, αλλά σε πιο επιφανειακό ανάγλυφο, αποδόθηκε κατά τη μεταποίηση της κόμης της ο σκόλλυς της δεύτερης εικονιστικής κεφαλής (Λ 57), η οποία είχε πιθανότατα φιλοτεχνηθεί στους χρόνους του Καρακάλλα, ενώ η υπόλοιπη κόμη παρουσιάζει περίπου την ίδια μορφή με εκείνη της προηγούμενης κεφαλής, ελαφρώς αφθονότερη.³⁰⁶

Τέλος, σε μία εικονιστική κεφαλή αγοριού (Λ 58) του 3^{ου} αιώνα μ.Χ. από το ιερό της Δήμητρος στην Ελευσίνα η πολύ κοντή, αποδοσμένη με λεπτές εγχαράξεις, κόμη διακόπτεται από τους μακριούς βοστρύχους του σκόλλυος στη δεξιά πλάγια πλευρά του κρανίου. Την κεφαλή του αγοριού περιβάλλει στεφάνι, στο οποίο ο Κουρουνιώτης αναγνωρίζει πλεγμένους κλαδίσκους με φύλλα μυρτιάς.³⁰⁷ Μεταξύ πολλών άλλων μορφών με σκόλλυν,³⁰⁸ ενδεικτικά αναφέρεται η προτομή του γυμνού νηπίου Αυξάνοντος από τη Σμύρνη (Λ 59), χρονολογημένη από τα τέλη του 2^{ου} έως τις αρχές του 3^{ου} αιώνα μ.Χ., η μορφή του οποίου, τεχνοτροπικά πλησιέστερη σε ανατολικά πρότυπα, χαρακτηρίζεται από τον έως τον δεξιό ώμο *πλάγιον σκόλλυν*, που σχηματίζουν οι μακρύτεροι από τους υπολοίπους κοντούς βοστρύχους της κόμης.³⁰⁹

Η παρουσίαση της εικονογραφίας της *θρεπτηρίου* κόμης της περιόδου αυτής, όπως και στην περίπτωση εκείνης της ελληνιστικής περιόδου, θα συμπληρωθεί με την ενδεικτική αναφορά σε ορισμένα επιτύμβια ανάγλυφα. Μεταξύ των αναγλύφων, που παριστάνουν νήπια παιδιά φέροντα πλεξίδα, ενδεικτικό είναι εκείνο του νηπίου αγοριού στη

κεφαλής Λ 55 ως τμήμα κόμης αφιερωμένο σε θεότητα, η κεφαλή αυτή δεν αναφέρεται εν γένει στη σχετική με αναθέσεις κόμης βιβλιογραφία.

³⁰⁴ Η μελέτη ανακοινώθηκε στο Συνέδριο με τίτλο «Γλυπτική και Κοινωνία στη Ρωμαϊκή Ελλάδα: Καλλιτεχνικά προϊόντα, κοινωνικές προβολές», το οποίο διεξήχθη στο Ρέθυμνο το 2014 και αναμένεται η δημοσίευση των Πρακτικών. Ευχαριστώ θερμά τον κύριο Περικλή Χριστοδούλου, ο οποίος μου παραχώρησε το άρθρο του και όλο το σχετικό υλικό, βιβλιογραφία και φωτογραφίες. Επίσης, για γενικά στοιχεία για την «Οικία της Λήδας» και τα ανήκοντα σε αυτήν ευρήματα, βλ. Παντερμαλής 1999, 220–225.

³⁰⁵ ΜΔ 8929. Βλ. Christodoulou, υπ. έκδ.. Γενικά στοιχεία για την εύρεση και τη χρονολόγηση της προτομής, βλ. Παντερμαλής 1999, 121, όπου και φωτογραφία της προτομής.

³⁰⁶ ΜΔ 9008. Βλ. Christodoulou, υπ. έκδ. Για απλή αναφορά στην εύρεση της προτομής και στην κόμμωσή της, βλ. επίσης Παντερμαλής 1999, 121.

³⁰⁷ AME 5150. Βλ. ενδεικτικά Κουρουνιώτης 1923, ιδίως 158 εικ. 1α–β· Clinton 1974, 105 εικ. 11–12· Κάντα 1993, 84 εικ. 44. Σχετικά με το στεφάνι της κεφαλής, βλ. Κουρουνιώτης 1923, ιδίως 162.

³⁰⁸ Βλ. ενδεικτικά Goette 1989, 210–217.

³⁰⁹ Berlin, Antikensammlung, Staatliche Museen zu Berlin Sk 429. Βλ. ενδεικτικά Jucker 1961, 28 σημ. 3· Goette 1989, 211 αρ. Α 9.

Θεσσαλονίκη (Λ 60), χρονολογημένο στην περίοδο των Αντωνίνων ή στην πρώτη των Σεβήρων, στο οποίο απεικονίζεται η κεφαλή του θανόντος στο κέντρο του αναγλύφου και εκατέρωθεν δύο γυμνές μορφές ερωτιδίων, που κρατούν στο ένα χέρι από μία δάδα με κατεύθυνση προς τα κάτω.³¹⁰ Είναι πιθανόν οι μάλλον διαφορετικής ηλικίας ερωτιδείς να παρουσιάζουν ηλικιακές φάσεις του βίου του θανόντος αγοριού, ο μὲν τη βρεφική περίοδο και ο δε τη νηπιακή, ενώ και οι τρεις κεφαλές φέρουν κεντρική πλεξίδα.³¹¹ Μεγαλύτερο ενδιαφέρουν παρουσιάζουν τα νεοαττικά επιτύμβια ανάγλυφα με τις απεικονιζόμενες με σκόλλυν μορφές νέων περίπου στην αρχή της εφηβείας τους (Λ 61–66), αρκετές από τις οποίες είναι ενδεδυμένες με ιμάτιο, παριστανόμενες *ἐντὸς τὴν χεῖρα ἔχουσai* (Λ 61. 63. 64. 65). Οι πέντε από τις μορφές αυτές (Λ 61–65) φέρουν σκόλλυν στη δεξιά πλευρά: πρόκειται για τη μορφή του Ισιδότου από το β' τέταρτο του 1^{ου} αιώνα π.Χ. (Λ 61), η οποία είναι και η αρχαιότερη της ομάδας αυτής,³¹² για έναν νέο της εποχής του Αυγούστου (Λ 62),³¹³ για τη μορφή του Ζωσίμου από την εποχή των Ιουλίων – Κλαυδίων (Λ 63),³¹⁴ καθώς και για τις μορφές του Αφροδισίου (Λ 64)³¹⁵ και του Διοδότου (Λ 65) από τον 1^ο αιώνα μ.Χ.³¹⁶ Η μορφή του Αχιλλέως (Λ 66) στην Αθήνα από τον 1^ο αιώνα μ.Χ. φέρει σκόλλυν στην οπίσθια πλευρά της κεφαλής,³¹⁷ ενδεχομένως υπαινισσόμενη το ομηρικό πρότυπο των *ὄπι(σ)θεν κομοώντων* ηρώων. Σκόλλυν στην αριστερή πλευρά φέρουν οι μορφές του Επαφροδίτου στην Αθήνα³¹⁸ και ενός νέου στην Ελευσίνα, αμφότερες από τον 1^ο αιώνα μ.Χ.,³¹⁹ καθώς και η γυμνή μορφή του προ-εφήβου Θρεπτού (Λ 67) σε επιτύμβιο ανάγλυφο από τη Στρατονίκεια, χρονολογημένο στις αρχές του 3^{ου} αιώνα μ.Χ.³²⁰

³¹⁰ AMO 1298. Βλ. Βουτυράς 2010, 273–274 αρ. 601 εικ. 1732.

³¹¹ Ο Βουτυράς (2010, 273) παρατηρεί τη δήλωση της κεντρικής πλεξίδας μόνον στους ερωτιδείς. Όμως και στην κεφαλή του θανόντος αγοριού οι τρεις κάθετες προς το μέτωπο σειρές βοστρύχων πιθανότατα συνιστούν δήλωση κεντρικής πλεξίδας. Επιπλέον, η κατά τον γράφοντα ερμηνεία των δύο διαφορετικής ηλικίας ερωτιδίων εξηγεί ενδεχομένως και την εξαιρετική παρουσία τους στο επιτύμβιο ανάγλυφο του αγοριού, εφόσον, όπως επισημαίνει ο Βουτυράς (2010, 273), «η πλαίσιωση της προτομής με δύο Ερωτιδείς δεν φαίνεται να έχει παράλληλο, αν και οι Ερωτιδείς με κατεβασμένη δάδα είναι πολύ συχνό εικονογραφικό θέμα σε παιδικές σαρκοφάγους.» Υπάρχει, όμως, και η πιθανότητα, εάν η μορφή ερωτιδούς με μέσου μάκρους κόμη θεωρηθεί ως δηλούσα το θηλυκό στοιχείο και η μορφή εκείνου με την κοντή κόμη το αρσενικό, η παρουσία αμφότερων των ερωτιδίων να υπαινίσσεται τη διττή φύση των αγοριών στη φάση της βρεφικής/νηπιακής ηλικίας τους, κατά την οποία αυτά είναι ακόμη στενά συνδεδεμένα με το μητρικό/γυναικείο περιβάλλον.

³¹² EAM 1024. Βλ. Conze 1893–1922, IV, 61 αρ. 1973 πίν. 426· Lymperopoulos 1985, 337 αρ. D1· Spiliopoulou-Donderer 1990, 10 εικ. 3· Moock 1998, 8. 41. 68. 69. 84 αρ. 194 πίν. 24a–b.

³¹³ EAM 2724. Βλ. Conze 1893–1922, IV, 81 αρ. 2054 πίν. 450· Goette 1989, 211 αρ. A 6· Moock 1998, 144 αρ. 309 πίν. 47a–b.

³¹⁴ EAM 1160. Βλ. Conze 1893–1922, IV, 67–68 αρ. 2001· Goette 1989, 211 αρ. A 5· Moock 1998, 119–120 αρ. 198 πίν. 24c.

³¹⁵ EAM 6186. Βλ. Conze 1893–1922, IV, 67 αρ. 2000· Mühsam 1952, 53. 94· Goette 1989, 211 αρ. A 7· Moock 1998, 103 αρ. 96 πίν. 5b.

³¹⁶ MK P 194. Βλ. Goette 1989, 210 αρ. A 3· Moock 1998, αρ. 122 πίν. 13b.

³¹⁷ EAM 3285. Βλ. Conze 1893–1922, IV, 70 αρ. 2010 πίν. 443· Goette 1989, 215 αρ. C 3.

³¹⁸ EAM 1867. Βλ. Conze 1893–1922, IV, 64 αρ. 1987 (σχέδ.)· Mühsam 1952–1953, 56 σημ. 8· Goette 1989, 216 αρ. E 1.

³¹⁹ AME 84. Βλ. Conze 1893–1922, IV, 67 αρ. 1999· Goette 1989, 216 αρ. E 2.

³²⁰ Bodrum Müzesi. Βλ. Goette 1989, 216 αρ. E 4 πίν. 37, εικ. 1–3. Σύμφωνα με την επιγραφή του αναγλύφου *IStr 1263*, αναθέτης είναι κάποιος Επάγαθος και οι γονείς του Θρεπτού: *Ἐπάγαθος Θρέπτω μετὰ καὶ / γονέων*

Τέλος, αξιοσημείωτη είναι η απεικόνιση μακριάς πλεξίδας σε πήλινη ακέφαλη προτομή (**Κπ 46**) των αυτοκρατορικών χρόνων από το ιερό της Αρτέμιδος στη Βραυρώνα. Αν και η Μητσοπούλου-Leon θεωρεί την απολήγουσα στο στήθος της ιματιοφόρου μορφής πλεξίδα ως διακοσμητική,³²¹ πιθανότατα αυτή συνιστά έναν τύπο πλεγμένου σκόλλυος στη δεξιά πλευρά της κεφαλής, η οποία θα είχε αφιερωθεί από νεαρό έφηβο στην κουροτρόφο θεά του βραυρώνιου ιερού. Παρόμοιες, εξάλλου, είναι και οι δύο μακριές πλεξίδες, οι οποίες αφιερώθηκαν στον κουροτρόφο Ποσειδώνα από τους αδελφούς Φιλόμβροτο και Αφθόνητο στο ευρισκόμενο στο Λονδίνο αναθηματικό ανάγλυφο (**Λ 68**) από τις Φθιώτιδες Θήβες, χρονολογημένο στην αρχή της αυτοκρατορικής περιόδου.³²² Οι πλεξίδες του αναγλύφου είτε θα κοσμούσαν τις κεφαλές των αδελφών υπό τον τύπον του αρχαίου *Ἀττικοῦ κρωβύλου* είτε, το πιθανότερο, θα απέληγαν στην πλάτη ή στο στήθος των δύο νεαρών ανδρών, όπως η αφιερωμένη στην Αρτέμιδα πλεξίδα της πήλινης προτομής από το ιερό της Βραυρώνας.

2. 4. 2. Ερμηνευτικά σχόλια

Α) Σύμφωνα με τη μελέτη του Goette, βασισμένη σε έναν μεγάλο αριθμό κεφαλών με σκόλλυν από διάφορες περιοχές της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, παρατηρούνται πέντε τύποι σκόλλυος: 1) ελεύθερος σκόλλυς στη δεξιά πλευρά της κεφαλής, 2) πλεγμένος σκόλλυς στη δεξιά πλευρά της κεφαλής, 3) ελεύθερος σκόλλυς στην οπίσθια πλευρά της κεφαλής, 4) πλεγμένος σκόλλυς στην οπίσθια πλευρά της κεφαλής και 5) ελεύθερος σκόλλυς στην αριστερή πλευρά της κεφαλής.³²³ Από τους τύπους αυτούς ο συνηθέστερος είναι ο πρώτος, ακολουθεί ο τρίτος, ενώ οι υπόλοιποι είναι πιο σπάνιοι.³²⁴ Οι κεφαλές αγοριών με σκόλλυν, οι οποίες παρετέθησαν στην παρούσα εργασία, είναι ενδεικτικές και των πέντε τύπων του Goette. Στον τύπο (1) ανήκουν οι κεφαλές των επιτυμβίων αναγλύφων (**Λ 61. 62. 63. 64. 65**), στον τύπο (2) ανήκει η προτομή του ειδωλίου από τη Βραυρώνα (**Κπ 46**), στον τύπο (3) οι κεφαλές (**Λ 52. 53. 54. 55. 59. 66**), τον τύπο (4) πιθανόν να δηλώνει ο συνεστραμμένος πλόκαμος της κεφαλής από τη Γόρτυρα (**Λ 51**), ενώ στον τύπο (5) ανήκει η κεφαλή του Θρεπτού (**Λ 67**). Οι αναθηματικές πλεξίδες των Φιλομβρότου

ἀνέθηκε τὴν στή / λην ταύτην μνημοσύνης / ἔνεκεν. Σχετικά με το επιτύμβιο ανάγλυφο του Θρεπτού, βλ. Α' Μέρος, σελ. 56, καθώς και παρακάτω.

³²¹ AMB K 3422. Βλ. Mitsopoulos-Leon 2015, 113. 119 αρ. 142 πίν. 20.

³²² London, British Museum 798. Βλ. ενδεικτικά Daremberg – Saglio 1877–1919, 376 εικ. 2543 (σχέδ.)· Rouse 1902, 243–244 εικ. 36 (σχέδ.)· Van Straten 1981, 90 σημ. 125 εικ. 29. Για το ανάγλυφο αυτό και την αναθηματική επιγραφή /G IX 2, 146, βλ. Α' Μέρος, σελ. 54.

³²³ Βλ. Goette 1989, 210–217, κατηγορίες Α–Ε (περιλαμβάνονται κεφαλές αγαλμάτων, προτομές και κεφαλές αναγλύφων, κατά βάσιν επιτυμβίων).

³²⁴ Από τον τύπο (1) ο Goette (1989, 210–214) παρουσιάζει 64 δείγματα, στον τύπο (2) εντάσσει 4 δείγματα (1969, 214–215), στον τύπο (3) 14 δείγματα (1969, 215–216), στον τύπο (4) μόνον 2 (1969, 216) και στον τύπο (5) 4 δείγματα (1969, 216). Στον τύπο (1) ο Goette (1989, 211 αρ. Α 18) εντάσσει και μία κεφαλή στην Κοπεγχάγη (Ny Carlsberg Glyptothek 2756), η οποία παρουσιάζει δύο σκόλλυες, έναν στη δεξιά πλευρά της κεφαλής και έναν στην οπίσθια (βλ. ενδεικτικά Gonzenbach 1957, 141–142 αρ. Κ 10 πίν. 11· Johansen 1995, 148 αρ. 63· Poulsen 1974, 181–182 αρ. 187 πίν. 304). Πιθανότατα πρόκειται για εξαιρετική περίπτωση διπλής ανάθεσης. Βλ. και Α' Μέρος, σελ. 55–56 και σημ. 297, /Str 466 (*δὶς κόμαι*).

και Αφθονήτου, εάν δεν ήσαν μαζεμένες στην κεφαλή εν είδει του αρχαίου *κρωθύλου*, ανήκουν στον τύπο (2) ή στον τύπο (4). Τέλος, στις ανήκουσες στον τύπο (3) προτομές των νηπίων αγοριών από το Δίον (Λ 56. 57), καθώς και στην εντασσόμενη στον τύπο (1) κεφαλή από την Ελευσίνα (Λ 58), ο *σκόλλυς* συνίσταται σε βοστρύχους κατά τι μακρύτερους από τους πολύ κοντούς εκείνους της υπόλοιπης κόμης. Από τα παραπάνω προκύπτει ότι η μορφή του *σκόλλυος* μπορεί να ποικίλλει όχι μόνον ως προς τη γενική ή ειδική θέση του στην κεφαλή, αλλά και ως προς την έκταση της περιοχής που αυτός καταλαμβάνει, ως προς το πάχος του ή ως προς το μήκος των βοστρύχων του.

Αρκετά από τα παρουσιαζόμενα από τον Goette στοιχεία μάλλον δεν εκφράζουν με σαφήνεια την πραγματικότητα της εποχής. Ένα από αυτά συνιστά ο μεγάλος αριθμός μορφών με τον *σκόλλυν* στη δεξιά πλευρά της κεφαλής. Επί παραδείγματι, λαμβανομένου υπ' όψιν ότι πολλές από τις κεφαλές αυτές ανήκουν σε επιτύμβια ανάγλυφα, στα οποία οι μορφές παριστάνονται μετωπικά, τη δήλωση πλαγίου *σκόλλυος* θα υπαγόρευσε η ανάγκη να είναι αυτός ορατός· ως εκ τούτου, η μετωπική στάση των επιτυμβίων μορφών δεν θα επέτρεπε τη δήλωση του *σκόλλυος* στην οπίσθια πλευρά, όπως αυτός παρουσιάζεται στο ανάγλυφο του Αχιλλέως (Λ 66). Επιπλέον, ο *σκόλλυς* στην οπίσθια πλευρά δεν θα ήταν ορατός και σε περιπτώσεις, κατά τις οποίες οι προτομές ή τα αγάλματα δεν ήταν τοποθετημένα σε περίοπτη θέση. Τα στοιχεία αυτά, μεταξύ πολλών άλλων που σχετίζονται με τη μορφή του *σκόλλυος*, όπως δεικνύουν και οι περιπτώσεις μεταποίησης στο Δίον, θα μετέτρεπαν οποιαδήποτε βασισμένα σε αριθμούς συμπεράσματα σε ανυπόστατους συμπερασμούς.³²⁵

Β) Σύμφωνα με τα παραπάνω, ο *σκόλλυς* στην οπίσθια πλευρά της κεφαλής συνιστούσε στην πραγματικότητα ιδιαίτερα προσφιλή τύπο, ο οποίος, κατά την άποψη της γραφούσης, απεικονιζόμενος σε μορφές, όπως εκείνη του νεαρού Αχιλλέως, αναβίωνε το αρχαϊκό πρότυπο των *ὀπισθεν κομώωντων* ηρώων στον ρωμαιοκρατούμενο ελλαδικό χώρο.³²⁶ Πολύ συχνά οι μελετητές περιγράφουν τον οπίσθιον *σκόλλυν* ως «ουρά αλόγου» ή παρόμοιες φράσεις.³²⁷ Ωστόσο, ο τύπος αυτός *σκόλλυος* δεν μπορεί παρά να συνιστούσε απήχηση της «χαίτης» των ομηρικών ηρώων, όπως της *ξανθῆς* εκείνης του Αχιλλέως, και

³²⁵ Από τα παρουσιαζόμενα από τον Goette (1989, 210–214) 64 δείγματα δεξιού *σκόλλυος*, τα 16 προέρχονται από επιτύμβια ανάγλυφα, 1 από ταφικό βωμό, 3 από τη στήλη Terenuthis, 2 από χρυσά μετάλλια, ενώ 18 είναι “mummy portraits” (για τα τελευταία, βλ. παρακάτω). Από τα 4 με δεξιό πλεγμένον *σκόλλυν* (Goette 1989, 214–215), κανένα δεν προέρχεται από τον ελλαδικό χώρο. Από τα 4 με *σκόλλυν* στην αριστερή πλευρά της κεφαλής (Goette 1989, 216), τα 3 είναι επιτύμβια ανάγλυφα, μεταξύ των οποίων και του Θρεπτού (για το τελευταίο, βλ. και παρακάτω) και το 1 “mummy portrait”.

³²⁶ Βλ. Α' Μέρος, ιδίως 29–30 σημ. 156–157, ιδίως Σχ. εἰς Ὁμ. ἴλ. 2. 542: *ὀπιθεν κομώωντες*. Πιθανότατα ο δημιουργικά αφομοιωμένος από τους Ελληνόπαιδες της ρωμαϊκής περιόδου πλόκαμος του Ὁρου/Αρποκράτους μεταμορφώθηκε στον αρχαίο ηρωικό τύπο κόμμωσης (βλ. και παρακάτω).

³²⁷ Επί παραδείγματι, βλ. την περιγραφή της Portale (1998, 361–362) για τον συσχετισμένο πάντοτε με την ισαϊκή λατρεία (;) *σκόλλυν*, συχνότατα στη δεξιά πλευρά της κεφαλής (;), τον οποίον αποκαλεί “sciolta a coda di cavallo”: “L'acconciatura, pur rimanendo senza un confronto preciso per il dettaglio, trova un parallelo nelle numerose teste di fanciulli, da tempo riconosciuti come “votari” al culto isiaco, che hanno per l'appunto, come tratto comune, una lunga ciocca, sciolta a coda di cavallo o intrecciata, ricadente dall'apice del capo sul retro, o sulla metà destra della testa (il caso più frequente), ma talora sul lato sinistro. mentre la restante massa dei capelli puo essere rasata, o acconciata regolarmente secondo la moda del tempo.”

συνεκδοχικά του μεγαλείου του αρχαίου ελληνικού κόσμου.³²⁸ Παρόμοια, εξάλλου, σημασία είχε και η «Σοφόκλειος» στάση των ιματιοφόρων νεαρών εφήβων, που έφεραν σκόλλυν, στα νεοαττικά ανάγλυφα. Η παρουσίαση των μορφών αυτών ως *έντός τήν χειρα έχόντων* νεαρών ανδρών, οι οποίοι πιθανότατα προέρχονταν από την εύπορη αριστοκρατία της Αθήνας, πέραν του γνωστού αγαλματικού τύπου του Σοφοκλέους, απηχούσε μορφές-πρότυπα της ελληνικής αρχαιότητας, όπως τον Σόλωνα ή τον Περικλή, και κυρίως τα ήθη και ιδεώδη, που αυτοί εκπροσωπούσαν.³²⁹ Με τη «Σοφόκλειο» στάση και τον «πλούσιο» οπίσθιον σκόλλυν επιχειρείτο η γεφύρωση του χάσματος μεταξύ του ρωμαϊκού παρόντος και του ένδοξου ελληνικού παρελθόντος.³³⁰ Τα χαρακτηριστικά αυτά έφερε, εξάλλου, και η μορφή του νεαρού εφήβου (Λ 69) από το χρονολογημένο στον πρώιμο 1^ο αιώνα μ.Χ. σύνταγμα τεσσάρων ανδρών, ιδρυμένο έξω από το Βουλευτήριο της Αφροδισιάδος (εικ. 45), στους αγαλματικούς τύπους του οποίου ο Hallett αναγνώρισε την αναπαράσταση τριών γενεών μιας επιφανούς οικογένειας και τη θέση των μελών της στις βασικές όψεις

³²⁸ Βλ. Ήλ. 23. 141–142. Βλ. Α' Μέρος, σελ. 63–64 σημ. 332 (όπου και οι σχετικές πηγές για τον όρο *χαίτη*).

³²⁹ Για τη «Σοφόκλειο» στάση, βλ. και παραπάνω, σελ. 128. Ο Σχολιαστής του Αισχίνου (Σχόλ. *εἰς Αἰσχ. Κατὰ Τιμ.* 25–26) αναφέρει ότι πρώτος ο Κλέων *ὁ δημαγωγὸς παραβάς τὸ ἐξ ἔθους σχῆμα περιζωσάμενος δημηγορῆσαι*, βασισμένος στο σχετικό απόσπασμα του λόγου του Αισχίνου, στο οποίο ο ρήτορας επαινεί τους παλαιούς ρήτορες για τη σωφροσύνη τους και τους αντιδιαστέλλει με τους νεότερους, που χρησιμοποιούσαν την υποκριτική ως μέσον πειθούς: *οὕτως ἦσαν σώφρονες οἱ ἀρχαῖοι ἐκεῖνοι ῥήτορες ... ὥστε ὁ νυνὶ πάντες ἐν ἔθει πράττομεν, τὸ τὴν χειρὰ ἔξω ἔχοντες λέγειν, τότε τοῦτο θρασὺ τι ἐδόκει εἶναι, καὶ εὐλαβοῦντο αὐτὸ πράττειν.* Στο ίδιο απόσπασμα ο Αισχίνης αναφέρεται σε ἀγάλμα του Σόλωνα *έντός τήν χειρὰ ἔχοντος*. Ο Πλούταρχος (Πολ. Παρ. 800c) αναφέρεται στην ίδια συνήθεια – *τήν χειρὰ συνέχειν ἐντός τῆς περιβολῆς* – ως χαρακτηριστικής του Περικλέους και θεωρεί (Περ. 5) τον Κλέωνα ως τον πρώτο ρήτορα που χρησιμοποίησε τα προαναφερθέντα μέσα υποκριτικής για να επιβληθεί στο κοινό του. Κατά τον Rhodes (1981, 353–354), πιθανώς ο όρος *περιζώννυσθαι*, με τον οποίο ο Πλούταρχος περιγράφει τη ρητορική τακτική του Κλέωνος, να συνδέεται με τη φράση του ίδιου συγγραφέα για τον Νικία *περισπάσας τὸ ἱμάτιον* και με τη φράση του Αισχίνου *τὸ τὴν χειρὰ ἔξω ἔχοντες λέγειν* και ως εκ τούτου να σημαίνει μία τέτοιου είδους διευθέτηση του ενδύματος, που να επιτρέπει στον ρήτορα να κινεί ελεύθερα και τα δύο του χέρια. Η επίδραση των καινοτομιών του Αισχύλου, οι οποίες σχετίζονταν με την επισημότητα και τη μεγαλοπρέπεια ως βασικούς παράγοντες της αύξησης της υποκριτικής δραματικότητας φαίνεται πως επηρέασαν άμεσα την εκφορά των δημοσίων λόγων των πολιτικών ανδρών της εποχής, των οποίων τις τεχνικές μιμήθηκαν και καλλιέργησαν με υπερβάλλοντα ζήλο οι Ρωμαῖοι. Χαρακτηριστικό είναι ότι ο Αριστοτέλης (Αθ. Πολ. 28. 3. 5–7) επιθυμώντας να τονίσει την κακή έκβαση των πραγμάτων της Αθήνας μετά τον θάνατο του Περικλέους και την έξαρση της δημαγωγίας αναφέρει για τον Κλέωνα: *καὶ πρῶτος ἐπὶ τοῦ θήματος ἀνέκραγε καὶ ἐλοιδορήσατο, καὶ περιζωσάμενος ἐδημηγόρησε, τῶν ἄλλων ἐν κόσμῳ λεγόντων.* Παρόμοια θεατρική συμπεριφορά αποδίδεται από τον Πλούταρχο στον Νικία (Νικ. 8. 6. 1–5), αλλά και με την ίδια σχεδόν φρασεολογία στον Γάιο Γράκχο (Τιβ. Γρ. 2. 2. 5–9). Συγκεκριμένα, α) για τον Νικία: *τὸν ἐπὶ τοῦ θήματος κόσμον ἀνελών καὶ πρῶτος ἐν τῷ δημηγορεῖν ἀνακραγών καὶ περισπάσας τὸ ἱμάτιον καὶ μηρὸν πατάξας καὶ δρόμῳ μετὰ τοῦ λέγειν ἅμα χρησάμενος* και β) για τον Γάιο Γράκχο: *ἐντονος δὲ καὶ σφοδρὸς ὁ Γάιος ... τὸν δὲ Ῥωμαίων πρῶτον ἐπὶ τοῦ θήματος περιπάτῳ τε χρήσασθαι καὶ περισπάσαι τὴν περιβολὴν καὶ τὸν μηρὸν πατάξαι πρῶτων τῶν δημηγορούντων.* Από τα παραπάνω γίνεται σαφές ότι η αναβιώνουσα θεωρίες ήθους και πρότυπα του αθηναϊκού παρελθόντος παιδεῖα των παιδίων της ρωμαιοκρατούμενης Αθήνας ή άλλων ελληνικών περιοχών (βλ. παρακάτω την περίπτωση της Αφροδισιάδος), ήταν στενά συνδεδεμένη με τη σεμνότητα, τη σωφροσύνη, την ευσέβεια και εν γένει την *ἀρετὴ* των εκκολαπτόμενων νέων ανδρών.

³³⁰ Η αναβίωση κλασικών προτύπων δεν σχετίζεται με επαναστατικές τάσεις, αλλά με προβολή της ελληνικής ταυτότητας εντός του ρωμαιοκρατούμενου περιβάλλοντος. Η προβολή αυτή ευαρεστούσε και τους Ρωμαίους κατακτητές, οι ανώτερες τάξεις των οποίων (όπως και εν γένει, εξάλλου, ο ρωμαϊκός πολιτισμός) είχαν υιοθετήσει πλήθος στοιχείων της ελληνικής κλασικής αρχαιότητας, των εθίμων και του τρόπου ζωής. Η προβολή της ελληνικής ταυτότητας παρατηρείται και στη ρωμαϊκή Αίγυπτο ή σε άλλες περιοχές της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, όπου ήκμαζε το ελληνικό στοιχείο (βλ. παρακάτω), εφόσον αυτή αποτελούσε μέσον παροχής προνομίων και διείσδυσης Ελλήνων στην τοπική διοίκηση και στην άρχουσα τάξη των Ρωμαίων.

του δημόσιου βίου της πόλης: ιερατικό, στρατιωτικό, πολιτικό, αγωνιστικό και λατρευτικό.³³¹ Με την απεικόνιση του νεότερου υιού της οικογένειας ως *έντός τήν χεῖρα ἔχοντος* και ως *ὀπισθεν κομόωντος* εξήρето εν γένει η *ἀρετή*, η *εὐσέβεια* και η *ἀνδρεία*.³³²

Λαμβανομένων υπ' όψιν των παραπάνω, ο *σκόλλυς* στην οπίσθια πλευρά της κεφαλής αφ' ενός δεν θα πρέπει να θεωρείται κατ' ανάγκην ο τυπικός "Horus Locke" ή πλόκαμος του Αρποκράτους (η μορφή του οποίου σημειωτέον συχνά παριστάνεται εξελληνισμένη ακόμη και στην Αίγυπτο)³³³ και αφ' ετέρου αφιερωμένος στην Ίσιδα.³³⁴ Εξάλλου, ήδη από την ελληνιστική περίοδο, ο αιγυπτιακός πλάγιος πλόκαμος στην ελληνική εικονογραφία της πτολεμαϊκής Αιγύπτου μετακινείται στην οπίσθια πλευρά.³³⁵ Η ελληνική αυτή εκδοχή μαρτυρείται σε έργα, όπως στο ευρισκόμενο στο Λονδίνο αργυρό αγαλματίδιο του συμπλέγματος του παιδιού με τη χήνα, χρονολογημένου προ του 240 π.Χ. (εικ. 46),³³⁶ ή στη μορφή του Πτολεμαίου V από το χάλκινο σύμπλεγμα παγκρατιαστών στη Βαλτιμόρη, ο οποίος παριστάνει τον βασιλέα ως ηρωποιημένο/θεοποιημένο αθλητή/νικητή επί των «βαρβάρων» αντιπάλων του (εικ. 47).³³⁷

Ως εκ τούτου οι προαναφερθείσες γλυπτές κεφαλές του ελλαδικού χώρου, όπως εκείνες της αθηναϊκής Αγοράς και εκείνη του Ολυμπείου, αλλά και η κεφαλή από το σύνταγμα της Αφροδισιάδος, οι οποίες παρουσιάζουν ελεύθερον *σκόλλυν* στην οπίσθια πλευρά της κεφαλής, όχι απλώς δεν σχετίζονται με τη λατρεία της Ίσιδος, αλλά φέρουν έναν ελληνικό τύπο οπισθίου πλοκάμου, ο οποίος αποτελεί την ελληνική εκδοχή του αιγυπτιακού. Στο ίδιο ερμηνευτικό πλαίσιο θα πρέπει πιθανότατα να ενταχθούν και οι «Σοφοκλείου» τύπου ιματιοφόροι νεαροί έφηβοι των αττικών αναγλύφων, η μετωπική παράσταση των οποίων δημιουργεί την ανάγκη απεικόνισης πλαγίου *σκόλλυος*, απλώς και μόνον για να είναι αυτός ορατός· εν αντιθέσει δε με τη μορφή του Αυξάνοντος, στον οποίο εμφανώς έχει υιοθετηθεί ο πλάγιος τύπος *σκόλλυος*, ο τρόπος απόδοσης του «αριστερού»

³³¹ Eski Yunanca (= Αφροδισιάς) Müzesi 73-70556 (κεφαλή), 72-438 (σώμα). Βλ. Erım 1974, 42 εικ. 39· Hallett 1998, 77–80 αρ. 3 εικ. 18–19· Smith – Erım 1991, 88 αρ. 28· 2006, 160–162 αρ. 42 πίν. 32–33. Γενικά για το σύνταγμα αυτό, βλ. επίσης Hallett 1998· Yildirim 2004, 44–46 εικ. 1 (σχεδ. αναπαρ.)· Στεφανίδου-Τιβεριού 2008, 166. Ο Hallett (1998, 81–82), αν και αποκαλεί τον *σκόλλυν* του νεαρού εφήβου ως πλόκαμο του Αρποκράτους, αντιμετωπίζει με σκεπτικισμό την τοποθέτησή του στην οπίσθια όψη και όχι στη δεξιά πλευρά της κεφαλής και συνδέει τη μορφή του αγοριού με τη λατρεία της Δήμητρος ή του Διονύσου ή της Αθηνάς ή της Αφροδίτης παρατηρώντας ότι στην Αφροδισιάδα δεν σώζονται ίχνη λατρείας της Ίσιδος.

³³² Για την έμφαση στην προβολή των παραπάνω αρετών στα μνημεία ευεργετών και ιδρυτών, βλ. ενδεικτικά Yildirim 2004, 46, όπου παραδείγματα και σχετική βιβλιογραφία. Βλ. επίσης Α' Μέρος, ιδίως σελ. 30–31 για την περίπτωση του *ὀπι(σ)θεν κομόωντος* νεαρού Ευβοέως από περ. το 200 μ.Χ. (IG XII 9 1179. 9–12). Πρβλ. και Α' Μέρος, σελ. 39.

³³³ Βλ. ενδεικτικά παρακάτω σημ. 336. Πρβλ. το μαρμάρινο άγαλμα του όρθιου Αρποκράτους σε νηπιακή ηλικία με κεντρική πλεξίδα από το Δίον (Αρχαιολογικό Μουσείο ΜΔ 400).

³³⁴ Η σχέση του *σκόλλυος* πολλών από τις εδώ παρουσιαζόμενες κεφαλές με την ισιακή λατρεία αποτελεί «κοινό τόπο» στη σχετική βιβλιογραφία. Βλ. ενδεικτικά Gonzenbach 1957· 1969· Portale 1998, ιδίως 361–362 και σημ. 486 (όπου πλούσια βιβλιογραφία). Ακόμη και ο *σκόλλυς* του νεαρού εφήβου από το σύνταγμα της Αφροδισιάδος αποκαλείται «ισιακός» (βλ. Hallett 1998, 86–89· Στεφανίδου-Τιβεριού 2008, 166).

³³⁵ Βλ. ενδεικτικά Ridgway 2006, 646· Bergmann 2016, 160.

³³⁶ London, British Museum (χωρίς αναφορά στον αρ. ευρ.). Βλ. ενδεικτικά Gardner 1885, 8–9 αρ. 51 (χρόνοι Πτολεμαίου ΙΙΙ)· Ridgway 2006 (όπου βάσει υπολειμμάτων στέμματος η μορφή του αγοριού ταυτίζεται με τον εξελληνισμένο Αρποκράτη)· Bergmann 2016, 160.

³³⁷ Baltimore, The Walters Art Gallery 54.1050 (προέλευση: Al Gharbiyah Κάτω Αιγύπτου) Βλ. ενδεικτικά Kyrieleis 1973, 139· Barr-Sharrar 1990, 221–225 εικ. 22a–c· Bergmann 2016, 160.

σκόλλυος στο επιτύμβιο ανάγλυφο του Θρεπτού από τη Στρατονίκηα δηλώνει ότι αυτός μάλλον ξεκινά από την κορυφή του κρανίου στην οπίσθια πλευρά της κεφαλής. Η εύρεση του τελευταίου αυτού επιτυμβίου αναγλύφου σε μία περιοχή πλησίον του ιερού του Διός Πανημέρου καθιστά ιδιαίτερα πιθανή την άποψη του Leitao για την ανάθεση της κόμης του πρόωρα θανόντος Θρεπτού στο γνωστό για τις αναθέσεις κόμης αγοριών και εφήβων ιερό αυτό.³³⁸ Αλλά και ο συνεστραμμένος οπίσθιος σκόλλυς της κεφαλής από τη Γόρτυνα δεν είναι γνωστό αν ήταν αφιερωμένος στην Ίσιδα.³³⁹ Όσο για τις παιδικές κεφαλές από το ιερό της Ελευσίνας και από την «Οικία της Λήδας» στο Δίον, λαμβανομένης υπ' όψιν της πολύ κοντής κόμης τους, η οποία συνιστούσε κόμμωση της εποχής, οι μακρύτεροι βόστρυχοι στην πλάγια περιοχή ή στην κορυφή του κρανίου, μη έχοντας τη μορφή του μακριού πλαγίου πλοκάμου του Ώρου, φαίνεται ότι απλώς συνδέονταν με το λατρευτικό έθιμο της ελληνικής αρχαιότητας του *ἀπάρχεσθαι τὴν κόμην*, αποτελώντας περισσότερο *σκολλύφια* παρά *σκόλλυες*.³⁴⁰

Λαμβανομένου υπ' όψιν του στεφανιού μυρτιάς και της *θρεπτηρίου* κόμης, οι δύο κεφαλές από το ιερό της Ελευσίνας (Λ 49. 58) παρίσταναν, κατά τους Κουρουνιώτη και Clinton, *παῖδας ἀφ' ἐστίας*.³⁴¹ Ως *παῖδας ἀφ' ἐστίας*, συσχετιζόμενους με το *ἐν ἄστει Ἐλευσίνιον* ερμηνεύουν για τους ίδιους λόγους οι Harrison και Clinton και τις δύο κεφαλές αγοριών από την αθηναϊκή Αγορά (Λ 53. 54). Αν και η ηλικία των εικονιζόμενων αγοριών στις κεφαλές της Αγοράς συνάδει με εκείνη των 10–17 ετών των αγοριών και κοριτσιών, ένα από τα οποία, κατά τη μελέτη των Clinton και Παλαγγιά, λάμβαναν κατ' έτος το συγκεκριμένο αξίωμα,³⁴² οι κεφαλές της Ελευσίνας, ιδίως η (Λ 58), φαίνεται να παριστάνει αγόρι ηλικίας 5–8 ετών. Πρέπει ακόμη να σημειωθεί ότι λαμβανομένων υπ' όψιν ορισμένων άλλων παραστάσεων *παιδων ἀφ' ἐστίας* είναι πιθανόν στην εικονογραφία τους να ήταν επιβεβλημένος ένας θρησκευτικός συντηρητισμός τουλάχιστον ως προς την απόδοση της κόμης, ο οποίος θα απέτρεπε την κατά Harrison διείσδυση ισιακών στοιχείων σε αυτήν.³⁴³ Ο συντηρητισμός αυτός απηχείται σε ρωμαϊκά έργα *παιδων ἀφ' ἐστίας*, τα

³³⁸ Βλ. Leitao 2003, 116. Για τις αναθέσεις κόμης στο ιερό, βλ. Α' Μέρος, σελ. 55–56.

³³⁹ Η Portale (1998, 361) θεωρεί όχι μόνον τον σκόλλυν αλλά και το αγόρι ως αφιερωμένο στην Ίσιδα ("16. Ritratto di fanciullo votato ad Iside"). Η υιοθέτηση του αιγυπτιακού τύπου πλοκάμου, ακόμη και αν αυτός, παρ' ότι οπίσθιος, θεωρηθεί «ισιακός», δεν συνεπάγεται απαραίτητα τη συσχέτιση της ανάθεσης με τη λατρεία της αιγυπτιακής θεάς.

³⁴⁰ Για το *σκολλύφιον*, ήτοι τον *παιδικὸν σκόλλυν*, βλ. Α' Μέρος, σελ. 35 σημ. 185. Για τη λατρεία της κουροτρόφου Δήμητρος, καθώς και για άλλες λατρείες στο Δίον, βλ. ενδεικτικά Πινγιάτογλου 2010.

³⁴¹ Βλ. Κουρουνιώτης 1923, σποράδην· Clinton 1974, 104–108, αρ. Α. Β εικ. 11–14 (Λ 58), όπου στον αρ. Β (Λ 49) παρατίθενται λανθασμένα οι εικ. 13–14 (Clinton) της κεφαλής υπ' αριθμ. Α, φωτογραφημένης από άλλες οπτικές γωνίες. Θα πρέπει, ωστόσο, να σημειωθεί ότι η σύνδεση του στεφανιού μυρτιάς (εάν όντως πρόκειται για μυρτιά), με τους κλάδους της οποίας στεφανώνονταν οι μετέχοντες στα Μυστήρια, κατά την άποψη της γραφούσης δεν συνιστά ακλόνητο επιχείρημα για την ερμηνεία της μορφής των αγοριών ως *παιδων ἀφ' ἐστίας*, εφόσον παρόμοια στεφάνια φορούν και πολλές μορφές ειδωλίων από άλλα ιερά, όπως από εκείνο της Δήμητρος στον Ακροκόρινθο (βλ. παραπάνω). Συνεπώς, δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο οι κεφαλές αυτές να σχετίζονταν με αφιερώσεις κόμης με ευχή σε ιερά της κουροτρόφου θεάς. Για το αξίωμα και την εικονογραφία των *παιδων ἀφ' ἐστίας*, βλ. ενδεικτικά Clinton 1974, 98–114· Clinton – Palagia 2003, *passim*· Λεβέντη 2010, σποράδην, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

³⁴² Βλ. Clinton – Palagia 2003, 266.

³⁴³ Βλ. Harrison 1953, 55 και σημ. 8. Ας σημειωθεί ότι η ίδρυση ιερών της Ίσιδος στον ελλαδικό χώρο στο πλαίσιο του θρησκευτικού συγκρητισμού της εποχής (αν και ιερά Ίσιδος ιδρύονται ήδη από τον ύστερο 4^ο αι.

οποία φαίνονται σαφώς επνευσμένα από κλασικά πρότυπα. Ενα εξαιρετικό δείγμα *παιδός άφ' έστίας* αποτελεί η ευρισκόμενη στη Ρώμη μαρμάρινη μορφή αγοριού ηλικίας 12–14/15 ετών (Λ 70), της οποίας οι πλάγιοι βόστρυχοι είναι δεμένοι με το *ήρακλεωτικόν άμμα*.³⁴⁴ Συνεπώς, το σχετικό με την ερμηνεία των κεφαλών από την Ελευσίνα και την αθηναϊκή Αγορά ζήτημα, καθώς και εκείνο της επίδρασης της ισιακής λατρείας στην ελευσινιακή, ενδεχομένως θα ήταν φρονιμότερο να παραμείνει ανοικτό.

Το ζήτημα της σχέσης του *σκόλλυος* γενικότερα, δεξιού, αριστερού ή οπισθίου, με τη λατρεία της Ίσιδος έχει ιδιαίτερα μελετηθεί από την Gonzenbach, τον Goette και άλλους ερευνητές,³⁴⁵ αλλά, παρά τις ενστάσεις της γραφούσης, δεν είναι δυνατόν να συζητηθεί εκτενώς στο πλαίσιο της παρούσης εργασίας. Συνεπώς, με την προηγούμενη συνοπτική παράθεση ορισμένων ενδεικτικών στοιχείων, τα οποία ενδεχομένως διαρρηγνύουν τη σχέση του οπισθίου *σκόλλυος* με την ισιακή λατρεία, καθώς και με τον σχετικό προβληματισμό, που γεννά η απεικόνιση του πλαγίου *σκόλλυος* ειδικά στις μετωπικές μορφές των επιτυμβίων αναγλύφων, το θέμα αυτό θα παραμείνει εν γένει ανοικτό προκειμένου να αποτελέσει πεδίο ειδικότερης έρευνας.

Γ) Παρά τούτα, αξιοσημείωτες είναι ορισμένες προσωπογραφίες αγοριών από το *er-Rubayat* της Αιγύπτου ζωγραφισμένες με την εγκαυστική τεχνική σε ξύλο (*“mummy portraits”*) και χρονολογημένες από τον 1^ο έως τον 3^ο αιώνα μ.Χ. Οι προσωπογραφίες αυτές, σύμφωνα με τις εξαιρετικές μελέτες της Borg και της Bergmann, απεικονίζουν

π.Χ., αν όχι νωρίτερα) δηλώνει μεν ότι η θεά ετιμάτο από τους Έλληνες, χωρίς αυτό να συνεπάγεται τον παραμερισμό αρχαίων λατρειών, όπως εκείνης της Δήμητρος, της οποίας τα Μυστήρια κατέχουν εξέχουσα θέση κατά τη διάρκεια της Ρωμαιοκρατίας ακόμη και στον λατρευτικό βίο των ίδιων των Ρωμαίων. Προβολή των κλασικών προτύπων διέπει εξάλλου και τον Λόγο του Ιμερίου (8: βλ και Α' Μέρος, σελ. 51–52), στον οποίον οι Clinton και Παλαγγιά (2003) στήριξαν σημαντικό μέρος των συμπερασμάτων της μελέτης τους. Επιπλέον, σε κεφαλές κοριτσιών με ελεύθερη μακριά κόμη και φυτικά στεφάνια, όπως η κεφαλή ΕΑΜ 470 από την Ελευσίνα (βλ. ενδεικτικά Καββαδίας 1890-1892, 276 αρ. 470· Ντάτσουλη-Σταυρίδη 1980, 336-339 εικ. 35-36, μέση εποχή Αντωνινών), τα οποία πιθανότατα σχετίζονταν με την ελευσινιακή λατρεία, εκφράζεται ο ίδιος θρησκευτικός συντηρητισμός (πρβλ. τις μορφές κοριτσιών της ελληνιστικής περιόδου από το ιερό της Δήμητρος στον Ακροκόρινθο: Merker 2000, αρ. Η1. Η2. Η7. Η8. Η14. Η16. Η17. Η19. Η20. Η21. Η23. Η55. Η85. Η180. Η181. Η183, από τις οποίες ορισμένες φορούν στεφάνη και κάποιες στεφάνι). Υπό το πρίσμα αυτό, η άποψη της Στεφανίδου-Τιβεριού (2008, 166), σύμφωνα με την οποία «τα αγαλματικά αναθήματα με ιδεαλιστικές κεφαλές παιδιών της κλασικής και ελληνιστικής εποχής συνεχίζονται στη ρωμαϊκή περίοδο με αγάλματα εικονιστικά» ενδεχομένως δεν έχει γενική ισχύ, ιδίως σε περιπτώσεις, όπως οι κεφαλές από την Ελευσίνα, στις οποίες η ερευνήτρια αναφέρεται· η εικονιστική απόδοση των προσώπων δεν συνεπάγεται και την παρόμοια εκείνη της κόμης, η «ιδεαλιστική» μορφή της οποίας πιθανόν να είχε θρησκευτική σημασία, όπως ο *ήράκλειος δεσμός* στα αγόρια, ο οποίος παραπέμπει άμεσα στην Απολλώνια «καθιέρωση» της εφηβικής κόμης, ή η ελεύθερη, ανέμελα ριγμένη, κόμη στα κορίτσια, η οποία παραπέμπει στην ελεύθερη κόμη της Δήμητρος, όταν αυτή πενθούσε για την αρπαγή της θυγατέρας της (*είς Δήμ.* 40–41). Εξάλλου, οι περιπτώσεις των μεταποιημένων κεφαλών από το Δίον δεικνύουν ότι η λατρευτική σημασία της κόμης υπερτερεί εν γένει εκείνης της απόδοσης των ατομικών χαρακτηριστικών της μορφής.

³⁴⁴Roma, Palazzo dei Conservatori. Βλ. ενδεικτικά Esdaile 1909, πίν. Ia· Clinton 1974, 101–103 αρ. 1 εικ. 5–7 (2^{ος} αιώνα μ.Χ.). Από το Palazzo dei Conservatori προέρχεται και δεύτερο νεαρό αγόρι, εμπνευσμένο από το ίδιο πρωτότυπο, το οποίο πιθανότατα παριστάνει *παῖδα άφ' έστίας* και οι πλάγιοι βόστρυχοί του δένονται επάνω από το μέτωπο με το *ήρακλεωτικόν άμμα* (Clinton 1974, 102–104 αρ. 2 εικ. 8–10). Αλλά και σε μαρμάρινο αγαλμάτιο αγοριού, ΑΜΕ 5162, το οποίο παριστάνει νεαρό μύστη, αν και μικρότερης μάλλον ηλικίας, από τον 4^ο ή τον 3^ο αιώνα π.Χ., η κόμη είναι διευθετημένη σε κόμβο επάνω από το μέσον του μετώπου. Βλ. ενδεικτικά Παπαγγελή 2002, 33· Λεβέντη 2010, 115 εικ. 5.

³⁴⁵ Βλ. ενδεικτικά Gonzenbach 1957· 1969· Goette 1989· Portale 1998, 361–362 ιδίως σημ. 486, όπου και βιβλιογραφία.

νεαρούς *μαλλοκουρήτας*, υιούς προνομιούχων Ελλήνων της αριστοκρατίας της Αιγύπτου, εκείνων «*τῶν ἀπὸ γυμνασίου*» ή «*τῶν 6475 κατοίκων*», των οποίων ο θάνατος δεν επέτρεψε τη μετάβασή τους στην εφηβεία.³⁴⁶ Πάπυροι του 1^{ου} αιώνα μ.Χ. αναφέρονται στο τελούμενο από τους Έλληνες της Αιγύπτου έθιμο του *κείρειν τὸν μαλλόν* των αγοριών κατά τη μετάβασή τους στην εφηβεία στην ηλικία των 14 ετών, στην *ἐπίκρισιν* και εγγραφή τους στους εφηβικούς καταλόγους και στο σώμα των φορολογούμενων πολιτών. Οι τελετές αυτές πραγματοποιούνται σε περίβλεπτους ιερούς χώρους, όπως το Σεραπείον στην Αλεξάνδρεια ή πλησίον της «κλίνης» του Σεράπεως στο ιερό του Thoeiris στον Οξύρρυγχο. Κατά το πρότυπο των αττικών *Ἀπατουρίων* ή των *Ἀπελλῶν* στους Δελφούς οι γονεῖς παρέθεταν τελετουργικά γεύματα και οι υιοί τους λάμβαναν δώρα.³⁴⁷ Σε τρεις από τις προσωπογραφίες αυτές, ευρισκόμενες η πρώτη στο Βερολίνο (**Z 1**),³⁴⁸ η δεύτερη στην Κοπεγχάγη (**Z 2**),³⁴⁹ η τρίτη σε ιδιωτική Συλλογή (**Z 3**),³⁵⁰ στις οποίες παριστάνονται νεαρά αγόρια ενδεδυμένα με λευκούς χιτώνες και ιμάτια κοσμημένα με ερυθρές λωρίδες υφάσματος,³⁵¹ η κόμμωση των μορφών ανακαλεί εκείνη του νεαρού «Αιγυπτίου», ελληνικής καταγωγής κατά τη Bergmann,³⁵² σε απόσπασμα του Λουκιανού: α) *ἀναδεδεμένον ἐς τούπίσω τὴν κόμην ἐπ' ἀμφοτέρα τοῦ μετώπου ἀπηγμένην*· β) *ἡ κόμη δὲ καὶ ἐς τούπίσω ὁ πλόκαμος συνεσπειραμένος*· γ) *τοῦτο μὲν εὐγενείας σημεῖον ἐστὶν Αἰγυπτίοις ἢ κόμη*. ἅπαντες γὰρ αὐτὴν οἱ ἐλεύθεροι παῖδες ἀναπλέκονται ἔστε πρὸς τὸ ἐφηβικόν.³⁵³ Η τραηγμένη προς τα πίσω κόμη και ο συνεσπειραμένος πλόκαμος συνιστούν

³⁴⁶ Βλ. Borg 1996, 114–120· 1998, 55–56· Bergmann 2016. Οι οριζόμενοι ως οι *ἀπὸ γυμνασίου* στον Οξύρρυγχο ή απλά ως «οι 6475» στο Fayum συνιστούσαν προνομιούχες ομάδες, τα μέλη των οποίων πλήρωναν μειωμένους κεφαλικούς φόρους έχοντας την υποχρέωση να αποδεικνύουν/επιδεικνύουν την ελληνική καταγωγή τους από την πλευρά και των δύο γονέων. «Οἱ 6475 κάτοικοι» είχαν αφιερώσει εαυτούς στο καθήκον της διαφύλαξης του ελληνικού πολιτισμού και ανέθρεφαν τους υιούς τους στο περιβάλλον του γυμνασίου κατά την ελληνική εθιμοτυπία. Καταγραφές μελών στις ομάδες αυτές εμφανίζονται για πρώτη φορά στην εποχή του Αυγούστου, ενώ έως το 70 μ.Χ. τα κριτήρια εισαγωγής στις προνομιούχες αυτές τάξεις έγιναν ιδιαίτερα αυστηρά. Η σύνθεση της «*ἀπὸ γυμνασίου*» ή «6475» ομάδας ορίστηκε με βάση την ελληνική προγονική ταυτότητα και τους δεσμούς των μελών με τον πολιτισμικό περιβάλλον του γυμνασίου. Σχετικά, βλ. Montevocchi 1975· Canducci 1990· Ruffini 2006· Jördens 2012· Vandorpe 2012.

³⁴⁷ Βλ. ενδεικτικά Montserrat 1991· Legrass 1993· Montserrat 1996, 37–41. Για τα *Ἀπατούρια* και τις *Ἀπέλλας*, βλ. Α' Μέρος, σελ. 40–48.

³⁴⁸ Berlin, Staatliche Museen, Antikensammlung 31161.4. Βλ. ενδεικτικά Parlasca 1969–1980, αρ. 474· Borg 1996, 115 πίν. 42· 1998, 55–56· Bergmann 2016, ιδίως 161. 162. 169 εικ. 9, 2.

³⁴⁹ Ιδιωτική Συλλογή. Βλ. ενδεικτικά Parlasca 1969–1980, αρ. 475· Parlasca – Seemann 1999, 158 αρ. 57· Bergmann 2016, ιδίως 161. 163. 169 εικ. 9, 3.

³⁵⁰ Kopenhagen, Nationalmuseet 3892. Βλ. ενδεικτικά Borg 1996, 114–115, ομάδα 2· 1998, 55–56· 2000, 70 πίν. 3· Bergmann 2016, ιδίως 161. 163 εικ. 9, 4.

³⁵¹ Το είδος αυτό ενδυμάτων και τα ενίοτε φερόμενα φυλακτά χαρακτηρίζουν, κατά τη Borg (1996, 114–115· 1998, 56· 2000, 70), την εικονογραφία των αγοριών.

³⁵² Η Bergmann (2016, 164) στηρίζει την άποψή της αυτή κυρίως στην περιγραφή του τρόπου, με τον οποίον ο νεαρός ομιλεί την ελληνική γλώσσα (βλ. Λουκ. *Πλοῖον 2: καὶ ἐφθέγγετο ἐπισεσυρμένον τι καὶ συνεχὲς καὶ ἐπίτροχον, ἑλληνιστὶ μὲν, ἐς τὸ πάτριον δὲ τῷ ψόφῳ καὶ τῷ τῆς φωνῆς τόνῳ*).

³⁵³ Λουκ. *Πλοῖον* α) 2. 4–5, β) 2. 20–21, γ) 3. 1–3. Για το απόσπασμα αυτό του Λουκιανού (ιδίως το γ), βλ. και Α' Μέρος, σελ. 37. Η συζήτηση σχετικά με τον νεαρό «Αιγύπτιο» αναπτύσσεται μεταξύ φίλων στο λιμάνι του Πειραιά με αφορμή τη θέα του όμορφου νέου κατά την άφιξη πλοίου με σιτηρά από την Αίγυπτο. Από τους αρχικά τέσσερις φίλους, ο ένας, ονόματι Αδεΐμαντος, ακολουθεί το *μειράκιον* συγκινημένος από το κάλλος του. Οι υπόλοιποι τρεις εκφράζουν ο καθένας μία διαφορετική άποψη για τον νεαρό. Ο Σάμιππος, βάσει της αδυναμίας του Αδεΐμαντου στα όμορφα αγόρια, εντάσσει κατ' ουσίαν τον νεαρό στους δούλους *delicati* με

τα κύρια χαρακτηριστικά της κόμμωσης και στις τρεις προσωπογραφίες, από τις συνολικά δέκα τρεις, που παρουσιάζουν αυτού του είδους την κόμμωση, την οποία η Bergmann αποκαλεί για πρακτικούς λόγους “nape lock”.³⁵⁴ Η Bergmann εύλογα παρατηρεί ότι η *συσπείρωση* των βοστρύχων στις προσωπογραφίες των αγοριών μετακινείται από την οπίσθια πλευρά της κεφαλής στην πλάγια όψη όπισθεν του δεξιού αυτιού προκειμένου αυτή να είναι ορατή.³⁵⁵ Στην προσπάθειά της να ανιχνεύσει και παρουσιάσει την τρισδιάστατη «εικόνα» της κόμμωσης αυτής, η Bergmann συγκρίνει τη διευθέτηση της κόμης στις τρεις προσωπογραφίες με εκείνη δύο κεφαλών νηπίων αγοριών και μιας κεφαλής ιματιοφόρου νέου από την Αίγυπτο.³⁵⁶ Κύριο κοινό χαρακτηριστικό της κόμμωσης των τριών αυτών κεφαλών είναι η προς τα πίσω τραβηγμένη κόμη και η απόληξή της σε σφιχτά μαζεμένους βοστρύχους χαμηλά στην περιοχή του αυχένα. Στην πρώτη κεφαλή (Λ 71), ευρισκόμενη στην Αλεξάνδρεια και χρονολογημένη στην εποχή του Αυγούστου, οι μαζεμένοι βόστρυχοι του αυχένα συνιστούν την απόληξη μιας φαρδιάς «ζώνης» κόμης, η οποία ξεκινά επάνω από το μέτωπο και φέρει κορυφαία και κάθετες σε αυτήν εγχαράξεις, προκειμένου να δηλωθεί κεντρική πλεξίδα.³⁵⁷ Κεντρική πλεξίδα, η οποία ξεκινά επάνω από το μέτωπο και απολήγει στους θραυσμένους μαζεμένους βοστρύχους του αυχένα, σχηματίζουν και οι βόστρυχοι της δεύτερης κεφαλής αγοριού (Λ 72), ευρισκόμενης στη Δρέσδη και χρονολογημένης στον 2^ο αιώνα μ.Χ.³⁵⁸ Μόλις προεξέχον από τους υπολοίπους βοστρύχους φαρδύ τμήμα κόμης, που αρχίζει επάνω από το μέτωπο και απολήγει στους περιελιγμένους μαζεμένους βοστρύχους του αυχένα, αποδίδεται και στην κεφαλή (Λ 73)

κριτήριο την κόμμωση (α), ο Λυκίνος με το ίδιο κριτήριο τον εντάσσει στους *ministri* (β), ενώ ο Τιμόλαος, διορθώνοντας τους δύο προηγούμενους, εξηγεί ότι η κόμμωση του νεαρού δεικνύει του ελευθέρου παϊδας πριν από τη μετάβασή τους στην εφηβεία (γ). Ο σοφιστής Λουκιανός με το οικείο από τα συγγράμματά του σατιρικό ύφος του παραθέτει δύο εσφαλμένες αντιλήψεις και μία τρίτη σύμφωνη με την πραγματικότητα της ρωμαϊκής Αιγύπτου, την οποία ο ίδιος είχε βιώσει, προκειμένου να προβάλλει τη νοοτροπία τριών διαφορετικών χαρακτήρων Αθηναίων πολιτών αφ’ ενός και αφ’ ετέρου προκειμένου να ειρωνευθεί τους Έλληνες της Αιγύπτου, οι οποίοι μετά από αιώνες μίξης και συμβίωσης με τους Αιγυπτίους ομοιάζαν με εκείνους. Η με βάση το απόσπασμα του Λουκιανού παλαιότερη θεώρηση των αγοριών, που έφεραν παρόμοια με τον νεαρό «Αιγύπτιο» κόμμωση ή γενικότερα *σκόλλυν* ως δούλων (βλ. ενδεικτικά Hekler 1929, 128 αρ. 118) δεν είναι αποδεκτή από την πλειοψηφία των μελετητών. Βλ. όμως και τη σχετική με το θέμα αυτό πρόσφατη άποψη του Fittschen (Fittschen – Zanker 2014, 42–43 αρ. 41), σύμφωνα με τον οποίον όλοι οι *σκόλλυες*, πλην εκείνων στη δεξιά πλευρά της κεφαλής, οι οποίοι συνιστούν τον “Horus-Locke”, δηλώνουν δούλους. Σχετικά με τις ποικίλες ερμηνείες του αποσπάσματος αυτού, βλ. ενδεικτικά Edgar 1903· Husson 1970· Legrass 1993, 125· Borg 2000, 71· Vonderstein 2011, 172· Bergmann 2016, 163–164.

³⁵⁴ Τις 13 αυτές προσωπογραφίες η Bergmann (2016, 161) αποκαλεί “nape-lock” προκειμένης της διάκρισής τους από άλλες 13 προσωπογραφίες, οι οποίες παρουσιάζουν νέους με μη *συνεσπειραμένον πλόκαμον*, την κόμμωση των οποίων η ερευνήτρια αποκαλεί απλά “youth-lock”. Από τις 13 “nape-lock” προσωπογραφίες μόνον μία παρουσιάζει νεαρό κορίτσι με *συνεσπειραμένον πλόκαμον* στην αριστερή πλευρά.

³⁵⁵ Bergmann 2016, 161.

³⁵⁶ Βλ. Bergmann 2016, 165–170, όπου και αναλυτική περιγραφή της κόμμωσης των κεφαλών αυτών.

³⁵⁷ Alexandria, University Museum. Βλ. Bonacasa 1968, 80 (όπου τοποθετείται χρονικά στην εποχή των Κλαυδίων)· Bergmann 2016, ιδίως 166 εικ. 9, 5.

³⁵⁸ Dresden, Skulpturensammlung 2600/A 31. Βλ. Watzinger 1927, 129 αρ. 119 πίν. XVII,1 και XVIII,1· Bonacasa 1968, 277 σημ. 8· Laube 2012, 306 αρ. 165· Bergmann 2016, 168 εικ. 9, 7.

του ευρισκομένου στο Κάιρο και χρονολογημένου στον 2^ο αιώνα μ.Χ. αγάλματος του ιματιοφόρου νέου.³⁵⁹

Σύμφωνα με τη Bergmann, τα παραπάνω γλυπτά, των οποίων η διευθέτηση του κεντρικού τμήματος της κόμης συνιστά μία αρκετά συγκεχυμένη δήλωση της κεντρικής πλεξίδας, αφ' ενός απηχούν επιδράσεις κλασικών και ελληνιστικών προτύπων και αφ' ετέρου ταυτίζονται με *μαλλοκουρήτας*, γόνους Ελλήνων από τις ανώτερες τάξεις της εύπορης αριστοκρατίας της Αιγύπτου. Οι μορφές αυτές αποδίδουν, κατά τη Bergmann, την τρισδιάστατη «εικόνα» των εγκαυστικών προσωπογραφιών, ειδικά στις δύο πρώτες (**Z 1**) και (**Z 2**), από τις οποίες διακρίνεται προεξέχον τμήμα κόμης πλησίον της κορυφής της κεφαλής, συγκρινόμενο από την ερευνήτρια με τα κεντρικά εκείνα τμήματα βοστρύχων των γλυπτών.³⁶⁰ Αν και εν γένει οι παρατηρήσεις της Bergmann είναι εξαιρετικές, ως σημειωθεί μία ενδεχομένως μη ουσιώδης ένσταση του γραφούσης σχετική με τους σφιχτά δεμένους με ταινία βοστρύχους της περιοχής του αυχένα των μαρμάρινων κεφαλών και την ομοιότητά τους με εκείνους της ευρισκόμενης στην Αθήνα κεφαλής της Ψυχής από τη Μήλο, που χρονολογείται στους χρόνους του Τιβερίου (**εικ. 48**).³⁶¹ Η συγκεκριμένη διευθέτηση της απόληξης των βοστρύχων μάλλον συνηγορεί στη θεώρησή της ως κόμμωσης της εποχής, η οποία δεν παρουσιάζει ιδιαίτερη συνάφεια με τη σπειροειδή απόληξη της κόμης των αγοριών από το *er-Rubayat*. Μία πιο πιστή εικόνα προς την σπειροειδή αυτή απόληξη της κόμης των αγοριών στις προσωπογραφίες θα μπορούσε ενδεχομένως να παρουσιάζει η οπίσθια απόληξη της κόμης της χάλκινης κεφαλής του νέου από την αθηναϊκή Ακρόπολη (**εικ. 49**), η οποία από ορισμένους μελετητές χρονολογείται περί το 460 π.Χ.,³⁶² ενώ από άλλους, όπως η Ridgway, έχει θεωρηθεί έργο μιμούμενο την «αυστηρή» τεχνοτροπία, φιλοτεχνημένο στη ρωμαϊκή περίοδο.³⁶³ Γεγονός, πάντως, είναι ότι οι παραπάνω προσωπογραφίες, όπως και τα γλυπτά, χαρακτηρίζονται από σαφώς ελληνικά στοιχεία και φαίνεται να ρίχνουν φως στην εικονογραφία της *θρεπτηρίου* κόμης των νεαρών υιών επιφανών οικογενειών Ελλήνων της Αιγύπτου, οι οποίοι κατείχαν κοινωνική θέση ανάλογη με εκείνη των αγαλματικών μορφών του συντάγματος στην Αφροδισιάδα. Χαρακτηριστική ως προς τα παραπάνω είναι η συμπερασματική διατύπωση της Bergmann: “To put it more pointedly: in order to conform to the Roman system of honors, it was necessary to emphasize one’s Greek status in particular, and this was partially accomplished through a boy’s hairstyle associated with a particular social status. In the land of the ancient youth – or Horus-lock, the hairstyle of the *mallokouretai*

³⁵⁹ Musée du Caire 27478. Βλ. Edgar 1903, 22 αρ. 27478· 1908· Graindor 1937, 177 αρ. 59 πίν. 50. 51a–b· Grimm – Johannes 1975, 8–20 αρ. 19 πίν. 28. 30. 32. 33· Borg 1996, 117 σημ. 43 πίν. 87· Bergmann 2016, 166–167 **εικ. 9**, 6. 8. Στον κατάλογο του Edgar η μορφή αποκαλείται κορίτσι με επιφύλαξη. Την ίδια επιφύλαξη ως προς το φύλο της μορφής διατηρεί και η Bergmann, αν και μάλλον πρόκειται για ιματιοφόρο νέο, που παριστάνεται κατά το κλασικό πρότυπο των ιματιοφόρων μορφών *έντός τήν χειρα έχουσών*.

³⁶⁰ Βλ. Bergmann 2016, 169.

³⁶¹ EAM 426. Βλ. ενδεικτικά Καββαδίας 1890-1892, 267 αρ. 426· Μοστράτος 2007, 215· Μέννενγκα 2006–2008. Αν και οι μαζεμένοι στον αυχένα βόστρυχοι της Ψυχής είναι πλεγμένοι, η γενική εικόνα είναι η ίδια με εκείνη των μαρμάρινων *μαλλοκουρητών*, με των οποίων την κόμμωση η Bergmann συγκρίνει εκείνη των αγοριών στα προαναφερθέντα “mummy portraits”.

³⁶² MA 6590. Βλ. ενδεικτικά Bordman 1985, **εικ. 10**.

³⁶³ Βλ. Ridgway 1970, 136 **εικ. 178**.

may be regarded both as a mark of assimilation – because hairstyles to distinguish male age classes gained greater importance for the Greeks in Egypt – and simultaneously as an indication of distinction.”³⁶⁴

Δ) Ένα άλλο ζήτημα, το οποίο γεννάται ήδη από την κλασική εποχή, αλλά λαμβάνει ευρύτερες διαστάσεις από την ύστερη κλασική περίοδο έως και τη ρωμαϊκή εποχή, αφορά στα εικονογραφικά σχετικά με την κόμη δάνεια των παιδικών μορφών, ιδίως των νηπίων, από τις παραστάσεις του Έρωτος. Η συχνή παρουσία ερωτιδίων με κεντρική πλεξίδα ή επάνω από το μέσον του μετώπου κόμβο στις ρωμαϊκές σαρκοφάγους, σε επιτύμβια ανάγλυφα και σε ιερά κουροτρόφων θεοτήτων δηλώνει πιθανότατα ότι αυτοί συνιστούσαν εικονογραφικά υποκατάστατα των ίδιων των παιδιών, νηπίων ή βρεφών. Η παράσταση του βρέφους ή νηπίου Έρωτος, υιού της Αφροδίτης, κατεδείκνυε την επιθυμητή εκπλήρωση του σκοπού του γάμου,³⁶⁵ ήτοι τη γέννηση αρρένων τέκνων και συμβόλιζε τη γονιμότητα της φύσης και των ανθρώπων, άμεσα συνδεδεμένη με τον *άβροκόμην* Διόνυσο και τα *Άνθεστήρια*.³⁶⁶ Συνεπώς, οι μορφές των ερωτιδίων στη σχετική με βρέφη και νήπια παιδιά εικονογραφία, επιτύμβια ή αναθηματική, παρά τον συχνά επιτηδευμένο και διακοσμητικό χαρακτήρα τους, θα πρέπει μάλλον να εννοηθούν σύμφωνα με την εύστοχη παρατήρηση της Bieber: “Thus not only artistic but also symbolic and psychological reasons have multiplied the figures of Eros.”³⁶⁷

Ε) Τέλος, ένα ζήτημα, το οποίο έχει απασχολήσει τη σχετική με τις γλυπτές κεφαλές/προτομές παιδιών βιβλιογραφία, αφορά στη χρήση τους με ακραίες προτάσεις, όπως αυτή των Goette και Fittschen, κατά τους οποίους οι προτομές παιδιών της ρωμαϊκής περιόδου, εκτός από εκείνες μελών αυτοκρατορικών οικογενειών, συνιστούσαν μεταθανάτιες παραστάσεις.³⁶⁸ Όλες οι σχετικές με το θέμα αυτό απόψεις έχουν παρατεθεί και μελετηθεί από τη Στεφανίδου-Τιβερίου³⁶⁹ και, ως εκ τούτου, δεν θα αναφερθούν εδώ. Παρά το γεγονός ότι η *θρεπτήριος* κόμη νηπίων, παιδιών και εφήβων συνιστά βασικό εικονογραφικό στοιχείο σε επιτύμβιες παραστάσεις, η συνήθως άγνωστη προέλευση προτομών και κεφαλών αγαλμάτων δεν συνεπάγεται την ένταξή τους σε αυτή την κατηγορία μνημείων. Ήδη από την ύστερη κλασική περίοδο και εντεύθεν η ανάθεση γλυπτών απεικονίσεων παιδιών με *θρεπτήριον* κόμη σε ιερά κουροτρόφων θεοτήτων

³⁶⁴ Bergmann 2016, 171.

³⁶⁵ Βλ. Σχ. στα ψ.Αριστοτ. *Μετεωρ.* 343b 5–6: *γαμήλιος δὲ μὴν ἐλέγετο παρ’ Ἀθηναίοις διὰ τὸ κατ’ ἐκεῖνον τὸν καιρὸν τοὺς γάμους ἐπιτελεῖσθαι· εὖλογον γὰρ ὦντο τότε σπεῖρειν ὅτε καὶ ἡ γῆ ἀρδεύεται· ἐπιτήδειος γὰρ ὁ καιρὸς πρὸς καρπῶν γένεσιν.*

³⁶⁶ Βλ. *Anth. Pal.* 9. 524, όπου απαριθμούνται με αλφαβητική σειρά τα χαρακτηριστικά του Διονύσου από *άβροκόμης* έως *ώρεσίλοιπον*. Μεγάλος αριθμός των προσδιοριζόμενων τον Διόνυσο επιθέτων στο επίγραμμα αυτός αφορά στην παρθενική/παιδική κόμη του θεού. Πρβλ. και *Anth. Pal.* 9. 524. 21 (*ύμενήιον* ενν. *Διόνυσον*). Για τα *Άνθεστήρια* και τη θέση των νηπίων παιδιών σε αυτά, βλ. Α΄ Μέρος, 50–53. Για τη σύνδεση Έρωτος και διονυσιακής λατρείας, βλ. ενδεικτικά Bieber 1949.

³⁶⁷ Bieber 1949 (37–38), η οποία εν προκειμένω αναφέρεται στην εικονογραφία του Έρωτος σε αγγεία από το Παντικάπαιο. Πρβλ. Πaus. 1. 43. 6: *Μετὰ δὲ τοῦ Διονύσου τὸ ἱερὸν ἐστὶν Ἀφροδίτης ναός, ἄγαλμα δὲ ἐλέφαντος Ἀφροδίτη πεποιημένον πρᾶξις ἐπὶ κλησιν. Τοῦτο ἐστὶν ἀρχαιότατον ἐν τῷ ναῷ. Πειθῶ δὲ καὶ ἐτέρα θεός, ἣν Παρήγορον ὀνομάζουσιν, ἔργα Πραξιτέλους· Σκόπα δὲ Ἔρως καὶ Ἰμερος καὶ Πόθος, εἰ δὴ διαφορά ἐστι κατὰ ταῦτό τοις ὀνόμασι καὶ τὰ ἔργα σφίσι.*

³⁶⁸ Βλ. Goette 1989α, 456–459· Fittschen 1985, 21–23.

³⁶⁹ Βλ. Στεφανίδου-Τιβερίου 2008, ιδίως 165–167.

αποτελούσε κοινή πρακτική³⁷⁰ παράλληλα με την ταπεινότερη εκείνη των πήλινων ειδωλίων. Κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους μαρμάρινες κεφαλές παιδιών, όπως εκείνων από την αθηναϊκή Αγορά ή από το ιερό της Δήμητρος στην Ελευσίνα δεικνύουν τη συνέχιση της παλαιότερης αυτής πρακτικής. Στο ίδιο πλαίσιο ένας Ρωμαίος στρατηγός ανέθεσε άγαλμα της *ἀποκειρομένης θυγατρός* του στο κατ' εξοχήν ιερό αφιέρωσης κόμης αρρένων, εκείνο του Πανημέρου Διός,³⁷¹ ενώ κατ' ουσίαν πολιτική σκοπιμότητα είχε η δημόσια αγαλματική παράσταση του ιματιοφόρου νεαρού εφήβου με οπίσθιον *σκόλλυν* από το σύνταγμα των τεσσάρων ανδρών έξω από το Βουλευτήριο της Αφροδιάδος. Από την άλλη, ο δημοφιλής, κατά την εποχή αυτή, αλλά και πιο οικονομικός τύπος της «προτομής» θα αποτελούσε ενδεχομένως ιδανικό τρόπο παρουσίασης της *θρεπτηρίου* κόμης είτε σε ιερά είτε σε τάφους είτε σε οικίες εύπορων οικογενειών. Ένα θέμα, ωστόσο, το οποίο χρήζει εκτεταμένης έρευνας, αποτελεί αυτή ακριβώς η τελευταία περίπτωση, ήτοι η εύρεση κεφαλών αγοριών σε οικίες, όπως εκείνες από την «Οικία της Λήδας» στο Δίον. Μήπως, δηλαδή, θα πρέπει να εξεταστεί το ενδεχόμενο η εύρεση κεφαλών με *θρεπτήριον* κόμη σε οικίες να δηλώνει ενίοτε μία ιδιωτικοποίηση της λατρείας κατά αντιστοιχίαν προς την αρχαιολογικά τεκμηριωμένη τέλεση των ελληνικών *Μαλλοκουρίων* εντός ορισμένων οικιών της ρωμαϊκής Αιγύπτου;³⁷²

³⁷⁰ Βλ. ενδεικτικά Bobou 2014, σχετικά με κεφαλές αγαλμάτων παιδιών από ελληνιστικά ιερά, από τάφους και από οικίες.

³⁷¹ Βλ. και Α' Μέρος, σελ. 55 σημ. 292 (*IStr* 485).

³⁷² Βλ. ενδεικτικά Abdelwahed 2016, 42–43 (βεβαίως, οι προτομές από το Δίον χρησιμοποιούνται ως παράδειγμα λόγω της προέλευσής τους από οικία χωρίς να αποκλείεται το ενδεχόμενο αυτές να συνιστούν έργα μεταθανάτια).

ΤΕΛΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η συνδυαστική μελέτη των γραπτών και εικονογραφικών μαρτυριών για το έθιμο της ανάθεσης της κόμης στην αρχαία Ελλάδα από την αρχαϊκή περίοδο έως την εποχή της ρωμαιοκρατίας επιβεβαιώνει τη διαχρονικότητά του και αναδεικνύει τη πολυσημαντότητά του. Κάτωθι θα παρατεθούν ορισμένα γενικά συμπεράσματα, τα οποία εξήχθησαν από την πρώτη αυτή φάση διερεύνησης του θέματος, ενίοτε υπό μορφήν ερμηνευτικών προτάσεων και προβληματισμών.

A) Το έθιμο της ανάθεσης της κόμης σηματοδοτούσε κρίσιμα στάδια στη διάρκεια του βίου με κυριότερα εκείνα των νηπίων *παιδων* μετά τη γέννησή τους, των *κούρων* στην περίοδο μετάβασής τους προς την ενηλικίωση και των *κορών* προ του γάμου τους. Το είδος της ανάθεσης καθόριζε το περιεχόμενο της ευχής, την οποία οι γονείς απηύθηναν στην εκάστοτε κουροτρόφο θεότητα υπέρ των τέκνων τους. Την εκπλήρωση της ευχής ακολουθούσε η τελετή της κουράς της *θρεπτηρίου* κόμης, ήτοι της κόμης η οποία είχε αφιερωθεί στη θεότητα. Η κουρά της κόμης συνοδευόταν συνήθως από νέα ευχή, με την οποία οι αναθέτες ευχαριστούσαν και εξευμένιζαν τη θεότητα, που είχε επιτρέψει και διασφαλίσει τη μετάβαση από το ένα στάδιο του βίου στο άλλο. Στις δημοσίου χαρακτήρα εθιμοτυπικές τελετές μετάβασης και στις εντός του πλαισίου τους αναθέσεις κόμης η θέση του πατέρα ήταν πρωταρχικής σημασίας. Το γεγονός αυτό, συνυφασμένο με τον πατριαρχικό τύπο δόμησης της αρχαίας κοινωνίας, αποτελούσε τον κανόνα στις αναθέσεις κόμης τις ενταγμένες στο πλαίσιο των θυσιών του *κουρείου* των ιωνικών *Άπατουρίων* ή των *άπελλαίων* των δωρικών *Άπελλων*, οπότε τα άρρενα τέκνα ηλικίας περίπου 14 έως 16 ετών εισάγονταν στην πατρική φρατρία. Η από τον πατέρα ανάθεση της κόμης των τέκνων του μετά τη γέννησή τους στόχευε στην υγιή ανάπτυξή τους και στη μετάβασή τους από το γυναικείο/μητρικό περιβάλλον σε εκείνο του παιδαγωγού, καθώς και στην ένταξή τους στο περιβάλλον της πόλης, της οποίας μελλοντικά θα αποτελούσαν ενεργά μέλη. Κατά τη μετάβαση αυτή ετελείτο η πρώτη κουρά των νηπίων *παιδων* στην ηλικία, παρά τη μνεία εξαιρέσεων, περίπου των 3 έως 4 ετών, ενδεχομένως στο πλαίσιο των *Χοών* των *Άνθεστηρίων* ή σε εκείνο των θυσιών *μείονος* και *παιδηίων* των ιωνικών *Άπατουρίων* και δωρικών *Άπελλων* αντίστοιχα, οπότε τα πρόσφατα γεννημένα μέλη μιας οικογένειας παρουσιάζονταν από τον πατέρα στην φρατρία του. Η σύγχυση των αρχαίων πηγών στο ζήτημα των θυσιών *κουρείου* και *μείονος* επιβάλλει μία επιφυλακτικότητα αναφορικά με την τέλεση κουράς των νηπίων κατά τα *Άπατούρια*. Αντίθετα, η περίπτωση εορτασμού των *Χοών* κατά τα *Άνθεστήρια*, συνοδευόμενη με κατ' οίκον συμπόσια και αναμνηστικά δώρα προς τα νήπια, ενδεχομένως αποτελεί ένα περισσότερο ενδεδειγμένο πλαίσιο για την προσφορά της πρώτης κόμης των αρρένων τέκνων στον *κοῦρον* αλλά και *θεῖον βρέφος* Διόνυσο. Παρά την αδιαμφισβήτητη πρωτοκαθεδρία του πατέρα, από κοινού οι γονείς ή και μόνον η μητέρα συνιστούσαν τους αναθέτες κατά κύριο λόγο υπέρ των *κορών* προ του γάμου και, λαμβανομένων υπ' όψιν των μεγάλων ποσοστών παιδικής θνησιμότητας, υπέρ των θηλέων και αρρένων τέκνων μετά τη γέννησή τους, η κόμη των οποίων αφιερωνόταν

σε κάποια κουροτρόφο θεότητα. Υπό το πρίσμα αυτό, σε μη ευκαταφρόνητο αριθμό περιπτώσεων αναθέσεις κόμης ετελούντο γενικότερα υπέρ υγείας και ευημερίας των νεογέννητων τέκνων και ειδικότερα υπέρ ιάσεως και σωτηρίας από προσβάλλουσες αυτά ασθένειες. Συνεπώς, πέραν των ενταγμένων σε εθιμοτυπικά πλαίσια της πόλης και των φρατριών αναθέσεις κόμης, στα οποία προβάλλονταν δημόσια τα άρρενα μέλη της πατριαρχικής οικογένειας, η κόμη παιδιών και των δύο φύλων ανετίθετο σύμφωνα με την προαίρεση των γονέων και τις ειδικές για κάθε περίπτωση περιστάσεις, συμπεριλαμβανομένου και του ζητήματος της ηλικίας της ανάθεσης/κουράς· ενδεχομένως δε, όπως δεικνύουν και οι σχετικές με αναθέσεις κόμης εφήβων γραπτές μαρτυρίες, η κουρά *θρεπτηρίου* «κόμης» άλλοτε περιελάμβανε τρίχες των πρώτων γενεών και άλλοτε τμήμα της κόμης, όπερ μπορεί να σημαίνει περισσότερες από μία κουρές κατά τη διάρκεια της εφηβείας: νεαρών *κούρων* στην αρχή της εφηβείας, περίπου 12 έως 14 ετών, και *κούρων* έως την ηλικία των 18 ετών. Τέλος, τις αναθέσεις κόμης των *κορών* με εκ μέρους της μητέρας ευχές υπέρ ευτυχισμένου γάμου και τεκνοποιίας ακολουθούσε η τελετουργική κουρά ενταγμένη στα κατά τόπους γαμήλια εορταστικά και θυσιαστήρια έθιμα, *προγάμια* και *προτέλεια*. Ο γάμος ως τέλος, στο περιβάλλον του οποίου εισήγετο η *κόρη* με την κουρά τμήματος της παρθενικής κόμης της, δήλωνε τη μετάβαση της *παρθένου* στο στάδιο της *γυναικός* με κύριο στόχο την τεκνοποιία και δη τη γέννηση αρρένων τέκνων – μελλοντικών πολιτών και κληρονόμων της πατρικής περιουσίας. Υπό το πρίσμα αυτό, αν και οι *κόραι* με την προσφορά της κόμης ευχαριστούσαν τη θεότητα για την παρεχόμενη σε αυτές προστασία του προτέρου παρθενικού βίου τους, συγχρόνως ως νέφες και *γυναῖκες* επικαλούντο τη θεϊκή βοήθεια στο ζήτημα της τεκνοποιίας και στα νέα τους καθήκοντα ως μητέρων. Ως εκ τούτου, αρκετές περιπτώσεις αναθέσεων κόμης σχετίζονται αποκλειστικά με την τεκνοποιία, την επιτυχή ολοκλήρωση του τοκετού, τη λοχεία, ιδίως δε με τη γέννηση αρρένων τέκνων.

Β) Οι αποδέκτες των αναθέσεων κόμης, οι οποίες ετελούντο στο πλαίσιο διαβατηρίων εθίμων παιδιών και εφήβων, αγοριών και κοριτσιών, ήσαν κατά βάσιν κουροτρόφοι θεότητες. Οι ποτάμιες θεότητες συνιστούν τους πρώτους μνημονευόμενους στις πηγές αποδέκτες *ιερᾶς* κόμης, οι οποίες, ενίοτε από κοινού με τις Νύμφες, ανελάμβαναν την προστασία και ανατροφή των *παιδων* από την εποχή των αρχαϊκών επών έως την ύστερη αρχαιότητα. Οι αναθέσεις κόμης σε ποταμούς, όπως οι Σπερχειός, Ίναχος, Νέδα, Αλφειός, Ιλισσός και Κηφισός, καθώς και οι σχετικές με τη φυσιολογική ανάπτυξη των παιδιών αλλά και την ευγονία τοπικές λατρείες τους, ήσαν στενά συνυφασμένες με τη γονιμοποιό δύναμη του υγρού στοιχείου

¹ στη φύση: η φυομένη στην κεφαλή κόμη και τα πρώτα *γένεια* των παρειών παρεβάλλοντο προς τα φυλλώματα, τη βλάστηση και την ανθοφορία της φύσης. Αναθέσεις

¹ Ας σημειωθεί ότι η ξήρανση/αφυδάτωση οδηγεί στη νέκρωση των κάτωθεν της επιδερμίδας θυλάκων των τριχών της κόμης και στην απώλειά της. Είναι πιθανόν σε μη πολιτισμικά ανεπτυγμένους κοινωνίες να είχε παρατηρηθεί η μετά τον θάνατο διατήρηση για κάποιο χρονικό διάστημα της κόμης (**εικ. 17**) (αλλά και των ονύχων) των νεκρών, της οποίας μάλιστα το μήκος φαινομενικά αυξάνει εξαιτίας της σταδιακής υποχώρησης

κόμης στον Διόνυσο, στη Δήμητρα και ενίοτε στον Ποσειδώνα ερμηνεύονται υπό το πρίσμα της ιδιαίτερης σχέσης των θεοτήτων αυτών με το υγρό στοιχείο, με την ευεργετική δύναμη του οποίου οι εν λόγω θεότητες ήλεγχαν την αναγέννηση και την καρποφορία της φύσης και των ανθρώπων. Η «άνθηση» των *παιδων*, αλλά και των πρώτων *γενείων* τους, συχνά παραβαλλομένων προς τους πυρόξανθους *ιούλους*, η ευημερία και η γονιμότητα των νεαρών ανδρών και γυναικών συνιστούν ορισμένα μόνον ενδεικτικά σημεία της ζωτικής επενέργειας των θεοτήτων αυτών στον βίο των με την ανάθεση κόμης τιθεμένων υπό την προστασίαν τους αρρένων και θηλέων *παιδων*, *κούρων* και *κορών*. Ενίοτε ο *ὑψιστος* Ζεὺς ως ο *τελειότερος* των θεών συνιστούσε τον αποδέκτη αναθέσεων κόμης αρρένων *παιδων* και *κούρων* προκειμένου αυτοί να καταστούν ολοκληρωμένοι και *τέλειοι* άνδρες, όπως στην επιγραφικά μαρτυρημένη περίπτωση της λατρείας του θεού ως Πανημέρου στην Καρία. Κύριοι, όμως, θεοί-προστάτες *παιδων*, *κούρων* και *κορών* ήσαν ο Απόλλων και η Ἄρτεμις. Στον *μέγιστον κοῦρον* Απόλλωνα οι προ-έφηβοι και έφηβοι αφιέρωναν την κόμη τους κατά την ένταξή τους στον συνδεόμενο με τον θεσμό του Γυμνασίου θεό και πριν την ενηλικίωση. Η Ἄρτεμις ως κουροτρόφος θεά, προστάτις του παρθενικού, *άνδρογύνου* βίου αγοριών και κοριτσιών και των φυσικών γενετήσιων ορμών, ενίοτε συνδεδεμένη με ποτάμιες θεότητες, όπως ο Αλφειός, κατείχε από κοινού με τον αδελφό της την πρώτη θέση στις ενταγμένες στο πλαίσιο τελετών μετάβασης αναθέσεις κόμης. Παρά την εν γένει *πενθητήριον* φύση της ηρωολατρείας, οι αποθνήσκοντες πριν την ενηλικίωση παρθένοι ήρωες και προ του γάμου παρθένες, όπως ο Ιππόλυτος στην Τροιζήνα, η Ιφινόη στα Μέγαρα ή οι Υπερβόρειες παρθένες στη Δήλο, λατρεύονταν με τελετές μετάβασης *κούρων* και *κορών*, η κόμη των οποίων *έτρέφετο* προκειμένου να αφιερωθεί στους τάφους και τα ιερά τους κατά τη λήξη του παρθενικού βίου τους: πρόκειται για τοπικές αρχαίες λατρευτικές παραδόσεις, ορισμένες από τις οποίες διατήρησαν τον αυτόνομο χαρακτήρα τους, ενώ άλλες ενετάχθησαν στις λατρείες της Αρτέμιδος, όπως στην περίπτωση των Δηλιάδων παρθένων ή της Ιφιγενείας στο ιερό της θεάς στη Βραυρώνα. Άλλοι ήρωες, κατά κύριο λόγο σύντροφοι/ερώμενοι του Ηρακλέους, όπως ο Ιόλαος στο σικελικό Αργύριον ή ο Σώστρατος/Πολύστρατος στην Αχαΐα, συνδέονταν με αναθέσεις κόμης νεαρών *παιδων* και *κούρων* κατά τις ενέχουσες το ομοερωτικό στοιχείο περιόδους ένταξής τους στον γυμνασιακό θεσμό και της μετάβασής τους στην ενηλικίωση. Στον αντίποδα των σχετικών με την παιδική ηλικία και τον παρθενικό βίο αναθέσεων κόμης, η κουρά των νυφών στο πλαίσιο των *προτελείων* και των *γυναικῶν* μετά τον γάμο συνοδευόταν με ευχές και νέες αναθέσεις κόμης στην Τελεία Ἥρα, την Αφροδίτη, τις Μοίρες, την Αρτέμιδα Λοχεία και την Ειλείθυια και εν γένει τις προστάτιδες θεότητες του γάμου, της τεκνοποιίας, του τοκετού και της λοχείας, μεταξύ των οποίων εμφανίζεται επιγραφικά ακόμη και ο δελφικός Απόλλων. Οι προαναφερθείσες κουροτρόφοι θεότητες και θεοποιημένοι ήρωες – προστάτες του παρθενικού βίου, όπως π.χ. η ο Απόλλων, η Ἄρτεμις, η Δημήτηρ, ο Ιππόλυτος ή ο Ιόλαος, ήσαν συγχρόνως και θεραπευτές, στους οποίους οι γονείς απηύθυναν ευχές υπέρ υγείας και προστασίας των τέκνων τους συνοδευόμενες από

του δέρματος, και για τον λόγο αυτόν η κόμη να είχε αποκτήσει μεταφυσική σημασία και συνδεθεί με χθόνιες δυνάμεις.

αναθέσεις κόμης. Η κατά τον Πελοποννησιακό Πόλεμο σταδιακή αντικατάσταση της λατρείας του θεραπευτή θεού Απόλλωνος από εκείνη του Ασκληπιού και της Υγείας, η ευρεία διάδοση της λατρείας των ιαματικών αυτών θεοτήτων και ο πολλαπλασιασμός των Ασκληπιείων κατά τους ελληνιστικούς χρόνους οδήγησαν στη δικαιολογημένη από τους υψηλούς κινδύνους παιδικής θνησιμότητας έξαρση του εθίμου αναθέσεων κόμης ιδίως νηπίων αγοριών και κοριτσιών στα ιερά αυτά. Αναθέσεις κόμης παιδιών νηπιακής ή προεφηβικής ηλικίας μαρτυρούν ευρήματα, χρονολογημένα από τον 4^ο αιώνα π.Χ. και εντεύθεν, από Ασκληπιεία, όπως π.χ. εκείνα της Επιδαύρου, της Κορίνθου, του Πειραιά, της Λισσού, της Πάρου. Τέλος, ένα χρήζον περαιτέρω έρευνας ζήτημα αποτελεί η εξέταση των ιερών, στα οποία ετελούντο αναθέσεις κόμης *παιδων, κούρων και κορών* σε συνάρτηση με τις τοπικές λατρευτικές παραδόσεις, τους οικονομικο-κοινωνικο-πολιτικούς θεσμούς της πόλεως, στην οποία ανήκαν, και τη γεωγραφική θέση τους. Οι συνδεόμενες με τελετές μετάβασης και αναθέσεις κόμης λατρείες των παρθένου Αθηνάς σε Άργος και Αθήνα, Δήμητρος σε Ελευσίνα και Ακροκόρινθο, Αρτέμιδος σε Βραυρώνα, Πειραιά και Αμάρυνθο, Ήρας στη Σάμο και Ποσειδώνος στη Θεσσαλία συνιστούν ορισμένες μόνον από τις περιπτώσεις, οι οποίες χρήζουν ειδικότερης μελέτης.

Γ) Πέραν των αναθέσεων κόμης στο πλαίσιο διαβατηρίων εθίμων *παιδων, κούρων*, και *κορών*, καθώς και *γυναικῶν* σχετικά με την τεκνοποιία, βόστρυχοι/πλόκαμοι της κόμης ή *γένεια* ανετίθεντο σε ποικίλες περιστάσεις του βίου ανδρών και γυναικών με ευχές υπέρ υγείας, ψυχικής και σωματικής, υπέρ προστασίας ή σωτηρίας από κινδύνους και εν γένει υπέρ ευημερίας. Ενδεικτικά ας αναφερθούν επιγράμματα της *Anthologia Palatina*, στα οποία μαρτυρούνται αναθέσεις *έλιγμάτων/άνελιγμάτων* κόμης – πιθανόν τα αναφερόμενα από τον Πολυδεύκη² *προκόμια προσθετά* – γηραιών εταιρών μετά την παύση του επαγγέλματός τους και την εκπλήρωση των υπέρ ευημερίας ευχών τους από την προστάτιδά τους θεά Αφροδίτη. Μαζί με τα πρόσθετα(;) τμήματα της κόμης, συμβόλου των γενετήσιων ορμών και του ερωτικού πάθους, οι εταίρες αποχωρίζονταν και άλλα σχετικά με το επάγγελμά τους πολύτιμα αντικείμενα, όπως ζώνες, κοσμήματα, αλλά και τον αγαπημένο τους χάλκινο καθρέπτη. Παρομοίως, οι γηραιοί *γάλλοι* ιερείς της Κυβέλης μετά τη λήξη της θητείας τους προέβαιναν σε αναθέσεις της μακριάς κόμης τους, οι άγριες κινήσεις της οποίας συνιστούσαν κύριο μέσον έκφρασης των *μανικῶν ὀρχήσεων* τους υπό τον ήχον αυλών και κυμβάλων· συγχρόνως δε, οι έως τότε *ἔκφρονες* ευνούχοι υπηρέτες της θεάς ητούντο αυτής ανάπαυση σωματική και ψυχική. Άλλα επιγράμματα μαρτυρούν αναθέσεις κόμης υπέρ σωτηρίας από ποικίλους κινδύνους κατά τη διάρκεια κυνηγίου, ναυαγίου ή πολέμου. Κατά το ομηρικό πρότυπο της ανάθεσης της κόμης του Αχιλλέως με την πατρική ευχή υπέρ ασφαλούς επιστροφής του ήρωα από τον Τρωικό Πόλεμο, οι γραπτές πηγές αναφέρονται σε αναθέσεις κόμης υπέρ σωτηρίας πολεμιστών με αναθέτη τον ίδιο τον πολεμιστή ή τη σύζυγό του· χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της «Κόμης της Βερενίκης», η οποία αφιερώθηκε στην Αφροδίτη προκειμένης της νίκης και επιστροφής του Πτολεμαίου III από τον Γ΄ Συριακό Πόλεμο. Την εντός θυσιαστηρίου πλαισίου κουρά του

² Πολυδ. 2. 30. 6 – 31. 1.

πολεμιστή πριν την είσοδό του στο πεδίο της μάχης μαρτυρεί τμήμα της σχετικής με τους Έπτά ἐπὶ Θήβας εικονογραφίας σε συνδυασμό με την ομώνυμη τραγωδία του Αισχύλου. Λαμβανομένης υπ' όψιν της χρησιμοδοτημένης από τον Απόλλωνα τελετουργικής κουράς του μητροκτόνου Ορέστου στο *Κουρεῖον* και στα *Κόμανα* με στόχο τον καθασμό του και τη θεραπεία του, σωματική και ψυχική, η ενδεχομένως για παρόμοιους(;) λόγους τέλεση του λατρευτικού αυτού εθίμου στις παραπάνω περιοχές, δεδομένης και της ονομασίας τους, είναι αρκετά πιθανή.

Δ) Η μελέτη της σχετικής με αναθέσεις κόμης εικονογραφίας εστιάστηκε κατά κύριο λόγο σε κοροπλαστικά αναθήματα από ιερά κουροτρόφων θεοτήτων, όπως εκείνα της Δήμητρος στον Ακροκόρινθο ή της Αρτέμιδος στη Βραυρώνα, και σε γλυπτές κεφαλές αναγλύφων και προτομών/αγαλμάτων προερχομένων από ιερά, τάφους, οικίες και δημόσιους χώρους. Η εικονογραφία της *θρεπτηρίου* κόμης, την οποία έφεραν πάντοτε³ οι παριστανόμενες μορφές νηπίων, *παίδων*, *κούρων* και *κορών* επιβεβαιώνει έως ενός σημείου τα αναφερόμενα στις γραπτές πηγές, ιδίως στον Πολυδεύκη, βασικά είδη της, ήτοι τον πλάγιον ή οπίσθιον *σκόλλυν*, τον επάνω από το μέσον του μετώπου *πλοχμόν*, έχοντας τη μορφή κόμβου/προεξοχής κόμης ή κεντρικής πλεξίδας, καθώς και τον *Ἄπτικόν κρωβύλον*.⁴ Κατά την αρχαϊκή περίοδο, ο ορισμός ενός τμήματος κόμης ως *θρεπτηρίου* είναι εξαιρετικά δύσκολη υπόθεση λαμβανομένης υπ' όψιν αφ' ενός της εικονογραφικής τυποποίησης των αρχαϊκών κούρων και κορών και αφ' ετέρου της πολύπλευρης ερμηνείας τους ως αναθημάτων. Ως εκ τούτου, ως *θρεπτήριος* κόμη προβλήθηκε μόνον η πολύ μακριά οπίσθια κόμη ενός πήλινου αναθηματικού κούρου από το ιερό της Δήμητρος στον Ακροκόρινθο με βάση την κουρά της ισομήκου, πολύ μακριάς κόμης του «Παρθενοπαίου» από την αρχαϊζουσα εικονογραφία των «Έπτά», καθώς και οι υπό τύπον ελευθέρου *σκόλλυος*, αισθητά μακρύτεροι εν συγκρίσει με την οπίσθια κόμη πλάγιοι βόστρυχοι ενός χάλκινου αγαλματίου από το Ηραίο της Σάμου. Συνεπώς, ως είδη *θρεπτηρίου* κόμης κατά την αρχαϊκή περίοδο προτείνονται η ισομήκης, εξαιρετικά μακριά, οπίσθια κόμη και ενίοτε οι μακρύτεροι, πλάγιοι βόστρυχοι κούρων. Επιπλέον, με βάση τη μελέτη ορισμένων πήλινων προτομών κορών από τα ιερά της Βραυρώνας, της Ελευσίνας, της αθηναϊκής Ακρόπολης και της Αγοράς, προτείνεται με μεγάλη επιφύλαξη η θεώρηση των τριών επάνω από το μέτωπό τους κάθετων, καλουμένων στη σχετική βιβλιογραφία, «ταινιών» ως βοστρύχων, οι οποίοι με τη σταδιακή σχηματοποίηση και τυποποίησή τους απέκτησαν μάλλον διακοσμητικό χαρακτήρα. Εάν πράγματι οι κάθετες αυτές «ταινίες» ήσαν, αρχικά τουλάχιστον, βόστρυχοι, ενδεχομένως στις προτομές αυτές κορών επιχειρείται για πρώτη

³ Στις σχετικές με ανάθεση κόμης παραστάσεις εικονογραφείται κατά βάση η αφιερωμένη στη θεότητα κόμη, ήτοι η *θρεπτήριος*, ή σε σπάνιες περιπτώσεις, όπως στην αναφερόμενη από τον Πausanία (1. 37. 3) παράσταση του *ἀποκειρομένου* υιού της Μνησιμάχης, η στιγμή της τελετουργικής κουράς· από τις τελευταίες αυτές περιπτώσεις, σύμφωνα με τα έως σήμερα αρχαιολογικά δεδομένα, δεν σώζονται εικονογραφικά δείγματα, μολονότι η κουρά του νεαρού Παρθενοπαίου στην παράσταση της υδρίας Borowski θα μπορούσε ενδεχομένως να παραβληθεί με μία τέτοιου είδους σκηνή.

⁴ Πολυδ. 2. 30. 2–7.

φορά, έστω υποτυπωδώς, η απόδοση κεντρικής πλεξίδας αφιερωμένης στην Αρτέμιδα Βραυρωνία ή στην *παρθένον* Αθηνά.

Κατά το α΄ μισό του 5^{ου} αιώνα π.Χ. ο έχων τη μορφή διαδήματος από περιβάλλουσες την κεφαλή πλεξίδες *Αττικός κρωβύλος* αποτελούσε πιθανότατα *θρεπτήριον* κόμη αφιερωμένη στον Απόλλωνα ή άλλες κουροτρόφους θεότητες, όπως μαρτυρούν κεφαλές κούρων από την Αθήνα, την Κόρινθο, την Κυρήνη ή τον Βόλο. Οι πλεξίδες στις κεφαλές αυτές, των οποίων η υπόλοιπη κόμη είναι κοντή, ξεκινούν από την πλάγια περιοχή επάνω από τα αυτιά, όπως στις κεφαλές του Απόλλωνος Chatsworth, του Απόλλωνος Ομφαλού και της κόμης εκείνου από την Κρίμισα της Κάτω Ιταλίας. Το *ήρακλεωτικόν ἄμμα*, με το οποίο δένονται οι πλεξίδες του Απόλλωνος στις τρεις αυτές περιπτώσεις, όπως και εκείνο που κοσμούσε την κόμη αρχαϊκών κούρων, πιθανότατα κατεδείκνυε την ιερότητα της κόμης και εν προκειμένω του *κρωβύλου*, τον οποίον φέρει ο *άκερσεκόμης* θεός των εφήβων. Η αποτροπαϊκή/καθαρτική σημασία τόσο των κόμβων, ιδίως του *ήρακλείου*, όσο και του πλέγματος τριχών, των πλεξίδων εν γένει, καθιστούσε τις κομμώσεις αυτές κατάλληλα είδη *θρεπτηρίου* κόμης *παιδίων*, *κούρων* και *κορών*. Η από τον Πολυδεύκη μνεία του *Αττικοῦ κρωβύλου* ως *θρεπτηρίου* κόμης κατά την περίοδο της Β΄ Σοφιστικής δεν αποκλείει είτε την αδιάλειπτη, αν και μη συνήθη, χρήση του ως *ιερᾶς* κόμης είτε την αναβίωσή του κατά την περίοδο της ρωμαιοκρατίας ή και νωρίτερα από την ιωνικής/αττικής καταγωγής εύπορη αριστοκρατία.

Από περίπου τα μέσα του 5^{ου} αιώνα π.Χ. παρουσιάζεται ο επάνω από το μέτωπο *πλοχμός* με τη μορφή κόμβου, ιδίως σε νεαρά αγόρια, και λίγο αργότερα η κεντρική πλεξίδα στην κεφαλή της «Ήρας» από το ιερό της στο Άργος και στην «Καρυάτιδα C» του Ερεχθείου. Από το β΄ μισό του 5^{ου} αιώνα π.Χ. έως και την εποχή της ρωμαιοκρατίας ο επάνω από το μέσον του μετώπου *πλοχμός* με τη μορφή κόμβου ή προεξοχής και η κεντρική πλεξίδα ως *έμπλοκή από τοῦ μετώπου ἐπὶ κορυφήν ἀνηγγμένη* συνιστούν την κατ' *εξοχήν θρεπτήριον* κόμη αγοριών και κοριτσιών σε κοροπλαστικά αναθήματα και γλυπτές κεφαλές αγαλμάτων, προτομών και επιτυμβίων αναγλύφων. Το άμεσα σχετιζόμενο με τελετές μετάβασης ιερό της Δήμητρος στον Ακροκόρινθο, από το οποίο σώζονται επάνω από εκατό πήλινα αγάλματα ιδίως κούρων, ενδεδυμένων και γυμνών (δυστυχώς σε θραυσματική κατάσταση), από τον 7^ο αιώνα π.Χ. έως τους ελληνιστικούς χρόνους, συνιστά ένα ιδιαίτερα χρήσιμο πλαίσιο για τη μελέτη της *θρεπτηρίου* κόμης στις κοροπλαστικές παραστάσεις αγοριών και κοριτσιών. Παρά τον, ενδεχομένως υπαγορευμένον από τη φύση της λατρείας, συντηρητισμό στην εικονογραφία της κόμης έως περίπου τα μέσα του 4^{ου} αιώνα π.Χ., ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι πιθανότατα εμπνευσμένες από τον φρυγικό πίλο της εισαχθείσης θρακικής Βενδίδος πρόσθιες και οπίσθιες προεξοχές κόμης ολίγων ειδωλίων κορών της κλασικής περιόδου, οι οποίες σταδιακά λαμβάνουν ακόμη πιο εξεζητημένη μορφή στις κεφαλές κορών από το ιερό της Αρτέμιδος στη Βραυρώνα. Η πρόσθια προεξοχή κόμης των μορφών αυτών ταυτίστηκε από τη γράφουσα με το αναφερόμενο στις χρονικά πολύ μεταγενέστερες γραπτές πηγές *άγλαόν κέρας*.⁵ Μετά τα

⁵ Σούδα λ. «Κέρα άγλαέ».

μέσα του 4^{ου} αιώνα π.Χ. οι επάνω από το μέτωπο *πλοχμοί* και οι κεντρικές *πλεξίδες* στις μορφές των αγοριών και νηπίων κοριτσιών του ιερού στον Ακροκόρινθο διατηρούνται εν αντιθέσει με εκείνες των κορών, την *θρεπτήριον* κόμη των οποίων παραμερίζουν οι κομμώσεις τύπου Αφροδίτης. Αντίθετα, στα ειδώλια του βραυρώνιου ιερού, παρά την ύπαρξη κομμώσεων τύπου Αφροδίτης, οι επάνω από το μέτωπο κόμβοι και κεντρικές *πλεξίδες* επικρατούν, αν και αποκτούν πιο περίτεχνη και ενίοτε εξεζητημένη μορφή· σε ορισμένα δε ειδώλια πιο συντηρητικά αποδοσμένων ιματιοφόρων κορών «Σοφοκλείου» τύπου, τα οποία πιθανότατα παριστάνουν *παρθένους* προ του γάμου τους, διαγράφεται η κάτωθεν του ιματίου κεντρική *πλεξίδα* στην παραδοσιακή της μορφή.

Από την υστερο-κλασική περίοδο αρχίζει η μακρά σειρά αναθηματικών μαρμάρινων αγαλμάτων, ενίοτε συμπλεγμάτων, σε ιερά κουροτρόφων θεοτήτων και σε Ασκληπιεία, την οποία είχαν εγκαινιάσει λιγοστά γλυπτά με *θρεπτήριον* κόμη από τα τέλη του 5^{ου} και το α' μισό του 4^{ου} αιώνα π.Χ. Οι συνηθέστεροι τύποι κόμης των ηλικίας 2 έως 5 ετών ή και προ-εφηβικής ηλικίας αγοριών και κοριτσιών είναι η καλύπτουσα τα αυτιά και απολήγουσα στον αυχένα μέσου μάκρους κόμη, η μαζεμένη στα μικρά κορίτσια κόμη ή η κοντή κόμη στα νήπια. Σε όλους αυτούς τους τύπους κόμμωσης η κεντρική *πλεξίδα* και ο επάνω από το μέτωπο κόμβος, ιδίως στις παραστάσεις νηπίων, συνιστά την αφιερωμένη στην κουροτρόφο θεότητα κόμη έως και την εποχή της ρωμαιοκρατίας. Η *θρεπτήριος* κόμη στην γλυπτή παιδική εικονογραφία των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων συχνότατα ακολουθεί το πρότυπο εκείνης δημοφιλών Ερώτων, πηλίνα ειδώλια των οποίων, ιδίως κατά την περίοδο της ρωμαιοκρατίας, συχνά υποκαθιστούν ως αναθήματα τις παραστάσεις νηπίων. Το φαινόμενο αυτό ενδεχομένως οφείλεται στη σχέση του Έρωτος, υιού της Αφροδίτης, με τον *άβροκόμην*, *θεῖον κοῦρον* και *βρέφος* Διόνυσο, τα *Ἀνθεστήρια* και τη γονιμότητα και συνεκδοχικά με τα νήπια παιδιά.

Τέλος, ενδιαφέρον ζήτημα συνιστά η κατά τους μελετητές συσχέτιση του μακριού *σκόλλυος* των παριστανόμενων στις μαρμάρινες κεφαλές αγαλμάτων/προτομών και νεο-αττικών αναγλύφων νεαρών αγοριών και παιδιών από τις αρχές του 1^{ου} αιώνα μ.Χ. και εντεύθεν με τον πλόκαμο του Ώρου/Αρποκράτους (“Horus Locke”) και την ισιακή λατρεία. Ωστόσο, αρχής γενομένης από τις μεταποιημένες κεφαλές από την «Οικία της Λήδας» στο Δίον, η ελαφρώς διακρινόμενη από την υπόλοιπη πολύ κοντή, *θρεπτήριος* κόμη, η οποία καταλαμβάνει ένα τμήμα της κορυφής και εκτείνεται προς το οπίσθιο μέρος του κρανίου, οπωσδήποτε δεν συνιστά “Horus Locke”. Παρομοίως, οι πλάγιοι, μακρύτεροι των υπολοίπων πολύ κοντών, βόστρυχοι του αγοριού ηλικίας έως 8 ετών από το ιερό της Δήμητρος στην Ελευσίνα επίσης, λόγω του μικρού μήκους τους, δεν μπορούν να θεωρηθούν, όπως πρεσβεύουν οι μελετητές, ως “Horus Locke”. Οι *σκόλλυες* των παραπάνω μορφών μπορεί απλώς να απεικονίζουν τα αναφερόμενα στις πηγές *παιδικά σκολλύφια*.⁶ Όσον αφορά την τελευταία περίπτωση του πλαγίου *σκόλλυος*, ας σημειωθεί η περίπτωση πηλίνου αναθηματικού κούρου (**Κπ 4**) από το ιερό της Δήμητρος στον Ακροκόρινθο, ο οποίος παρουσιάζει μακρύτερους πλαγίους βοστρύχους στη δεξιά πλευρά της κεφαλής κατά το α' τέταρτο του 4^{ου} αιώνα π.Χ.

⁶ Ησύχ. λ. «*κόρυφος*»· Ευστ. Σχ. εις Όμ. Όδ. 1. 205. 46 – 206. 5.

Γεγονός είναι ότι η σχετική με τον φερόμενο από παιδιά και εφήβους σκόλλυν την εποχή της ρωμαιοκρατίας βιβλιογραφία φαίνεται επηρεασμένη από τις βασικές μελέτες της Gonzenbach και του Goette, οι οποίοι ερμηνεύουν τον συνηθέστερα απεικονιζόμενο στη δεξιά πλευρά της κεφαλής σκόλλυν ως τον “Horus Locke”. Ωστόσο, σύμφωνα με παρατηρήσεις της γραφούσης, ιδίως στην περίπτωση των αττικών επιτυμβίων αναγλύφων, τα οποία συνιστούν αριθμητικά το βασικό τεκμήριο δεξιού σκόλλυν στον ελλαδικό χώρο, η με αυτόν τον τρόπο απόδοσή του οφείλεται στη μετωπική παράσταση των ιματιοφόρων μορφών, η «Σοφόκλειος» στάση των οποίων αναβιώνει σαφώς κλασικά πρότυπα. Στη σε στάση περίπου $\frac{3}{4}$ παράσταση νεαρού εφήβου, ονόματι Αχιλλεύς, αττικού επιτυμβίου αναγλύφου εικονογραφείται μακρύς οπίσθιος σκόλλυν διακρινόμενος από την υπόλοιπη – τη σύμφωνη με την κόμμωση της εποχής – κοντή κόμη, όπως σκόλλυν στην οπίσθια πλευρά της κεφαλής παρουσιάζουν και οι υπόλοιπες παραστάσεις νεαρών εφήβων από τον ελλαδικό χώρο (μία κεφαλή από τη Γόρτυνα, μία από το Ολυμπείον, τρεις από την αθηναϊκή Αγορά). Παρομοίως, η *έντός τήν χειρα* έχουσα ιματιοφόρος μορφή νεαρού αγοριού από το αγαλματικό σύνταγμα τεσσάρων ανδρών έξω από το Βουλευτήριο της Αφροδισιάδος, όπου – σημειωτέον – δεν σώζονται ίχνη λατρείας της Ίσιδος, φέρει οπίσθιον σκόλλυν, ενώ το σύνταγμα στο σύνολό του αναβιώνει πρότυπα του ελληνικού παρελθόντος.

Κατά τις Borg και Bergmann, ήδη στην εικονογραφία της πτολεμαϊκής περιόδου ο δεξιός “Horus Locke” μετατοπίζεται στην οπίσθια πλευρά της κεφαλής σύμφωνα με το ελληνικό πρότυπο. Ποιο όμως είναι το πρότυπο αυτό; Ο γράφουσα θεωρεί ότι η μετατόπιση αυτή του “Horus Locke” στο οπίσθιο μέρος της κεφαλής, ενταγμένη στο πλαίσιο της συνήθους από τους αρχαίους Έλληνες δημιουργικής αφομοίωσης ξένων στοιχείων και της σύνθεσής τους σε οικεία προς αυτούς πρότυπα, ανακαλεί και αναβιώνει τον ομηρικό τύπο των *ὄπιθεν κομώντων* ηρώων συνδυασμένον με αφιερωμένον σε θεούς σκόλλυν. Εξάλλου, πρόκειται για μία εποχή, κατά την οποία η αναβίωση αρχαίων προτύπων από την εύπορη αριστοκρατία ήταν για ποικίλους λόγους επιβεβλημένη τόσο στον ελλαδικό χώρο όσο και σε άλλες ρωμαιοκρατούμενες περιοχές με ακμάζον το ελληνικό στοιχείο, όπως δεικνύουν η ιματιοφόρος μορφή του νεαρού αγοριού από το αγαλματικό σύνταγμα στην Αφροδισιάδα ή η τέλεση των *Μαλλοκουρίων* από «*τούς ἀπὸ γυμνασίου*» ή «*τούς 6475 κατοίκους*» της Αιγύπτου. Ως εκ τούτου, γεννάται αναπόφευκτα το ερώτημα: μήπως τελικά η αναφερόμενη από τον Πλούταρχο πολυσυζητημένη *Θησις*, ήτοι το είδος της τελετουργικής κουράς του Θησέως,⁷ η οποία κατέστη πρότυπο για τους Αθηναίους εφήβους, αποτελούσε σοφιστικό αποκύημα του συγγραφέα βασισμένο στην εικόνα των σύγχρονών του *ὄπιθεν κομώντων* εφήβων;

⁷ Ας σημειωθεί και ο αναφερόμενος από τον Παισανία μύθος (1. 19. 1), στον οποίον περιγράφονται οι *ἐς τὸ εὐπρεπὲς πεπλεγμένοι* βόστρυχοι του ομοιάζοντος με *παρθένον κόρην* που πλανάται μόνη Θησέως πριν την τελετουργική κουρά, η οποία στον Πλούταρχο (*Θησ.* 5) τον μεταμορφώνει σε *ὄπιθεν κομώντα* ήρωα, όμοιον με τους Άβαντες, που κούρευαν τα *πρόσθεν* *μόνον*· ως *πρόσθεν* θα πρέπει να εννοηθούν και οι απολήγοντες στην πρόσθια όψη των ώμων και στο στήθος πλάγιοι βόστρυχοι των αρχαϊκών κούρων.

Όπως μαρτυρεί η εικονογραφία της υστερο-κυκλαδικής Θήρας και της υστερο-μινωικής Κρήτης, οι γραπτές και εικονογραφικές πηγές των ιστορικών χρόνων της αρχαιότητας, αλλά και η *τριχοκουρία* κατά το Μυστήριο του ορθοδόξου Χρίσματος των βρεφών και εκείνου των μοναχών, η άμεσα συνδεδεμένη με τον θάνατο και την αναγέννηση πράξη της ανάθεσης της κόμης και της τελετουργικής κουράς αποτελεί διαχρονικό στοιχείο της λατρευτικής πραγματικότητας στον ελλαδικό χώρο.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

Κοροπλαστική

- Κπ 1** Θραυσματικά σωζόμενο άγαλμα όρθιου ενδεδυμένου εφήβου μεταξύ 1/2 και 3/5 του φυσικού μεγέθους (τμήμα κορμού από λαιμό έως ισχία)
Κόρινθος, AMK SF-1964-12a
Προέλευση: Ακροκόρινθος, Ιερό Δήμητρος και Κόρης
Χρονολόγηση: γ' τέταρτο 6^{ου} αι. π.Χ.
Βιβλιογραφία: Bookidis 1995, 245 πίν. III 3· Bookidis – Stroud 1997, 64–73· Bookidis 2010, 83. 94–98 αρ. 8B εικ. 7 πίν. 5–7.
- Κπ 2** Θραυσματικά σωζόμενο άγαλμα όρθιου ενδεδυμένου εφήβου περ. 3/5 του φυσικού μεγέθους (τμήματα προσώπου και άνω κορμού)
AMK SF-1965-12 και SF-1969-3
Προέλευση: Ακροκόρινθος, Ιερό Δήμητρος και Κόρης
Χρονολόγηση: α' τέταρτο έως αρχές β' τετάρτου 5^{ου} αι. π.Χ.
Βιβλιογραφία: Bookidis – Fischer 1972, πίν. 63c–d· Jones 1986, 187 D2 πίν. 3, 8 αρ. 89· Bookidis 1995, 245–246 πίν. III εικ. 4–5· 2010, 109–114. 264 αρ. 16A–B πίν. 17–19.
- Κπ 3** Θραυσματικά σωζόμενο άγαλμα εφήβου περ. 3/5 του φυσικού μεγέθους (τμήματα λαιμού, πλάτης, δεξιάς πλευράς άνω κορμού, ανώτερης περιοχής δεξιού ώμου)
AMK SF-1968-6 και SF-1965-54
Προέλευση: Ακροκόρινθος, Ιερό Δήμητρος και Κόρης
Χρονολόγηση: α' τέταρτο έως αρχές β' τετάρτου 5^{ου} αι. π.Χ.
Βιβλιογραφία: Bookidis 2010, 113–115 αρ. 17A–B πίν. 19.
- Κπ 4** Θραύσμα γυμνού εφήβου: οπίσθια πλευρά δεξιού ώμου
AMK SF-1969-27
Προέλευση: Ακροκόρινθος, Ιερό Δήμητρος και Κόρης
Χρονολόγηση α' μισό 4^{ου} αι. π.Χ.
Βιβλιογραφία: Bookidis 2010, 196. 203–205. 264 αρ. 74B πίν. 85g.
- Κπ 5** Τμήματα κεφαλής εφήβου περ. 1/2 του φυσικού μεγέθους (τμήματα δεξιάς πλευράς και οπίσθιας όψης της κεφαλής)
AMK SF-1971-6
Προέλευση: Ακροκόρινθος, Ιερό Δήμητρος και Κόρης
Χρονολόγηση: α' μισό 4^{ου} αι. π.Χ.
Βιβλιογραφία: Bookidis 2010, 233. 264 αρ. 114 πίν. 115b.d.

- Κπ 6** Τμήμα κόμης κεφαλής κοριτσιού ή αγοριού μεταξύ 3/5 και 2/3 του φυσικού μεγέθους (τμήμα κορυφής και οπίσθιας όψης της κεφαλής)
AMK SF-1965-89a
Προέλευση: Ακροκόρινθος, Ιερό Δήμητρος και Κόρης
Χρονολόγηση: α' μισό έως αρχές β' μισού 4^{ου} αι. π.Χ.(:)
Βιβλιογραφία: Bookidis 2010, 238 αρ. 118 πίν. 108c.
- Κπ 7** Κεφαλή αγοριού
AMK MF-12157.
Προέλευση: Ακροκόρινθος, Ιερό Δήμητρος και Κόρης
Χρονολόγηση: α' μισό 4^{ου} αι. π.Χ.
Βιβλιογραφία: Merker 2000, 63. 64. 106. 137. 292 αρ. C208 πίν. 18.
- Κπ 8** Όρθια πεπλοφόρου κόρης (άνω κορμός και κεφαλή)
AMK MF-11048
Προέλευση: Ακροκόρινθος, Ιερό Δήμητρος και Κόρης
Χρονολόγηση: α' μισό 4^{ου} αι. π.Χ.
Βιβλιογραφία: Merker 2000, 28. 30. 42. 83 αρ. C11 πίν. 1.
- Κπ 9** Καθιστή πεπλοφόρος κόρη
AMK MF-10484
Προέλευση: Ακροκόρινθος, Ιερό Δήμητρος και Κόρης
Χρονολόγηση: α' μισό 4^{ου} αι. π.Χ.
Βιβλιογραφία: Merker 2000, 44. 91 αρ. C83 πίν. 9.
- Κπ 10** Καθιστή πεπλοφόρος κόρη
AMK MF-10631
Προέλευση: Ακροκόρινθος, Ιερό Δήμητρος και Κόρης
Χρονολόγηση: β' μισό 4^{ου} αι. π.Χ.
Βιβλιογραφία: Merker 2000, 45. 92. 152 αρ. C86 πίν. 9.
- Κπ 11** Μορφή όρθιας γυμνής πλαγγόνος
AMK MF-11024
Προέλευση: Ακροκόρινθος, Ιερό Δήμητρος και Κόρης
Χρονολόγηση: 4^{ος} αι. π.Χ.
Βιβλιογραφία: Merker 2000, 52. 57. 96. 125 αρ. C127 πίν. 13.
- Κπ 12** Κεφαλή κόρης τύπου πλαγγόνος
AMK MF-10467
Προέλευση: Ακροκόρινθος, Ιερό Δήμητρος και Κόρης
Χρονολόγηση: 4^{ος} αι. π.Χ.

Βιβλιογραφία: Merker 2000, 55. 57. 97. 166 αρ. C134 πίν. 13.

Κπ 13 Κεφαλή κόρης τύπου πλαγγόνος

AMK MF-10381

Προέλευση: Ακροκόρινθος, Ιερό Δήμητρος και Κόρης

Χρονολόγηση: 4^{ος} αι. π.Χ.

Βιβλιογραφία: Merker 2000, 57. 101. 137. 144 αρ. C164 πίν. 15.

Κπ 14 Κεφαλή κόρης τύπου πλαγγόνος

AMK MF-11362

Προέλευση: Ακροκόρινθος, Ιερό Δήμητρος και Κόρης

Χρονολόγηση: 4^{ος} αι. π.Χ.

Βιβλιογραφία: Merker 2000, 57. 101. 144 αρ. C165 πίν. 15.

Κπ 15 Κεφαλή κόρης

AMK MF-11066

Προέλευση: Ακροκόρινθος, Ιερό Δήμητρος και Κόρης

Χρονολόγηση: 4^{ος} αι. π.Χ.

Βιβλιογραφία: Merker 2000, 18. 57. 85. 272. 345 αρ. C33 πίν. 4.

Κπ 16 Κεφαλή κόρης τύπου πλαγγόνος

AMK MF-10641

Προέλευση: Ακροκόρινθος, Ιερό Δήμητρος και Κόρης

Χρονολόγηση: 4^{ος} αι. π.Χ.

Βιβλιογραφία: Merker 2000, 34. 57. 101 αρ. C168 πίν. 15.

Κπ 17 Κεφαλή κόρης

AMK V 112

Προέλευση: Κόρινθος, Ιερό Ασκληπιού, αποθέτης V

Χρονολόγηση: μέσα 4^{ου} αι. π.Χ.

Βιβλιογραφία: Roebuck 1951, 119 αρ. 2 πίν. 30

Κπ 18 Κεφαλή κόρης

AMK V 99

Προέλευση: Κόρινθος, Ιερό Ασκληπιού, αποθέτης V

Χρονολόγηση: μέσα 4^{ου} αι. π.Χ.

Βιβλιογραφία: Roebuck 1951, 119 αρ. 3 πίν. 31

Κπ 19 Μορφή όρθιας κόρης

AMK T.F. 35

Προέλευση: Κόρινθος, Ιερό Ασκληπιού

Χρονολόγηση: α΄ μισό 4ου π.Χ.

Βιβλιογραφία: Roebuck 1951, 138–139 αρ. 2 πίν. 52.

Κπ 20 Κεφαλή κοριτσιού (από πλαστικό αγγείο)

ΑΜΠ 5441

Προέλευση: Πειραιάς, Ιερό Αρτέμιδος Μουνιχίας

Χρονολόγηση: α΄ τέταρτο 4^{ου} αι. π.Χ.

Βιβλιογραφία: Παλαιοκρασσά 1991, 166 αρ. Κπ 16 πίν. 46α.

Κπ 21 Κεφαλή κοριτσιού

ΑΜΠ 5387

Προέλευση: Πειραιάς, Ιερό Αρτέμιδος Μουνιχίας

Χρονολόγηση: α΄ μισό 4^{ου} αι. π.Χ.

Βιβλιογραφία: Παλαιοκρασσά 1991, 121–122 αρ. Ε 100 πίν. 22.

Κπ 22 Κεφαλή κοριτσιού

ΑΜΠ 5387

Προέλευση: Πειραιάς, Ιερό Αρτέμιδος Μουνιχίας

Χρονολόγηση: μέσα 4^{ου} αι. π.Χ.

Βιβλιογραφία: Παλαιοκρασσά 1991, 124–125 αρ. Ε 116 πίν. 22.

Κπ 23 Μορφή όρθιας ιματιοφόρου κόρης

ΑΜΚ ΜF-10297

Προέλευση: Ακροκόρινθος, ιερό Δήμητρας και Κόρης

Χρονολόγηση: πρώιμη ελληνιστική περίοδος

Βιβλιογραφία: Merker 2000, 17. 56. 75. 119. 143. 144. 167. 214. 315 αρ. Η102 πίν. 34.

Κπ 24 Μορφή όρθιας ιματιοφόρου κόρης

ΑΜΚ ΜF-10297

Προέλευση: Ακροκόρινθος, ιερό Δήμητρας και Κόρης

Χρονολόγηση: πρώιμη ελληνιστική περίοδος

Βιβλιογραφία: Uhlenbrock κ.ά. 1990, 56 εικ. 41· Merker 2000, 137. 138. 210. 342 αρ. Η69 πίν. 29.

Κπ 25 Μορφή όρθιας ιματιοφόρου κόρης

ΑΜΒ Κ 1565 και Κ 1142 (κεφαλή)

Προέλευση: Βραυρώνα, ιερό Αρτέμιδος

Χρονολόγηση: ύστερος 4^{ος} αι. π.Χ.

Βιβλιογραφία: Mitsopoulos-Leon 2015, 80. 86 αρ. 67 πίν. 11.

- Κπ 26** Κεφαλή όρθιας ιματιοφόρου κόρης
AMB K 2864
Προέλευση: Βραυρώνα, ιερό Αρτέμιδος
Χρονολόγηση: πρώιμη ελληνιστική περίοδος
Βιβλιογραφία: Mitsopoulos-Leon 2015, 80. 112. 118 αρ. 134 πίν. 20.
- Κπ 27** Κεφαλή όρθιας ιματιοφόρου κόρης
AMB K 10581
Προέλευση: Βραυρώνα, ιερό Αρτέμιδος
Χρονολόγηση: πρώιμη ελληνιστική περίοδος
Βιβλιογραφία: Mitsopoulos-Leon 2015, 80. 112. 118 αρ. 135 πίν. 20.
- Κπ 28** Μορφή όρθιας κόρης
ΑΜΠ 5387
Προέλευση: Πειραιάς, ιερό Αρτέμιδος Μουνιχίας
Χρονολόγηση: δ' μισό 4ου π.Χ.
Βιβλιογραφία: Παλαιοκρασσά 1991, 123 αρ. Ε109 πίν. 18α.
- Κπ 29** Κεφαλή κοριτσιού
AMB (χ.αρ. ευρ.)
Προέλευση: Βραυρώνα, ιερό Αρτέμιδος
Χρονολόγηση: πρώιμη ελληνιστική περίοδος
Βιβλιογραφία: Mitsopoulos-Leon 2015, αρ. 96b πίν. 16.
- Κπ 30** Κεφαλή κόρης
AMB K 1165
Προέλευση: Βραυρώνα, ιερό Αρτέμιδος
Χρονολόγηση: πρώιμη ελληνιστική περίοδος
Βιβλιογραφία: Mitsopoulos-Leon 2015, 107. 115 αρ. 106 πίν. 17.
- Κπ 31** Κεφαλή κόρης
AMB K 2810
Προέλευση: Βραυρώνα, ιερό Αρτέμιδος
Χρονολόγηση: πρώιμη ελληνιστική περίοδος
Βιβλιογραφία: Mitsopoulos-Leon 2015, 107. 108. 115 αρ. 107 πίν. 17.
- Κπ 32** Κεφαλή κόρης
AMB K 481
Προέλευση: Βραυρώνα, ιερό Αρτέμιδος
Χρονολόγηση: πρώιμη ελληνιστική περίοδος
Βιβλιογραφία: Mitsopoulos-Leon 2015, 107. 115 αρ. 108 πίν. 17.

- Κπ 33** Κεφαλή κόρης
AMB K 2172
Προέλευση: Βραυρώνα, ιερό Αρτέμιδος
Χρονολόγηση: ύστερος 4^{ος} αι. π.Χ.
Βιβλιογραφία: Mitsopoulos-Leon 2015, 106. 107. 114 αρ. 101 πίν. 16.
- Κπ 34** Κεφαλή κόρης
AMB K 572
Προέλευση: Βραυρώνα, ιερό Αρτέμιδος
Χρονολόγηση: πρώιμη ελληνιστική περίοδος
Βιβλιογραφία: Mitsopoulos-Leon 2015, 107. 114. 115 αρ. 102 πίν. 17.
- Κπ 35** Κεφαλή κόρης
AMB K 3108
Προέλευση: Βραυρώνα, ιερό Αρτέμιδος
Χρονολόγηση: πρώιμη ελληνιστική περίοδος
Βιβλιογραφία: Mitsopoulos-Leon 2015, 107. 115 αρ. 105 πίν. 17.
- Κπ 36** Κεφαλή νηπίου κοριτσιού
AMB K 2194
Προέλευση: Βραυρώνα, ιερό Αρτέμιδος
Χρονολόγηση: τέλη 4^{ου} - α' τέταρτο 3^{ου} αι. π.Χ.
Βιβλιογραφία: Mitsopoulos-Leon 2015, 67. 107–108. 115 αρ. 110 πίν. 17.
- Κπ 37** Κεφαλή νηπίου κοριτσιού
ΑΜΠ 5387
Προέλευση: Πειραιάς, ιερό Αρτέμιδος Μουνιχίας
Χρονολόγηση: 3^{ος} αι. π.Χ.
Βιβλιογραφία: Παλαιοκρασσά 1991, 124 αρ. Ε113 πίν. 18α.
- Κπ 38** Κεφαλή νηπίου κοριτσιού
ΑΜΚ ΜF-10408
Προέλευση: Ακροκόρινθος, ιερό Δήμητρας και Κόρης
Χρονολόγηση: 3^{ος} αι. π.Χ.
Βιβλιογραφία: Merker 2000, 192. 194. 243 αρ. Η352 πίν. 52.
- Κπ 39** Κεφαλή νηπίου κοριτσιού
ΑΜΚ ΜF-10668
Προέλευση: Ακροκόρινθος, ιερό Δήμητρας και Κόρης
Χρονολόγηση: 3^{ος} αι. π.Χ.
Βιβλιογραφία: Merker 2000, 14. 182. 193. 243 αρ. Η348 πίν. 52.

- Κπ 40** Κεφαλή νηπίου κοριτσιού
AMK MF-13992
Προέλευση: Ακροκόρινθος, ιερό Δήμητρας και Κόρης
Χρονολόγηση: 3^{ος} αι. π.Χ.
Βιβλιογραφία: Merker 2000, 191. 242 αρ. H341 πίν. 52.
- Κπ 41** Μορφή όρθιου νηπίου γυμνού αγοριού
AMK MF-13406
Προέλευση: Ακροκόρινθος, ιερό Δήμητρας και Κόρης
Χρονολόγηση: 3^{ος} αι. π.Χ.
Βιβλιογραφία: Merker 2000, 188. 189. 191. 194. 240. 298 αρ. H326 πίν. 51.
- Κπ 42** Μορφή ενδεδυμένου καθιστού κοριτσιού
Ερέτρια, Αρχαιολογικό Μουσείο (χ.αρ.ευρ.)
Προέλευση: Εύβοια, ιερό Αμαρυνθιάδος Αρτέμιδος
Χρονολόγηση: 3^{ος} αι. π.Χ.
Βιβλιογραφία: Sarouna-Sakellarakī 1992, 248 αρ. 13 φωτ. 16.
- Κπ 43** Μορφή όρθιου ιματιοφόρου νηπίου κοριτσιού
Ερέτρια, Αρχαιολογικό Μουσείο (χ.αρ.ευρ.)
Προέλευση: Εύβοια, ιερό Αμαρυνθιάδος Αρτέμιδος
Χρονολόγηση: 3^{ος} αι. π.Χ.
Βιβλιογραφία: Sarouna-Sakellarakī 1992, φωτ. 16.
- Κπ 44** Μορφή όρθιου γυμνού νηπίου αγοριού
Ερέτρια, Αρχαιολογικό Μουσείο (χ.αρ.ευρ.)
Προέλευση: Εύβοια, ιερό Αμαρυνθιάδος Αρτέμιδος
Χρονολόγηση: 3^{ος} αι. π.Χ.
Βιβλιογραφία: Sarouna-Sakellarakī 1992, φωτ. 16.
- Κπ 45** Κεφαλή αγοριού
AMK T.F. 77
Προέλευση: Κόρινθος, Ιερό Ασκληπιού
Χρονολόγηση: ρωμαϊκή περίοδος
Βιβλιογραφία: Roebuck 1951, 142–143 αρ. 43 πίν. 56.
- Κπ 46** Ακέφαλη προτομή ιματιοφόρου νέου
AMB K 3422
Προέλευση: Βραυρώννα, ιερό Αρτέμιδος
Χρονολόγηση: αυτοκρατορική περίοδος
Βιβλιογραφία: Mitsopoulos-Leon 2015, 113. 119 αρ. 142 πίν. 20.

Κεραμική

- Κ 1** Αττική ερυθρόμορφη λήκυθος (Ζ. Τερπαύλου)
Agrigento, Museo Civico Regionale 23
Προέλευση: Σικελία
Χρονολόγηση: περ. 490 π.Χ.
Βιβλιογραφία: Beazley 1963, 308 αρ. 5· Tiverios 1981, πίν. 45, 1· Armantrout 1990, 246 αρ. G1· Boardman 1976, 11. 16 εικ. 4· 1992, 168 αρ. 1· Krauskopf 1994, αρ. 24.
- Κ 2** Αττική ερυθρόμορφη κύλικα (Ζ. του Κλεοφράδου)
Αθήνα, MA 336
Προέλευση: Αθήνα
Χρονολόγηση: 490–480 π.Χ.
Βιβλιογραφία: Beazley 1963, 192 αρ. 105· Tiverios 1981, πίν. 45, 1· Armantrout 1990, 246 αρ. G2· Boardman 1992, 168 αρ. 2· Schefold 1992, 70–71 εικ. 51· Krauskopf 1994, αρ. 25.
- Κ 3** Αττική ερυθρόμορφη κύλικα (Μάκρων)
Paris, Louvre G 271
Προέλευση: Capua
Χρονολόγηση: περ. 480 π.Χ.
Βιβλιογραφία: Beazley 1963, 461 αρ. 33· Kunisch 1974· Tiverios 1981, πίν. 43· Armantrout 1990, 246 αρ. G8· Boardman 1992, 168 αρ. 3· Krauskopf 1994, αρ. 27.
- Κ 4** Αττική ερυθρόμορφη υδρία
Basel, Συλλογή Borowski
Προέλευση: άγνωστη
Χρονολόγηση: 470–460 π.Χ.
Βιβλιογραφία: Richter 1970, πίν. 79· Anderson 1971· Tiverios 1981, πίν. 44· Armantrout 1990, 246 αρ. G9· Carpenter 1991, 168 εικ. 265· Boardman 1992, 168 αρ. 4· Krauskopf 1994, αρ. 29.
- Κ 5** Αττική ερυθρόμορφη οinoχόη (Ζ. του Mannheim)
London, British Museum E 555
Προέλευση: Cerveteri
Χρονολόγηση: 460–440 π.Χ.
Βιβλιογραφία: Smith 1896, III, 320–321· Beazley 1963, 1065 αρ. 1· Boardman 1992, 169· Krauskopf 1994, αρ. 32A.
- Κ 6** Αττική ερυθρόμορφη λήκυθος (Ζ. του Οinoκλέους)
Cleveland, Museum of Fine Art 28660

- Προέλευση: Ιταλία
Χρονολόγηση: περ. μέσα 5^{ου} αι. π.Χ.
Βιβλιογραφία: Haspels 1936, 73–74· Beazley 1963, 648 αρ. 37· Boulter 1971, 20–21 πίν. 31· Kunisch 1974· Krauskopf 1994, αρ. 30· Jarva 1995, 31 εικ. 8.
- Κ 7** Αττική λευκή λήκυθος (Ζ. της Ληκύθου του Yale)
New York, Metropolitan Museum 07.286.44
Προέλευση: άγνωστη
Χρονολόγηση: περ. μέσα 5^{ου} αι. π.Χ.
Βιβλιογραφία: Fairbanks 1914, 2 πίν. 32, 1· Beazley 1963, 660 αρ. 71.
- Κ 8** Αττική ερυθρόμορφη πελίκη (Ζ. της Jena)
Exeter, Συλλογή του Exeter University
Προέλευση: άγνωστη
Χρονολόγηση: 390–380 π.Χ.
Βιβλιογραφία: Beazley 1963, 1516 αρ. 80· Shefton 1982, 177–178· Shapiro 1994, 133–134 εικ. 93· Taplin 2007, 50–51 εικ. 1.
- Κ 9** Θραύσμα κρατηρίσκου: μορφή κοριτσιού
ΑΜΠ 5424
Προέλευση: Πειραιάς, Ιερό Αρτέμιδος Μουνιχίας
Χρονολόγηση: α΄ μισό 5^{ου} αι. π.Χ.
Βιβλιογραφία: Παλαιοκρασσά 1991, 148 αρ. Κκ 3 πίν. 38 και εικ. εξωφύλλου.
- Κ 10** Θραύσματα κρατηρίσκου (τμήμα από σώμα και χείλος): μορφή κοριτσιού (θραύσμα τμήματος από χείλος)
ΑΜΠ 5430
Προέλευση: Πειραιάς, Ιερό Αρτέμιδος Μουνιχίας
Χρονολόγηση: α΄ μισό 5^{ου} αι. π.Χ.
Βιβλιογραφία: Παλαιοκρασσά 1991, 152–153 αρ. Κκ 17 πίν. 40β
- Κ 11** Θραύσμα κρατηρίσκου: μορφή κοριτσιού
ΑΜΠ 5430
Προέλευση: Πειραιάς, Ιερό Αρτέμιδος Μουνιχίας
Χρονολόγηση: α΄ μισό 5^{ου} αι. π.Χ.
Βιβλιογραφία: Παλαιοκρασσά 1991, 153 αρ. Κκ 18 πίν. 40β.
- Κ 12** Χους: μορφή νηπίου αγοριού
Κουρουνιώτης 1923, 157 εικ 2.
Προέλευση: Αττική
Χρονολόγηση: τέλη 5^{ου} αι. π.Χ.

Βιβλιογραφία: Κουρουνιώτης 1923, 157 εικ 2.

Λίθινα*

- Λ 1** Κεφαλή κούρου («Ξανθός Έφηβος»)
MA 689
Προέλευση: Αθήνα, Ακρόπολις
Χρονολόγηση: 490–480 π.Χ.
Βιβλιογραφία: Schrader 1939, αρ. 302 πίν. 125–127· Ridgway 1970, 56–58 εικ. 72.
74· Μπρούσκαρη 1974, 128–129 αρ. 689 εικ. 234· Boardman 1985, εικ. 148·
Stemmer 1995, 159 αρ. Β 34.
- Λ 2** Κεφαλή κούρου
AMK BE 35
Προέλευση: Κόρινθος (ΒΑ γωνία Κορίνθου)
Χρονολόγηση: 490–480 π.Χ.
Βιβλιογραφία: Ridgway 1970, 59 εικ. 75· Κρυστάλλη-Βότση 1976· Ridgway 1981α,
426 σημ. 15.
- Λ 3** Κεφαλή κούρου
Βόλος, Αρχαιολογικό Μουσείο 532
Προέλευση: αρχαία Μελίβοια
Χρονολόγηση: 480–460 π.Χ.
Βιβλιογραφία: Ridgway 1970, 58 εικ. 76–77· Τζιαφάλιας 1994, 147–148·
Ιντζεσίνογλου 2010, 40–41 εικ. 14.
- Λ 4** Κεφαλή κούρου
Roma, Museo Capitolino 1536
Προέλευση: ελλαδικός χώρος (μάρμαρο Νάξου)
Χρονολόγηση: περί το 480 π.Χ.
Βιβλιογραφία: Paribeni 1948, 193–196· Alscher 1963, εικ. 62· Ridgway 1970, 58–59
εικ. 78–79.
- Λ 5** Κεφαλή κούρου
Museo di Cirene 14.012
Προέλευση: Κυρήνη
Χρονολόγηση: περί το 480 π.Χ.
Βιβλιογραφία: Paribeni 1959, 14–15 αρ. 14 πίν. 20–21· Ridgway 1970, 58 εικ. 80–83.

* Το υλικό αναφέρεται μόνον όταν αυτό δεν είναι μάρμαρο ή προκειμένου να δειχθεί ο πιθανός τόπος προέλευσής του ευρήματος (π.χ. βλ. περίπτωση **Λ 6**).

- Λ 6** Κεφαλή αγοριού
 Leningrad, Ermitazh A. 619
 Προέλευση: Αττική (πεντελικό μάρμαρο)
 Χρονολόγηση: μέσα 5^{ου} αι. π.Χ.
 Βιβλιογραφία: Waldhauer, Ermitage II 74 αρ. 208 εικ. 87· Saverkina 1986, 35 αρ. 4 εικ. 4a–b· Rühfel 1992, 177 πίν. 35 εικ. 1–3· Raftopoulou 2000, 1–2 πίν. 93 εικ. 11.
- Λ 7** Κεφαλή κοριτσιού
 Leningrad, Ermitazh A 78
 Προέλευση: Αττική (·)
 Χρονολόγηση: ρωμαϊκό αντίγραφο πρωτοτύπου από τα τέλη 5^{ου} αι. π.Χ.
 Βιβλιογραφία: Gorbunova – Saverkina 1975, αρ. 56· Raftopoulou 2000, 2 σημ. 12 πίν. 94 εικ. 14.
- Λ 8** Κεφαλή κοριτσιού
 Kopenhagen, Ny Carlsberg Glyptothek 453
 Προέλευση: Βραυρώνα, Ιερό Αρτέμιδος
 Χρονολόγηση: α' τρίτο 4^{ου} αι. π.Χ.
 Βιβλιογραφία: Furtwängler 1893, 88 πίν. 3· 1912, 332, πίν. 12· Waldstein 1902, I, 165–166, εικ. 84· Παπασπυρίδη-Καρούζου 1957, 68 σημ. 2· Bol 1981, 643 σημ. 2· Vorster 1983, αρ. 184· Nielsen – Østergaard 1997, αρ. 1· Raftopoulou 2000, 2 πίν. 94 εικ. 13.
- Λ 9** Κεφαλή κοριτσιού
 Berlin, Staatliche Museen zu Berlin K 261
 Προέλευση: Κύπρος
 Χρονολόγηση: περ. μέσα 4^{ου} αι. π.Χ.
 Βιβλιογραφία: Blümel 1966, 21 αρ. 11 εικ. 16· Raftopoulou 2000, 2 πίν. 93 εικ. 12.
- Λ 10** Θραύσμα επιτυμβίου αναγλύφου Χαίριπτης
 Ιδιωτική Συλλογή Αριστείδου Παππούντοφ
 Προέλευση: Αθήνα
 Χρονολόγηση: δ' τέταρτο 5^{ου} αι. π.Χ.
 Βιβλιογραφία: Conze 1893–1922, II, 183 αρ. 862 πίν. 166· IG II² 12495· Steininger 1912, 2125.
- Λ 11** Επιτύμβιο ανάγλυφο Χαιρεστράτης και Λυσάνδρου
 ΕΑΜ 713
 Προέλευση: «Ἀθηνῶν περίχωρα»
 Χρονολόγηση: περ. 410 π.Χ.

Βιβλιογραφία: Μυλωνάς 1881, 358 αρ. 19· Conze 1893–1922, II, 190–191 αρ. 893 πίν. 174· IG II² 12495· Steininger 1912, 2125· Καλτσάς 2001, 148 αρ. 286.

Λ 11α Επιτύμβιο ανάγλυφο Απολήξεως

Bloomington, Indiana University Art Museum, V. G. Simkhovitch Collection 63.105.33

Προέλευση: Αττική

Χρονολόγηση: α' τέταρτο 4^{ου} αι. π.Χ.

Βιβλιογραφία: IG II² 10711a· Calinescu 1987, 6–7 εικ. 5· Rudolph – Calinescu 1988, 32–33 αρ. 12· Scholl 1996, 118. 320 αρ. 361 πίν. 33, 1· Oakley 2003, 305–306 αρ. 123.

Λ 12 Επιτύμβιο ανάγλυφο Μυννίας

Malibu, J. Paul Getty Museum 71.AA.121

Προέλευση: Αττική

Χρονολόγηση: περ. 370 π.Χ.

Βιβλιογραφία: Frel 1973· Burnett-Crossman 2001, 24–26 αρ. 7.

Λ13 Επιτύμβιο ανάγλυφο Πολυξένης

EAM 723

Προέλευση: Κεραμεικός

Χρονολόγηση: β' τέταρτο 4^{ου} αι. π.Χ.

Βιβλιογραφία: Conze 1893–1922, I, 62 αρ. 284 πίν. 66· IG II² 12495· Steininger 1912, 2125· Καλτσάς 2001, 184 αρ. 363.

Λ 14 Αγαλμάτιο καθιστού κοριτσιού

EAM 695

Προέλευση: Αθήνα, Άγραι, Ιερό Ειλειθυίας

Χρονολόγηση: ύστερος 4^{ος} αι. π.Χ.

Βιβλιογραφία: Hadaczek 1901, 209–212, 212· Σβορώνος 1917, 88 πίν. 1· Παπασπυρίδη-Καρούζου 1957, 77 πίν. 20· Pingiatoglou 1981, 63· Vorster 1983, 199. 219. 351 αρ. 59· Raftoroulou 2000, 53–54 αρ. 30 πίν. 58–59· Καλτσάς 2001, 271 αρ. 566· Μοστράτος 2009· Bobou 2014, 312 αρ. 20.

Λ 15 Κεφαλή κοριτσιού

AMB (χ.αρ.ευρ.)

Προέλευση: Βραυρώνα, Ιερό Αρτέμιδος

Χρονολόγηση: δ' τέταρτο 4^{ου} αι. π.Χ.

Βιβλιογραφία: Θέμελης 1971, 67 εικ. α· Raftoroulou 2000, 30 σημ. 142 πίν. 88 εικ. 1.

Λ 16 Κεφαλή κοριτσιού

AMB 1148

Προέλευση: Βραυρώννα, νότια πτέρυγα Στοάς Ιερού Αρτέμιδος

Χρονολόγηση: πρώιμος 3^{ος} αι. π.Χ.

Βιβλιογραφία: Παπασπυρίδη-Καρούζου 1957· Ορλάνδος 1958, 36 εικ. 39· Vorster 1983, αρ. 170· Bobou 2014, 126 αρ. 3.

Λ 17 Άγαλμα όρθιου κοριτσιού

Fethiye, Fethiye Müzesi (χ.αρ.ευρ.)

Προέλευση: Τελμησσός, Ιερό Αρτέμιδος (;)

Χρονολόγηση: πρώιμος 1^{ος} αι. π.Χ.

Βιβλιογραφία: Özgan 1979· Vorster 1983, αρ. 14· Rühfel 1984, 235–239 εικ. 100a–b· Smith 1991, 86 εικ. 115· Bobou 2014, 131 αρ. 18.

Λ 18 Κεφαλή παιδιού

Bonn, Akademisches Kunstmuseum B 1

Προέλευση: Δελφοί, Ιερό Απόλλωνος

Χρονολόγηση: ελληνιστικοί χρόνοι

Βιβλιογραφία: Van Hoorn 1909, εικ. 17–18· Vorster 1983, αρ. 169· Bobou 2014, 144 αρ. 62.

Λ 19 Κεφαλή παιδιού

Genève, Musée d'Art et d'Histoire P 610

Προέλευση: Κούριον, Ιερό Απόλλωνος Υλάτου (;)

Χρονολόγηση: ελληνιστικοί χρόνοι

Βιβλιογραφία: Campragnolo κ.ά. 2006, 64 αρ. 34· Bobou 2014, 145 αρ. 66.

Λ 20 Κεφαλή παιδιού

EAM 308

Προέλευση: Επίδαυρος, Ιερό Ασκληπιού(;)

Χρονολόγηση: 320 π.Χ.

Βιβλιογραφία: Καββαδίας 1890–1892, αρ. 235· Raftoroulou 2000, 12–13 αρ. 4 πίν. 8–9· Bobou 2014, 136 αρ. 33.

Λ 21 Κεφαλή κοριτσιού

EAM 307

Προέλευση: Επίδαυρος, Ιερό Ασκληπιού (;

Χρονολόγηση: ύστερος 4^{ος} αι. π.Χ.

Βιβλιογραφία: Καββαδίας 1890–1892, αρ. 235· Raftoroulou 2000, 27–28 αρ. 14 πίν. 26–27· Bobou 2014, 136 αρ. 34.

Λ 22 Σύμπλεγμα παιδικών αγαλμάτων

EAM 304, 309, 310

Προέλευση: Επίδαυρος, Ιερό Ασκληπιού

Χρονολόγηση: ύστερος 4^{ος} αι. π.Χ.

Βιβλιογραφία: Καββαδίας 1890–1892, αρ. 304· Σβορώνος 1917, 83–84 πίν. Ιβ· Καρούζου 1967, 150 αρ. 304· Καλλιπολίτης 1973, 2· Vorster 1983, αρ. 156· Raftoroulou 2000, 61–64 αρ. 36 πίν. 65· Καλτσάς 2001, 262–263 αρ. 549· Bobou 2014, 135 αρ. 30.

Λ 23 Άγαλμα όρθιου κοριτσιού

AMX 246

Προέλευση: Λισσός, Ιερό Ασκληπιού

Χρονολόγηση: β' μισό 2^{ου} αι. π.Χ.

Βιβλιογραφία: Παραοικονομου 1982, 422–423 εικ. 5–6· Vorster 1983, αρ. 9c· Μαχαίρα 2011, 445 εικ. 7· Bobou 2014, 137 αρ. 35.

Λ 24 Κεφαλή κοριτσιού

EAM 655

Προέλευση: Αθήνα, θέατρο Διονύσου

Χρονολόγηση: τέλη 4^{ου} – αρχές 3^{ου} αι. π.Χ.

Βιβλιογραφία: Καββαδίας 1890–1892, αρ. 308· Raftoroulou 2000, 19–21 αρ. 9 πίν. 16–17· Bobou 2014, 161 αρ. 124.

Λ 25 Άγαλμα όρθιου κοριτσιού

ΑΜΠ 219

Προέλευση: Πειραιάς

Χρονολόγηση: ύστερος 4^{ος} αι. π.Χ.

Βιβλιογραφία: Vorster 1983, αρ. 30· Σταϊνχάουερ 1998, 86 πίν. 28· Σταϊνχάουερ 2001, 375 αρ. 478· Bobou 2014, 160 αρ. 120.

Λ 26 Κεφαλή παιδιού

EAM 3508

Προέλευση: Ακαρνανία, Αλυζία

Χρονολόγηση: ύστερος 4^{ος} – πρώιμος 3^{ος} π.Χ. αι.

Βιβλιογραφία: Raftoroulou 2000, 51–52 αρ. 29 πίν. 56–57· Bobou 2014, 163 αρ. 132.

Λ 27 Κεφαλή παιδιού

EAM 6450

Προέλευση: Αθήνα, μεταξύ Αρείου Πάγου και Πνύκας

Χρονολόγηση: πρώιμος 3^{ος} αι. π.Χ.

Βιβλιογραφία: Raftoroulou 2000, 24–25 αρ. 12 πίν. 22–23· Bobou 2014, 162 αρ. 127.

Λ 28 Κεφαλή παιδιού

EAM 3406

Προέλευση: Αθήνα

Χρονολόγηση: ύστερος 4^{ος} αι. π.Χ.

Βιβλιογραφία: Raftoroulou 2000, 17–19 αρ. 8 πίν. 14–15· Bobou 2014, 161 αρ. 123.

Λ 29 Κεφαλή παιδιού

EAM KAP 909

Προέλευση: άγνωστη

Χρονολόγηση: 320 π.Χ.

Βιβλιογραφία: Raftoroulou 2000, 11–12 αρ. 3 πίν. 6–7.

Λ 30 Θραύσμα κεφαλής παιδιού

EAM 6073

Προέλευση: άγνωστη

Χρονολόγηση: περί τα τέλη 4^{ου} αι. π.Χ.

Βιβλιογραφία: Raftoroulou 2000, 13–14 αρ. 5 πίν. 1.

Λ 31 Κεφαλή παιδιού

EAM 6059

Προέλευση: άγνωστη

Χρονολόγηση: τέλη 4^{ου} – αρχές 3^{ου} αι. π.Χ.

Βιβλιογραφία: Raftoroulou 2000, 16–17 αρ. 7 πίν. 12–13.

Λ 32 Κεφαλή παιδιού

EAM 2166

Προέλευση: άγνωστη

Χρονολόγηση: τέλη 4^{ου} – αρχές 3^{ου} αι. π.Χ.

Βιβλιογραφία: Raftoroulou 2000, 28–30 αρ. 15 πίν. 28–29.

Λ 33 Κεφαλή παιδιού

EAM 672

Προέλευση: Αθήνα

Χρονολόγηση: ύστεροι ελληνιστικοί χρόνοι

Βιβλιογραφία: Καββαδίας 1890–1892, αρ. 311· Raftoroulou 2000, 35–36 αρ. 19 πίν. 36–37· Bobou 2014, 163 αρ. 131.

- Λ 34** Επιτύμβιο ανάγλυφο Δημαινέτης
 Malibu, J. Paul Getty Museum 75.AA.63
 Προέλευση: Αττική
 Χρονολόγηση: περ. 310 π.Χ.
 Βιβλιογραφία: Bergemann 1997, 177 αρ. 698· Frel 1979, 22 αρ. 84· SEG 33. 222·
 Burnett-Crossman 2001, 69–70 αρ. 24· Oakley 2003, 182–183 αρ. 125.
- Λ 35** Επιτύμβιο ανάγλυφο Φανοκράτους
 Malibu, J. Paul Getty Museum 96.AA.50
 Προέλευση: παλαιότερα στη “Barbara & Lawrence Fleischman’s Collection”, πιθανή
 προέλευση από Αττική, νησιά Αιγαίου ή Σμύρνη(;)
 Χρονολόγηση: περ. 200 π.Χ.
 Βιβλιογραφία: True – Hamma 1994, 242–243 αρ. 122· Burnett-Crossman 2001, 112–
 114 αρ. 41.
- Λ 36** Επιτύμβια ανάγλυφο Φύλας
 EAM 1158
 Προέλευση: Ταρσός Κιλικίας
 Χρονολόγηση: α΄ μισό 2^{ου} αι. π.Χ.
 Βιβλιογραφία: Pfuhl – Möbius 1977, I, 134 αρ. 395 πίν. 64· Καλτσάς 2001, 303 αρ.
 636.
- Λ 37** Επιτύμβιο ανάγλυφο Απολλωνίας
 Malibu, J. Paul Getty Museum 74.AA.12
 Προέλευση: Αττική
 Χρονολόγηση: περί το 100 π.Χ.
 Βιβλιογραφία: Spiliopoulou-Donderer 1990, εικ. 1a–b· Oakley 2003, 189–191, αρ.
 126.
- Λ 38** Κεφαλή νέου
 MAA S 1208
 Προέλευση: Αθήνα, αρχαία Αγορά, πηγάδι δυτικά Αρείου Πάγου
 Χρονολόγηση: πρώιμος 3^{ος} αι. π.Χ.
 Βιβλιογραφία: Thompson 1947, 207–208 πίν. XLV εικ. 2· Harrison 1960, αρ. 38.
- Λ 39** Προτομή κοριτσιού
 EAM 659
 Προέλευση: άγνωστη
 Χρονολόγηση: ρωμαϊκή περίοδος με στοιχεία ύστερης ελληνιστικής περιόδου
 Βιβλιογραφία: Raftoroulou 2000, 38–40 αρ. 21 πίν. 40–41.

- Λ 40** Κεφαλή κοριτσιού
ΕΑΜ 469
Προέλευση: άγνωστη
Χρονολόγηση: αυτοκρατορικοί χρόνοι
Βιβλιογραφία: Raftopoulou 2000, 44–45 αρ. 24 πίν. 46–47.
- Λ 41** Κεφαλή παιδιού
ΑΜΘ 10248
Προέλευση: Θεσσαλονίκη, περιοχή Ι.Μ. Αγίας Αναστασίας.
Χρονολόγηση: τέλος 2^{ου} αι. μ.Χ. – αρχές 3^{ου} αι. μ.Χ.
Βιβλιογραφία: Πέτσας 1969, 292· Πέτσας 1974, 307 πίν. 14· Πέτσας 1975, 222 αρ. 110· Σμιτ-Δούνα 2003, 63–64 αρ. 199 εικ. 555–558.
- Λ 42** Κεφαλή κοριτσιού
ΕΑΜ 496
Προέλευση: άγνωστη
Χρονολόγηση: εποχή Αυγούστου ή Τιβερίου
Βιβλιογραφία: Sybel 1881, 668· Καββαδίας 1890–1892, 281 αρ. 496· Raftopoulou 2000, 42–44 αρ. 23 πίν. 44–45.
- Λ 43** Προτομή κοριτσιού
ΕΑΜ 3307
Προέλευση: άγνωστη
Χρονολόγηση: εποχή Αντωνίνου Ευσεβούς (138–161 μ.Χ.)
Βιβλιογραφία: Ντάτσουλη-Σταυρίδη 1980, 335–336 εικ. 32–34· Stavridis 1985, 336 πίν. 136 εικ. 2.
- Λ 44** Θραύσμα κεφαλής κοριτσιού
ΕΑΜ 6647
Προέλευση: άγνωστη
Χρονολόγηση: μέση εποχή Αντωνίνων
Βιβλιογραφία: Ντάτσουλη-Σταυρίδη 1980, 348–349 εικ. 45.
- Λ 45** Προτομή αγοριού
ΑΜΧ Λ 280
Προέλευση: πόλη Χανίων (αρχαία Κυδωνία)
Χρονολόγηση: μέσοι αυτοκρατορικοί χρόνοι
Βιβλιογραφία: Portale 1999, 109–118 εικ. 1–6.
- Λ 46** Κεφαλή παιδιού

ΑΜΘ 10249

Προέλευση: Θεσσαλονίκη

Χρονολόγηση: β μισό 1^{ου} αι. μ.Χ., εποχή Φλαβίων

Βιβλιογραφία: Πέτσας 1968, Χρονικά Β2, 325 αρ. 2 πίν. 271α· 1974, 305· Σμιτ-Δούνα 2003, 45–46 αρ. 184 εικ. 490–493.

Λ 47 Κεφαλή παιδιού

ΑΜΘ 173

Προέλευση: Θεσσαλονίκη

Χρονολόγηση: 2^{ος} αι. μ.Χ.

Βιβλιογραφία: Σμιτ-Δούνα 2003, 64–65 αρ. 200 εικ. 559–562.

Λ 48 Κεφαλή παιδιού

ΕΑΜ 3906

Προέλευση: άγνωστη

Χρονολόγηση 1^{ος} αι. μ.Χ.

Βιβλιογραφία: Raftoroulou 2000, 48–49 αρ. 27 πίν. 52–53.

Λ 49 Κεφαλή αγοριού

ΑΜΕ 5149

Προέλευση: Ελευσίνα, ιερό Δήμητρας

Χρονολόγηση: 3^{ος} αι. μ.Χ.

Βιβλιογραφία: Κουρουνιώτης 1923, 159 εικ. 3–5· Clinton 1974, 106–107 εικ. 13–14· Pantos 1989, 200–201 πίν. 34 εικ. 1–3· Κάντα 1993, 84 εικ. 44· Παπαγγελή 2002, 294.

Λ 50 Κεφαλή αγοριού

ΑΜΘ 1021

Προέλευση: άγνωστη

Χρονολόγηση: εποχή Τραϊανού, περί το 100 μ.Χ.

Βιβλιογραφία: Rüsch 1969, 125–127 αρ. Ρ 27 εικ. 28–29· Γούναρης 2003, 137–139 αρ. 258 εικ. 763–767.

Λ 51 Κεφαλή αγοριού

ΑΜΗ 432

Προέλευση: Γόρτυνα

Χρονολόγηση: αρχές 1^{ου} αι. μ.Χ.

Βιβλιογραφία: Portale 1988, 361 αρ. 16 πίν. 48· Λαγογιάννη-Γεωργακαράκου 2000, 435 αρ. 505· Lagogianni-Georgakarakos 2002, 84–85 πίν. 65 εικ. a–d.

Λ 52 Κεφαλή αγοριού

EAM 1805

Προέλευση: Αθήνα, Ολυμπίειον

Χρονολόγηση: μέση ή ύστερη εποχή Αδριανού (ή 3^{ος} αι. μ.Χ.;

Βιβλιογραφία: Καστριώτης 1908, 318 αρ. 1805· Ντάτσουλη-Σταυρίδη 1980, 330–333. 337 εικ. 26–29.

Λ 53 Κεφαλή αγοριού

MAA S 403

Προέλευση: Αθήνα, Αγορά, εντοιχισμένο σε νεότερη οικία πλησίον της Θόλου.

Χρονολόγηση: β' τέταρτο 3^{ου} αι. μ.Χ.

Βιβλιογραφία: Harrison 1953, 55–56 αρ. 42 πίν. 27.

Λ 54 Κεφαλή αγοριού

MAA S 1307

Προέλευση: Αθήνα, Αγορά, δυτικοί κλιτύες Αρείου Πάγου μεταξύ των καταλοίπων υπόκαυστου ρωμαϊκού λουτρού.

Χρονολόγηση: β' τέταρτο 3^{ου} αι. μ.Χ.

Βιβλιογραφία: Thompson 1948, 179 πίν. LVIII· Harrison 1953, 54–55 αρ. 41 πίν. 28· Gonzenbach 1969, 924–925 εικ. 17a–b – 18a.

Λ 55 Κεφαλή αγοριού

MAA S 1135

Προέλευση: Αθήνα, ΒΑ κλιτύες Αρείου Πάγου, ρωμαϊκός αποθέτης

Χρονολόγηση: 3^{ος} αι. μ.Χ.(:)

Βιβλιογραφία: Harrison 1953, 61–52 αρ. 47 πίν. 28.

Λ 56 Προτομή αγοριού

ΜΔ 8929

Προέλευση: Δίον, «Οικία Λήδας».

Χρονολόγηση: μέσα 3^{ου} αι. μ.Χ.

Βιβλιογραφία: Χριστοδούλου υπ. έκδ.

Λ 57 Προτομή αγοριού

ΜΔ 9008

Προέλευση: Δίον, «Οικία Λήδας».

Χρονολόγηση: μέσα 3^{ου} αι. μ.Χ.

Βιβλιογραφία: Χριστοδούλου υπ. έκδ.

Λ 58 Κεφαλή αγοριού

AME 5150

Προέλευση: Ελευσίνα, ιερό Δήμητρος

Χρονολόγηση: 3^{ος} αι. μ.Χ.

Βιβλιογραφία: Κουρουνιώτης 1923, 158 εικ. 1α–β· Gonzenbach 1957, 106. 156. 157 αρ. Κ 24 πίν. 21· Clinton 1974, 105 εικ. 11–12· Goette 1989, 203–205 πίν. 35 εικ. 1–4· πίν. 36 εικ. 1–2· Κάντα 1993, 84 εικ. 44· Παπαγγελή 2002, 294.

Λ 59 Προτομή αγοριού ονόματι Αυξάνων

Berlin, Antikensammlung, Staatliche Museen zu Berlin Sk 429

Προέλευση: Σμύρνη

Χρονολόγηση: τέλη 2^{ου} – αρχές 3^{ου} αι. μ.Χ.

Βιβλιογραφία: Jucker 1961, 28 σημ. 3· Goette 1989, 211 αρ. Α 9.

Λ 60 Επιτύμβιο ανάγλυφο παιδιού

ΑΜΘ 1298

Προέλευση: Θεσσαλονίκη

Χρονολόγηση: περίοδος Αντωνίνων ή πρώιμη περίοδος Σεβήρων

Βιβλιογραφία: Βουτυράς 2010, 273–274 αρ. 601 εικ. 1732.

Λ 61 Επιτύμβιο ανάγλυφο Ισιδότου

ΕΑΜ 1024

Προέλευση: Πειραιάς

Χρονολόγηση: β' τέταρτο 1^{ου} αι. π.Χ.

Βιβλιογραφία: Conze 1893–1922, IV, 61 αρ. 1973 πίν. 426· Lymperopoulos 1985, 337 αρ. D1· Spiliourou-Donderer 1990, 10 εικ. 3· Moock 1998, 8. 41. 68. 69. 84 αρ. 194 πίν. 24a–b.

Λ 62 Τμήμα επιτυμβίου αναγλύφου

ΕΑΜ 2724

Προέλευση: μετά από ιδιοκτησία Γαλαδάκη

Χρονολόγηση: εποχή Αυγούστου

Βιβλιογραφία: Conze 1893–1922, IV, 81 αρ. 2054 πίν. 450· Goette 1989, 211 αρ. Α 6· Moock 1998, 144 αρ. 309 πίν. 47a–b.

Λ 63 Επιτύμβιο ανάγλυφο Ζωσίμου

ΕΑΜ 1160

Προέλευση: Κεραμεικός

Χρονολόγηση: εποχή Ιουλίων – Κλαυδίων

Βιβλιογραφία: Conze 1893–1922, IV, 67–68 αρ. 2001· Goette 1989, 211 αρ. Α 5· Moock 1998, 119–120 αρ. 198 πίν. 24c.

Λ 64 Τμήμα επιτυμβίου αναγλύφου Αφροδισίου

ΕΑΜ 6186

Προέλευση: από απόκτημα Αρχαιολογικής Εταιρείας (Νοστράκης, Κηφισιά)

Χρονολόγηση: 1^{ος} αι. μ.Χ.

Βιβλιογραφία: Conze 1893–1922, IV, 67 αρ. 2000· Mühsam 1952, 53. 94· Goette 1989, 211 αρ. Α 7· Moock 1998, 103 αρ. 96 πίν. 5b.

Λ 65 Επιτύμβιο ανάγλυφο Διοδότου

MK P 194

Προέλευση: Κεραμεικός

Χρονολόγηση: 1^{ος} αι. μ.Χ.

Βιβλιογραφία: Goette 1989, 210 αρ. Α 3· Moock 1998, αρ. 122 πίν. 13b.

Λ 66 Επιτύμβιο ανάγλυφο Αχιλλέως

EAM 3285

Προέλευση: Αθήνα (κτήμα Γ. Ποριώτου)

Χρονολόγηση: 1^{ος} αι. μ.Χ.

Βιβλιογραφία: Conze 1893–1922, IV, 70 αρ. 2010 πίν. 443· Goette 1989, 215 αρ. C 3.

Λ 67 Επιτύμβιο ανάγλυφο Θρεπτού

Bodrum Müzesi

Προέλευση: Στρατονίκη

Χρονολόγηση: αρχές 3^{ου} αι. μ.Χ.

Βιβλιογραφία: Goette 1989, 216 αρ. Ε 4 πίν. 37, εικ. 1–3.

Λ 68 Αναθηματικό ανάγλυφο Φιλομβρότου και Αφθονήτου

London, British Museum 798

Προέλευση: Φθιώτιδες Θήβες

Χρονολόγηση: αρχές αυτοκρατορικής περιόδου

Βιβλιογραφία: Daremberg – Saglio 1877–1919, 376 εικ. 2543 (σχέδ.)· Rouse 1902, 243–244 εικ. 36 (σχέδ.)· Van Straten 1981, 90 σημ. 125 εικ. 29.

Λ 69 Αγαλματική μορφή νεαρού εφήβου από σύνταγμα τεσσάρων μορφών

Eski Yunanca (= Αφροδισιάς) Müzesi 73-70556 (κεφαλή), 72-438 (σώμα)

Προέλευση: Αφροδισιάς

Χρονολόγηση: πρώιμος 1^{ος} αι. μ.Χ.

Βιβλιογραφία: Erism 1974, 42 εικ. 39· Hallett 1998, 77–80 αρ. 3 εικ. 18–19· Smith 1991, 88 αρ. 28· Yildirim 2004, 44–46 εικ. 1 (σχέδ. αναπαρ.)· Smith 2006, 160–162 αρ. 42 πίν. 32–33· Στεφανίδου-Τιβερίου 2008, 166.

Λ 70 Αγαλματική νεαρού εφήβου

Roma, Palazzo dei Conservatori

Προέλευση: άγνωστη

Χρονολόγηση: 2^{ος} αι. μ.Χ.

Βιβλιογραφία: Esdaile 1909, πίν. Ia· Clinton 1974, 101–103 αρ. 1 εικ. 5–7.

Λ 71 Κεφαλή νηπίου αγοριού

Alexandria, University Museum

Προέλευση: Αίγυπτος

Χρονολόγηση: εποχή Αυγούστου

Βιβλιογραφία: Bonacasa 1968, 80· Bergmann 2016, ιδίως 166 εικ. 9, 5.

Λ 72 Κεφαλή νηπίου αγοριού

Dresden, Skulpturensammlung 2600/A 31

Προέλευση: Αίγυπτος

Χρονολόγηση: 2^{ος} αι. μ.Χ.

Βιβλιογραφία: Watzinger 1927, 129 αρ. 119 πίν. XVII,1 και XVIII,1· Bonacasa 1968, 277 σημ. 8· Laube 2012, 306 αρ. 165· Bergmann 2016, 168 εικ. 9, 7.

Λ 72 Άγαλμα νέου

Musée du Caire 27478.

Προέλευση: Κάτω Αίγυπτος

Χρονολόγηση: 2^{ος} αι. μ.Χ.

Βιβλιογραφία: Edgar 1903, 22 αρ. 27478· 1908· Graindor 1937, 177 αρ. 59 πίν. 50. 51a–b· Grimm – Johannes 1975, 8–20 αρ. 19 πίν. 28. 30. 32. 33· Borg 1996, 117 σημ. 43 πίν. 87· Bergmann 2016, 166. 167. 170 εικ. 9, 6. 8.

Χάλκινα

Χ 1 Μορφή κούρου

Βαθύ Σάμου, Αρχαιολογικό Μουσείο MB

Προέλευση: Σάμος, Ηραίο

Χρονολόγηση: 590–570 π.Χ.

Βιβλιογραφία: Buschor 1934, 13 εικ. 35. 37. 38· Richter 1942, 116. 117. 254 αρ. 42 πίν. XL εικ. 142–144.

Χ 2 Κεφαλή αγοριού

Paris, Louvre Musée

Προέλευση: Benevento

Χρονολόγηση: ρωμαϊκό αντίγραφο πρωτοτύπου του 450–420 π.Χ.

Βιβλιογραφία: Furtwängler 1895, 290–291 πίν. XIV· Lippold 1950, 122 σημ. 9· Kenner 1972, 8–9 εικ. 7.

Εγκαυστική ζωγραφική σε ξύλο (“Mummy portraits”)

- Z 1** Προσωπογραφία αγοριού
Berlin, Staatliche Museen, Antikensammlung 31161.4
Προέλευση: Αίγυπτος, er-Rubayat
Χρονολόγηση: 1^{ος} – 2^{ος} αι. μ.Χ.
Βιβλιογραφία: Parlasca 1969–1980, αρ. 474· Borg 1996, 115 πίν. 42· 1998, 55–56· Bergmann 2016, ιδίως 161. 162. 169 εικ. 9, 2.
- Z 2** Προσωπογραφία αγοριού
Ιδιωτική Συλλογή
Προέλευση: Αίγυπτος, er-Rubayat
Χρονολόγηση: 2^{ος} – 3^{ος} αι. μ.Χ.
Βιβλιογραφία: Parlasca 1969–1980, αρ. 475· Parlasca – Seemann 1999, 158 αρ. 57· Bergmann 2016, ιδίως 161. 163. 169 εικ. 9, 3.
- Z 3** Προσωπογραφία αγοριού
Kopenhagen, Nationalmuseet 3892
Προέλευση: Αίγυπτος, er-Rubayat
Χρονολόγηση: 1^{ος} – 2^{ος} αι. μ.Χ.
Βιβλιογραφία: Borg 1996, 114–115, ομάδα 2· 1998, 55–56· 2000, 70 πίν. 3· Bergmann 2016, ιδίως 161. 163 εικ. 9, 4.
-

ΠΗΓΕΣ ΕΙΚΟΝΩΝ ΚΑΤΑΛΟΓΟΥ

Κοροπλαστική

Κπ 1	Bookidis 2010, αρ. 8B πίν. 5–7.
Κπ 2	Bookidis 2010, αρ. 16A–B πίν. 17–19.
Κπ 3	Bookidis 2010, αρ. 17A–B πίν. 19.
Κπ 4	Bookidis 2010, αρ. 74B πίν. 85g.
Κπ 5	Bookidis 2010, αρ. 114 πίν. 115b.d.
Κπ 6	Bookidis 2010, αρ. 118A πίν. 108c.
Κπ 7	Merker 2000, αρ. C208 πίν. 18.
Κπ 8	Merker 2000, αρ. C11 πίν. 1.
Κπ 9	Merker 2000, αρ. C83 πίν. 9.
Κπ 10	Merker 2000, αρ. C86 πίν. 9.
Κπ 11	Merker 2000, αρ. C127 πίν. 13.
Κπ 12	Merker 2000, αρ. C134 πίν. 13.
Κπ 13	Merker 2000, αρ. C164 πίν. 15.
Κπ 14	Merker 2000, αρ. C165 πίν. 15.
Κπ 15	Merker 2000, αρ. C33 πίν. 4.
Κπ 16	Merker 2000, αρ. C168 πίν. 15.
Κπ 17	Roebuck 1951, αρ. 2 πίν. 30.
Κπ 18	Roebuck 1951, αρ. 3 πίν. 31.
Κπ 19	Roebuck 1951, αρ. 2 πίν. 52.
Κπ 20	Παλαιοκρασσά 1991, αρ. Κπ 16 πίν. 46.
Κπ 21	Παλαιοκρασσά 1991, αρ. Ε 100 πίν. 22.
Κπ 22	Παλαιοκρασσά 1991, αρ. Ε 116 πίν. 22.
Κπ 23	Merker 2000, αρ. H102 πίν. 34.
Κπ 24	Merker 2000, αρ. H69 πίν. 29.
Κπ 25	Mitsopoulos-Leon 2015, αρ. 67 πίν. 11.
Κπ 26	Mitsopoulos-Leon 2015, αρ. 134 πίν. 20.
Κπ 27	Mitsopoulos-Leon 2015, αρ. 135 πίν. 20.
Κπ 28	Παλαιοκρασσά 1991, αρ. Ε109 πίν. 18α.
Κπ 29	Mitsopoulos-Leon 2015, αρ. 96b πίν. 16.
Κπ 30	Mitsopoulos-Leon 2015, αρ. 106 πίν. 17.
Κπ 31	Mitsopoulos-Leon 2015, αρ. 107 πίν. 17.
Κπ 32	Mitsopoulos-Leon 2015, αρ. 108 πίν. 17.
Κπ 33	Mitsopoulos-Leon 2015, αρ. 101 πίν. 16.
Κπ 34	Mitsopoulos-Leon 2015, αρ. 102 πίν. 17.
Κπ 35	Mitsopoulos-Leon 2015, αρ. 105 πίν. 17.
Κπ 36	Mitsopoulos-Leon 2015, αρ. 110 πίν. 17.
Κπ 37	Παλαιοκρασσά 1991, αρ. Ε113 πίν. 18α.

Κπ 38	Merker 2000, αρ. H352 πίν. 52.
Κπ 39	Merker 2000, αρ. H348 πίν. 52.
Κπ 40	Merker 2000, αρ. H341 πίν. 52.
Κπ 41	Merker 2000, αρ. H326 πίν. 51.
Κπ 42	Sapouna-Sakellarakis 1992, αρ. 13 φωτ. 16.
Κπ 43	Sapouna-Sakellarakis 1992, φωτ. 16.
Κπ 44	Sapouna-Sakellarakis 1992, φωτ. 16.
Κπ 45	Roebuck 1951, αρ. 43 πίν. 56.
Κπ 46	Mitsopoulos-Leon 2015, αρ. 142 πίν. 20.

Κεραμική

Κ 1	Boardman 1976, 11 εικ. 4.
Κ 2	Tiverios 1981, πίν. 45, 2.
Κ 3	Tiverios 1981, πίν. 43.
Κ 4	CIARC αρ. 452.
Κ 5	British Museum αρ. 1873,0820.362.
Κ 6	CIARC αρ. 207549.
Κ 7	CIARC αρ. 207730.
Κ 8	Taplin 2007, 63 εικ. 8.
Κ 9	Παλαιοκρασσά 1991, αρ. Κκ 3 πίν. 38 και εικ. εξωφύλλου.
Κ 10	Παλαιοκρασσά 1991, αρ. Κκ 17 πίν. 40β.
Κ 11	Παλαιοκρασσά 1991, αρ. Κκ 18 πίν. 40β.
Κ 12	Κουρουνιώτης 1923, 157 εικ 2.

Λίθινα

Λ 1	Ridgway 1970, 56–58 εικ. 74.
Λ 2	Ridgway 1970, 59 εικ. 75.
Λ 3	Ridgway 1970, εικ. 76–77.
Λ 4	Ridgway 1970, εικ. 78–79.
Λ 5	Ridgway 1970, εικ. 80–83.
Λ 6	Raftopoulou 2000, πίν. 93 εικ. 11.
Λ 7	Raftopoulou 2000, πίν. 94 εικ. 14.
Λ 8	Raftopoulou 2000, πίν. 94 εικ. 13.
Λ 9	Raftopoulou 2000, πίν. 93 εικ. 12.
Λ 10	Conze 1893–1922, II, αρ. 862 πίν. 166.
Λ 11	Conze 1893–1922, II, αρ. 893 πίν. 174.
Λ 11α	Oakley 2003, 305–306 αρ. 123.
Λ 12	Burnett-Crossman 2001, αρ. 7.
Λ 13	Καλτσάς 2001, 184 αρ. 363.

- Λ 14 Raftopoulou 2000, αρ. 30 πίν. 58–59.
- Λ 15 Raftopoulou 2000, πίν. 88 εικ. 1.
- Λ 16 Παπασπυρίδη-Καρούζου 1957, πίν. 18.
- Λ 17 Bobou 2014, 131 αρ. 18.
- Λ 18 Vorster 1983, αρ. 169 πίν. 24.
- Λ 19 Campagnolo κ.ά. 2006, αρ. 34.
- Λ 20 Raftopoulou 2000, αρ. 4 πίν. 8–9.
- Λ 21 Raftopoulou 2000, αρ. 14 πίν. 26–27.
- Λ 22 Raftopoulou 2000, αρ. 36 πίν. 65.
- Λ 23 Μαχαίρα 2011, 445 εικ. 7.
- Λ 24 Raftopoulou 2000, αρ. 9 πίν. 16–17.
- Λ 25 Σταϊνχάουερ 2001, 375 αρ. 478.
- Λ 26 Raftopoulou 2000, αρ. 29 πίν. 56–57.
- Λ 27 Raftopoulou 2000, αρ. 12 πίν. 22–23.
- Λ 28 Raftopoulou 2000, αρ. 8 πίν. 14–15.
- Λ 29 Raftopoulou 2000, αρ. 3 πίν. 6–7.
- Λ 30 Raftopoulou 2000, αρ. 5 πίν. 1.
- Λ 31 Raftopoulou 2000, αρ. 7 πίν. 12–13.
- Λ 32 Raftopoulou 2000, αρ. 15 πίν. 28–29.
- Λ 33 Raftopoulou 2000, αρ. 19 πίν. 36–37.
- Λ 34 Burnett-Crossman 2001, 70 αρ. 7.
- Λ 35 Burnett-Crossman 2001, 113 αρ. 41.
- Λ 36 Καλτσάς 2001, 303 αρ. 636.
- Λ 37 Oakley 2003, 190 αρ. 126.
- Λ 38 Thompson 1947, πίν. XIV εικ. 2.
- Λ 39 Raftopoulou 2000, αρ. 21 πίν. 40–41.
- Λ 40 Raftopoulou 2000, αρ. 24 πίν. 46–47.
- Λ 41 Σμιτ-Δούνα 2003, αρ. 199 εικ. 555–556.
- Λ 42 Raftopoulou 2000, αρ. 23 πίν. 44–45.
- Λ 43 Ντάτσουλη-Σταυρίδη 1980, εικ. 32. 34.
- Λ 44 Ντάτσουλη-Σταυρίδη 1980, εικ. 45.
- Λ 45 Portale 1994–1995, εικ. 5–6.
- Λ 46 Σμιτ-Δούνα 2003, αρ. 184 εικ. 490–492.
- Λ 47 Σμιτ-Δούνα 2003, αρ. 200 εικ. 559–562.
- Λ 48 Raftopoulou 2000, αρ. 27 πίν. 52–53.
- Λ 49 Παπαγγελή 2002, 294 / Κουρουνιώτης 1923, 160 εικ. 4.
- Λ 50 Γούναρης 2003, αρ. 258 εικ. 763. 767.
- Λ 51 (α–β) Λαγογιάννη-Γεωργακαράκου 2000, 435 αρ. 505.
(γ) Lagogianni-Georgakarakos 2002, πίν. 65c.
- Λ 52 Ντάτσουλη-Σταυρίδη 1980, εικ. 26. 28. 29.
- Λ 53 Harrison 1953, αρ. 42 πίν. 27.

- Λ 54 Harrison 1953 αρ. 41 πίν. 28.
 Λ 55 Harrison 1953, αρ. 47 πίν. 28.
 Λ 56 Χριστοδούλου, υπό έκδοσιν.
 Λ 57 Χριστοδούλου, υπό έκδοσιν.
 Λ 58 Παπαγγελή 2002, 294.
 Λ 59 DAI 105721: FA-SPerg000120-02.
 Λ 60 Βουτυράς 2010, αρ. 601 εικ. 1732.
 Λ 61 Spiliopoulou-Donderer 1990, 10 εικ. 3.
 Λ 62 DAI 150304: ATH-Grabrelief-0646.
 Λ 63 DAI 150197: ATH-Grabrelief-0746.
 Λ 64 DAI 150943: ATH-Grabrelief-0737.
 Λ 65 DAI 32458: ATH-1996-0332 και 0394 (τμήμα μορφής).
 Λ 66 Conze 1893–1922, IV, πίν. 443.
 Λ 67 Goette 1989, πίν. 37 εικ. 1–3.
 Λ 68 Van Straten 1981, εικ. 29.
 Λ 69 Hallett 1998, αρ. 4 εικ. 20–24.
 Λ 70 Clinton 1974, αρ. 1 εικ. 5. 7.
 Λ 71 Bergmann 2016, 166 εικ. 9, 5.
 Λ 72 Bergmann 2016, 168 εικ. 9, 7.
 Λ 73 Bergmann 2016, 167. 170 εικ. 9, 6.

Χάλκινα

- X 1 Richter 1942, πίν. XL εικ. 142–144.
 X 2 Kenner 1972, εικ. 7.

Εγκαυστική ζωγραφική σε ξύλο (“Mummy portraits”)

- Z 1 Bergmann 2016, 162 εικ. 9, 2.
 Z 2 Bergmann 2016, 163 εικ. 9, 3.
 Z 3 Bergmann 2016, 163 εικ. 9, 4.

ΠΗΓΕΣ ΕΙΚΟΝΩΝ ΕΚΤΟΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΥ

- 1 Απουλικός ερυθρόμορφος κωδωνόσχημος κρατήρας: London, British Museum F 166 (Dyer 1969, πίν. 2 και Gerhard 1860, πίν. 137, 3)
- 2 Μαρμάρινος κούρος: New York, Metropolitan Museum 32. 11. 1 (Richter 1942, αρ. 1 πίν. VIII εικ. 23. 26).
- 3 Μαρμάρινος κούρος: Paris, Louvre Musée MNB 766 (Richter 1942, αρ. 59 πίν. LIII εικ. 193).
- 4 Γύψινη κόρη: London, British Museum D 1 (Richter 1968, αρ. 45 εικ. 159. 162).
- 5α Πήλινη προτομή κόρης: Mitsopoulos-Leon 2009, αρ. 165 πίν. 17.
- 5β Πήλινη προτομή κόρης: Mitsopoulos-Leon 2009, αρ. 166 πίν. 17.
- 5γ Πήλινη προτομή κόρης: Mitsopoulos-Leon 2009, αρ. 167 πίν. 17.
- 5δ Πήλινη προτομή κόρης: Mitsopoulos-Leon 2009, αρ. 168 πίν. 17.
- 6α Πήλινη προτομή κόρης: AME 2738 ((Κόκκου-Βυριδή 1999, αρ. Β 181 πίν. 52).
- 6β Πήλινη προτομή κόρης: EAM 4395 (Κόκκου-Βυριδή 1999, αρ. Γ 40 πίν. 52).
- 7α Προτομή κόρης: Brook 1921, 400 αρ. 626.
- 7β Προτομή κόρης: Brook 1921, 400 αρ. 688.
- 7γ Γυναικεία προτομή (;): Croissant 1983, αρ. 156 πίν. 101.
- 8 Πήλινη προτομή κόρης: MAA T 4362 (Camp 1996, αρ. 35 πίν. 75).
- 8α Πήλινη ένθρονη γυναικεία μορφή: MK 6220, 13666 (Vierneisel-Schlörb 1997, αρ. T832: 20 πίν. 4 εικ. 20:2).
- 9 Θραύσμα κεφαλής μαρμάρινη κόρης: Βαθύ Σάμου, Αρχαιολογικό Μουσείο (Richter 1968, αρ. 33 εικ. 80).
- 10 Παις του Κριτίου: MA 698 (Ridgway 1970, εικ. 43. 44).
- 11 Πολεμιστής (I) Α. αετώματος Αφαίας Αθηνάς: München, Glyptothek (Ridgway 1970, εικ. 12).
- 12 Μαρμάρινη ανδρική κεφαλή: MA 2344 (Ridgway 1970, εικ. 100. 102).
- 13 Χάλκινος Ποσειδών Αρτεμισίου: EAM X 15161 (Ridgway 1970, εικ. 99).
- 14 Χάλκινη κεφαλή Απόλλωνος Chatsworth: London, British Museum 1958.4–18 I (Nicgorski 2013, εικ. 1–2).
- 15 Χάλκινη κόμη ακρολιθικού αγάλματος Απόλλωνος Αλαίου: Reggio Calabria, Museo Nazionale 5354 (Nicgorski 2013, εικ. 3–4).
- 16 Απόλλων Ομφαλός: EAM 45 (Nicgorski 2013, εικ. 6–7).
- 17 Κρανίο από Osterby (Γερμανία) (Kenner 1972, εικ. 17).
- 18 Κεφαλή Ίριδος Α. ζωφόρου (V) Παρθενώνας: London, British Museum (Mark 1984, πίν. 63a)
- 19 «Μεγάλο Ελευσινιακό Ανάγλυφο»: EAM 426 (Παπαγγελή 2002, 223).
- 20 Μαρμάρινο άγαλμα νέου από Ραμνούντα: EAM 199 (Καλτσάς 2001, 121 αρ. 223)
- 21 Έρως Centocelle: Roma, Vaticano Museo, Museo Pio Clementino, Galleria delle Statue 769 (Kenner 1972, εικ. 14).
- 22 Κεφαλή αγάλματος «Ήρας»: EAM 1571 (Καλτσάς 2001, 115 αρ. 204).

- 23 «Καρυάτις C» Ερεχθείου: London, British Museum 407 (Ridgway 1981, εικ. 83).
- 24 Λύκειος Απόλλων. Μαρμάρινα ρωμαϊκά αντίγραφα:
α) Piazza Armenina, Antiquarium (Schröder 1986, πίν. 33)
β) Museo Barracco (Schröder 1986, πίν. 34, 1–2).
- 25 Μαρμαρίνη κεφαλή Βραυρωνίας Αρτέμιδος από Ακρόπολη: MA 1352 / νεότερος αρ. ευρ. 13601 (Δεσπίνης 2007, αρ. 13).
- 26α Αναθηματικό ανάγλυφο (τμήμα) Αρτέμιδος Βενδίδος από Πειραιά: London, British Museum 1895,1028.1 (British Museum αρ. φωτ. 1895,1028.1).
- 26β Ψηφισματικό ανάγλυφο (τμήμα) που τιμούσε τους Εύφηνη και Δήπιο από τον Πειραιά με παράσταση Βενδίδος: Copenhagen, Ny Carlsberg Glyptothek 231 (Boardman 1995, εικ. 151).
- 27 Ακέφαλο άγαλμα Αρτέμιδος, πιθανόν ακρωτηρίου, από το ιερό της Βραυρωνίας Αρτέμιδος, AMB 1178 (Θέμελης 1971, 73).
- 28 Ειδώλιο τύπου “Temple boy” από Κάμειρο Ρόδου: London, British Museum 257 (Bobou 2014, 44 εικ. 14).
- 29 Χάλκινο αγαλμάτιο Οφέλτου: AMN BR 671 (Neils 2003, 142 εικ. 3).
- 30 Όρθια μορφή κοριτσιού από Βραυρώνα: EAM (Neils 2003, 152 εικ. 12).
- 31 Αγαλμάτιο παιδιού από Λίλαια: EAM 2772 (Raftoroulou 2000, αρ. 40 πίν. 72–73)
- 32 Έρως τοξότης, μαρμαρίνο ρωμαϊκό αντίγραφο: Roma, Museo Capitolino 410 (Neils 2003, 141 εικ. 2).
- 32α Τμήμα αγαλματίου Πλούτου από σύμπλεγμα με Ειρήνη, ρωμαϊκό αντίγραφο: EAM 175 (Καλτσάς 2001, 241 αρ. 505).
- 33 Κεφαλή Απόλλωνος, ρωμαϊκό αντίγραφο: Basel, «Κεφαλή Steinhauser» (Kenner 1972, εικ. 3).
- 34 Κεφαλή Απόλλωνος, ρωμαϊκό αντίγραφο: London, Art Market (Kenner 1972, εικ. 5).
- 35 Τμήμα αγάλματος Αφροδίτης, ρωμαϊκό αντίγραφο: Roma, Museo Capitolino, Gabinetta della Venere 409 (Kenner 1972, εικ. 9–10).
- 36 Τμήμα αγάλματος Αφροδίτης, ρωμαϊκό αντίγραφο: Roma, Museo Vaticano, Museo Pio Clementino, Gabinetto delle Maschere 815 (Kenner 1972, εικ. 11–12).
- 37 Κεφαλή τμήματος αγάλματος Αρτέμιδος από Πέργαμο: Izmir Müzesi 1397 (DAI 199134: ATH-Pergamon-0701).
- 38 «Κορίτσι του Anzio»: Roma, Museo Nazionale Romano, Palazzo Massimo alle Terme 50170 (DAI 16902: DAI-ROM-69.2533).
- 39 Άγαλμα «Αρτέμιδος» Δήλου: EAM 1829 (Καλτσάς 2001, 294 αρ. 616).
- 40α Πήλινο ειδώλιο κεφαλής κόρης από το ιερό της Αρτέμιδος στη Βραυρώνα: AMB K 475 (Mitsopoulos-Leon 2015, αρ. 97 πίν. 16).
- 40β Πήλινο ειδώλιο κεφαλής κόρης από το ιερό της Δήμητρας στον Ακροκόρινθο: AMK MF-14194 (Merker 2000, αρ. C158 πίν. 15).
- 40γ Πήλινο ειδώλιο κεφαλής κόρης από το ιερό της Δήμητρας στον Ακροκόρινθο: AMK MF-10472 (Merker 2000, αρ. C159 πίν. 15).

- 41 Πήλινο ειδώλιο Έρωτος αυλητού από το ιερό της Αρτέμιδος στη Βραυρώνα: AMB K 477 (Mitsopoulos-Leon 2015, αρ. 6 πίν. 1).
- 42 Μαρμάρινο ρωμαϊκό αντίγραφο κεφαλής Έρωτος από την Έφεσο: Selçuk Müzesi 1832 (Raftoroulou 2000, πίν. 88, εικ. 2).
- 43 Μαρμάρινο ρωμαϊκό αντίγραφο του συμπλέγματος του «παιδιού με τη χήνα»: München, Staatliche Antikensammlungen und Glyptotek GL 268 (Γιαλούρης 1994, 195 αρ. 207).
- 44 Μαρμάρινη παιδική σαρκοφάγος με ερωτιδείς: AMΘ 1248 (Παπαγιάννη 2010, αρ. 622 εικ. 1762).
- 45 Μαρμάρινο αγαλματικό σύνταγμα έξω από το Βουλευτήριο της Αφροδισιάδος: σχεδιαστική αναπαράσταση (Hallett 1998, εικ. 25).
- 46 Αργυρό αγαλματίδιο παιδιού με χήνα από Αίγυπτο: London, British Museum (Ridgway 2006, 645 εικ. 1).
- 47 Χάλκινο σύμπλεγμα παγκρατιαστών με Πτολεμαίο V: Baltimore, The Walters Art Gallery 54.1050 (Barr-Sharrar 1990, εικ. 22a–c).
- 48 Μαρμάρινη κεφαλή Ψυχής από Μήλο: EAM 426 (Μένεγγα 2006–2008, εικ. 1. 4).
- 49 Χάλκινη κεφαλή νέου από αθηναϊκή Ακρόπολη: MA 6590 (Ridgway 1970, εικ. 178).
-

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ – ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

AMB	Αρχαιολογικό Μουσείο Βραυρώνας
AME	Αρχαιολογικό Μουσείο Ελευσίνας
AMH	Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου
AMΘ	Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης
AMΚ	Αρχαιολογικό Μουσείο Κορίνθου
AMN	Αρχαιολογικό Μουσείο Νεμέας
ΑΜΠ	Αρχαιολογικό Μουσείο Πειραιά
AMX	Αρχαιολογικό Μουσείο Χανίων
EAM	Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο
MA	Μουσείο Ακρόπολης
MAA	Μουσείο Αρχαίας Αγοράς
ΜΔ	Μουσείο Δίου
MK	Μουσείο Κεραμεικού

A) Οι συντομογραφίες των επιγραφικών corpora, οι οποίες παρατίθενται στο κείμενο, ακολουθούν εκείνες της ιστοσελίδας epigraphy.packhum.org/inscriptions/ (Packard Humanities).

B) Οι συντομογραφίες σειρών, περιοδικών κ.λ.π., οι οποίες παρατίθενται στην κάτωθι βιβλιογραφία ακολουθούν το σύστημα του DAI.

Abdelwahed 2016,	Y. E. H. Abdelwahed, <i>Houses in Greco-Roman Egypt. Arenas for Ritual Activity</i> (Oxford 2016).
Ajootian 1999,	A. Ajootian, Praxiteles, στο: O. Palagia – J. Pollitt (επιμ.), <i>Personal Styles in Greek Sculpture</i> (Cambridge 1999), 91–129.
Almagor 2013,	E. Almagor, 'But This Belongs to Another Discussion': Exploring the Ethnographic Digression in Plutarch's <i>Lives</i> , στο: E. Almagor, J. Skinner (επιμ.), <i>Ancient Ethnography. New Approaches</i> (London/New York 2013), 153–178.
Alscher 1963,	L. Alscher, <i>Götter vor Gericht</i> (Berlin 1963).
Amelung 1908,	W. Amelung, <i>Die Sculpturen des Vaticanischen Museums</i> , II (London 1908).
Ampolo – Manfredini 1988,	C. Ampolo – M. Manfredini (επιμ.), <i>Plutarcho, Le vite di Teseo e di Romolo, Scrittori greci e latini</i> (Milano 1988).
Anderson 2000,	G. Anderson, Alcmeonid 'Homelands', Political Exile, and the Unification of Attica, <i>Historia</i> 49, 2000, 387–412.
Anderson 1971,	J. K. Anderson, Parthenopaios, <i>AJA</i> 75, 1971, 191–192.

- Armantrout 1990, G. L. Armantrout, *The Seven against Thebes in Greek Art* (Ann Arbor 1990).
- Ashmole – Yalouris 1967, B. Ashmole – N. Yalouris, *Olympia: The Sculptures of the Temple of Zeus* (London 1967).
- Auffarth 1991, C. Auffarth, *Der drohende Untergang. Schöpfung in Mythos und Ritual im Alten Orient und in Griechenland* (Berlin 1991).
- Aurenhammer 1990, M. Aurenhammer, *Die Skulpturen von Ephesos. Idealplastik I, FiE X. 1* (Wien 1990).
- Austin 1972, R. G. Austin, Hector's Hair-Style, *ClQ* 22, 1972, 199.
- Avagianou 1991, A. Avagianou, *Sacred Marriage in the Rituals of Greek Religion* (New York 1991).
- Babbitt 1931, F. C. Babbitt, *Plutarch. Moralia. With an English Translation*, τόμ. III (Massachusetts/London 1931).
- Barr-Sharrar 1990, B. Barr-Sharrar, How Important is Provenance? Archaeological and Stylistic Question in the Attribution of Ancient Bronzes, στο: M. True, J. Podany (επιμ.), *Small Bronze Sculpture from the Ancient World. Papers Delivered at a Symposium Organized by the Department of Antiquities and Antiquities Conservation and Held at the J. Paul Getty Museum, March 16–19, 1989* (Malibu 1990), 209–236.
- Beaumont 2003, L. A. Beaumont, The Changing Face of Childhood, στο: J. Neils, J. H. Oakley (επιμ.), *Coming of Age in Ancient Greece. Images of Childhood from the Classical Past* (New Haven/London 2003), 59–83.
- Beaumont 2012, L. A. Beaumont, *Childhood in Ancient Athens. Iconography and Social History* (London/New York 2012).
- Beazley 1918, J. D. Beazley, *Attic Red-figured Vases in American Collections* (Cambridge, Massachusetts 1918).
- Beazley 1963, J. D. Beazley, *Attic Red-figure Vase-painters* (Oxford 1963).
- Bechtel 1917, F. Bechtel, *Die historischen Personennamen des Griechischen bis zur Kaiserzeit* (Halle 1917).
- Bergemann 1997, J. Bergemann, *Demos und Thanatos: Untersuchungen zum Westsystem der Polis im Spiegel der attischen Grabreliefs des 4. Jahrhunderts v. Chr. Und zur Funktion der gleichzeitigen Grabbauten* (München 1997).
- Bergmann 2016, M. Bergmann, *Mallokouria: Portraits of Local Elite Boys in Roman Egypt*, στο: S. E. Alcock, M. Egri, J. F. D. Frakes (επιμ.), *Beyond Boundaries. Connecting Visual Cultures in the Provinces of Ancient Rome* (Los Angeles 2016), 156–173.
- Beulé 1854, C. E. Beulé, *L'Acropole d'Athènes* (Paris 1854).

- Billot 1997–1998, M.-F. Billot, Sanctuaires et cultes d'Athéna à Argos, *OpAth* 22–23, 1997–1998, 7–52.
- Bieber 1949, M. Bieber, Eros and Dionysos on Kerch Vases, *Hesperia* Suppl. 8, 1949, 31–38.
- Bisi 1980, A. M. Bisi, Da Bes a Herakles. A proposito di tre scarabei del Metropolitan Museum, *RiStFen* 8, 1980, 19–42.
- Blakely 2007, S. Blakely, Pherekydes' Daktyloi. Ritual, technology, and the Presocratic perspective, *Kernos* 20, 2007, 43–67.
- Blake Tyrrell 1984, W. Blake Tyrrell, *Amazons. A Study in Athenian Mythmaking* (Baltimore/London 1984).
- Blech 1982, M. Blech, *Studien zum Kranz bei den Griechen* (Berlin 1982).
- Blümel 1966, C. Blümel, *Die klassisch griechischen Skulpturen der staatlichen Museen zu Berlin* (Berlin 1966).
- Blundell 1995, S. Blundell, *Women in Ancient Greece* (Massachusetts 1995).
- Boardman 1973, J. Boardman, Heroic Haircuts, *CIQ* 23, 1973, 196–197.
- Boardman 1976, J. Boardman, The Kleophrades Painter at Troy, *AntK* 19, 1976, 3–18.
- Boardman 1978, J. Boardman, Greek Sculpture. *The Archaic Period. A Handbook* (London 1978).
- Boardman 1985, J. Boardman, *Greek Sculpture. The Classical Period. A Handbook* (London 1985).
- Boardman 1989, J. Boardman, *Athenian Red Figure Vases. The Classical Period. A Handbook* (London 1989).
- Boardman 1992, J. Boardman, The Seven Go to War, στο: H. Froning, T. Hölscher, H. Mielsch (επιμ.), *Kotinos. Festschrift für Erika Simon* (Mainz 1992), 167–170.
- Boardman 1995, J. Boardman, *Greek Sculpture. The Late Classical Period. A Handbook* (London 1995).
- Bobou 2014, O. Bobou, *Children in the Hellenistic World. Statues and Representation* (Oxford 2014).
- Bohne 2011, A. Bohne, *Bilder vom Sport. Untersuchungen zur Ikonographie römischer Athleten-Darstellungen, Nikephoros* Beih. 19 (Hildesheim 2011).
- Boisacq 1916, E. Boisacq, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque étudiée dans ses rapports avec les autres langues indo-européennes* (Heidelberg/Paris 1916).
- Bol 1981, P. C. Bol, Eine Mädchenstatue in Frankfurt, *AA* 1981, 643–651.
- Bonacasa 1968, N. Bonacasa, Una testina isiaca nel Museo dell'Università di Alessandria, *ArchCl* 20, 1968, 274–285.
- Bonnet 1988, C. Bonnet, *Melquart. Cults et mythes de l'Héraclès tyrien en Méditerranée, Studia Phoenicia* 8 (Leuven 1988).

- Bookidis 1993, N. Bookidis, Ritual Dining at Corinth, στο: N. Marinatos – R. Hägg (επιμ.), *Greek Sanctuaries. New Approaches* (London 1993), 45–61.
- Bookidis 1995, N. Bookidis, Archaic Corinthian Sculpture. A Summary, στο: *Corinto e l'Occidente, Atti del trentaquattresimo convegno di studi sulla Magna Grecia, Taranto, 7–11 ottobre 1994* (Taranto 1995), 231–256.
- Bookidis 2010, N. Bookidis, *The Sanctuary of Demeter and Kore: The Terracotta Sculpture. Corinth, XVIII. 5* (Princeton, New Jersey 2010).
- Bookidis 2010α, N. Bookidis, The Sanctuary of Demeter and Kore at Corinth: A Review and Update, στο: Ι. Λεβέντη – Χ. Μητροπούλου (επιμ.), *Ιερά και Λατρείες της Δήμητρας στον Αρχαίο Ελληνικό Κόσμο, Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου, Παν/μιο Θεσσαλίας, Βόλος, 4–5 Ιουνίου 2005* (Βόλος 2010), 137–154.
- Bookidis – Fischer 1972, N. Bookidis – J. E. Fischer, The Sanctuary of Demeter and Kore on Acrocorinth, Preliminary Report IV: 1969–1970, *Hesperia* 41, 1972, 283–331.
- Bookidis – Stroud 1997, N. Bookidis – R. S. Stroud, *The Sanctuary of Demeter and Kore at Corinth: Topography and Architecture, Corinth XVIII. 3* (Princeton, New Jersey 1997).
- Borg 1996, B. E. Borg, *Mumienporträts: Chronologie und Kultereller Kontext* (Mainz 1996).
- Borg 1998, B. E. Borg, *Der zierlichste Anblick der Welt: Ägyptische Porträtmumien* (Mainz 1998).
- Borg 2000, B. E. Borg, The Face of the Elite, μτφρ. G. W. Most, *Arion* 8, 2000, 63–96.
- Borg 2004, B. E. Borg (επιμ.), *Paideia. The World of the Second Sophistic, Millenium Studies 2* (Berlin/New York 2004).
- Bosworth 1988, A. B. Bosworth, *Conquest and Empire: The Reign of Alexander the Great* (Cambridge 1988).
- Boulter 1971, C. G. Boulter, *Corpus Vasorum Antiquorum: The Cleveland Museum of Art, I* (Princeton, New Jersey 1971).
- Bowra 1997, C. M. Bowra, *Αρχαία Έλληνική Λυρική Ποίηση, τόμ. Α': Άλκμάν, Στησίχορος, Άλκαῖος, Σαπφώ, μτφρ. Ι. Ν. Καζάζης* (Αθήνα 1997).
- Bremmer 1978, J. N. Bremmer, Heroes Rituals and the Trojan War, *StStorRel* 2, 1978, 2–38.
- Bremmer 1979, J. N. Bremmer, The Legend of Gybele's Arrival in Rome, στο: M. J. Vermasseren (επιμ.), *Studies in Hellenistic Religions* (Leiden 1979), 9–22.

- Bremmer 1999, J. N. Bremmer, Transvestite Dionysos, στο: M. W. Padilla (επιμ.), *Rites of Passage in Ancient Greece: Literature, Religion, Society* (London/Toronto 1999), 283–200.
- Brömer 1958, F. Brömer, *P. Ovidius Naso. Die Fasten* (Heidelberg 1958).
- Brook 1921, D. Brook, Terracottas, στο: S. Casson, *Catalogue of the Acropolis Museum II: Sculpture and Architectural Fragments with a section upon the Terracottas by D. Brook* (Cambridge 1921).
- Budde 1939, L. Budde, *Die attischen Kuroi* (Würzburg 1939).
- Bulloch 1985, A. W. Bulloch, *Callimachus. The Fifth Hymn* (Cambridge 1985).
- Burnett-Crossman 2001, J. Burnett-Crossman, *Greek Funerary Sculpture. Catalogue of the Collections at the Getty Villa* (Malibu 2001).
- Burgess 2009, J. S. Burgess, *The Death and Afterlife of Achilles* (Baltimore 2009).
- Burkert 1975, W. Burkert, Apellai und Apollon, *RhM* 18, 1975, 1–21.
- Burkert 1983, W. Burkert, *Homo Necans: The Anthropology of Ancient Greek Sacrificial Ritual and Myth*, μτφρ. P. Bing (Berkeley/Los Angeles/London 1983).
- Burkert 1985, W. Burkert, *Greek Religion*, μτφρ. J. Raffan (Massachusetts 1985).
- Burkert 1998, W. Burkert, *Creation of the Sacred. Tracks of Biology in Early Religions* (Massachusetts/London 1998).
- Buschor 1934, E. Buschor, *Alsamische Standbilder, II, Archäologisches Institut des Deutschen Reiches* (Berlin 1934).
- Calame 1997, C. Calame, *Choruses of Young Women in Ancient Greece. Their Morphology, Religious Role, and Social Functions*, μτφρ. D. Collins – J. Orion (Lanham/Boulder/New York/London 1997).
- Calinescu 1987, A. Calinescu, *Of Gods and Mortals: Ancient Art from the V. G. Simklhovitch Collection* (Bloomington, Indiana 1987).
- Camp 1996, J. McK. Camp, Excavations in the Athenian Agora 1994 and 1995, *Hesperia* 65, 231–261.
- Campagnolo κ.ά. 2006, M. Campagnolo κ.ά. (επιμ.), *Chypre. D’Aphrodite à Mélusine: éclairages archéologiques et historiques, Exposition, Genève, Musée d’art et d’histoire, 5 octobre 2006 – 25 mars 2007* (Milan 2006).
- Canducci 1990, D. Canducci, I 6475 cateci greci dell’Arsinoite, *Aegyptus* 70, 1990, 211–255.
- Carpenter 1991, T. H. Carpenter, *Art and Myth in Ancient Greece. A Handbook* (London 1991).
- Cartledge 1977, P. Cartledge, Hoplites and Heroes: Sparta’s contribution to the technique of ancient warfare, *JHS* 97, 1977, 11–27.

- Cartledge 1981, P. Cartledge, Spartan Wives: Liberation or licence?, *CIQ* 31, 1981, 84–105.
- Chantraine 1933, P. Chantraine, *La formation des noms in grec ancien* (Paris 1933).
- Chantraine 1970, P. Chantraine, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque, histoire des mots*, II (Paris 1970).
- Christodoulou υπ. έκδ., P. Christodoulou, New Hairstyle, New Identity: Two busts boys with *cirrus* from Dion, στο: *Γλυπτική και Κοινωνία στη Ρωμαϊκή Ελλάδα. Καλλιτεχνικά Προϊόντα, Κοινωνικές Προβολές, Διεθνές Αρχαιολογικό Συνέδριο, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο, 26–28 Σεπτεμβρίου 2014* (υπ. έκδ.).
- Clark 1998, I. Clark, The Gamos of Hera: Myth and Ritual, στο: S. Blundell, M. Williamson (επιμ.), *The Sacred and the Feminine in Ancient Greece* (New York 1998), 13–26.
- Clay 1958–1960, D. M. Clay, *A Formal Analysis of the Vocabularies of Aeschylus, Sophocles and Euripides*, I-II (Minneapolis/Athens 1958–1960).
- Clinton 1974, K. Clinton, *The Sacred Officials of the Eleusinian Mysteries*, *TransactAmPhilosSoc*, N.S. 64, 3 (Philadelphia 1974).
- Clinton 1993, K. Clinton, The Sanctuary of Demeter and Kore at Eleusis, στο: N. Marinatos, R. Hägg (επιμ.), *Greek Sanctuaries. New Approaches* (London 1993), 110–124.
- Clinton – Palagia 2003, K. Clinton – O. Palagia, The Boy in the Great Eleusinian Relief, *AM* 118, 2003, 263–280.
- Cole 1984, S. G. Cole, The Social Function of Rituals of Maturation: The Koureion and the Arkteia, *ZPE* 55, 1984, 233–244.
- Cole 1998, S. G. Cole, Domesticating Artemis, στο: S. Blundell, M. Williamson (επιμ.), *The Sacred and the Feminine in Ancient Greece* (New York 1998), 27–43.
- Collignon 1886, M. Collignon, Torsoes archaïques en Marbre provenant d’Actium, *GazArch* 11, 1886, 235–242.
- Connors 1998, C. Connors, *Petronius the Poet. Verse and literary tradition in the Satyricon* (Cambridge 1998).
- Conze 1893–1922, A. Conze, *Die attischen Grabreliefs*, I-IV (Berlin 1893–1922).
- Cook 1914, A. B. Cook, Zeus. *A Study in Ancient Greek Religion*, I: Zeus, *God of the Bright Sky* (Cambridge 1914).
- Cook 1976, B. F. Cook, *Greek and Roman Art in the British Museum* (London 1976).
- Corso 1988, A. Corso, Prassitele: *Fonti epigrafiche e litterarie. Vita e opere I* (Roma 1988).

- Corso 2004, A. Corso, *The Art of Praxiteles, I: The Development of Praxiteles' workshop and its cultural tradition until the sculptor's acme (364–1 BC)* (Roma 2004).
- Croissant 1983, F. Croissant, *Les protomés féminines archaïques. Recherches sur les représentations du visage dans la plastique grecque de 550 à 480 av. J.-C., I-II* (Paris 1983).
- D'Ambra 2005, E. D'Ambra, Kosmetai, the Second Sophistic, and Portraiture in the second century, στο: J. Barringer, J. Hurwit (επιμ.), *Periclean Athens and its Legacy: Problems and Perspectives. Essays in Honor of J. J. Pollitt* (Austin Texas 2005), 201–216.
- Daremberg – Saglio 1877–1919, C. V. Daremberg – E. Saglio, *Le Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines, d'après les textes et les monuments, I-X* (Paris 1877–1919).
- Day 1967, C. L. Day, *Quipus and Witches' Knots. The Role of the Knot in Primitive and Ancient Cultures* (Lawrence, KS 1967).
- Delcourt 1958, M. Delcourt, *Hermaphrodite. Mythes et rites de la bisexualité dans l'antiquité classique* (Paris 1958).
- Deonna 1909, W. Deonna, *Les 'Apollons archaïques': étude sur le type masculin de la statuaire grecque au VIe siècle avant notre ère* (Paris 1909).
- Deschamps – Cousin 1888, G. Deschamps – G. Cousin, Inscriptions du temple de Zeus Panamaros. La consécration de la chevelure, *BCH* 12, 1888, 479–490.
- Detienne 2003, M. Detienne, *The Writing of Orpheus. Greek Myth in Cultural Context*, επιμ. J. Lloyd (Baltimore/London 2003).
- Deubner 1932, L. Deubner, *Attische Feste* (Berlin 1932).
- Devereux 1967, G. Devereux, Greek pseudo-homosexuality and the 'Greek Miracle', *SymbOslo* 42, 1967, 69–92.
- Dickmann 2006, J. A. Dickmann, Adults Children or Childhood Gendered Twice, στο: C. C. Mattusch, A. A. Donohue, A. Brauer (επιμ.), *Common Ground. Archaeology, Art, Science and Humanities, Proceedings of the XVIth International Congress of Classical Archaeology, Boston, August 23–26, 2003* (Oxford 2006), 466–469.
- Dillon 1993, M. P. J. Dillon, Restoring a Manuscript Reading at Paus. 9.37, *CIQ* 43, 1993, 17–28.
- Dillon 1997, M. P. J. Dillon, *Pilgrims and Pilgrimage in Ancient Greece* (New York/London 1997).
- Dillon 1999, M. P. J. Dillon, Post-Nuptial Sacrifices on Kos (Serge, *ED* 178) and Ancient Greek Marriage Rites, *ZPE* 124, 1999, 63–80.

- Dowden 1989, K. Dowden, *Death and the Maiden: Girls' Initiation Rites in Greek Mythology* (London/New York 1989).
- Dübner 1864, F. Dübner, *Epigrammatum Anthologia palatina cum Plannudeis et appendice nova epigrammatum veterum ex libris et marmoribus*, I: *Epigrammata Dedicatoria* (Paris 1864).
- Dümmler 1896, F. Dümmler, *Athena*, *RE* II, 2, 1896, 1941–2020.
- Dusenbery 1978, E. B. Dusenbery, Two Attic Red-figured Kraters in Samothrace, *Hesperia* 47, 1978, 211–243.
- Dyer 1969, R. R. Dyer, The Evidence for Apolline Purification Rituals at Delphi and Athens, *JHS* 89, 1969, 38–56.
- Edgar 1903, C. C. Edgar, *Catalogue général des antiquités égyptiennes du Musée du Caire. Greek Sculpture* (Le Caire 1903).
- Edgar 1908, C. C. Edgar, A Note on Lucian, *Ploion* § 2, *BArchAlex* 10, 1908, 161–163.
- Eitrem 1915, S. Eitrem, Das Haar, στο: *Opferritus und Voropfer der Griechen und Römer* (Kristiania 1915), 344–415.
- Ekroth 1998, G. Ekroth, Altars in Greek Hero-Cults. A Review of the Archaeological Evidence, στο: R. Hägg (επιμ.), *Ancient Greek Cult Practice from the Archaeological Evidence. Proceedings of the Fourth International Seminar on Ancient Greek Cult, organized by the Swedish Institute at Athens, 22–24 Oct. 1993*, *ActaAth* -8°, 15 (Stockholm 1998), 117–130.
- Ekroth 2000, G. Ekroth, Offerings of Blood in Greek Hero-Cults, στο: V. Pirenne-Delforge, E. S. de la Torre (επιμ.), *Héros et héroïnes dans les mythes et les cultes grecs*, *KERNOS* Suppl. 10 (Liège 2000), 263–280.
- Eliade 1975, M. Eliade, *Rites and Symbols of Initiation. The Mysteries of Birth and Rebirth*, μτφρ. W. R. Trask (New York 1975).
- Eliade 1981, M. Eliade, *Πραγματεία πάνω στην Ιστορία τῶν Θρησκειῶν*, μτφρ. Ε. Τσοῦτη (τίτλ. πρωτ. *Traité d'Histoire des Religions*, Paris 1964) (Αθήνα 1981).
- Erim 1974, K. T. Erim, Aphrodisias in Caria. The 1972 Campaign of Excavations, *TürkArgDerg* 21, 1974, 37–52.
- Esdaile 1909, K. Esdaile, Ὁ ἀφ' ἐστίας. Two Statues of a Boy Celebrating the Eleusinian Mysteries, *JHS* 29, 1909, 1–5.
- Étienne – Knoepfler 1976, R. Étienne – D. Knoepfler, *Hyettos de Béotie*, *BCH* Suppl. 3(1) (Paris 1976).
- Fairbanks 1914, A. Fairbanks, *Athenian Lekythoi* (New York 1914).
- Fittschen 1985, K. Fittschen, Ritratto funerario infantile di età traiana nei Musei Capitolini, *BmusCivRom* 32, 1985, 13–23.

- Fittschen – Zanker 2014, K. Fittschen – P. Zanker, *Katalog der römischen Porträts in den Capitolinischen Museen und den anderen kommunalen Sammlungen der Stadt Rom IV. Kinderbildnisse. Nachträge zu den Bänden I-III, BeitrESkAr 6* (Berlin/ Boston 2014).
- Foley 1982, H. P. Foley, Marriage and Sacrifice in Euripides' Iphigeneia in Aulis, *Arethusa* 15, 1982, 159–180.
- Forbes 1929, C. A. Forbes, *Greek Physical Education* (New York/London 1929).
- Foster 2010, E. Foster, *Thucydides, Pericles, and Periclean Imperialism* (New York 2010).
- Fragoulaki 2013, M. Fragoulaki, *Kinship in Thucydides. Intercommunal Ties and Historical Narrative* (Oxford 2013).
- Frazer 1904, J. G. Frazer, Artemis and Hippolytus, *Fortnightly Review* N.S. 76 (December 1904), 982–995, επανεκτ. στο: *Golden Bough. A Study in Magic and Religion*, I (London 1911), 24–40.
- Frazer 1965, J. G. Frazer, *Pausanias's Description of Greece* (New York 1965).
- Frel 1973, J. Frel, An Attic Grave Stele with Epigram, *GrRomByzSt* 14, 1973, 173–177.
- Frel 1979, J. Frel, *Antiquities in the J. Paul Getty Museum. A Checklist, Sculpture, I: Greek Originals* (Malibu 1979).
- Frisk 1960 - 1972, H. Frisk, *Griechisches etymologisches Wörterbuch*, I-III (Heidelberg 1960 – 1962).
- Furtwängler 1880, A. Furtwängler, Statue von der Akropolis, *AM* 5, 1880, 20–42.
- Furtwängler 1893, A. Furtwängler, Altgriechischer Bronzekopf, στο: *Meisterwerke der griechischen Plastik* (Leipzig/Berlin 1893), 675–686.
- Furtwängler 1895, A. Furtwängler, *Masterpieces of Greek Sculpture. A Series of Essays on the History of Art* (London 1895).
- Gamel 1999, M.-K. Gamel, *Iphigenia at Aulis*, Translated and with an Introduction, στο: R. Blondell, M.-K. Gamel, N. S. Rabinowitz, B. Zweig (επιμ.), *Women on the Edge. Four plays by Euripides: Alcestis, Medea, Helen, Iphigenia at Aulis* (New York/London 1999), 305–389.
- Gardner 1885, E. A. Gardner, A Statuette Representing a Boy and a Goose, *JHS* 6, 1885, 1–15.
- Gardner 1976, P. Gardner, *Greek River-Worship* (επανατύπ. στο: *Transactions of the Royal Society of Literature* 6, 2, 1876) (London 1876).
- Garland 1990, R. Garland, *The Greek Way of Life. From Conception to Old Age* (Ithaca, New York 1990).
- Garvie 1986, A. F. Garvie, *Aeschylus. Choephoroi* (Oxford 1986).

- Gasparo 1985, G. S. Gasparo, *Soteriology and Mystic Aspects in the Cult of Cybele and Attis* (Leiden 1985).
- Gerhard 1860, E. Gerhard, Die drei Theorien des Orest nach Delphi, *AZ* 1860, 49–70.
- Gernet – Boulanger 1932, L. Gerne – A. Boulanger, *Le génie grec dans la religion* (Paris 1932).
- Ginouvès 1962, R. Ginouvès, *Balaneutike: Recherches sur le bain dans l'antiquité grecque*, *BEFAR* 200 (Paris 1962).
- Giuliano 1979, A. Giuliano, *Museo Nazionale Romano. Le sculture I. 1* (Roma 1979).
- Goette 1989, H. R. Goette, Römische Kinderbildnisse mit Jugend-Locken, *AM* 104, 1989, 203–217.
- Goette 1989α, H. R. Goette, Beobachtungen zu römischen Kinderportraits, *AA* 1989, 453–471.
- Goff 2004, B. Goff, *Citizen Bacchae: Women's Ritual Practice in Ancient Greece* (Berkeley/Los Angeles/London 2004).
- Golden 1979, M. Golden, Demosthenes and the Age of Majority in Athens, *Phoenix* 33, 1979, 25–38.
- Golden 1990, M. Golden, *Children and Childhood in Classical Athens* (Baltimore 1990).
- Goldman 1910, H. Goldman, The Oresteia of Aeschylus as illustrated by Greek Vase-Painting, *HarvStClPhil* 21, 1910, 111–159.
- Gonzenbach 1957, V. Von Gonzenbach, *Untersuchungen zur den Knabenweißen im Isiskult der römischen Kaiserzeit*, *Antiquitas* 4 (Bonn 1957).
- Gonzenbach 1969, V. Von Gonzenbach, Der griechisch-römische Scheitelschmuck und die Funde von Thason, *BCH* 93, 1969, 885–945.
- Gorbunova – Saverkina K. S. Gorbunova – I. I. Saverkina, *Greek and Roman Antiquities in the Hermitage*, μτφρ. B. Bean – M. Orzhevskaya (Leningrad 1975).
- Gow – Page 1965, A. S. F. Gow – D. L. Page (επιμ.), *The Greek Anthology. Hellenistic Epigrams*, II (Cambridge 1965).
- Gow – Page 1968, A. S. F. Gow – D. L. Page (επιμ.), *The Greek Anthology. The Garland of Philip*, II (Cambridge 1968).
- Graf 1985, F. Graf, *Nordionische Kulte* (Rom 1985).
- Graf 1996, F. Graf, *Greek Mythology. An Introduction*, μτφρ. T. Marier (Baltimore 1996).
- Graindor 1937, P. Graindor, *Bustes et statues-portraits d'Égypte romaine* (Le Caire 1937).
- Grimm – Johannes 1975, G. Grimm – D. Johannes, *Kunst der Ptolemäer- und Römerzeit im Ägyptischen Museum Kairo* (Mainz 1975).

- Grottanelli 1972, C. Grottanelli, Eracle Dattilo dell'Ida: Aspetti 'Orientali', *OrAnt* 11.3, 1972, 201–208.
- Guarducci 1974, M. Guarducci, L'offerta di Xenokrateia nel santuario di Cefiso al Falero, στο: D. W. Bradeen, M. F. McGregor (επιμ.), *PHOROS. Tribute to Benjamin Dean Meritt* (Locust Valley, New York), 57–66.
- Gutzwiller 2001, K. Gutzwiller, Callimachus' *Lock of Berenice*, στο: G. Nagy (επιμ.), *Greek Literature, 7: Greek Literature in the Hellenistic Period* (New York/London 2001), 305–331.
- Hadaczek 1901, C. Hadaczek, Mädchenstatuette mit Vogel im Vatican, *ÖJh* 4, 1901, 209–212.
- Hadzisteliou-Price 1969, T. Hadzisteliou-Price, The Type of the Crouching Child and the "Temple Boys", *BSA* 64, 1969, 95–111.
- Håland 2009, E. J. Håland, 'Take, Skamandros, my virginity': Ideas of Water in connection with Rites of Passage in Greece, Modern and Ancient, στο: C. Kosso, A. Scott (επιμ.), *The Nature and Function of Water, Baths, Bathing and Hygiene from Antiquity through the Renaissance* (Leiden/Boston 2009), 109–148.
- Hallett 1998, C. H. Hallett, A group of portrait statues from the civic center of Aphrodisias, *AJA* 102, 1998, 59–89.
- Hallpike 1987, C. R. Hallpike, Hair, στο: M. Eliade (επιμ.), *The Encyclopedia of Religion*, VI (New York/London 1987), 154–157.
- Ham 1999, G. L. Ham, The Choes and Anthesteria Reconsidered Male Maturation Rites, στο: M. W. Padilla (επιμ.), *Rites of Passage in Ancient Greece: Literature, Religion, Society* (London/Toronto 1999), 201–218.
- Hamilton 1992, R. Hamilton, *Choes and Anthesteria. Athenian Iconography and Ritual* (Ann Arbor 1992).
- Hannah 2005, R. Hannah, *Greek & Roman Calendars. Constructions of Time in the Classical World* (London/New York 2005).
- Harrison 1912, J. E. Harrison, *Themis. A Study to the Social Origins of Greek Religion* (Cambridge 1912).
- Harrison 1953, E. Harrison, *Portrait Sculpture, Agora I* (Princeton, New Jersey 1953).
- Harrison 1960, E. B. Harrison, *Ancient Portraits from the Athenian Agora* (Princeton, New Jersey 1960).
- Harrison 1988, E. B. Harrison, Greek Sculptured Coiffures and Ritual Haircuts, στο: R. Hägg, N. Marinatos, G. Nordquist (επιμ.), *Early Greek Cult Practice. Proceedings of the Fifth International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 26–29 June, 1986, ActaAth - 4º*, 38 (Stockholm 1988), 247–254.

- Hartung 1836, J. A. Hartung, *Die Religion der Römer*, II (Erlangen 1836).
- Haspels 1936, C. H. E. Haspels, *Attic Black-figured Lekythoi* (Paris 1936).
- Hatto 1967, W. Hatto, Haartracht, Haarschmuck, στο: *Der kleine Pauly: Lexicon der Antike* 2, 1967, 897–899.
- Hausmann 1960, U. Hausmann, *Griechische Weihreliefs* (Berlin 1960).
- Hedreen 1991, G. Hedreen, The Cult of Achilles in the Euxine, *Hesperia* 60, 1991, 313–330.
- Hedrick 1990, C. W. Hedrick, *The Decrees of the Demotioniadaei*, *American Classical Studies* 22 (Atlanta, Georgia 1990).
- Hekler 1929, A. Hekler, *Die Sammlung antiker Skulpturen, Die Antiken in Budapest*, I, *Die Skulpturen* (Wien 1929).
- Hemberg 1952, B. Hemberg, Die Idaiischen Daktylen, *Eranos* 50, 1952, 41–59.
- Heslin 2005, P. J. Heslin, *The Transvestite Achilles. Gender and Genre in Statius' Achilleid* (Cambridge 2005).
- Higgins 1954, R. A. Higgins, *Catalogue of the Terracottas in the Department of Greek and Roman Antiquities British Museum*, I: *Greek: 730–330* (London 1954).
- Hirschberger 2012, M. Hirschberger, The Fate of Achilles in the Iliad, στο: F. Montanari, A. Rengakos, C. Tsagalis (επιμ.), *Homeric Contexts: Neoanalysis and the Interpretation of Oral Poetry* (Berlin/Boston 2012), 185–196.
- Hodkinson 1986, S. Hodkinson, Land tenure and inheritance in Classical Sparta, *ClQ* N.S. 36. 2, 1986, 378–406.
- Homolle 1895, T. Homolle, Inscriptions de Delphes. Règlements de la phratrie des Λαβυᾶδαι, *BCH* 19, 1895, 5–69.
- Homolle 1909, T. Homolle, *Art primitif. Art Archaique du Peloponnese et des îles*, *FdD*, IV. 1 (Paris 1909).
- Hornblower 1991, S. Hornblower, *The Greek World: 479–323 BC* (London ²1991).
- Hornblower 2003, S. Hornblower, Panionios of Chios and Hermotimos of Pedasa (Hdt. 8. 104–6), στο: P. Derow, R. Parker (επιμ.), *Herodotus and his World. Essays from a Conference in Memory of George Forrest* (Oxford 2003).
- How – Wells 1912, W. W. How – J. Wells, *A Commentary on Herodotus*, II (Oxford 1912).
- Husson 1970, G. Husson, *Lucien: Le navire ou les souhaits*, I-II (Paris 1970).
- Irwin 1990, M. E. Irwin, Odysseus' 'Hyacinthine Hair' in Odyssey 6.231, *Phoenix* 44, 1990, 205–218.
- Isler 1970, H. P. Isler, *Acheloos. Eine Monographie* (Bern 1970).
- Jacobs – Paulssen 1817, F. Jacobs – A. J. Paulssen (επιμ.), *Anthologia Graeca. Curavit Epigrammata in Codice Palatino Desiderata et Annotationem Criticam*, III (Lipsiae 1817).

- Jarva 1995, E. Jarva, *Archaologia on Archaic Greek Body Armour*, *Studia Archaeologica Septentrionalia* 3 (Rovaniemi 1995).
- Jeanmaire 1985, H. Jeanmaire, *Διόνυσος. Ιστορία τῆς λατρείας τοῦ Βάκχου*, μτφρ. Ἀ. Μερτάνη-Λίζα (Ἀθήναι 1985).
- Johansen 1995, F. Johansen, *Roman Portraits: Ny Carlsberg Glyptotek*, III, *Catalogue of the Collections in the Ny Carlberg Glyptotek* (Copenhagen 1995).
- Jones 1912, H. S. Jones, *The Sculptures of the Museo Capitolino* (Oxford 1912).
- Jones 1987, N. F. Jones, *Political Organization in Ancient Greece. A Documentary Study* (Philadelphia 1987).
- Jones 1998, N. F. Jones, The Organization of Corinth Again, *ZPE* 120, 1998, 49–56.
- Jones 1986, R. E. Jones, *Greek and Cypriot Pottery. A Review of Scientific Studies* (BSA, Fitch Laboratory Occasional Papers 1) (Athens ²1986).
- Jördens 2012, A. Jördens, Status and Citizenship in Egypt, στο: C. Riggs (επιμ.), *The Oxford Handbook of Roman Egypt* (Oxford 2012), 247–259.
- Jucker 1961, H. Jucker, *Das Bildnis im Blätterkelch. Geschichte und Bedeutung einer römischer Porträtform* (Olten 1961).
- Jung – Kerényi 1951, C. G. Jung – C. Kerényi, *Science of Mythology. Essays on the Myth of the Divine Child and the Mysteries of Eleusis*, μτφρ. R. F. C. Hull (London 1951).
- Just 1989, R. Just, *Women in Athenian Law and Life* (London 1989).
- Kahil 1963, L. G. Kahil, Quelques vases du sanctuaire d'Artémis à Brauron, *AntK* 6, 1963, 5–29.
- Kahil 1965, L. G. Kahil, Autour de l'Artémis attique, *AntK* 8, 1965, 20–33.
- Kahil 1981, L. G. Kahil, L'Artémis de Brauron, Rites et Mystère, *AntK* 20, 1977, 86–99.
- Kaptan 2000, D. Kaptan, Common Traits on Seals and Coins of the Achaemenid Period in an Anatolian Context, *Varia Anatolica* 12, 2000, 213–223.
- Kelly 2012, A. Kelly, The Mourning of Thetis: 'Allusion' and the Future in the Iliad, στο: F. Montanari, A. Rengakos, C. Tsagalis (επιμ.), *Homeric Contexts: Neoanalysis and the Interpretation of Oral Poetry* (Berlin/ Boston 2012), 221–265.
- Kennell 1995, N. M. Kennell, *The Gymnasium of Virtue: Education and Culture in Ancient Sparta* (Chapel Hill 1995).

- Kennell 2010, N. M. Kennell, *The Greek Ephebate in the Roman Period*, στο: Z. Papakonstantinou (εκδ.), *Sport in the Cultures of the Ancient World. New Perspectives* (London/New York 2010), 175–194.
- Kenner 1971, H. Kenner, *Das Mädchen von Antium, Sitz., Österreichische Akademieder Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse* 274, 1 (Wien 1971).
- Kenner 1972, H. Kenner, *Der Apoll vom Belvedere* (Wien 1972).
- Keuls 1958, E. C. Keuls, *The Reign of the Phallus: Sexual Politics in Ancient Athens* (New York 1958).
- Kirk 1985, G. S. Kirk, *The Iliad: A Commentary*, I (Cambridge 1985).
- Krauskopf – Dahlinger 1988, I. Krauskopf – S.-C. Dahlinger, Gorgon, Gorgones, *LIMC* IV, 1988, 285–330.
- Krauskopf 1994, I. Krauskopf, Septem, *LIMC* VII, 1994, 730–748.
- Kunisch 1974, N. Kunisch, Parthenopaios, *AntK* 17, 1974, 39–41.
- Kyrieleis 1973, H. Kyrieleis, Καθάπερ Ἑρμῆς καὶ Ὀρος, *AntPl* 12, 1973, 133–147.
- Labarbe 1953, J. Labarbe, L'âge correspondant au sacrifice du *kureion* et les données historiques du sixième discours d'Isée, *BACBelg* 39, 1953, 358–394.
- Lacey 1968, W. K. Lacey, *The Family in Classical Greece* (Ithaca, New York 1968).
- Lagogianni-Georgakarakos 2002, M. Lagogianni-Georgakarakos, *Die römischen Porträts Kretas I, Berzik Heraklion, Corpus signorum Imperii Romani*, VI. 1 (Athen 2002).
- Lambert 1993, S. D. Lambert, *The Phratries of Attica* (Ann Arbor 1993).
- Langhorne 1809, J. Langhorne – W. Langhorne, *Plutarch's Lives*, I (London 1809).
- Larson 2001, J. Larson, *Greek Nymphs: Myth, Cult, Lore* (Oxford/New York 2001).
- Laube 2012, I. Laube, *Expedition Ernst von Sieglin: Skulptur des Hellenismus und der Kaiserzeit aus Ägypten* (München 2012).
- Laumonier 1958, A. Laumonier, *Les cultes indigènes en Carie* (Paris 1958).
- Launey 1944, M. Launey, *Études thasiennes, I: le sanctuaire et le culte d'Héraclès à Thasos* (Paris 1944).
- Lauter 1976, H. Lauter, *Die Koren des Erechtheion*, *AntPl* 16 (Berlin 1976).
- Legras 1993, B. Legras, Mallokkouria et mallocourètes. Un rite de passage dans l'Égypte romaine, *CahGlottz* 4, 1993, 113–127.
- Le Gall, J. Le Gall, Un critère de différenciation sociale: la situation de la femme, στο: C. Nicolet (επιμ.), *Recherches sur les structures sociales dans l'antiquité classique, Actes de Colloques, Caen 1969* (Paris 1970), 275–286.

- Leitao 1995, D. D. Leitao, The Perils of Leukippos: Initiatory Transvestism and Male Gender Ideology in the Ekdusia at Phaistos, *CIAnt* 14, 1995, 130–163.
- Leitao 2003, D. D. Leitao, Adolescent hair-growing and hair-cutting rituals, στο: D. Dodd, C. A. Faraone (επιμ.), *Initiation in Ancient Greek Rituals and Narratives: New Critical Perspectives* (London/New York 2003), 109–129.
- Lenormant 1864, F. Lenormant, *Monographie de la voie sacrée éleusinienne: de ses monuments et de ses souvenirs*, I (Paris 1864).
- Lipiński 1995, E. Lipiński, *Dieux et déesses de l'univers phénicien et punique*, *Studia Phoenicia* 14 (Leuven 1995).
- Lippold 1950, G. Lippold, *Die griechische Plastik. Handbuch der Archäologie*, III (München 1950).
- Llewellyn-Jones 2003, L. Llewellyn-Jones, *Aphrodite's Tortoise: The Veiled Woman in Ancient Greece* (Swansea 2003).
- Lullies 1954, R. Lullies, *Die kauernde Aphrodite* (München 1954).
- Luni 1976, M. Luni, Documenti per la storia della istituzione gimmasiale d dell'attività atletica in Cirenaica, in rapporto a quelle delle Grecia, *QuadALibya* 8, 1976, 223–284.
- Lupu 2005, E. Lupu, *Greek Sacred Law. A Collection of New Documents (NGSL), Religions in the Graeco-Roman World* 152 (Leiden/Boston 2005).
- Lymperopoulos 1985, S. Lymperopoulos, *Untersuchungen zu den nachklassischen attischen Grabreliefs unter besonderer Berücksichtigung der Kaiserzeit* (Hamburg 1985).
- MacDowell 1986, M. MacDowell, *Spartan Law* (Edinburg/London 1986).
- Malkin 2011, I. Malkin, *A Small Greek World. Networks in the Ancient Mediterranean* (Oxford/New York 2011).
- Mannack 2001, T. Mannack, *The Late Mannerists in Athenian Vase-painting* (Oxford/New York 2001).
- Marinatos 2003, N. Marinatos, Striding Across Boundaries: Hermes and Aphrodite as gods of initiation, στο: D. Dodd, C. A. Faraone (επιμ.), *Initiation in Ancient Greek Rituals and Narratives: New Critical Perspectives* (London/New York 2003), 130–180.
- Mark 1984, I. S. Mark, The Gods of the East Frieze of the Parthenon, *Hesperia* 53, 1984, 289–342.
- Meineke 1842, A. Meineke (επιμ.), *Delectus Poetarum Anthologiae Graecae cum Adnotatione Critica* (Berolini 1842).
- Meritt 1948, B. D. Meritt, Greek Inscriptions, *Hesperia* 11, 1948, 1–53.

- Merker 2000, G. S. Merker, *The Sanctuary of Demeter and Kore at Corinth: Terracotta Figurines of the Classical, Hellenistic, and Roman Periods, Corinth XVIII. 4* (Princeton, New Jersey 2000).
- Meyer 1980, H. Meyer, Die Frieszyklen am sogenannten Triumphbogen des Galerius in Thessaloniki. *Kriegschronik und Ankündigung der zweiten Tetrarchie, Jdl* 95, 1980, 374–444.
- Milleker 1986, E. J. Milleker, *The Statue of Apollo Lykeios in Athens* (New York 1986).
- Mitsopoulos-Leon, V. Mitsopoulos-Leon, *Βραυρών. Tonstatuetten aus den Heiligtum der Artemis Brauronia. Die frühen Statuetten 7. Bis 5. Jh. v. Chr.* (Athen 2009).
- Mitsopoulos-Leon, V. Mitsopoulos-Leon, *Βραυρών. Die Tonstatuetten aus den Heiligtum der Artemis. Die jüngere Phase* (Athen 2015).
- Montevecchi 1975, O. Montevecchi, L'epicrisis dei Greco-Egizi, στο: P. J. Parsons, J. R. Rea, E. J. Turner (επιμ.), *Proceedings of the 14th International Congress of Papyrologists* (London 1975), 227–232.
- Montserrat 1991, D. Montserrat, Mallocouria and Therapeuteria: Rituals of Transition in a Mixed Society?, *BAmSocP* 28, 1991, 43–50.
- Montserrat 1996, D. Montserrat, *Sex and Society in Graeco-Roman Egypt* (London 1996).
- Moock 1998, D. W. Von Moock, *Die figürlichen Grabstelen Attikas in der Kaiserzeit. Studien zur Verbreitung Chronologie, Typologie und Ikonographie, BeitrESkAr* 19 (Mainz 1998).
- Moore 2003, M. B. Moore, Unmounted Horses on the Parthenon Frieze, Especially West XII, *AntK* 46, 2003, 31–43.
- Mozley 1931, J. H. Mozley, *Statius in Two Volumes, I: Silvae – Thebaid I–IV* (London/New York 1928).
- Mühsam 1952, A. Mühsam, Attic Grave Reliefs from the Roman Period, *Berytus* 10, 1952–1953, 51–114.
- Müller 1839, K. O. Müller, *The History and Antiquities of the Doric Race, I*, επιμ. H. Tufnell – G. Lewis (London 1839).
- Nachtergaele 1980, G. Nachtergaele, Bérénice II. Arsinoé III, et l'offrande de la boucle, *ChronEg* 55, 1980, 240–253.
- Nagele 1984, M. Nagele, Zum Typus des Apollon Lykeios, *ÖJh* 55, 1984, 77–105.
- Nagy 2012, G. Nagy, Signs of Hero Cult in Homeric Poetry, στο: F. Montanari, A. Rengakos, C. Tsagalis (επιμ.), *Homeric Contexts: Neoanalysis and the Interpretation of Oral Poetry* (Berlin/Boston 2012), 27–71.

- Nagy 2013, G. Nagy, *The Ancient Greek Hero in 24 Hours* (Massachusetts/London 2013).
- Neils 1987, J. Neils, *The Youthful Deeds of Theseus* (Rome 1987).
- Neils 2003, J. Neils, Children and Greek Religion, στο: J. Neils, J. H. Oakley (επιμ.), *Coming of Age in Ancient Greece. Images of Childhood from the Classical Past* (New Haven/London 2003), 139–161.
- Neugebauer 1931, K. A. Neugebauer, *Staatliche Museen zu Berlin: Katalog der statuarischen Bronzen im Antiquarium, I: Die minoischen und archaischen Bronzen* (Berlin 1931).
- Newby 2005, Z. Newby, *Greek Athletics in the Roman World: Victory and Virtue* (Oxford 2005).
- Nicgorski 1995, A. Nicgorski, *The Iconography of the Herakles Knot and the Herakles-Knot Hairstyle of Apollo and Aphrodite* (Chapel Hill, North Carolina 1995).
- Nicgorski 2005, A. Nicgorski, The Magic Knot of Herakles, the Propaganda of Alexander the Great and Tomb II at Bergina, στο: L. Rawlings – H. Bowden (επιμ.), *Herakles and Hercules: Exploring a Graeco-Roman Divinity* (Swansea 2005), 97–128.
- Nicgorski 2013, A. Nicgorski, Apollo Akersekomas and the Magic Knot of Herakles, στο: F. de Angelis (επιμ.), *Regionalism and Globalism in Antiquity: Exploring Their Limits, ColloAnt 7* (Leuven/Paris/Walpole 2013), 177–200.
- Nielsen – Østergaard 1997, A. M. Nielsen – J. S. Østergaard, *Catalogue. The Eastern Mediterranean in the Hellenistic Period* (Copenhagen 1997).
- Nilsson 1906, M. P. Nilsson, *Griechische Feste und Religiöser Beteutung mit Ausschluss der Attischen* (Leipzig 1906).
- Nilsson 1951, M. P. Nilsson, *Cults, Myths, Oracles and Politics in Ancient Greece* (New York 1951).
- Nilsson 1992, M. P. Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion, τόμ. 1: Die Religion Griechenlands bis auf die griechische Weltherrschaft* (München ³1992).
- Oakley 1982, J. H. Oakley, The Anakalypteria, *Jdl* 97, 1982, 113–118.
- Oakley 2003, J. H. Oakley, Death and the Child, στο: J. Neils, J. H. Oakley (επιμ.), *Coming of Age in Ancient Greece. Images of Childhood from the Classical Past* (New Haven/London 2003), 163–194.
- Oakley – Sinos 1993, J. H. Oakley – R. H. Sinos, *The Wedding in Ancient Athens* (Madison, Wisconsin 1993).
- Ohly 1977, D. Ohly, *Glyptothek München. Griechische und römische Skulpturen, IV, neubearbeitete Auflage* (München 1977).
- Onians 1951, R. B. Onians, *The origins of European Thought about the body, the mind, the soul, the world, time, and fate* (Cambridge 1951).

- Oppermann 1924,
Özgan 1979,
Orsi 1933,
Page 1964,
Palaiokrassa 1989,
Pantos 1989,
Papaoikonomou 1982,
Paribeni 1932,
Paribeni 1948,
Paribeni 1959,
Parker 2005,
Parlasca 1969–1980,
Parlasca – Seeman 1999,
Paton 1916,
Pearson 1909,
Pélékides 1962,
Penella 2007,
Percy III 1996,
Perrin-Saminadayar 2004,
Pfeiff 1943,
- H. Oppermann, *Zeus Panamaros* (Giessen 1924).
R. Özgan, Eine Mädchenstatue in Fethiye, *MarbWPr* 1979, 39–45.
P. Orsi, Templum Apollinis Alaei ad Crimisa promontorium (Roma 1933).
D. L. Page, *Poetae Melici Graeci* (Oxford/Toronto 1964).
L. Palaiokrassa, Neue Befunde aus dem Heiligtum der Artemis Munichia, *AM* 104, 1989, 1–40.
A. Pantos, Der Kopf einer Mädchenstatuette aus Eleusis, *AM* 104, 1989, 197–201.
Y. Papaoikonomou, Trois oursons crétois, *BCH* 106, 1982, 419–426.
R. Paribeni, *Le Terme di Diocleziano e il Museo Nazionale Romano* (Roma 1932).
E. Paribeni, Una scultura Greca di Stile Severo dai magazzini del Capitolino, *Bolletino d'Arte* 33, 1948, 193–196.
E. Paribeni, *Catalogo delle sculture di Cirene. Statue e rilievi di carattere religioso* (Roma 1959).
R. Parker, *Polytheism and Society in Athens* (Oxford 2005).
K. Parlasca, *Ritratti di mummie*, I–IV, στο: A. Adriani (επιμ.), *Repertorio d'arte dell'Egitto greco-romano*, Ser. B (Roma 1969–1980).
K. Parlasca – H. Seeman (επιμ.), *Augenblicke: Mumienporträts und ägyptische Grabkunst aus römischer Zeit* (München 1999).
W. R. Paton, *The Greek Anthology. With an English Translation*, I (London 1916).
A. C. Pearson, *Euripides. The Phoenissae* (Cambridge 1909).
C. Pélékides, *Histoire de l'éphébie attique* (Paris 1962).
R. J. Penella, *Man and the Word. The Orations of Himerius* (Berkeley/Los Angeles/London 2007).
W. A. Percy III, *Pederasty and Pedagogy in Archaic Greece* (Urbana/Chicago 1996).
É. Perrin-Saminadayar, L'éphébie attique de la crise mithridatique à Hadrien: Minoir de la société athénienne?, στο: S. Follet (επιμ.), *L'Hellénisme d'époque romaine: nouveaux documents, nouvelles approches (Ier s. A.C. – iiiie s. P.C.), Actes du Colloque international à la mémoire de Louis Robert, Paris, 7–8 juillet 2000* (Paris 2004), 87–103.
K. A. Pfeiff, *Apollon. Die Wandlung seines Bildes in der griechischen Kunst* (Frankfurt am Main 1943).

- Pfuhl – Möbius 1977, E. Pfuhl – H. Möbius, *Die ostgriechischen Grabreliefs*, I (Mainz 1977).
- Pingiatoglou 1981, S. Pingiatoglou, *Eileithya* (Würzburg 1981).
- Platnauer 1938, M. Platnauer, *Euripides: Iphigenia in Tauris* (Oxford 1938).
- Pollitt 1994, J. J. Pollitt, *Η Τέχνη στην Ελληνιστική Εποχή*, μτφρ. Α. Γκαζή (Αθήνα 1994).
- Portale 1998, E. C. Portale, στο: I. Romeo – E. C. Portale (επιμ.), *Gortina III: Le sculpture* (Padova 1998).
- Portale 1994–1995, E. C. Portale, Due “Ritratti” (?) nel Museo Archeologico di Chania (Kydonia), Creta, *ASAthene* 56/57 N.S., 1994–1995 (72–73, 1999) , 109–134.
- Pottier κ.ά. 1877–1919, E. Pottier – M. Albert – E. Saglio, Coma, στο: C. V. Daremberg, E. Saglio, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, I. 2 (Paris 1877–1919), 1355–1371.
- Pouilloux 1954, J. Pouilloux, *Recherches sur l’histoire et les cultes de Thasos: de la fondation de la cité à 196 avant J.-C.* (Paris 1954).
- Poulsen 1974, V. Poulsen, *Les portraits romains*, II, *De Vespasien à la basse-Antiquité* (Copenhagen 1974).
- Powell 1988, A. Powell, *Athens and Sparta. Constructing Greek Political and Social History from 478 B.C.* (London 1988).
- Raeder 2000, J. Raeder, *Die antiken Skulpturen in Petworth House (West Sussex)*, *MonArtRom* 28 (Mainz 2000).
- Raftopoulou 2000, E. G. Raftopoulou, *Figures enfantines du Musée National d’Athènes* (Munich 2000).
- Redfield 1982, J. Redfield, Notes on the Greek Weddings, *Arethusa* 15, 1982, 181–201.
- Rehm 1994, R. Rehm, *Marriage to Death: The Conflation of Wedding and Funeral Rituals in Greek Tragedy* (Princeton 1994).
- Reinmuth 1952, O. W. Reinmuth, The Genesis of the Athenian Ephebeia, *TransactAmPhilosSoc* 83, 1952, 34–50.
- Rhodes 1981, P. T. Rhodes, *A Commentary on the Aristotelian Athenaion Politeia* (Oxford 1981).
- Richardson 1974, N. J. Richardson, *The Homeric Hymn to Demeter* (Oxford 1974).
- Richter 1934–1936, G. M. A. Richter, The archaic ‘Apollo’ in the Metropolitan Museum, *MetMusSt* 5, 1934–1936, 20–56.
- Richter 1942, G. M. A. Richter, *Kouroi. A Study of the Development of the Greek Kouros from the Late Seventh to the Early Fifth Century B.C.* (New York 1942).
- Richter 1968, G. M. A. Richter, *Korai. A Study of the Development of the Kore Type in Greek Sculpture* (London 1968).

- Richter 1960, G. M. A. Richter, *Kouroi: Archaic Greek Youths* (London/New York 1960).
- Richter 1970, G. M. A. Richter, Newcomers, *AJA* 74, 1970, 331–333.
- Ridgway 1901, W. Ridgway, *The Early Age of Greece*, I (Cambridge 1901).
- Ridgway 1910, W. Ridgway, *The Origin of Tragedy. With Special Reference to the Greek Tragedians* (Cambridge 1910).
- Ridgway 1970, B. S. Ridgway, *The Severe Style in Greek Sculpture* (Princeton, New Jersey 1970).
- Ridgway 1981, B. S. Ridgway, *Fifth Century Styles in Greek Sculpture* (Princeton, New Jersey 1981).
- Ridgway 1981α, B. S. Ridgway, Sculpture from Corinth, *Hesperia* 50, 1981, 422–448.
- Ridgway 2002, B. S. Ridgway, *Hellenistic Sculpture*, III: *The Styles of ca. 100–31 BC* (Wisconsin 2002).
- Ridgway 2006, B. S. Ridgway, The Boy Strangling the Goose: Genre Figure of Mythological Symbol?, *AJA* 110, 2006, 643–648.
- Ridley 1979, R. T. Ridley, The Hôplite as Citizen: Athenian military Institutions in their social Context, *AntCl* 48, 1979, 508–548.
- Robert 1938, L. Robert, *Études épigraphiques et philologiques* (Paris 1938).
- Roebuch 1951, C. A. Roebuch, *The Asklepieion and Lerna, Corinth XIV* (Princeton, New Jersey 1951).
- Roscher 1909, W. H. Roscher, Die Tesserakontaden und Tesserakontadenlehren der Griechen und anderer Völker, *Berichte der sächsischen Gesellschaft der Wissenschaft*, 61, 2, 1909, 17–206.
- Rouse 1902, W. H. D. Rouse, *Greek Votive Offerings* (Cambridge 1902).
- Rubensohn 1895, O. Rubensohn, Demeter als Heilgottheit, *AM* 20, 1895, 360–367.
- Rubensohn 1902, O. Rubensohn, Paros III, *AM* 27, 1902, 189–238.
- Rudolph – Calinescu 1988, W. Rudolph – A. Calinescu, *Ancient Art from the V. G. Simkhovitch Collection* (Bloomington, Indiana 1988).
- Ruffini 2006, G. Ruffini, Genealogy and the Gymnasium, *BamSocP* 43, 2006, 71–99.
- Rühfel 1984, H. Rühfel, *Das Kind in der griechischen Kunst: von der minoisch-mykenischen Zeit bis zum Hellenismus* (Mainz am Rhein 1984).
- Rühfel 1992, H. Rühfel, Ein frühklassisches Knabenköpfchen, στο: H. Froning, T. Hölscher, H. Mielsch (επιμ.), *Kotinos. Festschrift für Erika Simon* (Mainz 1992), 175–180.
- Rüsch 1969, A. Rüsch, Das Kaiserzeitliche Porträt in Makedonien, *Jdl* 84, 1969, 59–196.

- Sahin 1982–1990, M. Ç. Sahin, *Die Inschriften von Stratonikeia* (Bonn 1982–1990).
- Samuel 1972, A. E. Samuel, *Greek and Roman Chronology. Calendars and Years in Classical Antiquity* (Munich 1972).
- Sapouna-Sakellarakis 1992, E. Sapouna-Sakellarakis, Un dépôt de temple et le sanctuaire d'Artemis Amarysia en Eubée, *Kernos* 5, 1992, 235–263.
- Salapata 2011, G. Salapata, The Heroic Cult of Agamemnon, *Electra* 1, 2011, 39–60.
- Salapata 2014, G. Salapata, *Heroic Offerings. The Terracotta Plaques from the Spartan Sanctuary of Agamemnon and Cassandra* (Ann Arbor 2014).
- Saverkina 1986, I. Saverkina, *La sculpture grecque du Vème siècle avant notre ère dans les collections de l'Ermitage. Originaux et copies romaines* (Leningrad 1986).
- Scanlon 2002, T. F. Scanlon, *Eros and Greek Athletics* (Oxford/New York 2002).
- Schadewaldt 1923–1924, W. Schadewaldt, Zu einer Londoner Kanne aus Cervetri, *RM* 38–39, 1923–124, 490–491.
- Schäfer 1996, T. Schäfer, Gepickt und Versteckt, *Jdl* 111, 1996, 25–74.
- Schaus 2014, G. Schaus, *Stymphalos: The Acropolis Sanctuary*, I (Toronto/Buffalo/London 2014).
- Schefold 1992, K. Schefold, *Gods and Heroes in Late Archaic Art*, μτφρ. A. Griffiths (Cambridge 1992).
- Schipporeit 2013, S. T. Schipporeit, *Kulte und Heiligtümer der Demeter und Kore in Ionien*, *Byzas* 16 (İstanbul 2013).
- Schmidt 1973, E. E. Schmidt, *Die Kopien des Erechtheionkoren*, *AntPl* 13 (Berlin 1973).
- Scholl 1996, A. Scholl, *Die attischen Bildfeldstelen des 4. Jhs v. Chr. Untersuchungen zu den kleinformatigen Grabreliefs in spätklassischen Athen*, *AM* 17 Beih. (Berlin 1996).
- Schröder 1986, S. F. Schröder, Der Apollon Lykeios und die attische Ephebie des 4. Jhs, *AM* 101, 1986, 167–184.
- Schweighäuser 1840, J. Schweighäuser, *Lexicon Herodoteum quo et styli Herodotei universa ratio enucleate explicatur et quam plurimi musarum loci versio Latina quas offert argentoratensis editio vel emendatur* (Londini 1840).
- Scott 2005, L. Scott, *Historical Commentary on Herodotus Book 6, Mnemosyne* Suppl. 268 (Leiden/Boston 2005).
- Seaford 1987, R. Seaford, The Tragic Wedding, *JHS* 107, 1987, 106–130.
- Sealey 1990, R. Sealey, *Women and Law in Classical Greece* (Chapel Hill, North Carolina 1990).

- Sergent 1986, B. Sergent, *Homosexuality in Greek Myth*, μτφρ. A. Goldhammer (Boston 1986).
- Shapiro 1994, H. A. Shapiro, *Myth into Art. Poet and Painter in Classical Greece* (London/New York 1994).
- Shefton 1982, B. Shefton, The Crater from Bosky, στο: D. Kurtz, B. Sparks (επιμ.), *The Eye of Greece. Studies in the Art of Athens* (London/New York/New Rochelle/Melbourne/Sydney 1982), 149–181.
- Sikes 1913, E. E. Sikes, Hair and Nails, στο: J. Hastings (επιμ.), *Encyclopedia of Religion and Ethics*, VI (New York 1913), 474–477.
- Simon 1963, E. Simon, Polygnotan Painting and the Niobid Painter, *AJA* 67, 1963, 43–62.
- Simon 1982, E. Simon, Die Geburt der Athena auf der Reliefamphora in Tenos, *AntK* 25, 1982, 35–38.
- Simon 1983, E. Simon, *Festivals of Attica. An Archaeological Commentary* (Madison, Wisconsin 1983).
- Simon 1992, E. Simon, Melampous, *LIMC* VI, 1992, 405–410.
- Skinner 2005, M. B. Skinner, Nossis Thēlyglōssos. The Private Text and the Public Book, στο: E. Greene (επιμ.), *Women Poet in Ancient Greece and Rome* (Oklahoma 2005), 112–138.
- Small 1951, S. G. P. Small, Marcus Argentarius: A Poet of Greek Anthology, *YaleCISt* 12, 1951, 67–145.
- Smith 1892, S. H. Smith, *Catalogue of Sculpture in the Department of Greek and Roman Antiquities. British Museum*, I (London 1892).
- Smith 1896, S. H. Smith, *Catalogue of the Greek and Etruscan Vases in the British Museum*, III: *Vases of the Finest Period* (London 1896).
- Smith 1901, A. H. Smith, *A Catalogue of Sculpture in the Department of Greek and Roman Antiquities. British Museum*, III (London 1901).
- Smith 1991, R. R. R. Smith, *Hellenistic Sculpture* (London 1991).
- Smith – Erim 1991, R. R. R. Smith – K. T. Erim (επιμ.), *Aphrodisias Papers 2: The Theatre, a Sculptor's Workshop, Philosophers, and Coin-types*, *JRA* Suppl. 2 (Ann Arbor 1991).
- Smith 2006, R. R. R. Smith, *Roman Portrait Statuary from Aphrodisias, Aphrodisias II* (Mainz 2006).
- Sommer 1912, L. Sommer, *Das Haar in Religion und Aberglauben der Griechen* (Münster 1912).
- Sourvinou-Inwood 1971, C. Sourvinou-Inwood, Theseus Lifting the Rock and a Cup Near the Pithos Painter, *JHS* 91, 1971, 94–109.

- Sourvinou-Inwood 1988, C. Sourvinou-Inwood, *Studies in Girls Transitions. Aspects of the Arkteia and Age Representation in Attic Iconography* (Athens 1988).
- Spiliopoulou-Donderer 1990, I. Spiliopoulou-Donderer, Das Grabrelief der Apollonia im J. Paul Getty Museum, στο: *Roman Funerary Monuments in the J. Paul Getty Museum*, I, *OccasPapAnt* 6 (Malibu 1990), 5–14.
- Stadter 1965, P. Stadter, *Plutarch's Historical Methods: An Analysis of the Mulierum Virtutes* (Cambridge 1965).
- Stavridis 1985, A. Stavridis, Römische Porträts von Kindern und Jugendlichen in Griechenland, *RM* 92, 1985, 333–337.
- Steininger 1912, E. Steininger, Haartracht und Haarschmuck, *RE* VII. 2, 1912, 2109–2150.
- Stemmer 1995, K. Stemmer, *Standorte. Kontext und Funktion antiker Skulptur. Ausstellungskatalog Berlin* (Berlin 1995).
- Stickler 2010, T. Stickler, Korinth und seine Kolonien. Die Stadt am Isthmus Beih. im Mächtegefüge des klassischen Griechenland, *Klio* 15 (Berlin 2010).
- Stucky 1993, R. A. Stucky, *Die Skulpturen aus dem Eschmun-Heiligtum bei Sidon. Griechische, römische, kyprische und phönizische Statuen und Reliefs vom 6. Jahrhundert vor Chr. Bis zum 3. Jahrhundert nach Chr.* (Basel 1993).
- Sybel 1881, L. Von Sybel, *Katalog der Sculpturen zu Athen* (Marburg 1881).
- Taplin 2007, O. Taplin, *Pot & Plays. Interactions between Tragedy and Greek Vase-painting of the Fourth Century B.C.* (Los Angeles 2007).
- Taylor-Perry 2007, R. Taylor-Perry, *The God Who Comes. Dionysiac Mysteries Revisited* (New York 2007).
- Teixidor 1983, J. Teixidor, L'interprétation phénicienne d'Héraclès et d'Apollon, *RHistRel* 200 (1983), 243–255.
- Thompson 1947, H. A. Thompson, The Excavation of the Athenian Agora 1940–46, *Hesperia* 16, 1947, 193–213.
- Thompson 1948, H. A. Thompson, The Excavation of the Athenian Agora Twelfth Season: 1947, *Hesperia* 17, 1948, 149–196.
- Thompson 1954, D. B. Thompson, The Demeter's Cistern, *Hesperia* 23, 1954, 87–107.
- Thompson 1963, D. B. Thompson, Troy. *The Terracotta Figurines of the Hellenistic Period*, *Hesperia* Suppl. 3 (Princeton, New Jersey 1963).
- Thompson 1980, H. A. Thompson, The Tomb of Clytemnestra Revisited, στο: K. DeVries (επιμ.), *From Athens to Gordion: The Papers of a Memorial Symposium for Rodney S. Young Held at the*

- University Museum of Pennsylvania the 3rd May 1975 (Philadelphia 1980), 3–16.
- Tiverios 1981, M. Tiverios, Sieben gegen Theben, *AM* 96, 1981, 145–161.
- Tölle 1966, R. Tölle, Zum Apollon des Leochares, *Jdl* 81, 1966, 142–172.
- Tomlinson 1972, R. A. Tomlinson, *Argos and Argolid* (Ithaka, New York 1972).
- Torelli 1984, M. Torelli, *Lavinio e Roma. Riti iniziatici e matrimonio tra archeologia e storia* (Roma 1984).
- Travlos 1971, J. Travlos, *Pictorial Dictionary of Ancient Athens* (London 1971).
- Trendall – Cambitoglou 1878, A. D. Trendall – A. Cambitoglou, *The Red-figured Vases of Apulia*, I-II (Oxford 1878).
- Treves 1939, P. Treves, Hyperides and the Cult of Hephaestion, *CIR* 53. 2, 1939, 56–57.
- True – Hama 1994, M. True – K. Hama, *A Passion for Antiquities. Ancient Art from the Collection of Barbara and Lawrence Fleischman* (Malibu 1994).
- Tucker 1901, T. G. Tucker, *The Choephoroi of Aeschylus With Critical Notes, Commentary, Translation and a Recension of the Scholia* (Cambridge 1901).
- Tzavellas-Bonnet 1985, C. Tzavellas-Bonnet, Melquart, Bès, et l'Héraclès dactyle de Crète, στο: E. Gubel, E. Lipinski (επιμ.), *Phoenicia and its Neighbors, Studia Phoenicia* 3 (Leuven 1985), 231–240.
- Uhlenbrock κ.ά. 1990, J. P. Uhlenbrock, *The Coroplast's Art. Greek Terracottas of the Hellenistic World* (New Paltz/New Rochelle 1990).
- Usener 1896, H. Usener, *Götternamen. Versuch einer Lehre von der religiösen Begriffsbildung* (Bonn 1896).
- Valerio 2014, F. Valerio, *Agazia Scolastico, Epigrammi. Introduzione, testo critico e traduzione* (Venezia 2014).
- Vandorpe 2012, K. Vandorpe, Identity, στο: C. Riggs (επιμ.), *The Oxford Handbook of Roman Egypt* (Oxford 2012), 260–276.
- Van Gennep 1909, A. Van Gennep, *Les rites de passage. Étude systématique des rites* (Paris 1909).
- Van Hoorn, G. Van Hoorn, *De vita atque cultu puerorum monumentis antiquae explanato* (Amsterdam 1909).
- Van Hoorn, G. Van Hoorn, *Choes and Anthesteria* (Leiden 1951).
- Van Straten 1979, F. T. Van Straten, The Lebes of Herakles: Note on a New Decree Stele from Eleusis, *BABesch* 54, 1979, 189–191.
- Van Straten 1981, F. T. Van Straten, Gifts for the Gods, στο: H. S. Versnel (επιμ.), *Faith, Hope and Worship: Aspects of Religious Mentality in the Ancient World* (Leiden 1981), 65–151.

- Van Straten 1995, F. T. Van Straten, *Hiera Kala. Images of Animal Sacrifice in Archaic and Classical Greece* (Leiden/New York/Köln 1995).
- Verrall 1893, A. W. Verrall, *The 'Choephoroi' of Aeschylus With an Introduction, Commentary, and Translation* (London 1893).
- Viansino 1967, G. Viansino, *Epigrammi di Agazia Scolastico. Testo, traduzione e commento* (Milano 1967).
- Vidal-Naquet 1986, P. Vidal-Naquet, *The Black Hunter. Forms of Thought and Forms of Society in the Greek World*, μτφρ. A. Szegedy-Maszak (Baltimore 1986).
- Vierneisel-Schlörb 1997, B. Vierneisel-Schlörb, *Die figürlichen Terrakotten I: Spätmykenisch bis späthellenistisch, Kerameikos XV* (München 1997).
- Vonderstein 2011, M. Vonderstein, Cirrus, Mallos oder Horuslocke – Überlegungen zu einem römischen Knabenporträt in der Berliner Antikensammlung, στο: O. Pilz – M. Vonderstein (επιμ.), *Keraunia. Beiträge zu Mythos, Kult und Heiligtum in der Antike. Festschrift für Uta Kron zum 65. Geburtstag* (Berlin 2011), 161–176.
- Von Gall 1972, R. H. von Gall, Persische und Medische Stämme, *AMI* 5, 1972, 277–283.
- Vorster 1983, C. Vorster, *Griechische Kinderstatuen* (Köln 1983).
- Wace 1938, A. B. Wace, The Chatsworth Head, *JHS* 58, 1938, 90–95.
- Waldhauer 1931, O. Waldhauer, *Die antiken Skulpturen der Ermitage*, II (Berlin/Leipzig 1931).
- Walstein 1902, C. Waldstein, *The Argive Heraeum*, I (Boston/New York 1902).
- Walter-Karydi 1986, E. Walter-Karydi, Prinzipien der archaischen Farbgebung, στο: *Studien zur klassischen Archäologie: Friedrich Hiller zu seinem 60. Geburtstag am 12. März 1986* (Saarbrücken 1986), 23–41.
- Walters 1896, H. B. Walters, *Catalogue of the Greek and Etruscan Vases in the British Museum*, IV: *Vases of the Latest Period* (London 1896).
- Warr 1900, G. C. W. Warr, *The Oresteia of Aeschylus* (London 1900).
- Watzinger 1927, C. Watzinger, *Expedition Ernst von Sieglin Ausgrabungen in Alexandria*, II: *Die griechisch-ägyptische Sammlung Ernst von Sieglin*, I B, Malerei und Plastik (Leipzig 1927).
- Weizsäcker 1894–1897, P. Weizäcker, Moira, *RoscherLex* II, 2, 1894 – 1897, 3084–3103.
- Wernicke 1895, K. Wernicke, Apollon, *RE* II. 1, 1895, 1–111.
- West 1966, M. L. West, *Hesiod. Theogony: edited with prolegomena and commentary* (Oxford 1966).
- Willems 1959, R. F. Willems, The Servile Interregnum at Argos, *Hermes* 87. 4, 1959, 495–506.

- Wilson 1968, V. Wilson, The Iconography of Some Phoenician Seals and Seal Impressions, *Australian Journal of Biblical Archaeology* 1.1, 1968, 50–103.
- Winter 1903, F. Winter, *Die Typen der figürlichen Terrakotten*, I, *Die antiken Terrakotten* III. 1 (Berlin/Stuttgart 1903).
- Winter 1908, F. Winter, *Die Sculpturen mit Ausnahme der Altarreliefs*, *AvP* VII. 2 (Berlin 1908).
- Wintjes 2012, J. Wintjes, Keep the Women out of the Camp!: Women and Military Institutions in the Classical World, στο: B. C. Hacker, M. Vining (επιμ.), *A Companion to Women's Military History* (Leiden 2012), 17–59.
- Woodford 1971, S. Woodford, Cults of Heracles in Attica, στο: D. G. Mitten, J. G. Pedley, J. A. Scott (επιμ.), *Studies Presented to George M.A. Hanfmann* (Mainz 1971), 211–225.
- Wycherley 1957, R. E. Wycherley, *Literary and Epigraphical Testimonia*, *Agora III* (Princeton, New Jersey 1957).
- Yildirim 2004, B. Yildirim, Identities and empire: Local mythology and the self-representation of Aphrodisias, στο: B. E. Borg (επιμ.), *Paideia. The World of the Second Sophistic, Millennium Studies in the culture and history of the first millennium C.E.* 2 (Berlin/New York 2004), 23–52.
- Zanker 1974, P. Zanker, *Klassizistische Statuen. Studien zur Veränderung des Kunstgeschmacks in der römischen Kaisezeit* (Mainz 1974).
- Zanker 1993, P. Zanker, The Hellenistic Grave Stelai from Smyrna: Identity and Self-Image in the Polis, στο: A. Bulloch, E. S. Gruen, A. A. Long, A. Stewart, *Images and Ideologies. Self-definition in the Hellenistic World* (Berkeley/Los Angeles/London 1993), 212–230.
- Zanker 1995, P. Zanker, *The Mask of Socrates. The Image of the Intellectual in Antiquity*, επιμ. A. Shapiro (Berkeley/Los Angeles/Oxford 1995).
- Zeitlin 1981, F. Zeitlin, Travesties of Gender and Genre in Aristophanes' *Thesmophoriazousae*, *Critical Inquiry* 8. 2, 1981, 301–327.
- Zerhoch 2015, S. Zerhoch, *Erinyes in Epos, Tragödie und Kult. Fluchbegriff und personale Fluchnacht*, *Philologus Suppl.* 4 (Berlin/Boston 2015).
- Zischka 1977, U. Zischka, *Zur sakralen und profanen Anwendung des Knotenmotivs als magisches Mittel, Symbol oder Dekor. Eine vergleichend-volkskundliche Untersuchung* (München 1977).

- Αρβανιτόπουλος 1923, Α. Σ. Αρβανιτόπουλος, Θεσσαλικά Ἐπιγραφαί, *ΑΕφημ* 1923, 123–162.
- Βερδελής 1958, Ν. Βερδελής, Μνημεῖον Ποσειδῶνος ἐν Λαρίσῃ, *Θεσσαλικά* 1, 1958, 29–38.
- Βερναρδάκης 1888–1903, Δ. Βερναρδάκης, *Εὐριπίδου Δράματα*, I–III (Ἀθῆναι 1888–1903).
- Βουτυράς 1990, Ε. Βουτυράς, Ἡφαιστίων Ἥρωες, *Ἐγνατία* 2, 1990, 123–173.
- Βουτυράς 2010, Ε. Βουτυράς, στο: Γ. Δεσπίνης, Θ. Στεφανίδου-Τιβεριίου, Ε. Βουτυράς (επιμ.), *Κατάλογος Γλυπτῶν του Αρχαιολογικοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης*, III (Θεσσαλονίκη 2010).
- Βουτυράς 2011, Ε. Βουτυράς, Φροντίσματα: Το ανάγλυφο της Ξενοκράτειας και το ιερό του Κηφισοῦ στο Νέο Φάληρο, στο: Α. Δεληβορριάς, Γ. Δεσπίνης, Α. Ζαρκάδας (επιμ.), *Ἐπαινος Luigi Beschi* (Ἀθήνα 2011).
- Γιαλούρης 1994, Ν. Γιαλούρης, *Ελληνική Τέχνη. Αρχαία Γλυπτὰ* (Ἀθήνα 1994).
- Γιαννόπουλος 1930, Ν. Ι. Γιαννόπουλος, Θεσσαλικά Ἐπιγραφαί, *ΑΕφημ* 1930, 96–107.
- Γούναρης 2003, Ε. Γούναρης, στο: Γ. Δεσπίνης, Θ. Στεφανίδου-Τιβεριίου, Ε. Βουτυράς (επιμ.), *Κατάλογος Γλυπτῶν του Αρχαιολογικοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης*, II (Θεσσαλονίκη 2003).
- Δαμάσκος 2007, Δ. Δαμάσκος, στο: Ν. Καλτσάς – Γ. Δεσπίνης (επιμ.), *Πραξιτέλης. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, 25 Ιουλίου – 31 Οκτωβρίου 2007* (Ἀθήνα 2007).
- Δεσπίνης 2007, Γ. Δεσπίνης, στο: Ν. Καλτσάς – Γ. Δεσπίνης (επιμ.), *Πραξιτέλης. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, 25 Ιουλίου – 31 Οκτωβρίου 2007* (Ἀθήνα 2007).
- Θέμελης 1971, Π. Θέμελης, *Βραυρών. Ὁδηγὸς τοῦ Χώρου καὶ τοῦ Μουσείου* (Ἀθῆναι 1971).
- Ιντζεσίνογλου 2010, Μ. Γ. Ιντζεσίνογλου, Μελίβοια. Ἡ αρχαία πόλη στη θέση «Κάστρο» στο Κάτω Πολυδένδρι Σκήτης της επαρχίας Αγιάς, στο Νομό Λάρισας, στο: Α. Τζιαφάλιας, Μ. Γ. Ιντζεσίνογλου, Β. Helly (επιμ.), *Αναζητώντας την Αρχαία Μελίβοια* (Μελίβοια 2010), 27–63.
- Καββαδίας 1890–1892, Π. Καββαδίας, *Γλυπτὰ τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου* (Ἀθῆναι 1967).
- Καλλιπολίτης 1973, Β. Καλλιπολίτης, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον, *ΑΔελτ* 28, 1973, Β, 1–4.
- Καλτσάς 2001, Ν. Καλτσάς, *Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Τα Γλυπτὰ* (Ἀθήνα 2001).
- Κάντα 1993, Κ. Κάντα, Ελευσίνα. Ὁ Αρχαιολογικὸς Χώρος καὶ τὸ Μουσεῖο τῆς. *Μυθολογία – Μυστήρια – Ἱστορία* (Ἀθήνα 1993).

- Καρούζου 1967, Σ. Καρούζου, *Ἐθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον. Κατάλογος* (Ἀθῆναι 1967).
- Καστριώτης 1908, Π. Καστριώτης, *Γλυπτὰ τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου. Κατάλογος Περιγραφικός* (Ἀθῆναι 1908).
- Κόκκου-Βυριδῆ 1999, Κ. Κόκκου-Βυριδῆ, *Ἐλευσίς. Πρώιμες Πυρὲς Θυσιῶν στὸ Τελεστήριο τῆς Ἐλευσίνος* (Ἀθῆναι 1999).
- Κοντογιάννης 1992, Α. Κοντογιάννης, Ἴμψιος. Ποσειδῶν ὁ Ζύγιος, στο: *Πρακτικὰ Διεθνoὺς Συνεδρίου γιὰ τὴν Αρχαία Θεσσαλία στὴ Μνήμη τοῦ Δημήτρη Ρ. Θεοχάρη*, Βόλος, 29 Οκτωβρίου – 1 Νοεμβρίου 1987 (Ἀθήνα 1992), 381–391.
- Κουρουνιώτης 1923, Κ. Κουρουνιώτης, *Ἐλευσινιακά*. 1. Ἱερὰ κόμη. Μύσται, *ΑΔελτ* 8, 1923, 155–174.
- Κουρουνιώτης 1934, Κ. Κουρουνιώτης, *Ἐλευσίς. Ὁδηγὸς τῶν Ἀνασκαφῶν καὶ τοῦ Μουσείου* (ἐν Ἀθήναις 1934).
- Κρυστάλλη-Βότση 1976, Κ. Κρυστάλλη-Βότση, Αὐστηρορρυθμικὸ κεφάλι κούρου ἀπὸ τὴν Κόρινθο, *ΑΕφημ* 1976, 182–193.
- Λαγογιάννη-Γεωργακαράκου 2000, Μ. Λαγογιάννη-Γεωργακαράκου, στο: Α. Καρέτσου (επιμ.), *Κρήτη – Αἴγυπτος. Πολιτισμικοὶ Δεσμοὶ Τριῶν Χιλιετιῶν, Κατάλογος Ἐκδόσεως, Αρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ηρακλείου, 21 Νοεμβρίου 1999 – 21 Σεπτεμβρίου 2000* (Ηράκλειο 2000).
- Λεβέντη 2010, Ι. Λεβέντη, Ἡ ελευσινιακὴ λατρεία στὴν περιφέρεια τοῦ ἐλληνικοῦ κόσμου: τὸ αναθηματικὸ ανάγλυφο ἀπὸ τὸ Παντικάπαιο, στο: Ι. Λεβέντη – Χ. Μητσοπούλου (επιμ.), *Ἱερὰ καὶ Λατρεῖες τῆς Δήμητρας στὸν Αρχαῖο Ἑλληνικὸ Κόσμο, Πρακτικὰ Επιστημονικοῦ Συμποσίου, Παν/μιο Θεσσαλίας, Βόλος, 4–5 Ιουνίου 2005* (Βόλος 2010), 111–136.
- Μαχαίρα 2011, Β. Μαχαίρα, Τὸ Ἀσκληπιεῖο στὴ Λισό: ὁ χαρακτήρας τῆς λατρείας μέσα ἀπὸ τὰ γλυπτὰ αναθήματα, στο: Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη (επιμ.), *Πεπραγμένα Ι΄ Διεθνoὺς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου, Χανιά, 1–8 Οκτωβρίου 2006* (Χανιά 2011), 437–453.
- Μέννενγκα 2006–2008, Ι. Μέννενγκα, Ψυχὴ Στασίμης θυγατρὸς Στασίμου, *Τὸ Μουσεῖον* 6, 2006–2008, 47–57.
- Μητσοπούλου 2005, Χ. Μητσοπούλου, Βρυόκαστρο Κύθνου: Κεραμεικὴ, Λύχνοι καὶ Ειδώλια ἀπὸ τὴν αρχαία πόλη καὶ τὸ ἱερό τῆς Ἀκρόπολης. Πρώτα στοιχεῖα ἀπὸ τὴν Επιφανειακὴ Ἑρευνα, *Πρακτικὰ Β΄ Κυκλαδολογικοῦ Συνεδρίου, Θήρα 31 Αυγούστου – 3 Σεπτεμβρίου 1995*, II, *ΕΕΚΜ ΙΗ΄, 2002–2003* (Ἀθήνα 2005), 295–358.
- Μητσοπούλου 2007, Χ. Μητσοπούλου, *Τὸ ἱερό τῆς Δήμητρας στὴν Κύθνο καὶ τὸ αττικὸ ελευσινιακὸ σκεῦος*, I–III (Ἀθήνα 2007).

- Μητσοπούλου 2010, Χ. Μητσοπούλου, Το Ιερό της Δήμητρας στην Κύθνο και η Μίσθωση του Ελευσινιακού Τεμένους, στο: Ι. Λεβέντη – Χ. Μητσοπούλου (επιμ.), *Ιερά και Λατρείες της Δήμητρας στον Αρχαίο Ελληνικό Κόσμο, Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου, Παν/μιο Θεσσαλίας, Βόλος, 4–5 Ιουνίου 2005* (Βόλος 2010), 43–90.
- Μοστράτος 2007, Γ. Μοστράτος, στο: V. Brinkmann (επιμ.), *Πολύχρωμοι Θεοί. Κατάλογος Έκθεσης στο Εθνικό Μουσείο Αθηνών*, μτφρ. Κ. Κοπανιάς (Αθήνα 2007).
- Μοστράτος 2009, Γ. Μοστράτος, στο: Ν. Καλτσάς – Α. Shapiro (επιμ.), *Γυναικών Λατρείες. Τελετουργίες και Καθημερινότητα στην Κλασική Αθήνα, Έκθεση 20 Ιουλίου – 30 Νοεμβρίου 2009, Αρχαιολογικό Μουσείο* (Αθήνα 2009).
- Μπρούσκαρη 1974, Μ. Σ. Μπρούσκαρη, *Μουσείον Ἀκροπόλεως. Περιγραφικός Κατάλογος* (Ἀθήνα 1974).
- Μυλωνάς 1881, Κ. Δ. Mylonas, Νέα Προσκτήματα τοῦ ἐν τῷ Βαρβακείῳ Μουσείου, *BCH* 5, 1881, 357–361.
- Ντάτσουλη-Σταυρίδη 1980, Α. Ντάτσουλη-Σταυρίδη, Παιδικὰ καὶ Νεανικὰ Πορτραῖτα τῆς Ρωμαιοκρατίας στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν, *ΑΑΑ* 13, 1980, 319–350.
- Οικονομίδου 2015, Ε. Ν. Οικονομίδου, *Το Ασκληπιεῖο στο Ιερό του Ιππολύτου στην Τροιζήνα: Ο Ιππόλυτος και η σχέση του με τον Ασκληπιό και άλλους ήρωες θεραπευτές* (Αθήνα 2015).
- Ορλάνδος 1958, Α. Κ. Ορλάνδος, Βραυρών, *Ἔργον* 1958, 30–39.
- Παλαιοκρασσά 1991, Λ. Παλαιοκρασσά, *Το Ιερό της Αρτέμιδος Μουνιχίας* (Αθήνα 1991).
- Παντερμαλής 1999, Δ. Παντερμαλής, *Δίον. Η Ανακάλυψη* (Αθήνα 1999).
- Παπαγγελή 2002, Κ. Παπαγγελή, *Ελευσίνα. Ο αρχαιολογικός χώρος και το Μουσείο* (Αθήνα 2002).
- Παπαγιάννη 2007, Ε. Γ. Παπαγιάννη, *Αττικές Σαρκοφάγοι με Ερωτιδεῖς και Γιρλάντες* (Θεσσαλονίκη 2007).
- Παπαγιάννη 2010, Ε. Γ. Παπαγιάννη, στο: Γ. Δεσπίνης, Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου, Ε. Βουτυράς (επιμ.), *Κατάλογος Γλυπτών του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης, III* (Θεσσαλονίκη 2010).
- Παπασυρίδη-Καρούζου 1957, Σ. Παπασυρίδη-Καρούζου, Ἡ Τυφλὴ Ἄρκτος, *ΑΕφημ* 1957, 68–83.
- Παπαχατζής 1974–2002, Ν. Δ. Παπαχατζής, *Παυσανίου Ἑλλάδος Περιήγησις, I–V* (Αθήνα 1974–2002).
- Πέππα-Παπαϊωάννου 1985, Ε. Πέππα-Παπαϊωάννου, *Πήλινα Εἰδώλια ἀπὸ τὸ Ἱερό τοῦ Ἀπόλλωνα Μαλεάτα Ἐπιδαυρίας* (Ἀθήνα 1985).

- Πέτσας 1968, Φ. Μ. Πέτσας, Αρχαιότητες και Μνημεῖα Κεντρικῆς Μακεδονίας, *ΑΔελτ* 23, Β 2, 1968, 325–340.
- Πέτσας 1969, Φ. Μ. Πέτσας, Αρχαιότητες και Μνημεῖα Κεντρικῆς Μακεδονίας, *ΑΔελτ* 24, 1969, 291–312.
- Πέτσας 1974, Φ. Μ. Πέτσας, Χρονικά Ἀρχαιολογικά 1968–1970, *Μακεδονικά* 14, 1974, 212–381.
- Πέτσας 1974, Φ. Μ. Πέτσας, Χρονικά Ἀρχαιολογικά 1968–1970 (συνέχεια), *Μακεδονικά* 15, 1975, 171–355.
- Πινγιάτογλου 2010, Σ. Πινγιάτογλου, Το ιερό της Δήμητρος στο Δίον, Ι. Λεβέντη – Χ. Μητσοπούλου (επιμ.), *Ιερά και Λατρείες της Δήμητρας στον Αρχαίο Ελληνικό Κόσμο, Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου, Παν/μιο Θεσσαλίας, Βόλος, 4–5 Ιουνίου 2005* (Βόλος 2010), 201–224.
- Ρακατσάνης – Τζιαφάλιας 1997, Κ. Ρακατσάνης – Α. Τζιαφάλιας, *Λατρείες και Ιερά στην Αρχαία Θεσσαλία, Α΄: Πελασγιώτις* (Ιωάννινα 1997).
- Ρωμιοπούλου 1997, Κ. Ρωμιοπούλου, *Ελληνορωμαϊκά Γλυπτά του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου* (Αθήνα 1997).
- Σαραγά 2011, Ν. Σαραγά, *Η Στοά του Αττάλου. Το Μουσείο της Αρχαίας Αγοράς* (Αθήνα 2011).
- Σβορώνος 1917, Ι. Ν. Σβορώνος, Ἀσκληπιακὰ μνημεῖα καὶ κιονολατρεία ἐν Ἀθήναις, *ΑΕφημ* 1917, 78–104.
- Σμιτ-Δούνα 2003, Μ. Σμιτ-Δούνα, στο: Γ. Δεσπίνης, Θ. Στεφανίδου-Τιβεριίου, Ε. Βουτυράς (επιμ.), *Κατάλογος Γλυπτών του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης, II* (Θεσσαλονίκη 2003).
- Στάης 1917, Β. Στάης, Σουνίου Ἀνασκαφαί, *ΑΕφημ* 1917, 168–213.
- Σταῖνχάουερ 1998, Γ. Σταῖνχάουερ, *Τα Μνημεῖα και το Αρχαιολογικό Μουσείο του Πειραιά* (Αθήνα 1998).
- Σταῖνχάουερ 2001, Γ. Σταῖνχάουερ, *Το Αρχαιολογικό Μουσείο Πειραιώς* (Αθήνα 2001).
- Σταυροπούλου-Γάτση 2009, Μ. Σταυροπούλου-Γάτση, Ακαρνανία. Ιστορικό και Αρχαιολογικό Περίγραμμα, στο: Α. Γ. Βλαχόπουλος (επιμ.), *Αρχαιολογία. Εύβοια και Στερεά Ελλάδα* (Αθήνα 2009), 414–425.
- Στεφανίδου-Τιβεριίου 1997, Θ. Στεφανίδου-Τιβεριίου, στο: Γ. Δεσπίνης, Θ. Στεφανίδου-Τιβεριίου, Ε. Βουτυράς (επιμ.), *Κατάλογος Γλυπτών του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης, I* (Θεσσαλονίκη 1997).
- Στεφανίδου-Τιβεριίου 2008, Θ. Στεφανίδου-Τιβεριίου, *Puer matronalis in formam Dianae*. Μία κεφαλή κοριτσιού στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, στο: Ν. Ζαφειροπούλου (επιμ.), *Amicitiae*

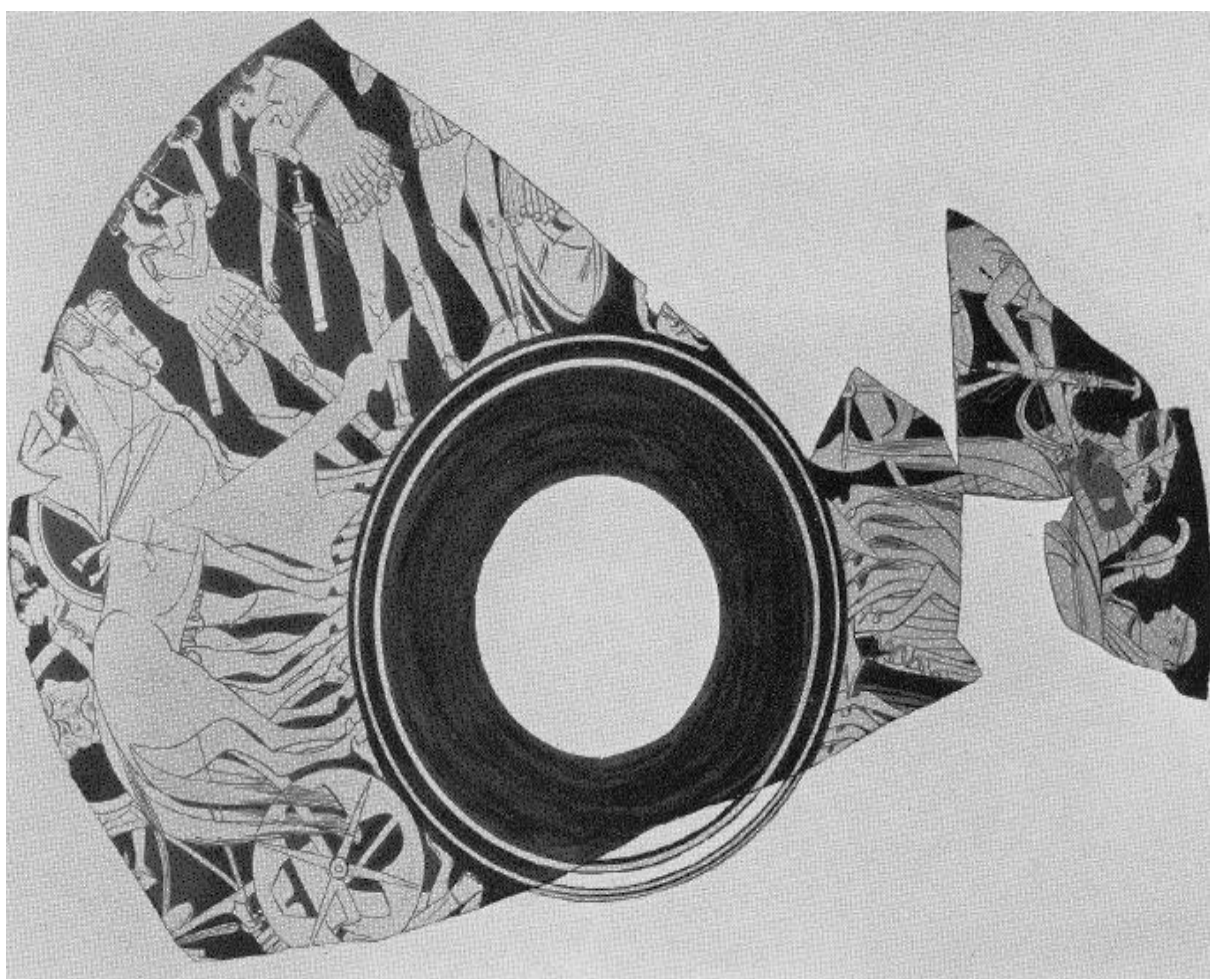
- Gratia. Τόμος στη μνήμη Αλκμήνης Σταυρίδη* (Αθήνα 2008, 157–168.
- Τζιαφάλιας 1994, Α. Τζιαφάλιας, Αναζητώντας την αρχαία Μελίβοια, στο: Ε. Κυπραίου, Ν. Ζαφειροπούλου (επιμ.), *Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας, 1975–1990. Αποτελέσματα και Προοπτικές, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Λυών, 17–22 Απριλίου 1990* (Αθήνα 1994), 143–152.
- Τραυλός 1960, Ι. Τραυλός, *Πολοδομική Εξέλιξις των Αθηνών* (Αθήναι 1960).
- Τσάκος 1990–1991, Κ. Τσάκος, Θησαυρός Ἀφροδίτης Οὐρανίας: Ἡ Ἐπιγραφή, *Horos* 8–9, 1990–1991, 17–28.
-

ΕΙΚΟΝΕΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΥ

Αρ. Κατ. Κ 1

Αρ. Κατ. Κ 2

Αρ. Κατ. Κ 3

Αρ. Κατ. Κ 4

Αρ. Κατ. Κ 5

Αρ. Κατ. Κ 6

Αρ. Κατ. Κ 6

Αρ. Κατ. Κ 7

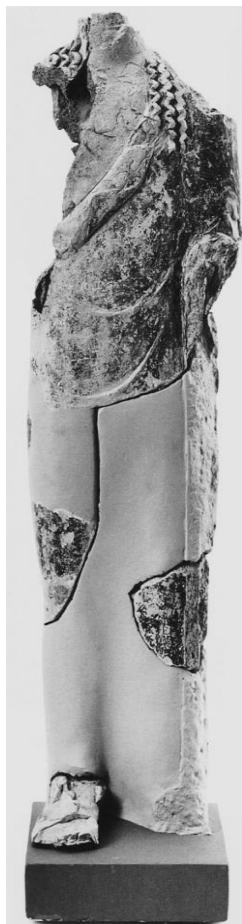
Αρ. Κατ. Κ 8

Αρ. Κατ. X 1

Αρ. Κατ. Κπ 1

Αρ. Κατ. Α 1

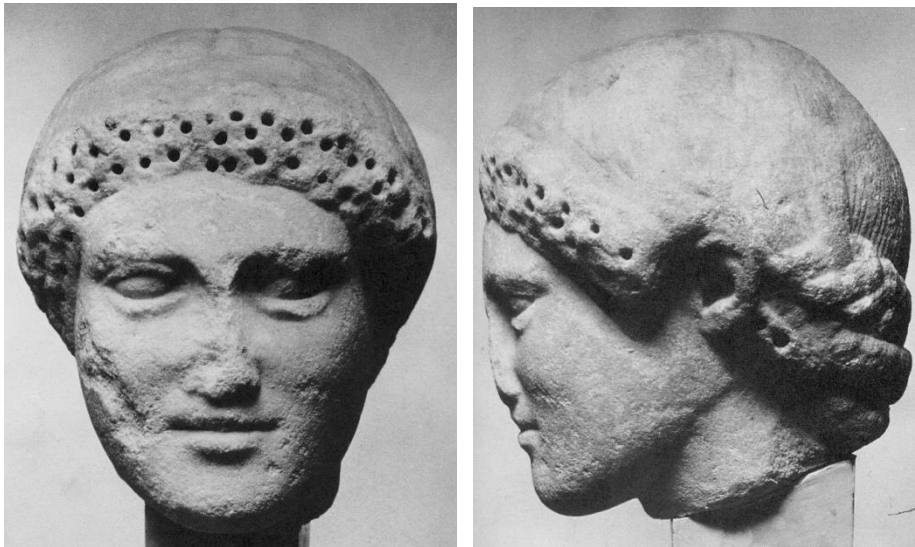
Αρ. Κατ. Α 2

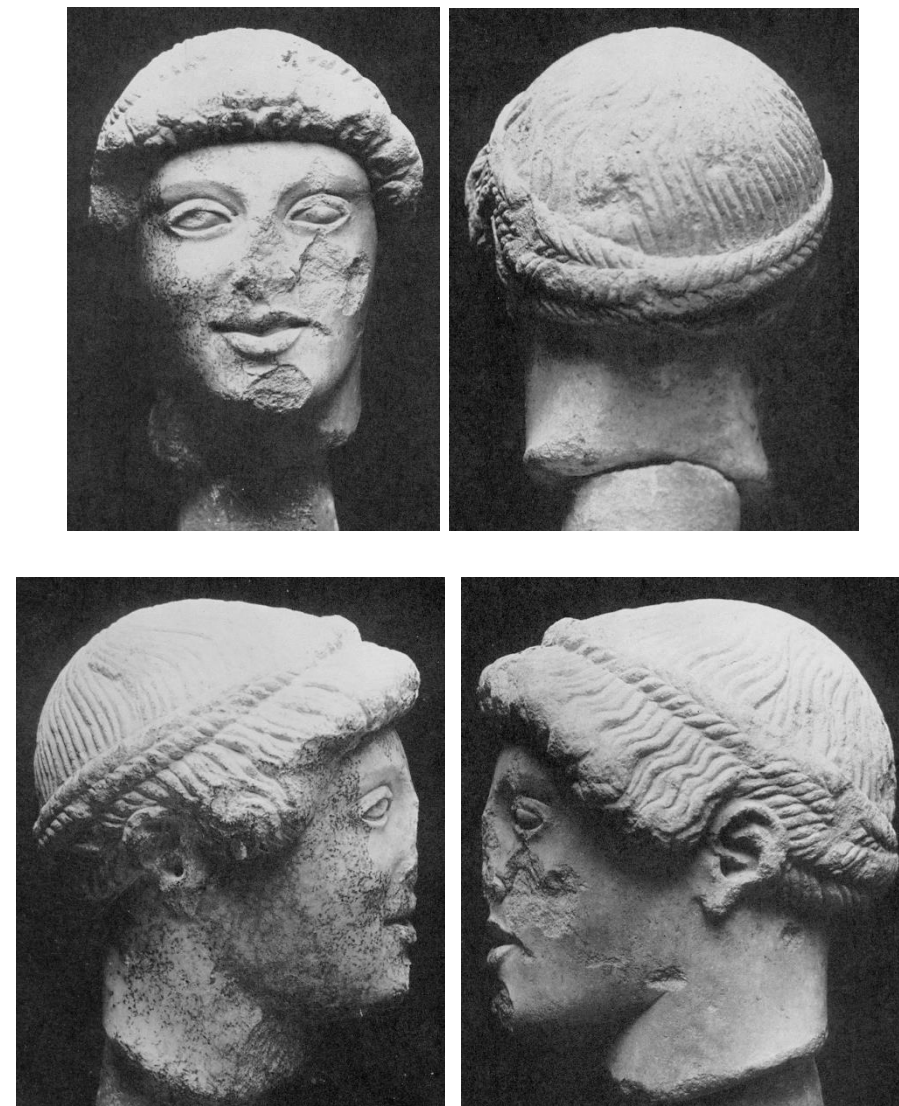
Αρ. Κατ. Α 3

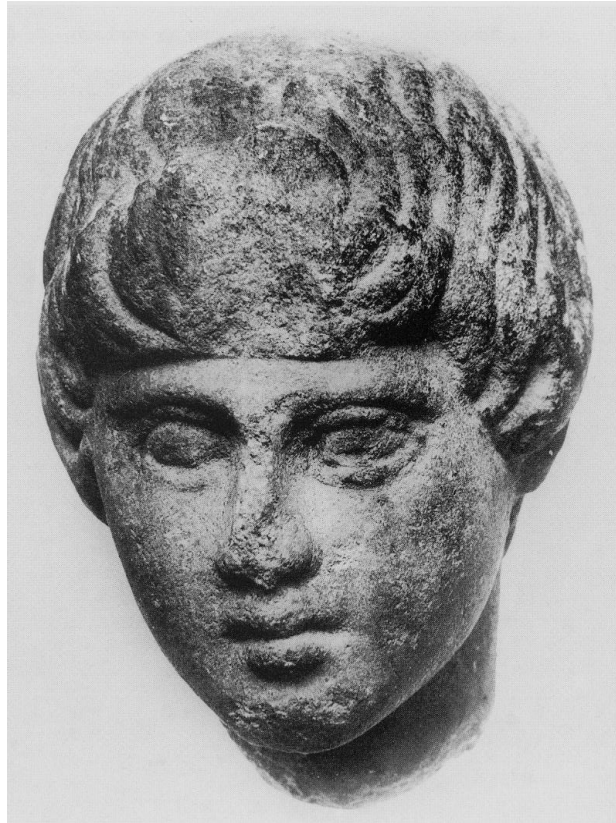
Αρ. Κατ. Α 4

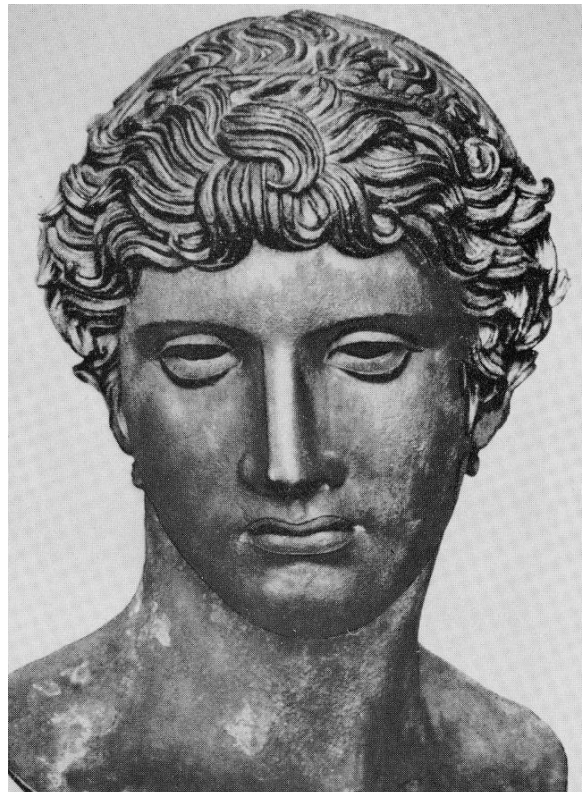
Αρ. Κατ. Α 5

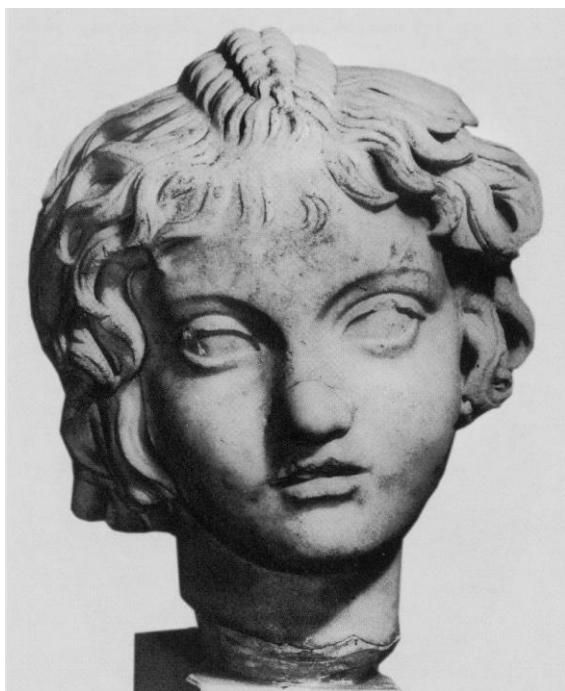
Αρ. Κατ. Α 6

Αρ. Κατ. Χ 2

Αρ. Κατ. Α 7

Αρ. Κατ. Α 8

Αρ. Κατ. Α 9

Αρ. Κατ. Α 10

Αρ. Κατ. Α 11

Αρ. Κατ. Α 11α

Αρ. Κατ. Α 12

Αρ. Κατ. Α 13

Αρ. Κατ. Κ 9

Αρ. Κατ. Κ 10

Αρ. Κατ. Κ 11

Αρ. Κατ. Κ 12

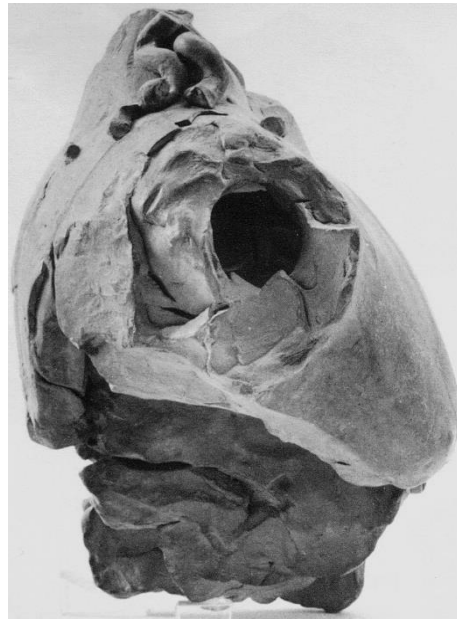

Αρ. Κατ. Κπ 2

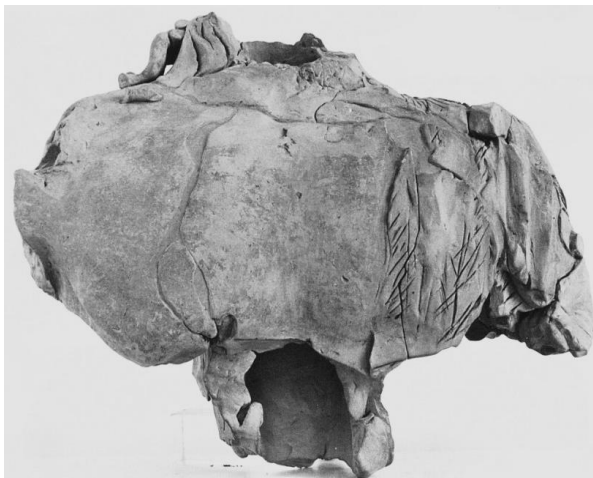
θραύσμα προσώπου

πλάγια δεξιά όψη άνω κορμού

πρόσθια όψη άνω κορμού

οπίσθια όψη άνω κορμού

άποψη κορμού άνωθεν

οπίσθια όψη άνω κορμού
(σημεία απόληξης της κόμης)

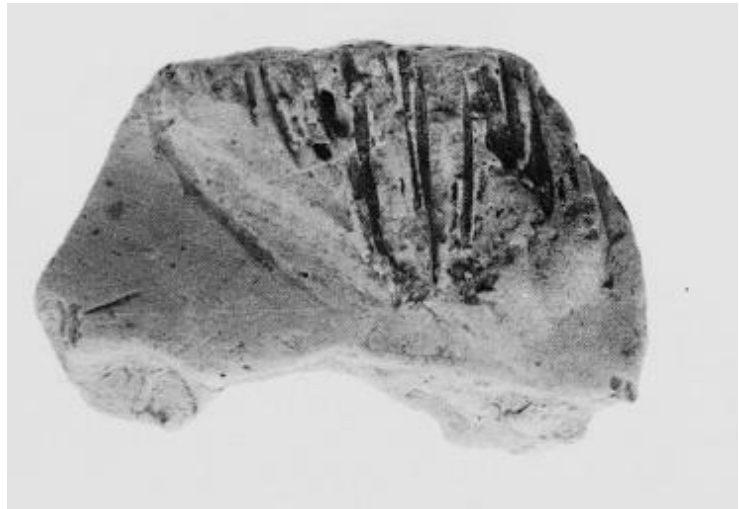

Αρ. Κατ. Κπ 3

Θραύσμα λαιμού

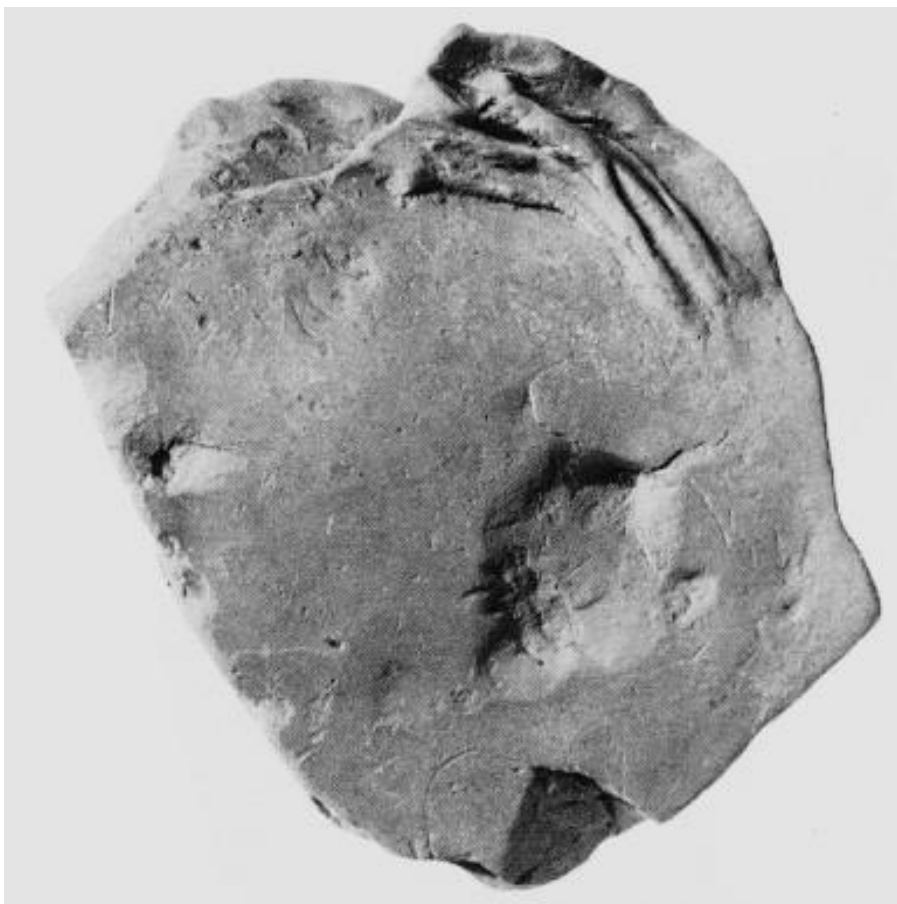

Θραύσμα πλάτης

Αρ. Κατ. Κπ 4

Οπίσθια όψη δεξιού ώμου

Αρ. Κατ. Κπ 5

Θραύσμα δεξιάς πλευράς κεφαλής και οπίσθιας όψης της

Αρ. Κατ. Κπ 6

Θραύσμα κορυφής και όπισθιας όψης κεφαλής

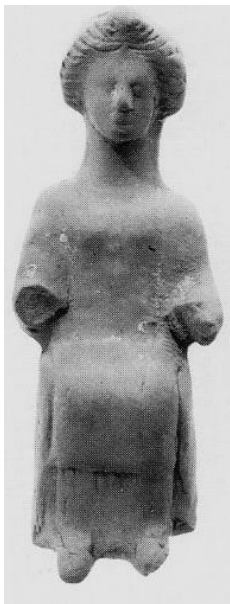
Αρ. Κατ. Κπ 7

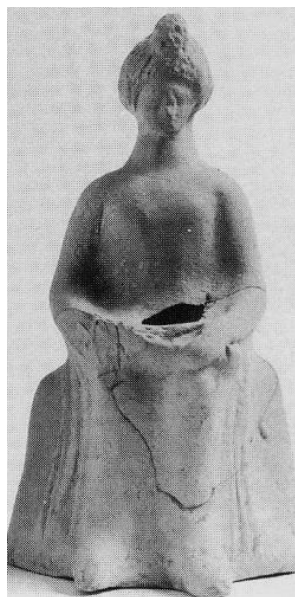
Αρ. Κατ. Κπ 8

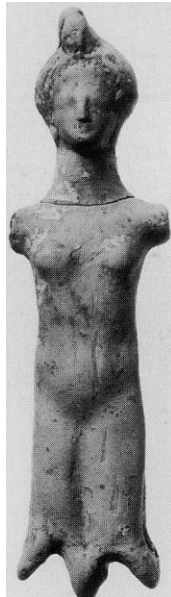
Αρ. Κατ. Κπ 9

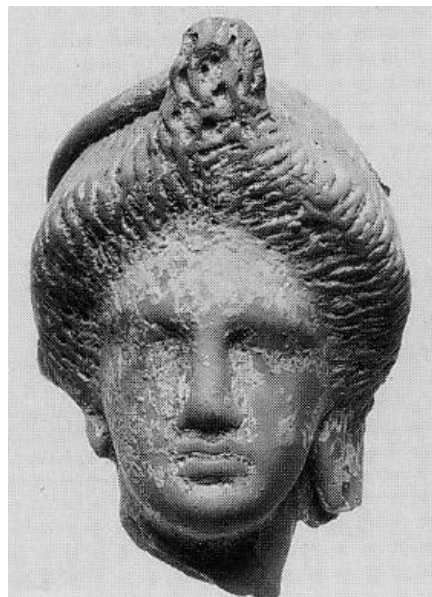
Αρ. Κατ. Κπ 10

Αρ. Κατ. Κπ 11

Αρ. Κατ. Κπ 12

Αρ. Κατ. Κπ 13

Αρ. Κατ. Κπ 14

Αρ. Κατ. Κπ 16

Αρ. Κατ. Κπ 15

Αρ. Κατ. Κπ 17

Αρ. Κατ. Κπ 18

Αρ. Κατ. Κπ 19

Αρ. Κατ. Κπ 20

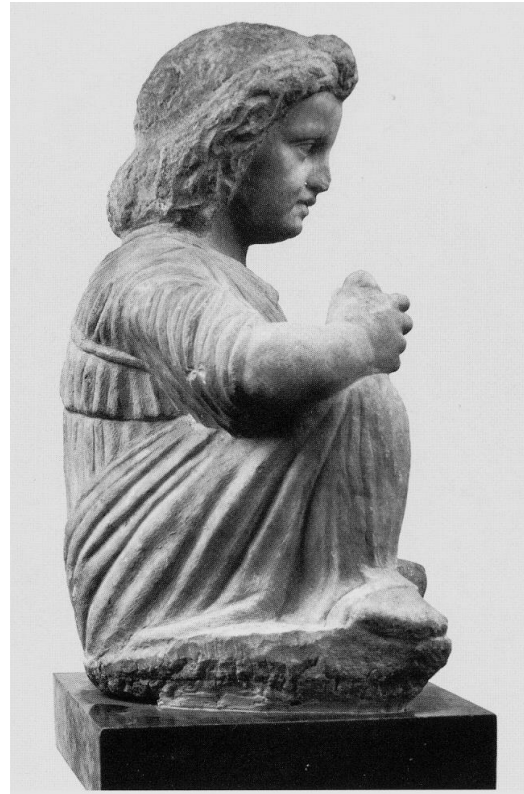
Αρ. Κατ. Κπ 21

Αρ. Κατ. Κπ 22

Αρ. Κατ. Α 14

Αρ. Κατ. Α 15

Αρ. Κατ. Α 16

Αρ. Κατ. Α 17

Αρ. Κατ. Α 19

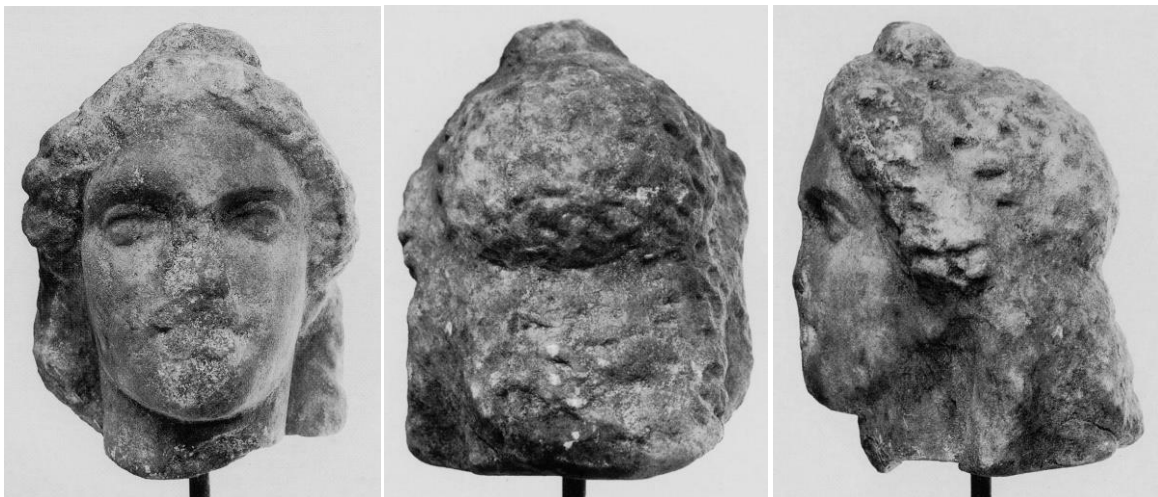
Αρ. Κατ. Α 18

Αρ. Κατ. Α 20

Αρ. Κατ. Α 21

Αρ. Κατ. Α 22

Αρ. Κατ. Α 24

Αρ. Κατ. Α 23

Αρ. Κατ. Α 25

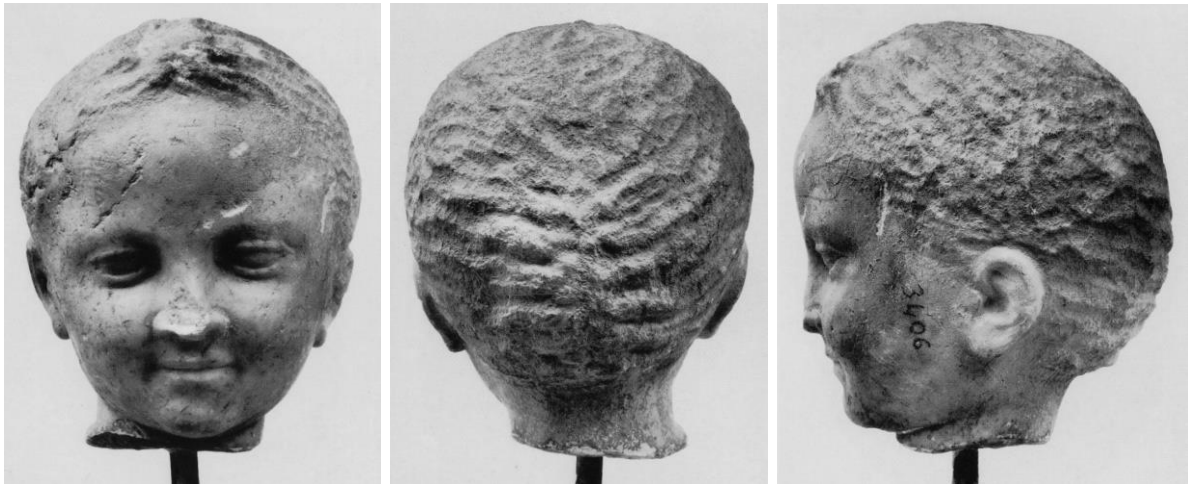
Αρ. Κατ. Α 26

Αρ. Κατ. Α 27

Αρ. Κατ. Α 28

Αρ. Κατ. Α 29

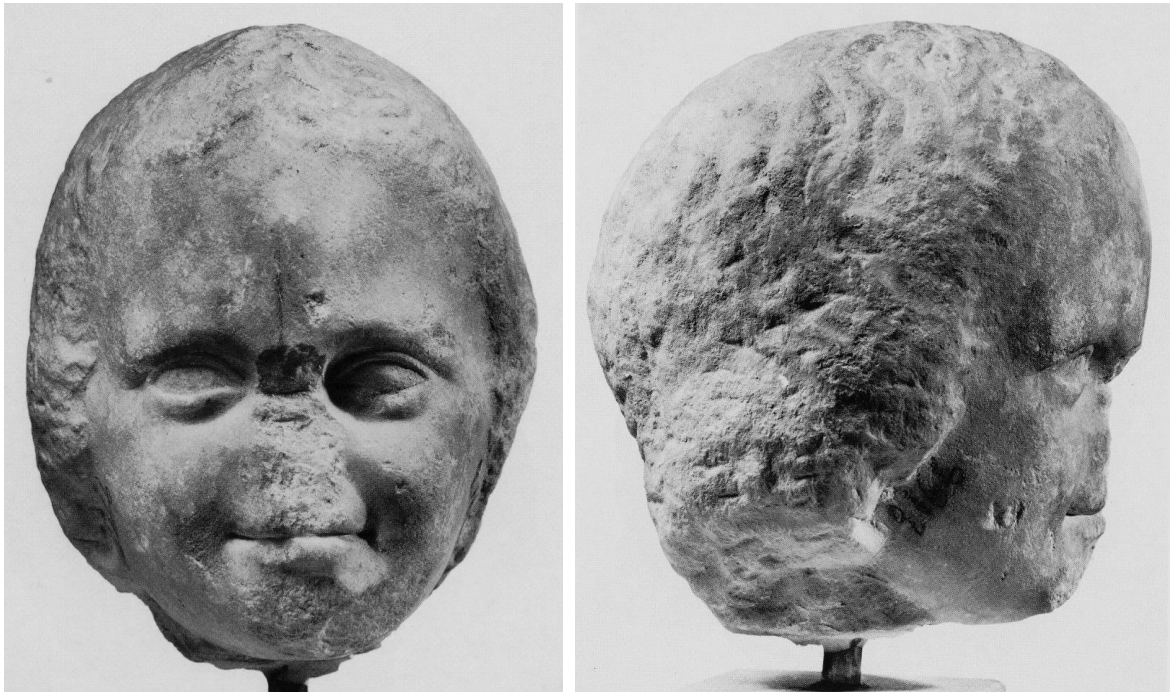
Αρ. Κατ. Α 30

Αρ. Κατ. Α 31

Αρ. Κατ. Α 32

Αρ. Κατ. Α 33

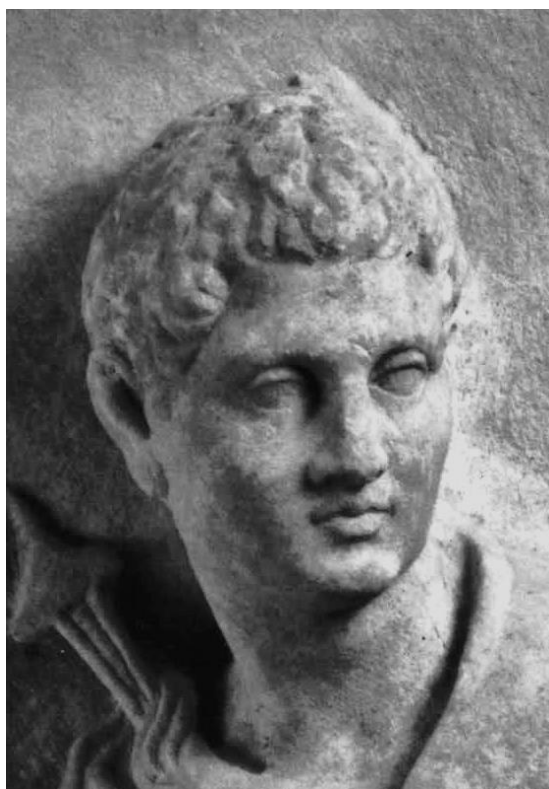
Αρ. Κατ. Λ 34

Αρ. Κατ. Λ 35

Αρ. Κατ. Λ 35 (λεπτομέρεια)

Αρ. Κατ. Λ 38

Αρ. Κατ. Α 36

Αρ. Κατ. Α 37

Αρ. Κατ. Κπ 23

Αρ. Κατ. Κπ 24

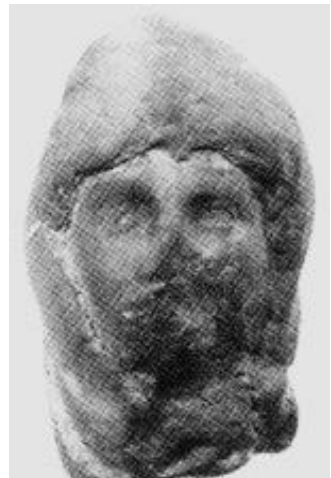
Αρ. Κατ. Κπ 25

Αρ. Κατ. Κπ 26

Αρ. Κατ. Κπ 27

Αρ. Κατ. Κπ 28

Αρ. Κατ. Κπ 29

Αρ. Κατ. Κπ 30

Αρ. Κατ. Κπ 31

Αρ. Κατ. Κπ 32

Αρ. Κατ. Κπ 33

Αρ. Κατ. Κπ 34

Αρ. Κατ. Κπ 35

Αρ. Κατ. Κπ 36

Αρ. Κατ. Κπ 37

Αρ. Κατ. Κπ 38

Αρ. Κατ. Κπ 39

Αρ. Κατ. Κπ 40

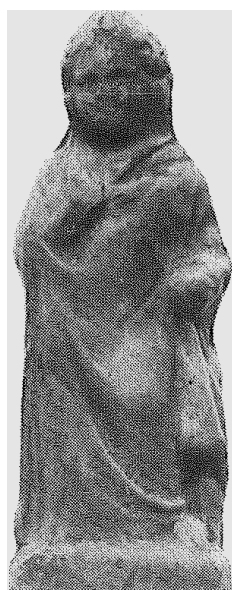
Αρ. Κατ. Κπ 41

Αρ. Κατ. Κπ 42

Αρ. Κατ. Κπ 43

Αρ. Κατ. Κπ 44

Αρ. Κατ. Α 39

Αρ. Κατ. Α 40

Αρ. Κατ. Λ 41

Αρ. Κατ. Λ 42

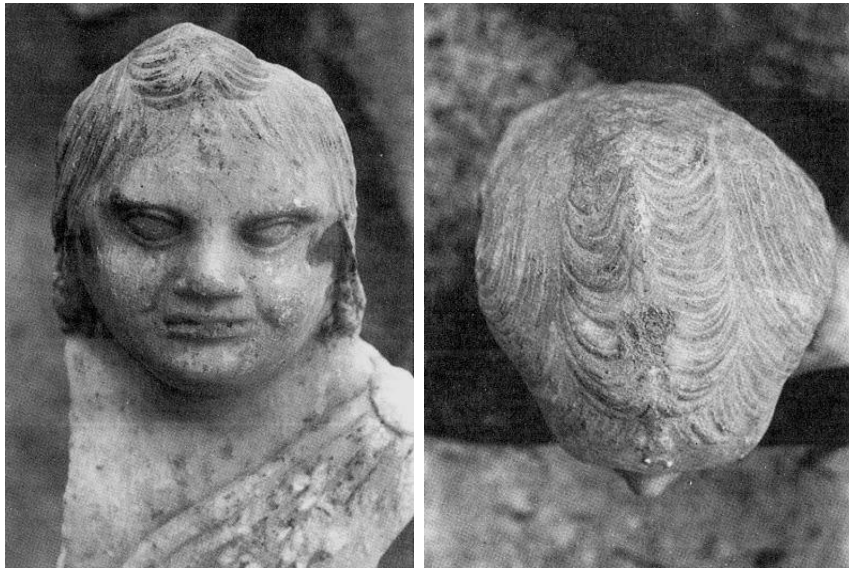
Αρ. Κατ. Α 43

Αρ. Κατ. Α 44

Αρ. Κατ. Λ 45

Αρ. Κατ. Λ 46

Αρ. Κατ. Λ 47

Αρ. Κατ. Λ 48

Αρ. Κατ. Κπ 45

Αρ. Κατ. Α 49

Αρ. Κατ. Α 50

Αρ. Κατ. Λ 51

α

β

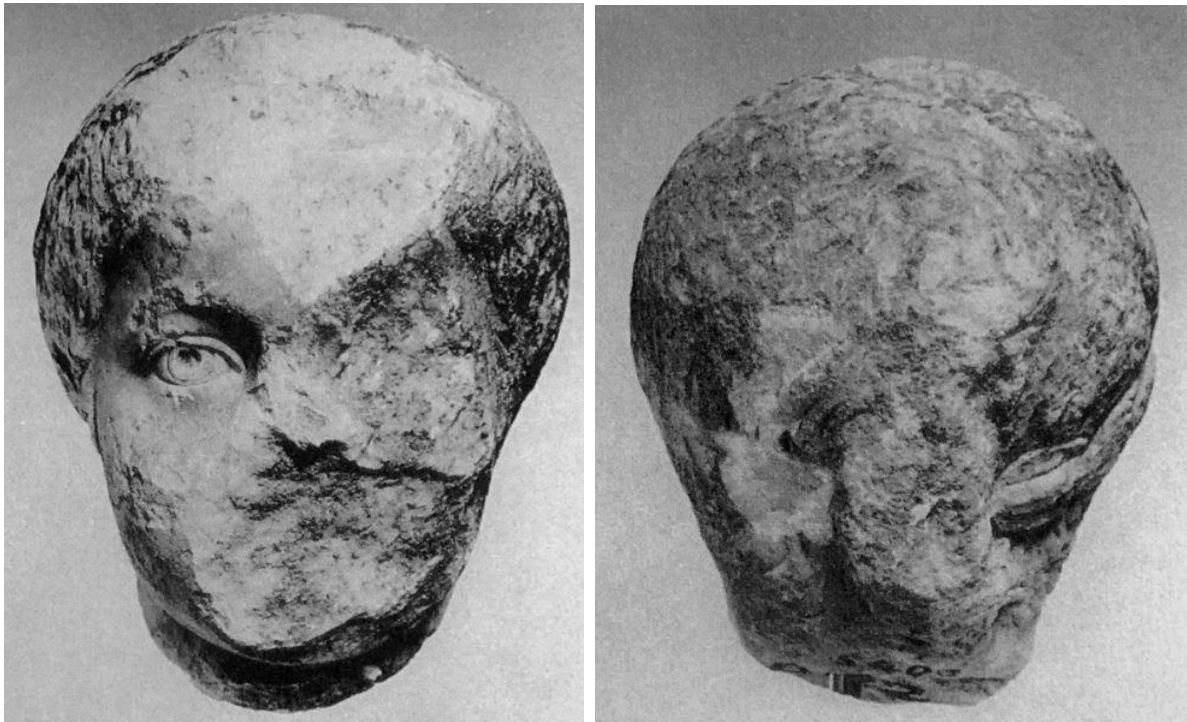
γ

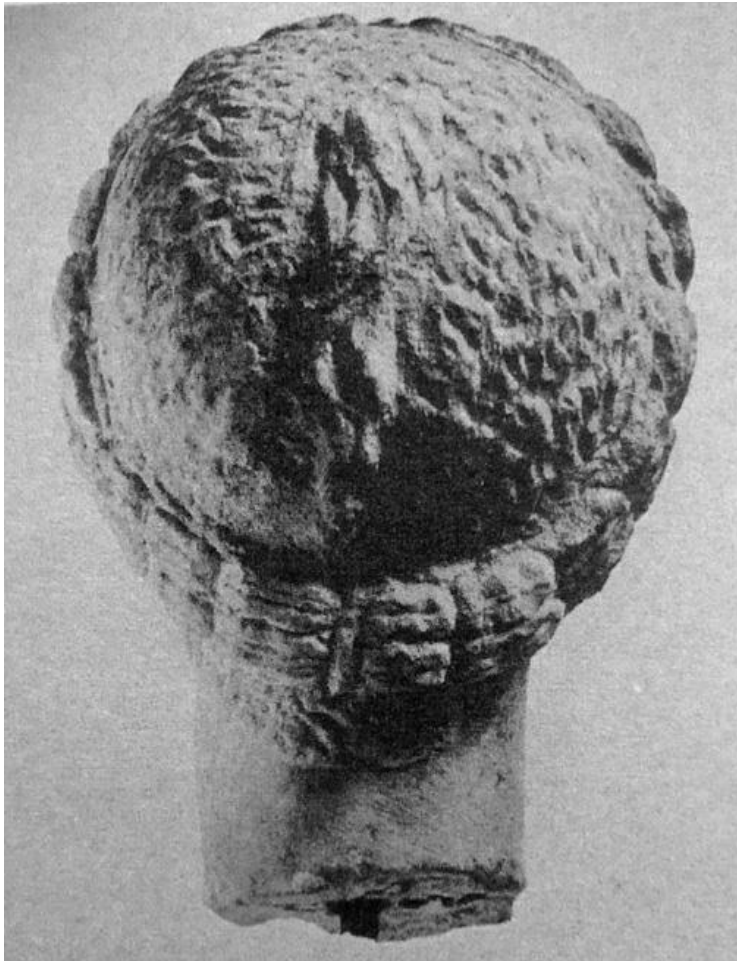
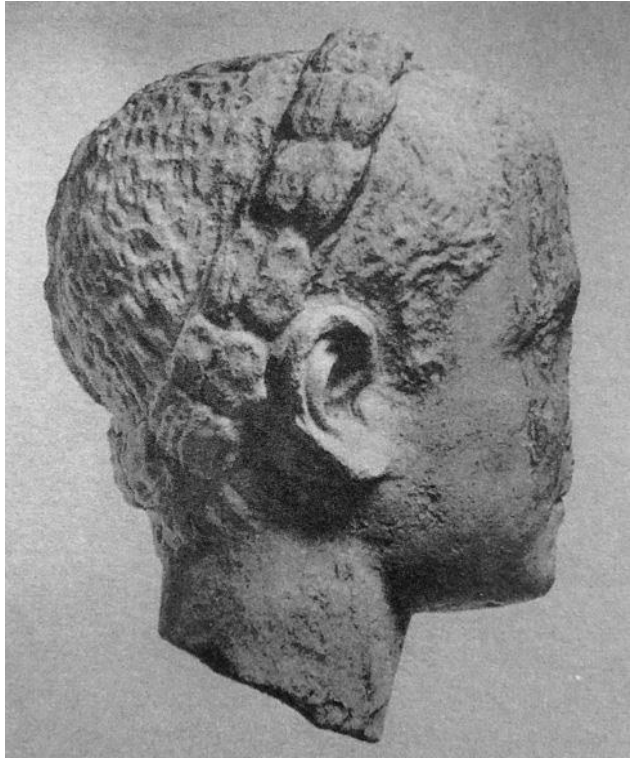
Αρ. Κατ. Α 52

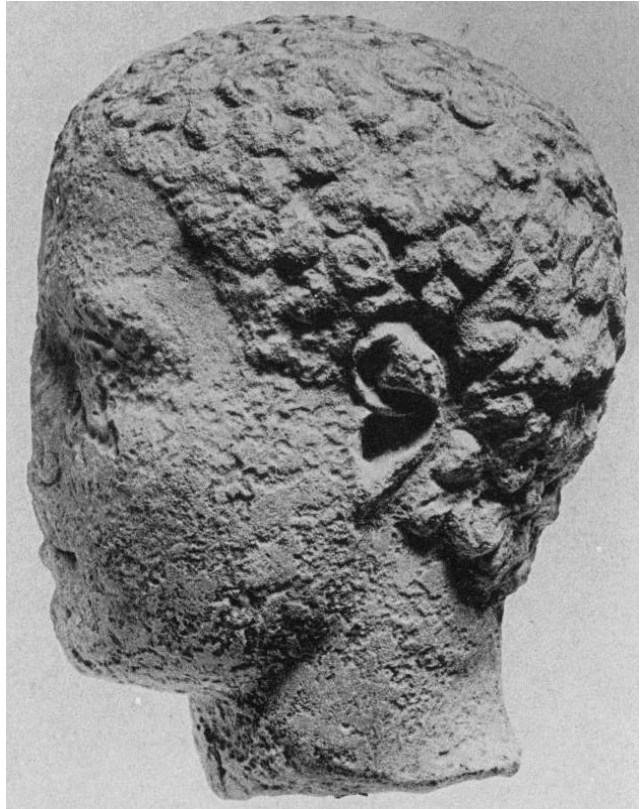
Αρ. Κατ. Α 53

Αρ. Κατ. Α 54

Αρ. Κατ. Α 55

Αρ. Κατ. Α 56

Αρ. Κατ. Α 57

Αρ. Κατ. Α 58

Αρ. Κατ. Α 59

Αρ. Κατ. Α 60

Αρ. Κατ. Α 61

Αρ. Κατ. Α 62

Αρ. Κατ. Α 63

Αρ. Κατ. Α 64

Αρ. Κατ. Α 65

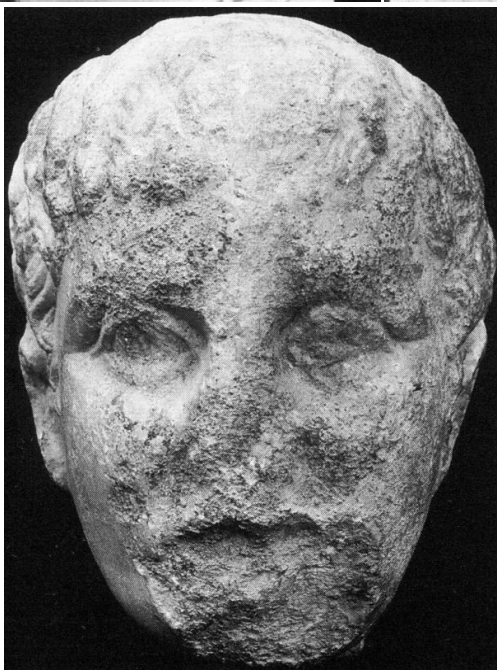
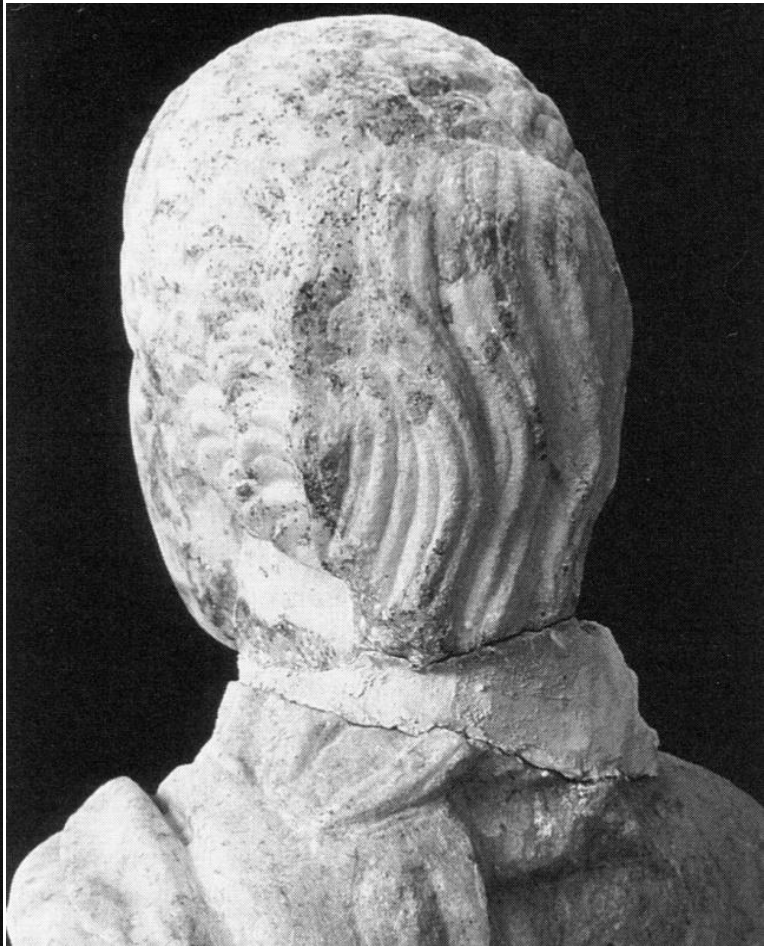
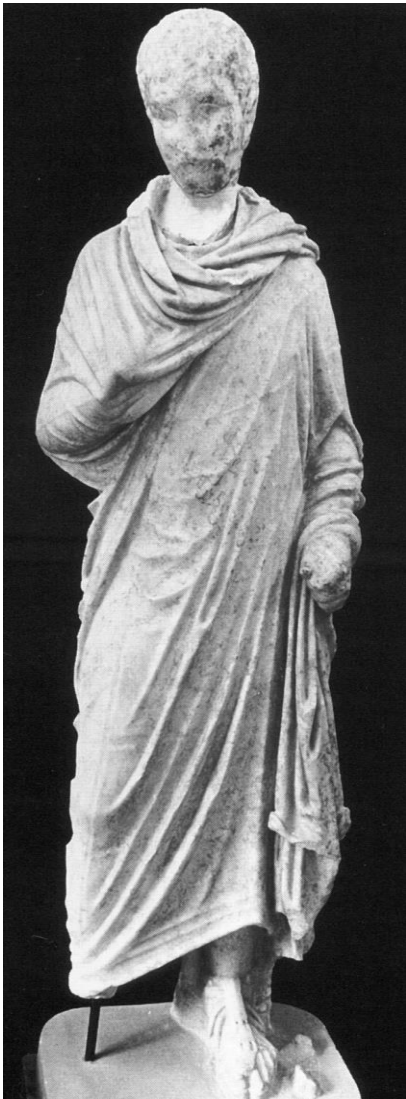
Αρ. Κατ. Κπ 46

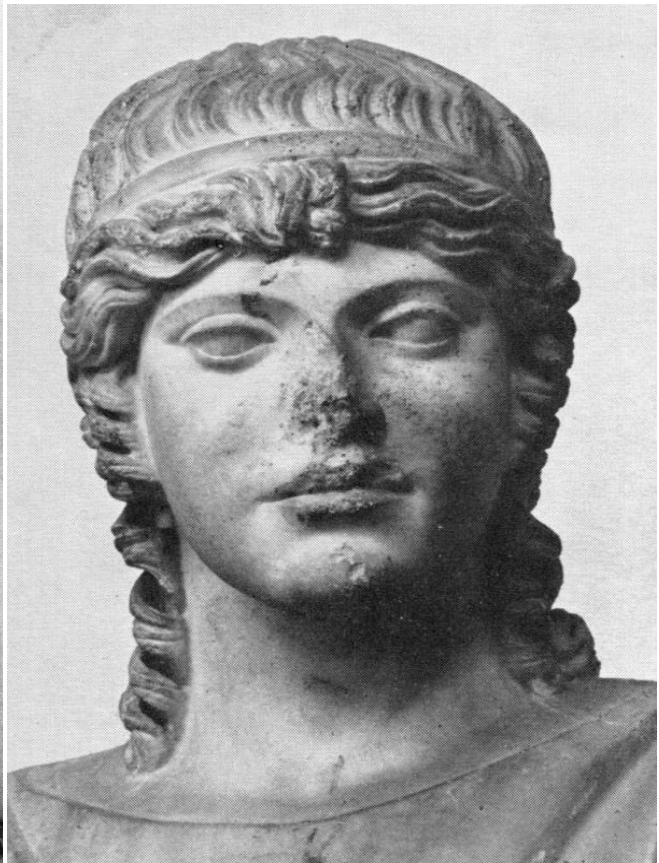
Αρ. Κατ. Α 68

Αρ. Κατ. Α 69

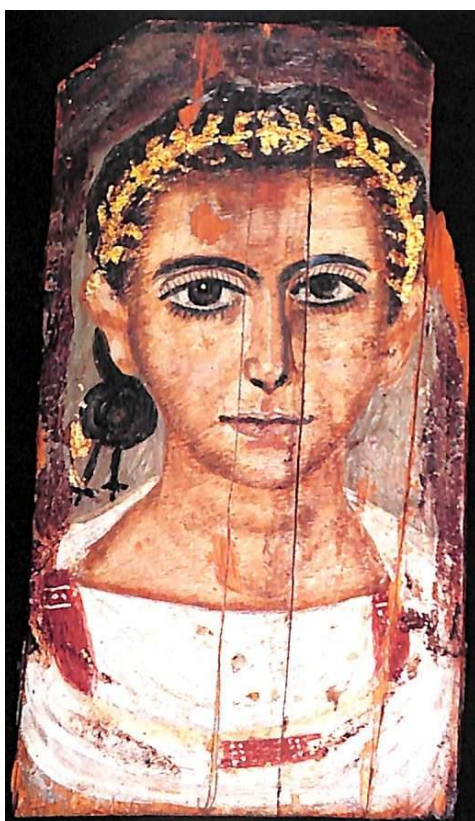
Αρ. Κατ. Α 70

Αρ. Κατ. Ζ 1

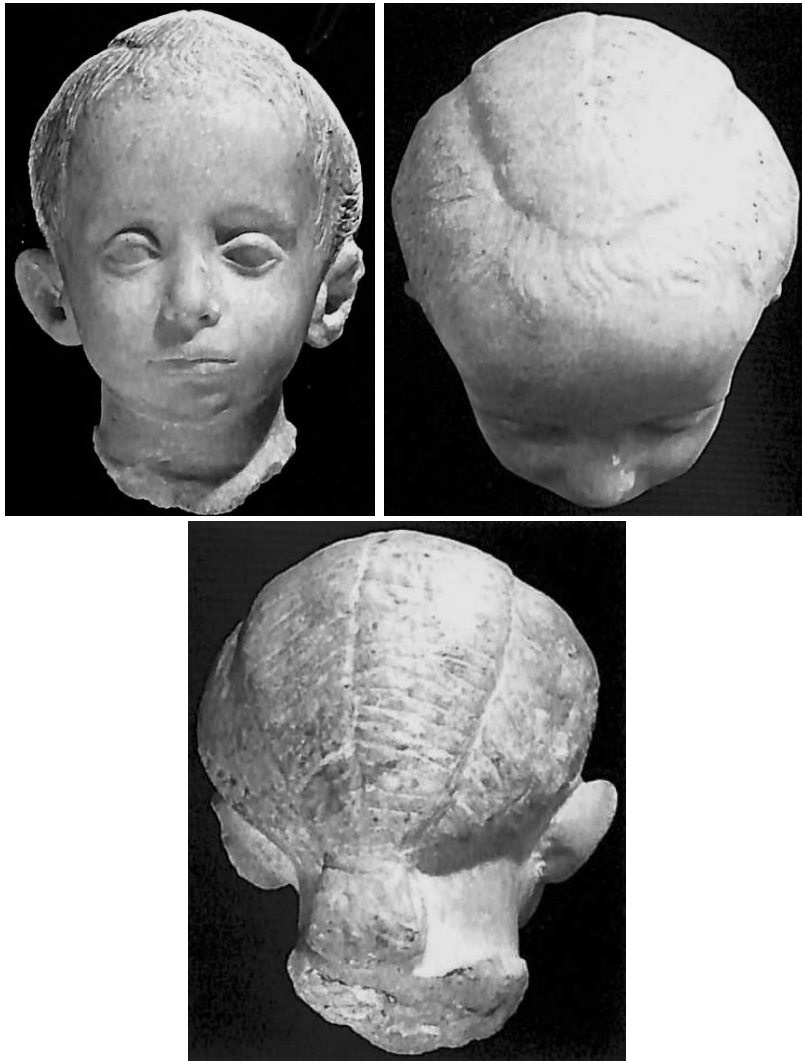
Αρ. Κατ. Ζ 2

Αρ. Κατ. Ζ 3

Αρ. Κατ. Α 71

Αρ. Κατ. Α 72

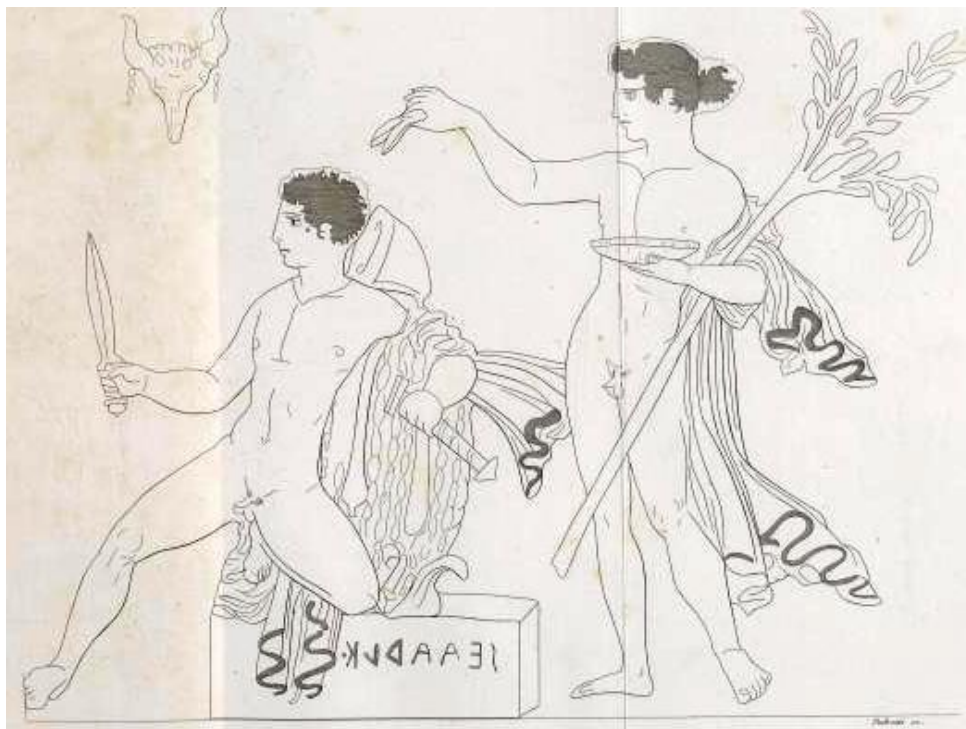

Αρ. Κατ. Α 73

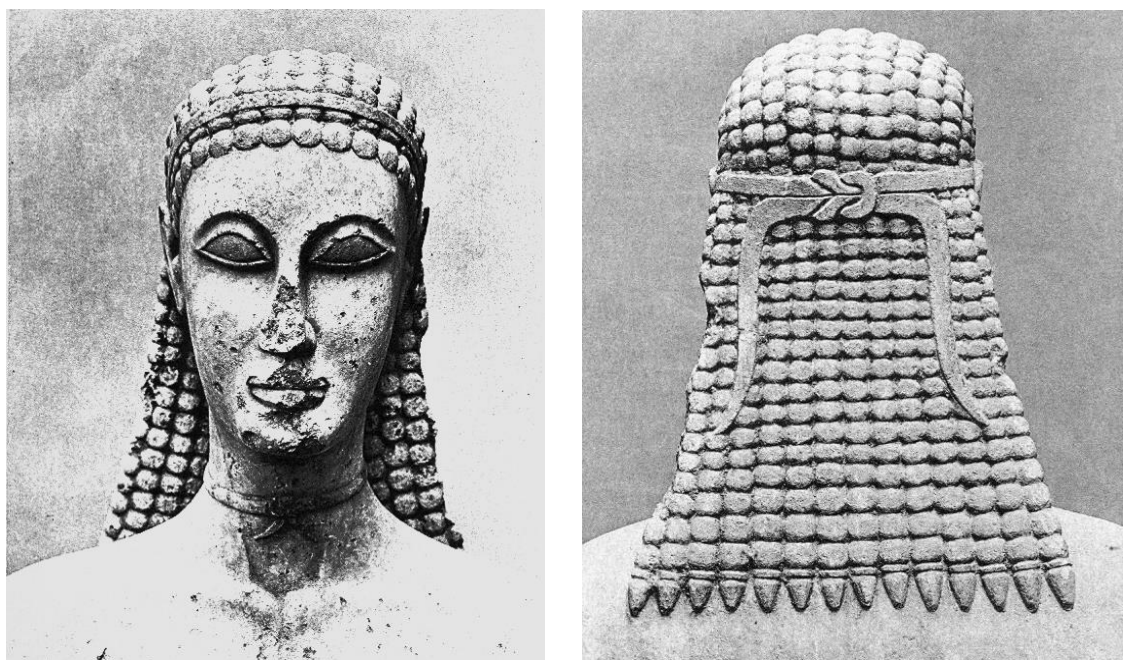

ΕΙΚΟΝΕΣ ΕΚΤΟΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΥ

Εκ. 1

Елк. 2

Елк. 3

Елк. 4

Εκ. 5

(α)

(β)

(γ)

(δ)

Εικ. 6

(α)

(β)

Εικ. 7

(α)

(β)

Εικ. 7(γ)

Εικ. 8

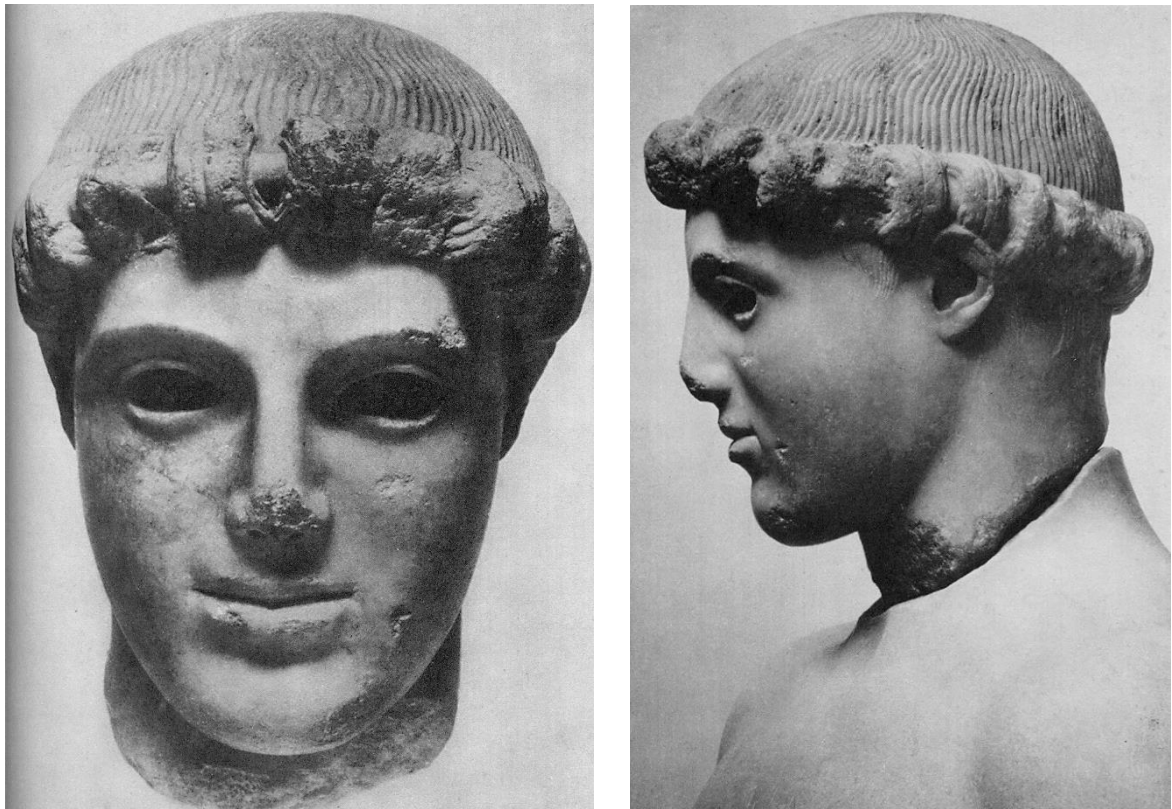
Εικ. 8(α)

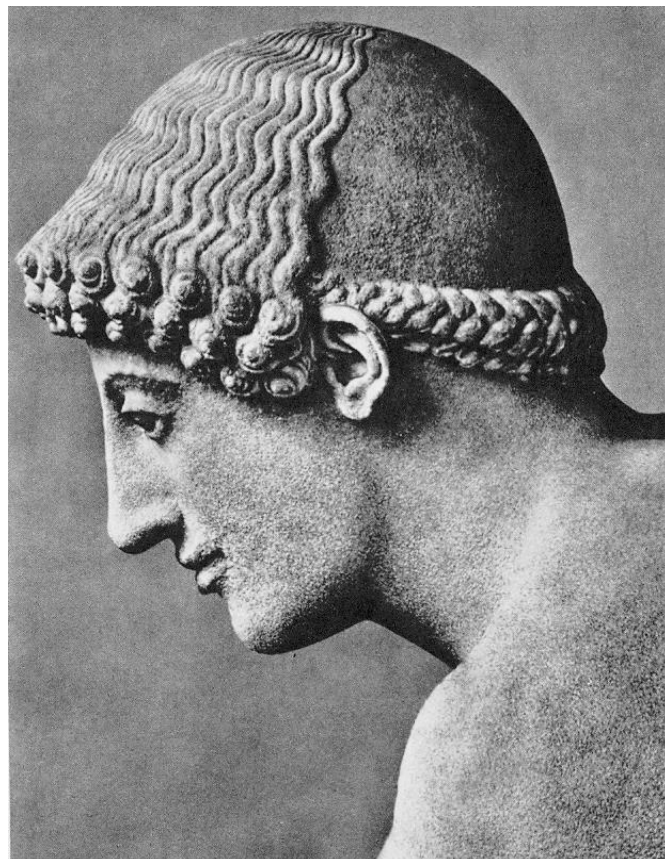
Εικ. 9

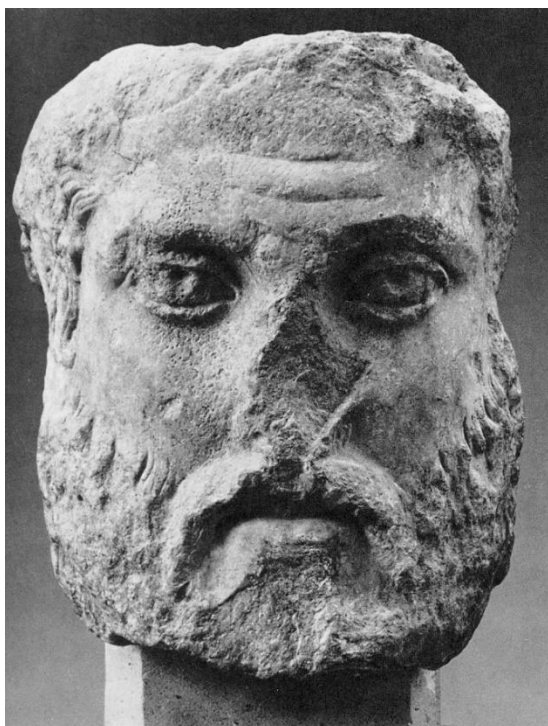
Εικ. 10

Εικ. 11

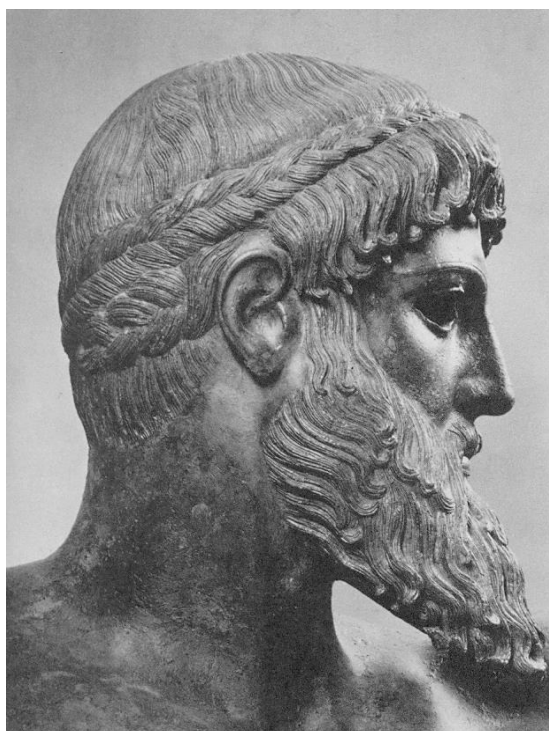

Εικ. 12

Εικ. 12

Εικ. 13

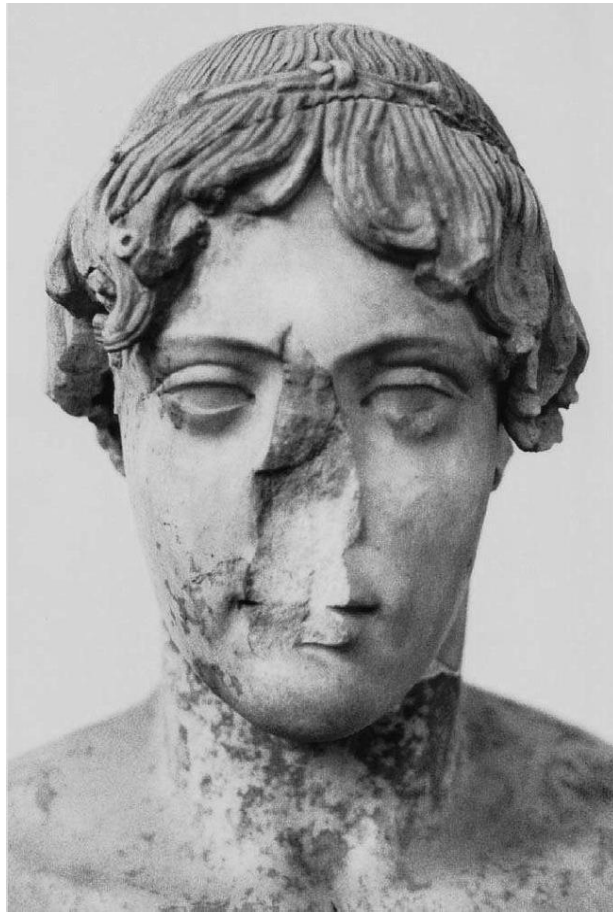
Εικ. 14

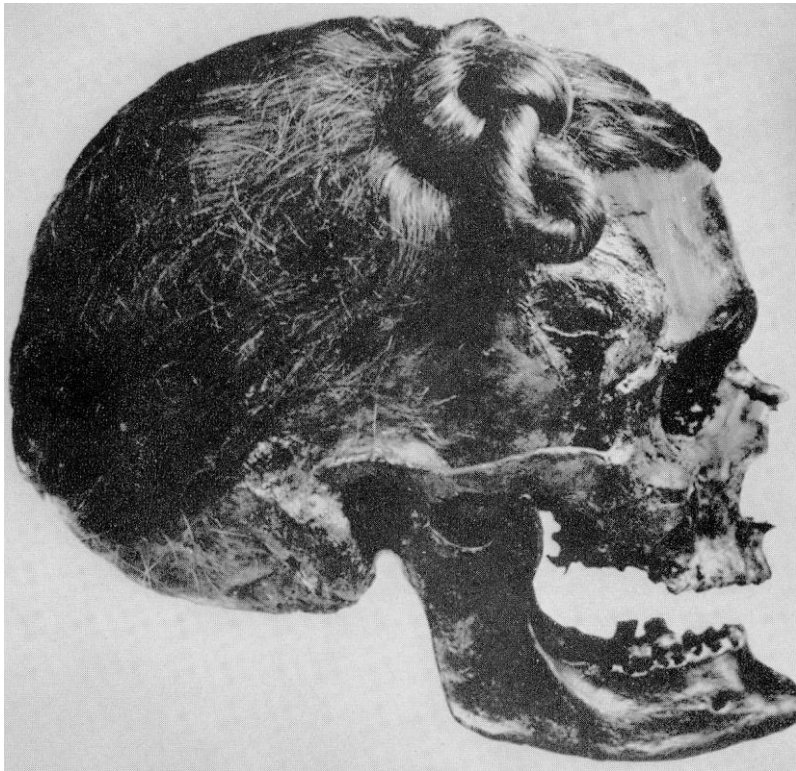
Εικ. 15

Εικ. 16

Εικ. 17

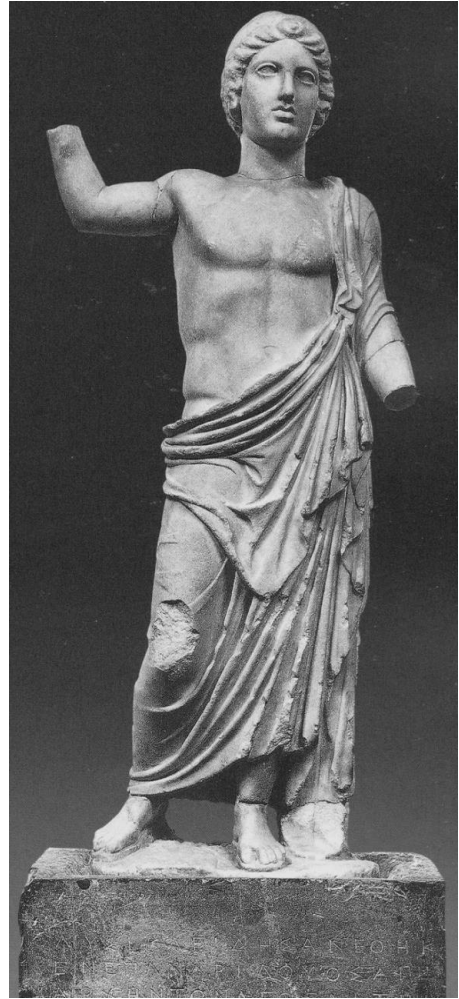
Εικ. 18

Εικ. 19

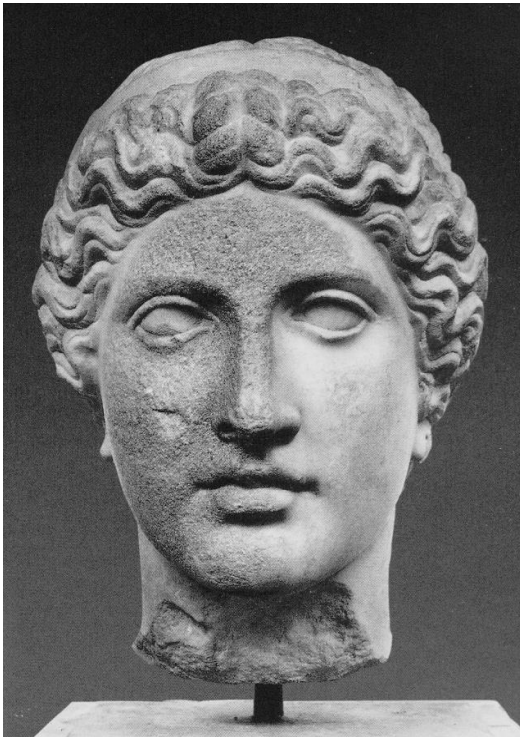
Εικ. 20

Εικ. 21

Εικ. 22

Εικ. 23

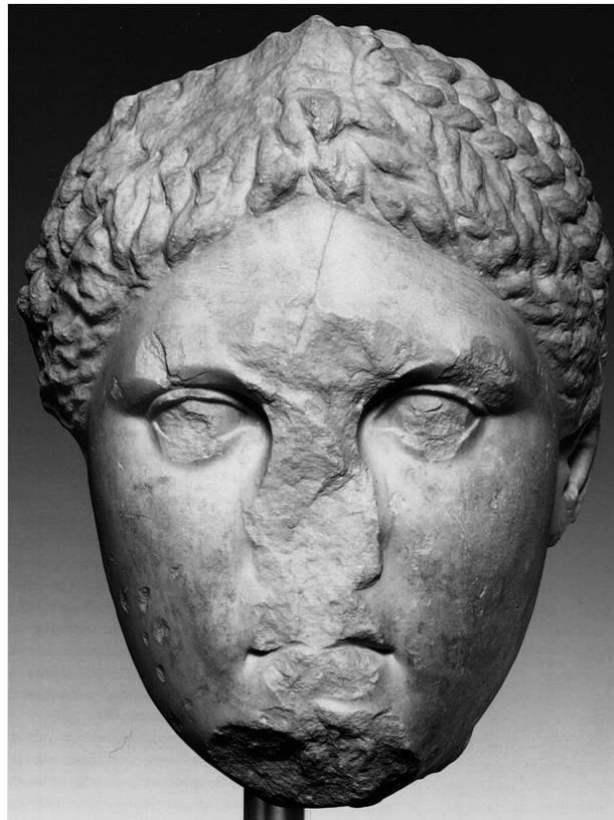
Εικ. 24α

Εικ. 24β

Εικ. 25

Εικ. 26α

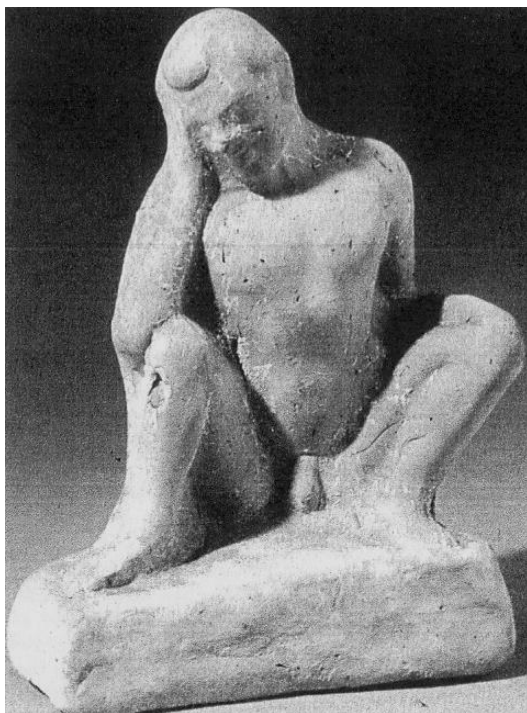
Εικ. 26β

Εικ. 27

Εικ. 28

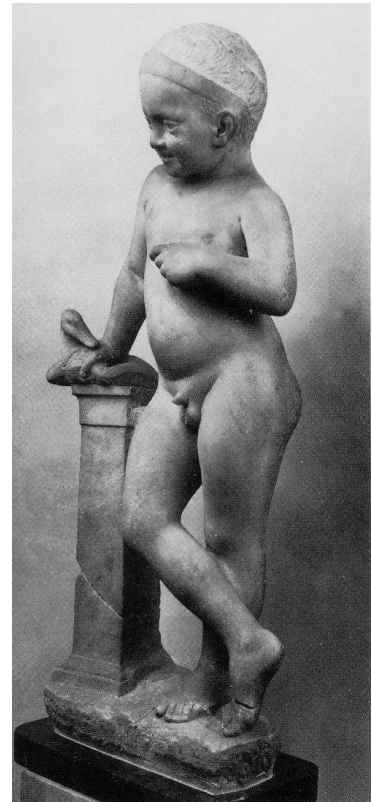
Εικ. 29

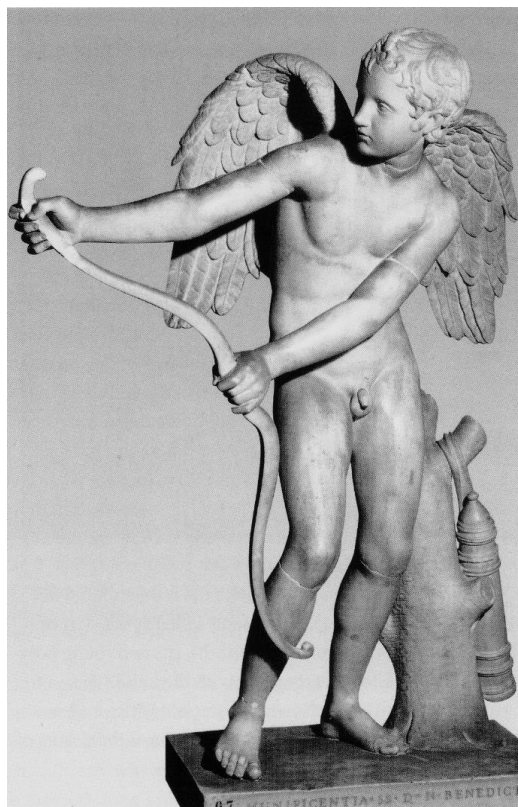
Εικ. 30

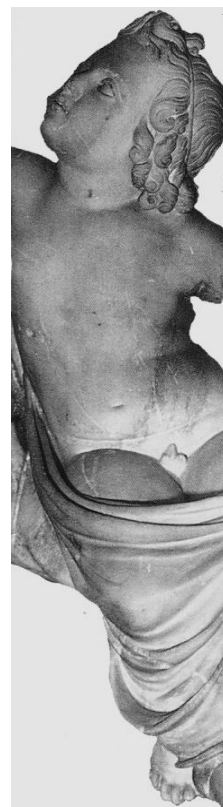
Εικ. 31

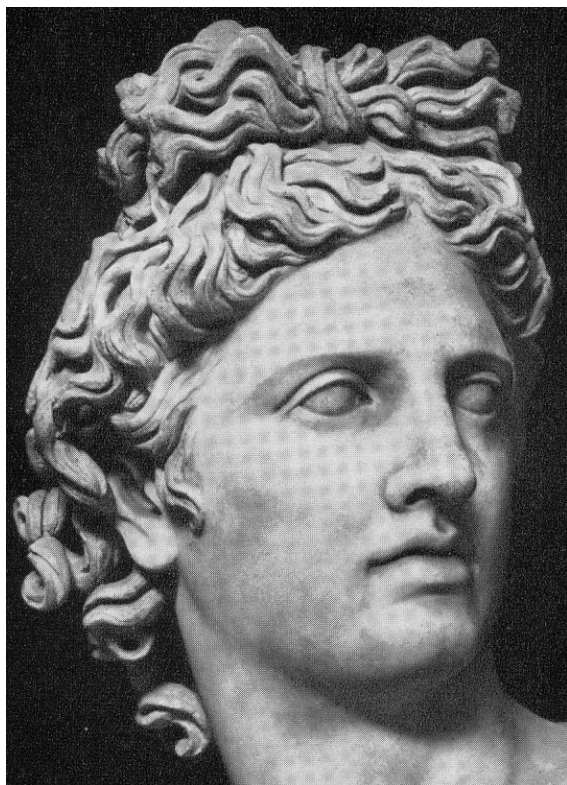
Εικ. 32

Εικ. 32α

Εικ. 33

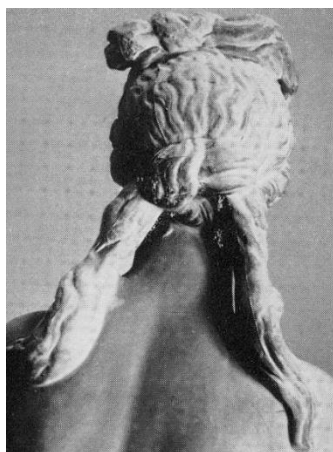
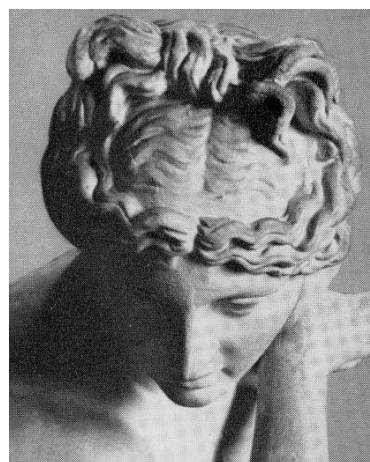
Εικ. 34

Εικ. 35

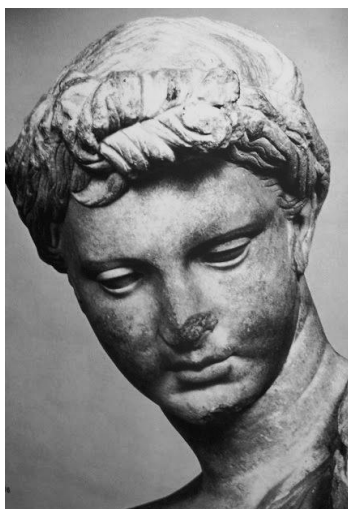
Εικ. 36

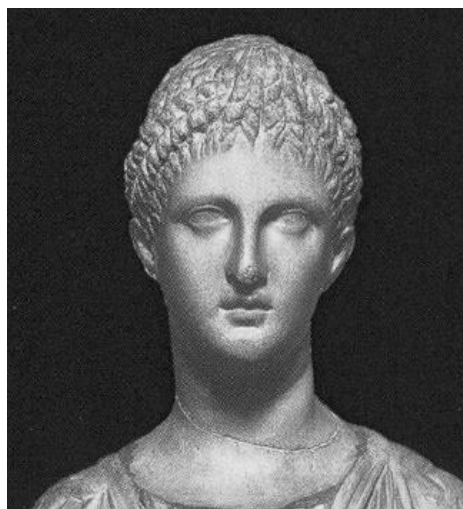
Εικ. 37

Εικ. 38

Εικ. 39

Εικ. 38

Εικ. 39

Εικ. 40α

Εικ. 41

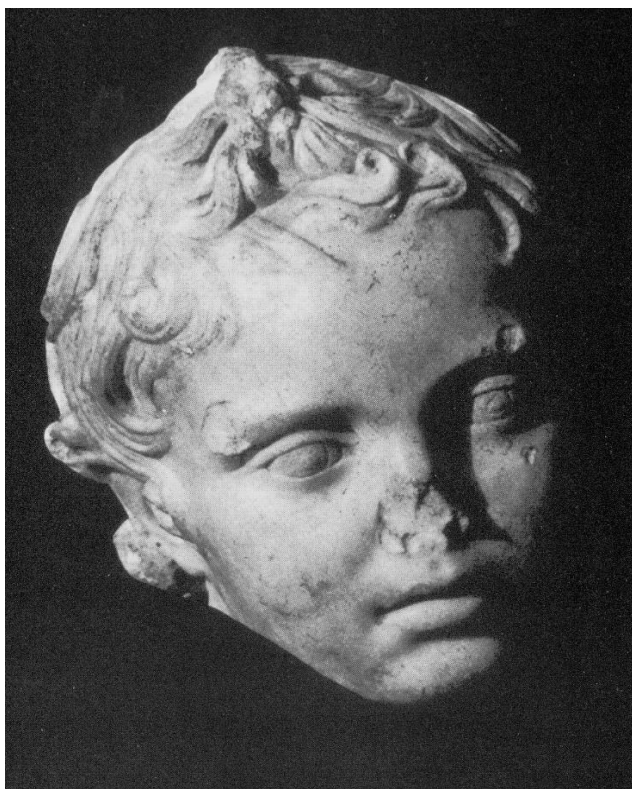
Εικ. 40β

Εικ. 40γ

Εικ. 42

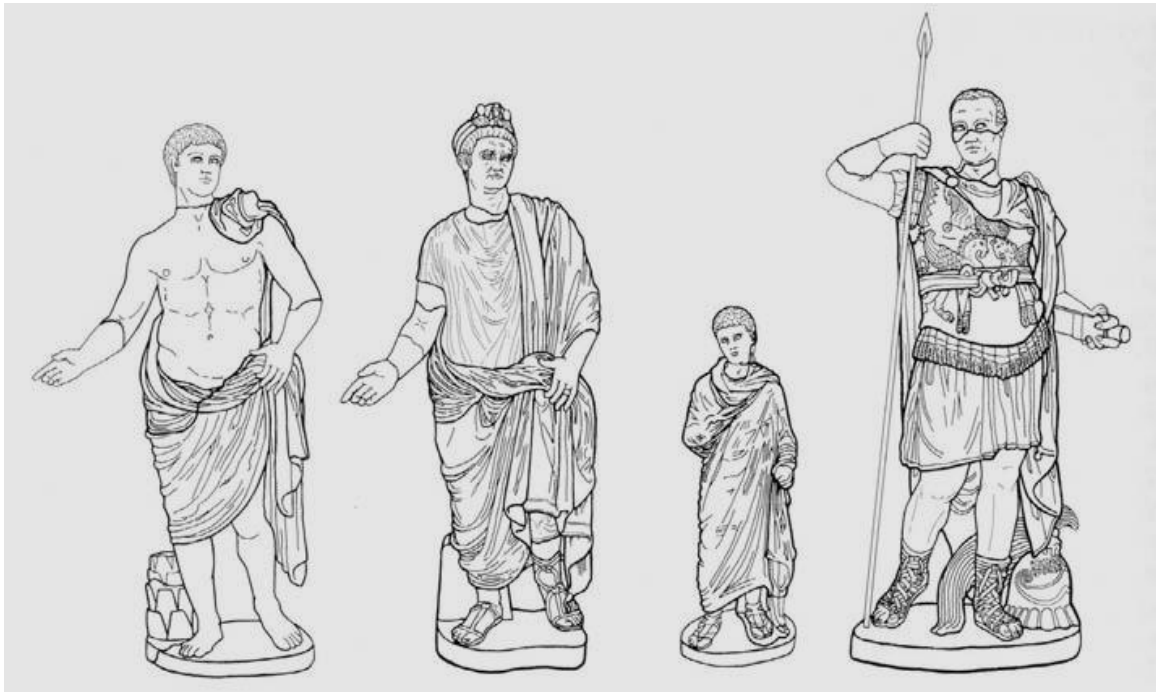
Εικ. 43

Εικ. 44

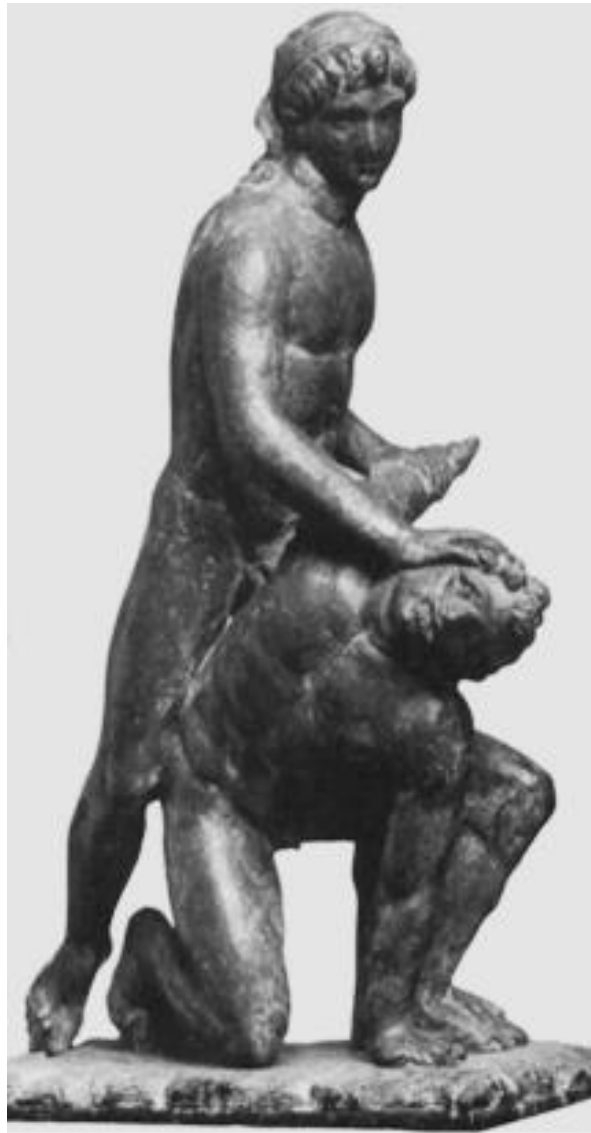
Εικ. 45

Εικ. 46

Εικ. 47

Εικ. 48

Εικ. 49

